

ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ

Замондошлар

Адабий портрет ва илмий лавҳалар,
воқеий ҳикоя ва эсдаликлар

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1985

83.3Ў37

К33

К $\frac{4702570200 - 199}{M 352 (04) - 85}$ 12 - 85

(С) Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти, 1985 й

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ўзбек совет адабиёти, театр ва музыка санъатига асос солган, уларда социалистик реализм методини бошлаб берган, ўзбек адабиётида биринчи бўлиб революционер ва коммунист образини яратган, роман, комедия, шеърий драма ва трагедия жанрларида илк бор ижод қилган новатор санъаткордир.

Адиблар икки бор яшайдилар. Аввал оддий ҳаётлари билан, сўнг эса асарлари орқали. Ҳамза ҳам шундай. Яқинда унинг юз ёшини нишонлаймиз. Шоҳимардон фожеаси вақтида эса у энди қирққа кириб, қирчиллаган чоғ эди.

Унинг ижод тарихи ҳам тенг икки қисмдан иборат. 24 йиллик ижодининг ярми инқилобдан аввалги даврга тўғри келди. Ҳамзанинг инқилобдан аввалги давр ижоди ўтмиш зулматни ёритган бир нур эди. Шу нур инқилоб тонги отганда ёрқин қуёшга айланди. Айни вақтда қуёшдек боқийлик касб этди.

Классикларнинг ҳар иши ибратли. Ҳамзанинг қисқа, аммо ёрқин ҳаётида қилган ишлари, серқиррали ижодининг маҳсули бўлган кўплаб асарлари юқоридаги фикримизнинг жонли далили.

Ҳамза улкан истеъдод соҳиби эди. Аммо маълумки, ҳеч ким классик бўлиб туғилмайди, балки салоҳиятни тарбиялаб ва тинмай меҳнат қилиб унга эришади. Ҳамза ҳам шундай қилган. У фақат ўзбек фольклори ва классик адабиётининггина эмас, балки бутун Шарқ адабиёти тарихини, улкан рус классикларининг асарларини, ҳатто Ғарбий Европа адабиёти анъаналарини чуқур эгаллаб, айни вақтда дадил новаторлик қилиб, ижоднинг дёяри барча соҳаларида ажойиб асарлар яратди. Шунинг учун ҳам у XX аср ўзбек адабиётининг энг йирик арбобларидан бири бўлиб тарихда қолди.

Ҳамза поэзиясининг бадий баркамол қатор намуналари қўшиққа айланиб, халқимизга эстетик завқ бағиш-

ламоқда. Унинг масаллари халқимиз ҳикматлари қаторида ёш авлодни тўғри тарбиялашга хизмат қилмоқда. Адиб қаламига мансуб ҳажвиялар шу кунгача ўз таъсир кучини йўқотмаган. Публицистик асарлари шуҳратига шуҳрат қўшмоқда.

«Бой ила хизматчи» дарамаси социалистик реализмининг ёрқин мисолларидан бўлиб қолиб, ҳанузгача оламнинг кўп бурчакларида совет адабиётининг обрўйига обрў қўшиб келмоқда. «Майсаранинг иши» эса гоҳ китоб саҳифаларида, гоҳ опера куйларида намоён бўлиб, чинакам маънодаги халқчил асар қандай бўлишининг ажойиб намунаси бўлиб хизмат қилмоқда.

Буларнинг ҳаммаси Ҳамза истеъдодининг улканлигидан далолат беради. Унинг истеъдоди бетиним изланишларда тобланди.

Аруз вазнининг асрий қонунлари доирасида ижодини бошлаган Ҳамза уни чуқур ўрганди, турли шакл ва баҳрларда қофия жуфтлаб кўрди, аммо қалбида туғён урган улкан ҳиссиёт тўлқинларига эски шеърят шакллари тўсқинлик қилиб қолганда улардан воз кечди, бармоқ вазнига, баъзан эркин вазнига кўчди. Янги хил ўзбек поэзиясини бошлаб берди. Айни вақтда, ўрни-ўрни билан, хусусан, ҳажвияда, эски шакллардан ҳам муваффақият билан фойдаланиб турди. Бу билан Ҳамза янги ўзбек совет поэзиясининг бадий шакли мазмун ва ижодий ният талаби остида турли хил бўлиши мумкинлигини амалда исбот этди.

Ҳамза инқилобдан аввалроқ дидактик ҳикоялар ва бешта роман ёзиб (афсуски, улардан учтасининг тексти ҳам топилмаган) ўзбек прозасининг реалистик йўли ҳақидаги ўз тушунчаларини улар мисолида кўрсатди.

Ҳамза XX асрнинг 10 йилларида драматургия ва театр санъати билан қизиқа бошлаганда бизда ижоднинг бу турлари ғоят қолоқ ва ибтидий шаклда эди. Сўнгра у «Илм ҳидояти», «Заҳарли ҳаёт», «Бой ила хизматчи» каби драмалар ва қатор комедиялар ёзиб, инқилобдан аввалоқ ўзбек драматургиясини бойитишга интилди. Совет даврида эса «Фарғона фожиаси», «Ғолибият», «Қаҳрамон Ўғиз», «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» каби турли хил асарлари билан бугунги тараққий топган театр санъатимиз тарихининг илк саҳифаларини битиб берди. У маданиятимиз тарихида биринчи бўлиб драматик трилогия ва тетралогиянинг намунасини яратди.

Ҳамзанинг улкан истеъдоди ҳаёт воқеаларини ҳаққо-

ний тасвирлаш, доимо оригиналликка интилиш ва унга эришиш, драматик асарлар сюжети ва композициясини ишлаш маҳорати, айниқса, халқ тилини чуқур билиш, ундан жуда усталик билан фойдалана олиш, шеърятда қофия, вази, образли тафаккурнинг мукамаллигига эришиш каби ижоднинг кўп омилларида ёрқин намоён бўлади.

Шу улкан истеъдод ва тинимсиз меҳнат кўқонлик ибн Ямин Ҳакимнинг кенжатоёғлини оламга ўзбек совет адабиёти, театри ва музыка санъатининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қилиб танитди.

Классик бўлиш учун фақат улкан истеъдод камлик қилади. Адиб ижтимоий тараққиётнинг тарғиботчиси бўладими ёки қора кучлар қўлида қурол бўлиб қоладими? — бунга ўхшаш гаплар ҳеч қачон қуруқ риторик савол бўлган эмас. Ҳамзадан аввал ҳам, у билан бир вақтда ҳам қофия жуфтлаш, ҳажв қилиш маҳорати униқдан кам бўлмаган адиблар кўп эди. Лекин истеъдодни тўғри йўлга туширолмай охири таҳсин эмас, таҳқирга сазовор бўлгучи адиблар ҳам бор.

Ҳамза ижодий жасоратининг энг ибратли ўринларидан бири ҳам шундан иборатки, у бутун истеъдодини онгли равишда халқ озодлик ҳаракати билан, инқилобдан аввалги тарихнинг энг илғор ғояси билан қалб риштаси орқали боғлади. Шундан буён унинг барча ижоди, айрим изланиш жараёнидаги камчиликларни мустасно қилганда, меҳнаткаш халқ оммасининг бадий образларда баён қилинган тарихи ва айни вақтда шу тарих тараққийсига таъсир этган омиллардан бири бўлди.

Чунки у инқилобдан аввалги давр поэзиясида «бошида посбон йўқ деб етим аҳлини қақшатма» дея камбағал бошида қамчи ўйнатган золимнинг қўлини ушлаб қолмоқчи бўлди. Уларга насиҳат таъсир қилмаслигини тушуниб қолгандан сўнг эса, бу зулматдан халқни олиб чиқиш йўлини маърифатдан ахтарди. Маърифатпарварлик ғояси Ҳамзанинг инқилобдан аввалги даврда яратилган барча асарлари, хусусан, «Ўқиш китоби», «Қироат китоби», «Енгил адабиёт» дарсликлари, «Янги саодат» романи, ўнга яқин публицистик мақолалари ва янада кўпроқ шеърлари, «Заҳарли ҳаёт» каби драмалари орқали қизил ип бўлиб ўтади.

Ҳамза фақат маърифатга чақирибгина қолмади, балки, мактаб очиб муаллимлик қилди. Халқ кўшиқларини йиғиб, уларни маърифат ҳақидаги шеърлари билан бойитиб нашр этди. У 1916 йил мардикор воқеаларининг

ҳам жонли шоҳиди, ҳам адолатсизликлар содир бўлаётганини фош этиб, «Соғиниб», «Салом айтинг» каби шеърлари, «Лошмон фожиаси» каби сахна асари билан ўша воқеаларни мавзу қилиб адабиётга олиб кирган новатор санъаткор эди.

Халқ озодлик ҳаракати билан ҳамнафас бўлган ижоди кураш кучайишига параллел бўлиб ривожланди, у билан бирга қанот ёзди, адиб онгини марксизмга, ижодий методини социалистик реализмга ўсиб етишига асос бўлди. Шунинг учун Ҳамза 1917 йил февраль буржуа-демократик революциясини хурсандчилик билан кутиб олди. Аммо ундан сўнг ишни ўз қўлига олган реакцион кучлардан тезда юз ўгириб, большевиклар партиясининг оташин тарғиботчисига айланди.

Ҳамза Совет ҳокимияти йилларида республикамизнинг кўпгина шаҳарларида театрлар тузди, журналистик қилди. Композитор бўлиб куй яратди, тарғиботчилик фаолиятини давом эттирди. У илк сайлов комиссиясининг аъзоси, хотин-қизлар учун олиб борилган курашнинг фаол иштирокчиси эди. Маълумки, худди шу фаолият унинг ижодига ҳам кўп озиқ берган. Қисқаси, Ҳамза ўзининг улкан истеъдодини ҳам, азиз жонини ҳам она халқининг бахти учун курашга ниёз этган ажойиб адиб эди.

Бу жаҳондан ком-ноком ўтгуси ҳар кас, Ниҳон,
Ҳар на қилким ёдгорнинг қолгудек эъзоз топ,—

деган эътиқод билан ижод майдонига кириб келган Ҳамза уни тўла бажарган улуғ инсондир. Унинг улуғлиги истеъдодини илғор ғоялар хизматига қўя олганида яққол кўринади.

Устознинг улуғлиги шогирдларининг ишлари-ю, шуҳратининг кенглиги билан ҳам ўлчанади. Ҳамза анъаналари унинг издошлари томонидан давом эттирилди, ривожлантирилди. У бошлаб берган социалистик реализм ижодий методи ҳозирги замон ўзбек адибларининг ижодий тажрибаси билан бойиди, мукаммаллашди.

Ҳамза анъаналари санъаткор бор истеъдодини Коммунистик партия ғоялари хизматига қўйиш демакдир. Бу маънода унинг анъаналари ўзбек совет адабиёти тарихининг туб асосини ташкил қилади.

У илк бор меҳнатқач инсон, революционер ўзбек ва коммунист образини яратган эди. У бошлаб берган бу анъана жиддий равишда ривож топиб, биз бугун ижобий қаҳрамонлар галереяси инсон дунёқараши ва психоло-

гиясининг турли томонларини очувчи ажойиб образлар билан бойиганини қайд қиламиз.

Унинг анъаналари ғоявий юксаклик билан баробар бадий баркамоллик учун ҳам тинмай курашмоқни ўз ичига олади. Шу маънода бугунги ўзбек совет адабиёти ўзининг бадий хилма-хиллиги билан турли гуллардан иборат чаманга монанд экан, уни Ҳамза анъаналарининг амалга ошиши деб тушунмоқ лозим.

У фақат ўзбек адибларининггина эмас, балки бошқа кўпгина қардош халқлар адибларининг ҳам юксак таҳсинига сазовор бўлган. Уларнинг ёрқин мисоли машҳур совет адиби, Ўзбекистон халқ шоири Николай Тихоновнинг қуйидаги сўзларидир: «Биз камбағаллар учун мактаб очиб, халқ маорифи соҳасида ислоҳ ясамоқ учун зўр бериб курашган Ҳамза олдида қуллуқ қиламиз. Биз Шарқнинг барча буюк мутафаккирлари сингари йироқ бегона юртлар бўйлаб сафарга отланиб бирдан-бир ҳақиқатни, яъни ўз Ватанини қуллик ва ижтимоий адолатсизликдан озод қилишни топган, ана шу исёнкор қалб эгаси бўлган киши олдида қуллуқ қиламиз. Биз, шеърятда ислоҳ ясаган, халқнинг жўшқин революцион интилишлари энг яхши тараннум этиладиган янги шеърый усулларни яратган шоир олдида қуллуқ қиламиз».

Шоиримиз-шуҳрати Ватанимиз сарҳадларидан йироққа ҳам кетгандир. Зероки, унинг номи ҳам, асарлари ҳам, барча СССР халқлари тилларига ва яна инглиз, француз, немис, ҳинд, хитой, араб, чех, поляк, уйғур, урду ва бошқа кўпгина чет тилларга таржима қилинган ва бошқа мамлакатлар ўқувчиларига ҳам яхши таниш.

Шаҳримизда меҳмон бўлган бир мўғул адиби унинг мамлакатада Ҳамза асарлари севиб ўқиладиганлигини сўзлаб берди. Ҳиндистоннинг Панжоб штатидаги бир кутубхона Ҳамза номи билан аталади, у ерда ўзбек адибининг кўпгина асарлари бор. Панжоб газеталарининг Ҳамза ҳақида ёзган материаллари ва асарларининг таржималари бизга маълум, Ҳамза асарларини мей Вашингтондаги Конгресс кутубхонасида ҳам, Нью-Йоркдаги Колумбия университетининг китоб фондида ҳам, Берлиндаги шаҳар кутубхонасида ҳам, Шри Ланка шоирларининг қўлида ҳам кўп кўрганман. Эфиопия шоирлари унга шеър бағишлаган, мен у ҳақда Венесуэлида суҳбат ўтказганман.

Ҳамза ўзининг коммунистик ғоявийлик принципи асосида яратилган асарлари билан жаҳон бўйлаб совет адабиётини шуҳратдор қилмоқда. Тарихимизни сохталашти-

рувчи буржуа олимларининг ёлғонларини фoш этмоқда. Севимли адибимиз бугунги гоёвий курашларнинг бево-сита иштирокчиси ва унинг ғалабасига улкан ҳисса қў-шаётган жангчидир.

Ўз вақтида Ҳамзани ерга урмоқчи, унинг аҳамиятини пасайтирмоқчи бўлган шахслар кўп бўлган. Уларнинг номини ҳозир ҳеч ким тилга олмайди, аммо Ҳамза мил-лионлар тилида ва дилида. Ҳақиқат тарихи ҳамиша шун-доқ бўлган ва бўлади ҳам.

Адиблар бўладик, уларнинг ҳаёти асарининг умри-дан узунроқ бўлади. Адиблар бўладик, асарининг умри ўзиникидан неча бор кўпроқ бўлади. Ҳамза сўнгги тои-фага киради. Шунинг учун ҳам у ҳамиша барҳаёт.

Ҳамза ўзининг улкан истеъдодини инқилоб хизмати-га қўйган ва шу билан ўзбек совет адабиётининг ажой-иб анъанасини бошлаб берган эди. Бундай одамлар-нинг умри улар жонини бағишлаган гоёлардек мангу бўлади. Ҳамза шу тоифа мангу барҳаёт сиймолар сафи-га киради.

1983

МЕҲРИ ДАРЕ

(Воқеий ҳикоя)

Уни кўнгли бўш одам деб бўлмайди. Аксинча, Инқи-лоб йиллари босмачилар агитпоездга ҳужум қилганда тўппонча тутган қўли қалтирамаган, ўқи нишонга беҳа-то теккан. Труппаси «Ҳой, ишчилар»ни айтаётиб «Бит-син зolim бойлар!» деган жойга етганда хорга қўшилиб кетадиган одати бўларди. Ушанда бутун важоҳати ғазаб вулқонига айланади-қўяди. «Ҳазрати Алининг қабри қаерда?» деб Шоҳимардон шайхлари билан баҳсга туш-са, рақиб калима келтириб, тавба, тавба, деб қочма-гунча гапдан қолмайди. Хотин-қизлар озодлигига зар-рача шак келтирган одам унинг наздида «Ҳужум» хоини. Чайқовчию савдогарни жон-жаҳди билан ёмон кўради, башарасига қараб туриб «кооператив зулуклари», деб сўкади.

Шундай иродали одам бир нарсага ҳеч ҳам чидами йўқ — етим йиғисига. Бечора бола маҳзун бўлса юрак-

бағри эзилиб кетади. Сағирнинг бошини силаганда кўзи жиққа ёшга тўлади. Айниқса, хаста болани ҳеч кўрма-сам дейди. Иложини топса-ю, бор қувватини унга бериб, дардини ўзига олса. Шунчалар меҳри дарё, унингча етим ҳақиға хиёнатдан зиёд гуноҳ бу дунёда йўқ. Норасида гўдакка жабр қилганга эса нимаики жазо бўлса кам. Агар ўзига қолса етимни қонқақшатганни этик пошнасн билан газандани босгандай мажақлаб ташларди.

Ҳозиргина шу ҳолатга тушди.

Тароқчилик гузаридан уйига қараб келаётган эди, мусулмон ҳаммомга етар-етмас кўшни ҳовлидан аламли чинқириқ эшитилди.

— Дод! Аяжон, қутқаринг! Аяжоним қаттасиз? Вой-дод!

Қизалоқ шундай нажот тилаб йиғлардики, гўё ўғай она калтагидан боласининг бошига қалқон бўлай деб қабридан чиқиб чопган онаси ҳозир баланд девордан ошиб тушадигандай.

Ҳамза ўшандай она шижоати билан югуриб бориб эшикни зарб билан тепишга тушди.

— Ким бор? Очинг тезроқ! Очинг дейман!

Ҳовлида фарёд тинди. Бир оздан сўнг эшик зулфини шалдиради. Бир табақаси гижиллаб ярим очилди-да, кир яктак устидан елкасига эски банорас тўн ташлаган Усмон калланинг дарғазаб кўзи чақнади.

— Ҳўш, хизмат?

— Ҳой, махдум домла! Дарҳол бас қилинг бу номаъқулчиликни. Сиз болани бундай туйиб туришга ҳаққингиз йўқ. Ортиқча бўлса интернатга беринг. Ҳукумат ўзи боқиб олади.

— Сиз аралашманг, Ҳамзахон! Ҳукуматти ҳам иши бўлмасин, ўзимми болам. Хоҳласам ураман, хоҳласам суяман. Яна аячасини гапига кирмаса ўлдираман.

— Улдириб бўлсиз. У замонлар ўтиб кетган. Инқилобга ўн йил тўляпти, эсингиздан чиқмасин. Агар етимчага тирноқ теккизсангиз милиса олиб келаман.

Ҳамза ушлаган жойидан кесадиган, айтганини қиладиган одам эканини яхши билган кўшни қочган хўроздай бўйнини қисди-да, хўмрайганича эшик орқасига яширинди, дарров занжир илинди.

Баджаҳл ота аламини қизчадан олмасин деб Ҳамзанинг кўнгли гаш эди. Ҳовлидан бошқа дод эшитилмаган бўлса ҳам шоир уйига етганда кўзи нам, табиати нохуш эди.

Етимлик нималигини у эртаклардан эшитиб билганмас.

Ҳали-ҳали ёдида. Ун тўрт ёшда эди ўшанда. Худди шу ҳовлисига кўчанинг бу бошидан, Исфара гузари томонидан келаётса, ташқари дарвоза ланг очиқ, маҳалланинг хотинлари буларникида уймалашиб юришибди. Учраган одам унга аллақандай аянч билан қарайди. Йўлак бошига ётганида опаси Ачахон югуриб келиб бошидан қучди-да, йиғи аралаш аранг айта олган биринчи сўзи «етим» бўлди.

— Етим... етим бўлиб қолдик, укажон!

Ҳамзанинг ҳам умрида биринчи бор чидамсиз чинқиргани шу бўлса керак. Ҳаётда нимадир ўпирилиб тушганини тушунди у, аммо бошига тушган ғамнинг бутун кўлами ҳали унга мавҳум эди. Ҳаёт тасбеҳ доналарини санагандек, бирма-бир кўрсатаверди онасиз яшаш машаққатларини.

Дўпписини болишга худди ухлаб ётгандай қўндириб қўйиб, отасидан берухсат кечаси театрга кетганда шовилганидан кўрпанинг этаги қайрилганича қолиб кетар, бу алдовга онасигина расмана тус бериб ўринни тузатиб қўярди.

Томошалардан ярим кечаси хурсанд, аммо ҳорғин қайтар, энди баланд девордан ошиб тушаман, деб турганда сеҳр билан эшик бирдан очиқ бўлиб чиқар, сайри томошаси сирлигича қолаверарди.

Театрда уни биров тўйғизармиди дейсиз. Тун ярмида қорни очлиги эсига тушса, токчада дастурхонга ўроғлиқ бир коса овқат тови чиқмаганича турган бўларди. Эҳтимол ҳамиша ўша жойда овқат бўлгандиру аммо қорни тўқ кечалари у токчани пайпасламаган чиқар.

Бу мўъжизаларни Жаҳонбининг кенжатоё ўғли табиий деб билар ва ҳеч ҳайрон қолмасди. У булар барчаси она меҳри эканлигини кейинроқ, уйга ўғай она келгандагина билди.

Энди дўппи «кийган» болишнинг сири бирпасда фош бўлар ва унинг ихтирочиси тергаш остида қолиб кетарди. Шунда ҳам ё жасурлик, ё қайсарлик қилиб театрга кетса, қайтганда яна эшик очиқ бўларди-ю, аммо йўлак бошидаёқ дарғазаб отага дуч келарди. Овқат бўлса ярим кечада эмас, тушликда ҳам гоҳ тегадиган, гоҳ тегмайдиган бўлиб қолди.

Уғай она чақувни «Бошимда худо бор»,— деб бош-

лар, ҳар кунн Ҳамзани бир гуноҳга рўбарў қилар, ёш хотинининг ҳар сўзини оллонинг каломига тенг билган ота эса ўғлига шундай дашном берардики, ўспирин бола ҳаётнинг боши берк кўчасида ҳайрон, саргардон қоларди. Кечаси ўрнига киргандагина Ҳамза эркин нафас олар, ўзига эрк бериб, каззоб ўғай онани дўзахда худо қандай жазолашини лаззат билан хаёлидан ўтказиб узоқ ухлалмай ётарди. Жазо шакли унга ҳар тун ҳар хил бўлиб кўринар, аммо қанча даҳшатлисини ўйлаб топмасин, назарида енгил туюларди. Бошини кўрпага ўраб олиб, ўша хаёллар оғушида қофия жуфтлар ва дўзах ўтида қовурилаётган ўғай онага хаёлан қўлини пахса қилиб бундай дерди:

Бошида посбон йўқ деб, етим аҳлини қақшатма,
Онинг ҳеч бўлмаса йўқдан бино қилган худоси бор.

Бу сароб тонг отгач тарқалар, кечаги дўзах ўтидан бутун чиққан ўғай она худди ўша жазо учун ўч олгандай қилғилиғини баттар оширар, яна ўша сағирлик, ғариблик юракни эзар, осмон йироқ, ер қаттиқлигича тураверарди. Қисқаси, ҳатто худо ҳам, тунн билан унга қилинган илтижо ҳам она меҳрининг ақалли юздан бирини қайтариб беролмасди.

Йўқ, етимликни у эртаклардан эшитиб билганмас!

* * *

Шайхулислом гузаридаги Алихон ҳожининг мўъжазгина саройи кун бўйи болалар билан гавжум: «Болалик уй бозор», деган мақол бор. «Болалик уйда ғийбат йўқ», ҳам дейишади одамлар. Шу гаплар ҳаммаси мактаб ҳақида айтилган бўлиб туюларди Ҳамзага. Чунки нонхўракка чиққанда болачалар қўзичоқдек сакраб шунақа ҳузур қилиб ўйнашар эдики, ўша беғубор кайфият беихтиёр муаллимига ўтарди.

Офтоб чиқди оламга,
Югуриб бордим холамга...

Болалар заифнафас куз қуёши кўриниши билан бу ашулани шунақа ҳушчақчақ оҳангда айтишардики, бола кўнглининг поклигидан Ҳамза кўзига ёш келарди.

Ўғлига берди ёғлиқ кулча,
Менга бўлса куюк парча...

Улар айтаётган ашуласининг мазмунини ўзлари тушунмас эди. Ахир, бу етимнинг оҳи-ку!

Бола — бола-да. Катта чорсулик Маҳмуджон «Дом-ла!» дейман, деб «Дада!» деб қўйди-да, ҳамма кулиб юборса, ўзи йиғлаганича чопиб чиқиб кетди. Тасодифан дил ярасига тирноқ тегиб кетган эди ўшанда.

Мана бу бола дўпписи билан юзини тўсиб ўпкасини босолмайди, йиғи аралаш бир нарсалар дейди, тушуниб бўлмайди. Юпатишгандан кейин ҳам нима бўлганини айтолмади. Аслида ўртоқларидан бири уришиб қолиб «ердан чиққан етимча», деб юборганининг алами эди шунинг ҳаммаси.

Шу воқеадан кейин Ҳамза дарсда одамөхунлик ҳақида кўпроқ гапирадиган бўлиб қолди.

Еш боланинг хотираси оқ қоғоздек гап. Нима ёзилса умрбод қолади. Шунинг учун ҳам у кўпроқ шеър ёдлатади. Латифжон деган ранги заҳил бола бор. У аввал бир оз ўқиган, аммо онаси дард билан ётиб қолганда мактабни ташлаб кетган эди. Уша шеърни шундай силлиқ қироат билан ўқийдики, ҳамма ашула эшитгандай роҳат қилиб тинглайди.

.... Яъни йўқ бизга анодек меҳрибон,
Сийнага қалқон, бош узра посбон.
Бизга ҳам лозим ани шод айламак,
Бизга қилган хизматин ёд айламак...

Бурчакда деворга суяниб ўлтирган малла соч Акрамжон бўйнини қисиб пиқиллаб йиғлаб юборгандагина дарсхона жонланди...

Шу кўнгли шикаста болалардан билимдон одамлар чиқариб берадиган мактаб, Ҳамзанинг тушунчасида, мачитдан муқаддасроқ эди. Ҳолбуки, бундан уч ой аввал у «етим мактаб» ҳақида оғиз очса «кўкнорининг хаёли бу», деганлар ҳам бўлди. «Мен ҳам етимман, ота-онам йўқ, менга ҳам садақа йиғиб беринг, Ҳамзахон!» деб ёлғондакам йиғламосираган эди чўққисоқол дўкондор Абдураззоқ бойвачча. Аммо шаҳарда етимпарварлар кам эмас экан. Мана бу рўйхатда ўттизтача исм-шариф бор. Биттаси ўн сўм, тўрттаси беш сўмдан, бошқалари уч сўм, ярим сўлкавойгача, ҳимматига қараб, бир нарса ҳадя қилган. Бир ойдан кейин рўйхатнинг ярми қолибди. Тўртинчи ойга етганда ионачи ёлғиз Ҳамзанинг ўзи эди.

Нима бўлса ҳам бу ташаббус челақдаги музга чой-

накдаги қайноқ чойни қуйгандек бўлди. Ушанинг иссиғи эди «Садойи Фарғона» даги мана бу гаплар:

«... Ушбу мактабга Хўқанднинг бир-бир тарафларидан келгон фақир ва етим талабаларни ойликсиз қабул қилиниб, ҳатто баъзи ҳолсизларига қалам, дафтар ҳам мактаб тарафидан берилур. Умид қилурмизки, ушбу число октябрдан мактабга кела бошласалар».

Шунча илтижою илтифотдан кейин ҳам эртасига етим ёғилиб кетган йўқ бу мактабга. Одамнинг одати ўзи шунақа, оғзига ош тутганда ҳам мушт деб ўйлаб аввал бошини четга буради. «Пули йўқ одамга ҳисоб не ҳожат, ҳафтияк ўқитадиган мактабга борарсан», деб болаларни қайтариб олиб кетган қариндошлар ҳам бўлди. Аммо ташаббуснинг қадрига етганлар ҳам топилди.

Уттиз учта бола йиғилгани ҳам, улар алифни калтакдан фарқ қила бошлагани ҳам, ҳисоб донаси ўрнига ўтаётган ёнғоқларни бирорта бола чақиб еб қўймагани ҳам, русча сўзлашни машқ қилаётганда жумла тўғри чиқиб қолса болаларнинг ҳайратдан кўзи ялтираши ҳам — ҳаммаси Ҳамзани хурсанд қиларди.

Бир кун янги, 1915 йил муносабати билан сарсол, наврўз байрами, ҳижрий ва мелодий ҳисобларнинг тафовути ҳақида болаларига ҳикоя қилиб турувди, эшик тарақлаб очилди-ю, хонага совуқ кирди, кетидан бесалом кирган ялтироқ кўзойнакли Юнусхон тилмочнинг турқи ундан ҳам совуқ эди.

— Озод!— деди Ҳамза болаларга қараб.

Ўқувчилар чувиллашиб тарқаб улгурмасданоқ чақирилмаган меҳмон гап бошлади:

— Маъзур тутинг, Ҳамза афанди! Ҳоким ҳазрати қи-зиқяптилар мактабингиз билан. Бу ўзи қандай мактаб, деяптилар.

— Кўриб турибсизки, оддий ибтидоий мактаб. Мактаб дорилайтом, савобликка етимларни ўқитяпмиз. Хат-савод ўргатдик, ҳисоб ҳам.

— Шундоқдиру,— тилмоч кўк бахмал камзулининг кўкрак чўнтагидан занжири осилиб турган кумуш соатини олди, очиб кўрди, шиқ этиб қопқоғини ёпиб, қўлида ўйнаб тургач, яна чўнтакка солди-да, гапида давом этди,— шундоқдиру аммо-лекин бизга тушган маълумотларда бошқа гаплар битилган. Дорилайтомда подшоҳи оламнинг етимпарварликларига, шак келтирилибди. Дарсхонада қуръон тиловати эшитилмасмиш. Қап-катта болалар салла ўрашни ҳам билишмасмиш!..

У яна соатини чўнтагидан чиқариб, ўйлаб, қайтариб солиб қўйди-да, гапида давом қилди.

— Шу аризани Мединский жанобларига нима деб таржима қилишга ҳайронман. Бирор тузукроқ совға-салом билан ҳазратнинг кўнгилларини олиб, шикоятни гумдон қилмасак, сизга жабр бўлармикин, деб қўрқаман. Нима кераги бор сизга бу ташвишларни? Бу гадей-ваччалардан бир кун қассоб чиқиб бир қадоқ гўштни сизга бесуяк сотармиди?

— Болалардан ким чиқишини тақдир билади. Аммо етим ҳақини егандан кўра, сиз ҳам, ҳазратингиз ҳам қассоб гузарга бориб без теринг!

Юнусхон тилмоч дарсхонадан ўқдай отилиб чиққанча, ҳокимнинг олдига етганда ҳам тили гулдирад, аризани узатаётган қўли дир-дир титрарди...

Уша йилларда яхши гаплар ҳам кўп бўлгану нохуш хотира ҳам бисёр. Таржимаи ҳолида у гапни мухтасар қилган: «... тўрт ойча давом эттиргондан кейин, уезд начальниги Мединский томонидан тинтув бўлиб ёпилди. Лекин ҳеч бир қандай қоғозларим қўлига тушмоғон учун, қамалмай қутулдим».

«Етимнинг оғзи ошга етганда бурнидан қон келди», деб юришди одамлар узоқ вақт.

* * *

Замона зулми жамики фуқарога баробар, аммо у айниқса етимга бешафқат. Гишткўприкдаги чойхонада суҳбат мавзуи шу эди.

— Жуда бошпанасиз қолди бечора болалар, кўпи оч, яланғоч,— сой бўйида тентираб юрган болаларни кўрсатиб, сўзларди оқ-сарикдан келган Пўлатжон домла.

— Шундоқ, шундоқ,— қувватлади уни калваклик Шабода махсум.

— Қишлоқларда аҳвол бундан ҳам баттар. Афғонбоғнинг ўзида юздан ортиқ сағир. Бунақада жужуқлар нобуд бўлиб кетади. Чорасини топмасак бўлмайди,— дерди тез-тез гапирадиган, қорачадан келган Исмоил Афғоний.

— Менимча, ҳукуматга мурожаат қилиш керак,— гапга қўшилди сиёсатдон Раҳимжон ҳожи Шодиев,— Етим ҳақи ажратсин. Ахир, ҳуррият замони бу!..

Муҳокама давомида Ҳамза сой сувидан кўзини узмади. Тошга урилиб сачраётган тўлқин дил тугёнига монанд эди.

— Биз, аввало, бир ташкилот тузишимиз керак. Кейин ўша жамият халққа ҳам, ҳукуматга ҳам мурожаат қилади. Уйлайманки, бизни қувватлашади. Ахир одамгарчиликнинг энг олийси — етимпарварлик-ку.

Ҳамзанинг таклифи ҳаммага ёқди. Чаққон Олимжон домла «Муваққат етимларга ёрдам жамияти томонидан идорага таклиф»ни қоғозга туширди. Уқиб чиқиб ҳаммалари маъқуллашди, бамаслаҳат журналларида эълон беришадиган бўлди. Қарор тўғри бўлган эканки, ўн кундан кейин, 20 апрель кеч соат 8 да, «Хуррият» журналы идорасига йигирмадан ортиқ одам йиғилди. Бу мажлисда «Етимларга ёрдам жамияти» унвони берилиб, муваққат раисликка Ҳамза Ҳакимзода сайланди.

Бир ҳафта жамият аъзолари шаҳарда иона йиғишди, маҳалла айланиб етимлар рўйхатини тузишди, биринчи навбатда қилинадиган тадбирларни маслаҳатлашиб олишди ва унга зарур маблағни ҳисоблаб чиқишди.

Чоршанба кунини эрталаб башанг кийинган Ҳамза жамият таклифини етказиш учун ўша вақтдаги ҳукумат раиси Мирзо Икром афандининг ҳузурига жўнади. «Чоршанба муродбахш», деб уни кузатиб қолган ҳаммаслақларининг кўзи кун бўйи йўлда бўлди. Ҳукуматнинг жавоби кеч қайтган Ҳамзанинг юзида ёзиғлиқ эди. Бир оғиз сўз билан ўзи ҳам уни тасдиқлади:

— Ҳўкизнинг қулоғига танбур чертган билан баробар.

Бир ойдан кейин Қаландархонада бўладиган рабобчилар митингида тасдиқлаш учун тўртинчилар (большевиклар) даъватнома ёзиб беришни илтимос қилишганда Ҳамза бажонудил рози бўлди. Хуррият, тенглик, иш соатини камайтириш, иш ҳақини ошириш, байналминал, дўстликка садоқат ҳақидаги фикрларини қоғозга тушириб бўлгандан кейин у бир оз ўйланиб турди-да, ўз қалб қўшиғини ҳам қўшиб қўйди:

«Талаб қиламиз: ёш ўсмирларни панжаи истибдоддан қутқарув!»

Бу нидо беш ойдан кейин, Октябрь инқилобида амалга ошди.

* * *

Афиша ёруғ коридорнинг қоқ марказига осилган эди. Болалар гўж бўлиб уни ўраб олишиб, ўқигани бир-бирларига халақит беришарди. Охири дароз Жавлон Раҳмон олдинга ўтди-да, овоз чиқариб ўқиди, бошқаларнинг қулоғи унда бўлди:

«1920 йил, 21 декабрь жума куні Рабўчий клубида Биринчи Мукулмон даволашма муассасасининг труппаси томонидан биринчи мартаба сахнага қўйиладур:

«Қизил қон ичида ёш гўдаклар» — эски ҳукумат вақтида миссионерлар панжаи истибдодиди маъсум гўдакларнинг кечурғон ҳолларидан олинғон ҳаётий ва инқилобий уч пардали фожеадан иборат бўлуб, ёзувчиси Ниёзий.

«Эски турмуш тарбияси» унвонида болалар турмушидан олинғон бир пардали комедия бўлуб, ёзувчиси Ниёзий.

Агар вақт мусоида этса, талабалар труппаси тарафидан янги куйда (мотивда) шарқий айтилур.

Театр бошланур соат 8 дан
Кеча учун рухсат олинди».

Ҳамза шу кунни, янги йил арафасини жуда яхши эслайди. Чунки роса бир ой аввал у Биринчи Мукулмон болалар уйининг мудирлигига тайин бўлган эди. Йўқ, у театрни ташлагани йўқ. Труппа бадий раҳбарлиги ҳам унинг бўйнида. Эрталаб болаларидан хабар олади, уларни дарсга киритиб юбориб, ўзи театрға, репетицияға чопади. Театрнинг кундузги ишини тугатиб яна интернатға қайтади. Талабалар кечки оқатға кириши билан театрға кетади. Спектакль ярим кечада тамом бўлса ҳам болалар уйига у эрталаб нонушта тайёрлайдиган ошпаздан аввал етиб келади. Бугун ҳам шундай бўлди.

Мудир нонушта вақтида бўш ётоқни айланиб чиқди. Каравотлар ҳаммага етмайди. Шунинг учун фақат қизларға теккан. Қизларнинг уйи ҳамиша саришта. Уғил болаларнинг хоналари ҳам унга ёқди. Пол тоза ювилган, эскироқ бўлса ҳам гилам-шолчалар тўшалган. Тузаб қўйилган кўрпа-ёстиқ тоза, чойшаблар бежирим эди.

Навбатчи боладан «Кечаси совқотмадинларми?» — деб сўради у ранги сал ўчган қора голланд печкани қўли билан ушлаб туриб, уйни иссиқроқ тутишни, кўмирни кўпроқ ёқишни маслаҳат берди-ю, бундан икки ҳафта аввал беш тонна ўтин-кўмирни йўқ жойдан ундириб келганини эслаб, ичида бир хурсанд бўлиб қўйди.

Ошхонада болаларнинг тушлиги билан қизиқди. Янги йил арафасида болаларни яхшилаб тўйғазишни ошпаз-

лардан илтимос қилди, тозалikka алоҳида эътибор бериш кераклигини ҳам таъкидлади.

Катта залга чиқса рус тили ва расм муаллими Қонстантин Трофимович Трунов иккита бола билан арча топилмаганидан тахта яшикдаги толгулни безатяпти. Шу ҳам болаларга қанча шодлик келтиришини тасаввур қилиб қўнгли кўтарилди. Болалар айтмоқчи, дядя Костяни кириб келаётган янги йил билан табриклаб дарсхонага қараб юрди.

Унгача қўнғироқ чалиниб, болалар девордан сапчиган коптокдек синфдан отилиб чиқиб коридорнинг турли томонига чопишди. Ҳамза ўқувчиларнинг уст-бошига эътибор қилиб туриб ой бошидаги савдолар эсига тушди.

Чет элга қочган савдогарлардан бирининг омборида икки той яхши мато қолиб кетган экан. Ушани мусодара бўлганини эшитган замон Ҳамза ревкомга етиб борди. «Майли, шўролар даврида етимлар бир яйрасин!»— деб ревком раиси тикувчилар корхонасининг хўжайинини топиб келишга буюрди. Аммо Илёс афандининг бу савобли ишга ҳуши йўқ эди.

— Шунча костюмни биз эртаю кеч машина қулоғини бурасак йигирма беш кунда тикамиз. Ҳозир машиначилар кам. Камида бир ой муҳлат керак. Етимлар бир ой кечроқ олифта бўлишса, осмон ўпирилиб тушмас, дейман.

— Йўқ, ўпирилиб тушади,— деди етимларга бепарво қараган одамни ёқтирмайдиган Ҳамза.

— Осмон ўпирилгани қандай бўлади?— Ҳиринглади, ҳазиллашяпти деб ўйлаб чевар.

— Уни қандай бўлишини сизга кўрсатиб қўямиз, агар беш кунда инқилобчиларнинг болаларини усти бут бўлмаса,— гапни чўрт кесди ревком раиси.— Учта ҳарбий машиначи ҳам кўмакка келади. Уни биз уюштирамиз. Аммо такрор айтаман: саксон жуфт костюм беш кунда тайёр бўлиши керак. Уртоқ Ҳамза Ҳакимзода эртага эрталаб болаларни бичим олиш учун олиб келади. Бу буйруқ. Уни революцион жавобгарлик ҳисси билан бажаринг, гап тамом!

Инқилобдан аввал бутун шаҳар бойлари-ю, уларнинг хотин, бола-чақаларини олифта кийинтирган Илёс афанди «революцион жавобгарлик ҳисси билан» деган таъкидни жуда яхши тушунади. Уни тушунмаганга олиб ишни бойкот қилганлар билан ревком гапни қисқа қилган: «Революция номи билан...»

Ҳозир чиройли костюмда деворга сурканиб кетаётган

Жўшарик маҳаллалик Умаржоннинг бу гапларидан хабари йўқ, албатта.

Танаффусдан кейин мактаб жимиб қолди. Мудир айланиб юриб, чапдаги синфнинг эшигини очди. Ҳамма ўрнидан турди.

— Салом, салом, давом этаверинг! — деди Ҳамза тахта олдида турган ўқувчига. Ўзи ўқитувчининг ёнига бориб тўхтади.

Пучуқ бурун Улуғ Турсун қип-қизил галстугини ҳил-пиратиб илҳом билан декламация қиларди.

Чиқиб эрклик қуёши,
Тинди мазлум кўз ёши.
Кул бўлди тожу тахтлар
Етим бўлди — эл боши.
Ленин бизнинг отамиз,
Энди кимдан қўрқамиз.
У берган қурол билан
Душманларни отамиз...

Шеър давомида муаллимнинг қулоғига болалар билан кечқурун айтиладиган шарқийни машқ қилиб олиш, уларни клубга тартиб билан олиб бориш кабилар ҳақида маслаҳатларини айтиб бўлиб, яна табассум билан қўшиб қўйди: ман шеър нависаму биродарам хонд¹.

Декламация тугагандан кейин Улуғ Турсуннинг бошидан силаб, қувваи ҳофизасини мақтаб қўйди-да, синфдан чиқди.

Энди театрдаги шогирдлари репетицияда кутиб қолишди.

Йўл-йўлакай болалар театр труппаси ва оркестри тузиш режаларини ўйлаб кетди. Бу орзуси амалга ошишига оз қолган эди. Энг муҳими маблағ йиғилган эди. Гап шундаки, у артистларни етимлар фойдасига учта спектакль қўйиб беришга кўндирган ва маориф бўлимининг рухсати билан шу уч томошага бир лента билет соттирган ва ҳозир ўша пул болалар уйининг кассасида.

Кечқурун темир йўл ишчиларининг клуби тўлди. Паранжилик томошабинлар ҳам анча эди. Аввал саҳна олдига Ҳамза чиқди.

— Опа-сингиллар! Азиз биродарлар! Улуғ доҳий Ленин, Иштирокиюн фирқаси ва шўролар ҳукумати бер-

¹ Маъноси: шеърни мен ёзсаму, уни биродарим ўқиса-да (Ҳофиздан):

ган чексиз масъудиятлар ичида энг муҳимларидан бир: сармоя деган пес даврида канизак ё жория, тагин алланима балолар отоғи билан шаҳарма-шаҳар сотилиб, уйма-уй қамалиб, ҳайвон қаторида ишлатилиб келган хотин-қизларга том маъноси билан берилган озодлик бўлди. Яна бири, ундан ҳам гўзалроғи, болаларнинг илмий, ижтимоий руҳий ҳам жисмоний тарбиясининг мутафаккили ҳукуматнинг ўзи бўлишидир...

У мисол тарзида Биринчи Мусулмон болалар уйида қилинаётган ишларни батафсил айтиб берди. Шу гапларни ўтмишга муқояса қилиб бугунги кечага йиғилган ўртоқларни ўз ақллари билан хулоса чиқариб олишга чақириб томошани бошлашга ишора қилди...

Серфайз кеча мароқи билан изғиринда пиёда юриб уйига етганда вақт анча кеч, 1920 йил тамом бўлган, 1921 йилнинг биринчи соати кетаётган эди.

* * *

«Хоразм халқ республикаси маориф назоратина!

Келажакда идора ва хўжалик ишлари билан танишувлари баробаринда ҳуқуқ ва масъулиятга молик этилиб, талабалардан бир интернат мудирини ва бир хўжалик мудирини мандат берсангиз. Мен ва хўжалик мудирини ёлғиз муовин ҳисобинда қолсак. Идора ва хўжалик ишларини чет кишилар бажармай, балки турмуш билими нуқтаи назариндан талабалар ўзларини ўзлари идора этиб боқишни билсинлар учун биринчи мартаба шу расмиятнинг ижросини бизим интернатда бўлувин сўраб,

Хўжа эли интернат мудирини *Ҳамза Ниёзий*.
1923 йил, 28 август».

Аслида бу ишнинг ташаббускори — Қутлимурод. Бу чайир бола кўрган одамнинг қилиғини қилиб бера олади. Ҳатто овозини ҳам ўхшатиб юборади. Талабалар кечқурун ётоқда уни гапга солиб қўйиб, ўзлари театрда ўтиргандай ҳузур қилишади.

Тўйиб ухлаш мумкин бўлган дам олиш кунларидан бирида «Ҳамза» интернат ҳовлисида туриб, болаларга бақирибди:

— Ҳали ҳам ухлаяпсизларми, дангасалар? Тез сафланинг!

Ҳамма чала-чулпа кийинганича югуриб чиқиб қаторга терилиб бўлгач, қарашса, мудир йўқ. Узоқдан Қутли-

мурод бақрайиб турибди. Алданганлар уни шундай га-
заб билан қувишибдики, чаққонлиги асқатиб қутулма-
ганда аҳволи ёмон бўларкан.

Ҳамза бирор иш билан банд бўлса, китобдан ўқиб
берадиган жойларини унга кўрсатиб бериб кетади. Баъ-
зан «Инқилоб қуёши» газетасидаги сиёсий мақолалар-
дан бирортасини у болаларга ўқиб бериб туради. Қоро-
вул Мўминжон отанинг айтишича, у овоз чиқариб ўқи-
ганда худди Ҳамзанинг ўзи бўлармиш. Ҳатто Ҳайрулло
партизан бир етим болани ўқишга топширгани олиб кел-
ганда қоровул, ёшулли йўқ, деса у ҳам ишонмай, синфи-
нинг эшигини очиб кўрибди.

Ана шу Қутлимурод бошлади бу ишни.

«Аввал таом, баъдаз калом» деганларидек, таъминот-
да узилиш бўлиб қолган кунлари дарс қулоққа кирмади.
Бировдан хафа бўлиб ҳам бўлмайди, чунки ҳукумат ҳам
болаларга йўқ жойдан овқат топиб таъминляпти.

Шунинг учун ҳам баҳорга чиққанда Ҳамза мактабга
бир неча таноб ер сўраб олди-да, уни хўжалик мудир
оқсоқ Жуманиёз ака, кекса қоровул Мўминжон ота би-
лан чопишга киришди. Қоровул бува кетмон кўтарса
қўли қалтирар, аммо, Ҳамза сиз қўяверинг деса ҳам
қатордан қолгиси келмас эди. Эртасига у Қутлимурод-
нинг жонажон дўсти — невараси Тўланни ҳам етаклаб
келибди. Шунинг учун ҳам бир кун кейин беш киши бў-
либ ишлашди.

Эртасига эса... Эртасига Қутлимурод яна бир ҳунар
кўрсатди. Тушликдан кейин Ҳамзанинг овозига ўхшатиб
ҳамма болаларни синфга йиғишга буюрди-да, ўзи кириб
яна дўппослашга тайёрланган ўртоқларини аранг босиб
олиб жиддий гапга ўтди. Уша куни Ҳамза маорифдан
кеч қайтиб далага чиқса деярли бутун интернат Қутли-
мурод бошчилигида чопиқда-ю, завхоз билан қоровул
уларга деҳқончиликдан таълим беришаётган эди.

— Ие, ие, бизнинг керагимиз бўлмай қолибди-ю,—
ҳазиллашди Ҳамза.

Шу-шу ҳашар деган сўз тилларидан тушмай қолди.

Ёш болада виждоннинг оғзи боғлиқ бўлади. Очилиб
кетгандан кейин ундан яхши шерик йўқ. Шундай ҳам
бўлди. Болаларнинг эккани пишиб, ҳосилга оғзи теккан-
дан кейин ғайрати икки баробар ошиб кетди. Қорин тўй-
гандан кейин дарсга ҳам диққат ошиб, ўқишлар яхши
юришиб кетди. Ҳатто кузда болалар ҳашар қилиб бино-
нинг ҳам сал таъмирини тўғрилаб қишда жон сақласа
бўладиган қилиб қўйишди.

Болаларнинг ўқишу меҳнатдаги ғайрати Ҳамзага шундай завқ бердики, унинг режалари йириклашди.

«Ҳукуматдан бир тийин ёрдамсиз талабаларнинг ўзуқаларидан овушдириб, 17 таноб ерга пахта, қовун ва кунжут эгирдим. Уч минг сўмга етуб ўқув ва ҳунар ва деҳқончилик асбоблари ҳозирлатдим.

Бу йил яна 50 танобга боқча ва пахтакорлик қилуб (19) 25-йилдан юз талабани ўз кучи билан таъмин этдирув,— деган тарихий бир хизматга ҳозирланмоқдаман.

«Еш ўсмирларни панжаи истибдоддан чиқарув!» деган шиор йўлида ўн саккиз йилдан бери хизмат этдик. Энг сўнгги кунларида Хоразм жумхуриятининг энг қоронғуликда қолган қозоқ, қорақалпоқ йўқсул болалари учун бир мактаб қолғон вужудга келмиш экан, шул менинг идеалимдан бир намуна, ўтагон вазифамдан бир асар, тарих саҳифалари учун ёдгорим ўлажак деб ҳисоб этаман».

* * *

Октябрь инқилобининг ўн йиллиги яқинлашиб қолди. Байрам комиссияси ҳар куни ваъда қилинган пьесани қистайди. Ҳамза «Жаҳон сармоясининг охирги кунлари», деб сарлавҳа қўйиб, асарни яримлаб қўйган. Унинг хаёлида ҳозир жаҳон инқилоби содир бўляпти, капитализмнинг кули кўкка созуриляпти. У барча одамзодни, Фарбу Шарқни бахтли қилиш йўллариини ўйлаб юрибди-ю, шундоқ ёнгинасида Усмон калла эски замон нафасини ҳовлисига қамаб олиб, сақлаб қолмоқчи бўлади. Албатта, бунақа эски шамолга юрадиган «жонли тегирмонлар» ора-чора учраб қолади, холос. Аммо барибир улар шундай замонга доғ-ку. Шундай бўлсин деб инқилоб қилинганми? «Дорилайтом»дан «Етимларга ёрдам жамияти»гача қилинган ҳамма ҳаракатлар энди рўёбга чиқиб шундай ширин замон келганда аллақандай жоҳиллар ҳали ҳам билганини қилаверадими? Эҳтимол болага муносабат уларнинг шахсий ишидир, бировнинг оиласига аралашиб одобданмасдир. Нега? Ахир бу болалар инқилобнинг эртаси-ку! Йўқ, аралашаман. Аралашганда ҳам инқилоб эътиқодимни ҳимоячиси бўлиб. Булар менинг идеалимни оёқ ости қиляпти. Нега мен жим қолишим керак экан?

Ҳамза шу хил ўйлар билан банд бўлиб, пьесага ҳеч фикрини қайтаролмас, ҳадеб қулоғига қўшни қизалоқ-

нинг чинқириғи эшитилар ва баттар жаҳли чиқиб, газа-би қўзғар эди.

Йўқ, томошабин бўлиб қолавериш виждондан эмас. «Донога — ишорат, нодонга жуводдиз!»

У пьесани стол четига суриб қўйди-да, янги дафтар очиб шиддат билан ёза бошлади:

«Биз Октябрь ичиндаги болаларни Октябрь фарзанди ҳисоб этамиз. Келгусида ўғилдир, қиздир, бизим янги турмушимизнинг қанотлари, ўрнини олодурғон ёш ниҳолчаларини шундай жоҳил оталар, ўғай оналар қўлигида жисмоний, руҳий эзилишига йўл қўймас чораларига чақирамиз.

Мана шундай ёш ўсмир, хусусан, қизалоқларини туювни Усмон калладек Абдужаҳилларга таҳдидлик жазо борми?»

Уч кундан кейин бутун Қўқон «Янги Фарғона»даги фельетонни муҳокама қилар, Усмон калла бўлса кўчада қорасини кўрсатмас эди.

— Хўп тахаллус топган-да, Ҳамзахон! «Товонтешар» деганича бор!» деди ҳамма.

Йўқ, уни кўнгли бўш одам деб бўлмайди. Аксинча. Аммо бир нарсага ҳеч ҳам чидама йўқ — етим йиғи-сига...

1976

Мазкур ҳикоя илк бор газетада эълон қилинганидан кейин кўп ўтмай қуйидаги мактубни олдимки, уни ҳикоянинг эпилоги дейиш мумкин. Тўхтасин Мирзараҳматов ёзади:

«Хонада ҳикояни ўқиб ўтирганимизда паст бўй, қорачадан келган, юзи ҳамиша кулиб турадиган Ҳамдамжон ака Олимовни даврага келиб қўшилганини сезмай қолибмиз. У бирданига:

— Оббо азамат-ей! Буни ким ёзди экан? Ахир бу бизни болаларнинг (хотин маъносида) тақдири-ку, — деб қолди. — Бориб аянғизга ҳам ўқиб берсангиз бўларкан.

Ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Кейин комсомол ва партия ветерани кекса коммунист Ҳамдамжон ака билан Яйпан шаҳрининг Александр Матросов кўчасидаги 38-уйга равона бўлдик.

Ҳикояни Ҳосиятой ая Олимовага ҳам ўқиб бердим. У ҳикоя тугагунча чидаб туrolмади. Ҳўнграб йиғлаб юборди. Анча вақтдан кейин ўзини босиб, гапга тунди.

— Шу гапларни ким ёзган бўлса ҳам ҳақиқатни ёзибди. Мен ўша пайтларда саккиз-тўққиз ёшлардаги қизча эдим. Отам Усмонали ўтакетган руҳоний, баджаҳлроқ одам эди. Маҳаллада имомлик қилишдан ташқари чойфурушлик билан шуғулланарди. Уз онам Фазилатойга жуда бераҳмлиқ қиларкан. Бу ҳақда кейинчалик аммам Улмасой гапириб берган. Онам тузатса бўладиган касал — бош оғриқ билан вафот этган. Дадам ҳатто шундай ёнимизда, девори билан деворимиз бир бўлган табиб — Ҳамза акамнинг дадаларига мурожаат қилмаган...

Ҳосият ая чуқур бир хўрсиниб олди-да, яна ҳикоя қилишда давом этди.

— Онам вафотидан кўп ўтмасдан дадам ёшгина Марҳаматой исмли жувонга уйланди. У жуда танноз ва тақводор хотин эди. Мени кўп хўрларди. Дадамни уйга келишига зор эдим. Чунки қаёқдаги бўлмағур гапларни дадамга айтиб, мени урдирарди. Қалтак зарбидан аъзойи баданим моматалоқ бўлиб кетарди. Шундай пайтларда Ҳамза акам жонимга аро кирардилар. Дадамдан мени ажратиб олиб, уйга кўтариб кириб кетарди. Мени пианино ёнига ўтказиб, ҳар хил музика чалиб берарди, қизиқ-қизиқ шеърларидан ўқиб, кўнглимни кўтарарди.

Кунлардан бирида ўғай укамни (исмини айтмайман. Чунки у кейинчалик энг яқин кишиларимдан бири бўлиб қолди) йиғлатиб қўйганим учун дадам чунонам урдик, ўлиб қолишимга бир баҳя қолди... Ушанда Ҳамза акам мени ўлим чангалидан қутқарди. Орадан кўп ўтмай дадам Усмонали вафот қилди. Ўғай аям уч болани ташлаб кетиб қолди. Биз тўрт етим аммам Улмасой тарбиясида қолдик.

Ҳамза акамнинг вафоти мен учун оғир қайғу эди. Бир ҳафта ичи кўзларимдан жиққа ёш аримади. Ҳамон эсимда, уни тошбўрон қилиб ўлдиришганини эшитгач, Қўқонда ҳаммамиз дод солиб йиғлаганмиз. Шаҳар кўчаларига ҳошияси қора байроқлар, шиорлар осиб қўйилган. Уни ҳамшаҳарлари жуда севардилар. Жондилдан ҳурмат қилардилар. Чунки ҳақиқий инсонпарвар одам эди. Меники, кичик бир қалбимда шунчалар ўчмас из қолдириб кетган экан, менга ўхшаганлар жуда кўп-ку.

Ҳосиятхон ая ҳозир 64 ёшда. У устози Ҳамза насихатларига амал қилди. Исфарағузарда очилган совет мактабида, Қўқон шаҳар медрабфакида ўқиди. Ўқитувчилик қилди. ЗАГС бюросида мудир, болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишлади. 1931 йилда Ленин комсомолига,

1942 йилда КПСС сафига аъзо бўлди. Олти фарзандининг ҳаммасини ўқимишли қилиб вояга етказди.

Ҳозир қизлари — Маданиятхон, Мавжудахон ва Му-боракхонлар ўқитувчи, Муаззамхон врач, Муҳаммаджон агроном, Мансуржон шофер бўлиб ишламоқда. Унинг 24 набираси бор.

Унинг умр йўлдоши Ҳамдамали ака 1924 йилдан комсомол, 1930 йилдан буён партия аъзоси бўлиб, жамоат ишларида активлик кўрсатган. Бу оила ҳамзалар жонини фидо қилиб, бунёд этган социалистик жамиятга чиндилдан шукрона айтиб яшамоқда».

1979

САДРИДДИН АЙНИЙ

Улкан адиб Садриддин Айнийнинг ҳаёт йўли ҳақида ўйлаганимда, шоир Э. Воҳидовнинг «Ойнинг ўн беши қоронғу, ўн беши ёғду билан», деган сатри ёдимга келади. Негаки, Садриддин Айний 1878 йили Ғиждувонда туғилиб, 1954 йили Душанбада вафот этди. Домланинг ҳаёт йўлидан ярмиси Октябрь инқилобидан аввалги тарихнинг қора кунларида кечди, қолган ярмисида у Совет даврининг мунаввар дамларидан баҳраманд бўлди.

Унинг «Эски мактаб», «Эсдалиқлар», «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Судхўрнинг ўлими», «Дохунда», «Қуллар» каби насрий асарлари жам бўлиб, бизга ўтмишнинг реалистик манзараларини чизиб беради.

Шу ўринда икки нуқтани қайд этиш керак.

Биринчидан, С. Айний Ўрта Осиё адабиётида биринчилардан бўлиб, ўтмиш тарихни синфий кураш жараёнида инкишоф этди, тарихни марксистик нуқтаи назардан таҳлил қилди, асарларига бош қаҳрамон қилиб-меҳнаткаш халқ вакиллари таллади ҳамда уларни юксак маҳорат билан тасвирлади.

Иккинчидан, адиб бугунги ҳаётимиз ўтмишдаги қонли курашларнинг оқибат-яқуни эканлигини таъкидлаш мақсадида «Дохунда», «Қуллар» каби йирик асарлари мазмунини узоқ мозийдан бошласа ҳам, уни Совет даври воқеаларининг баёни билан тугаллади, бу билан адиб ўтмиш билан бугуннинг мантиқий алоқасини кўрсатишда ижодий намуна яратди.

Унинг инқилобий шеърояти Ҳамза Ҳакимзода ва Сакен Сайфуллинлар шеърояти билан қўшилиб, Ўрта Осиё халқларининг Улуғ Октябрь социалистик инқилобига бўлган қалб садоларини ифода этди.

Садриддин Айний совет адабиётини янги мавзу ва қаҳрамонлар билан бойитган, бизда социалистик реализмнинг илк намуналарини кашф этган, айниқса, роман жанрининг тараққийсига катта ҳисса қўшган, ўзининг ижоди билан совет адабиётининг шухратини оширган

йирик адибдир. Тожик совет адабиётининг асосчиси сифатида тарих саҳифасидан ўзига муносиб ўрин олган санъаткордир.

* * *

Улкан адибнинг ҳаёт йўли ҳақида ўйлаганимда, унинг кўп сафарлари Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқлари орқали ўтгани ёдимга тушади.

У қардош — тожик ва ўзбек халқларининг ҳаёти ҳамда тақдирини бирдек муҳаббат билан тасвир этди; ҳар иккала халқнинг ўтмиш ва ҳозирги тарихини муқояса қилиб, бугунги порлоқ ҳаётга муҳаббат туйғуларни уйғотди, икки халқни дўстликка чақириб, ўзи интернационал дўстликнинг ҳақиқий намунасини кўрсатди.

С. Айний икки тиллик адиб эди. Унинг кўп асарлари тожик тилида, баъзилари ўзбек тилида ёзилган, баъзилари аввал тожикчада, сўнг ўзбекчада босилган бўлса, баъзиси аввал ўзбекчада, сўнг тожикчада чоп этилди. Мавзу, гоյ, тил, конфликт, мазмун каби ижодий воситаларнинг адабиётимизда шаклланишида у иккала адабиётга ҳам устозлик қилди.

Улкан адибнинг илмий хизматлари ҳам алоҳида таҳсинга сазовордир. Ўтмиш тарихи ва маданиятини чуқур билган бу олим филология фаълари доктори, дорилфунунларимизнинг профессори, қанчадан-қанча тожик ва ўзбек олимларининг илмий устози, ҳар иккала республика Академиясининг аъзоси эди. Домла Айнийнинг хоҳ Бухоро инқилобига оид тарихий асарлари бўлсин, хоҳ адабиётимиз тарихига оид илмий ишлари бўлсин, ҳар иккала халқ алломалари учун ҳам беҳад қадрлидир.

* * *

Улкан адибнинг ҳаёт йўли ҳақида ўйлаганимда, меҳнаткаш халқ бахти деб борини бағишлаган азим сиймо кўз ўнгимда гавдаланади. У ўтмишнинг энг оғир жафоларини бошидан кечирди. Меҳнаткаш халқ унинг аҳволига, у халқнинг аҳволига ачиниб йиғлади. Ҳаёт уни неча бор ерга урган бўлса ҳам, у адолат туйғусидан куч олиб оёққа турди: ўзининг, халқнинг иқболи учун курашди, гоҳ одамларни маърифатли қилишга интилди, гоҳ рус тилини ўрганишга чақирди, гоҳ ҳаётдаги қора

кучларга ҳажв ўтини сочди, гоҳ дин ақидаларини фoш этиб, даҳрийлар қатори жазо тортди... Бу фаолият табиийки, уни амир зиндонига олиб келди, 75 таёқ зарбасига дучор қилди. Аммо унинг улуғлиги шундаки, у адолат ва ҳақиқат учун курашган чоқда, бу кураш кишидан фидойиликни талаб этишини яхши билар эди. Унинг бу мардоналигини халқимиз, инқилобимиз, партиямиз юксак қадрлади. Шунинг учун ҳам у инқилоб ғалабасининг биринчи кунлариданоқ бор қобилиятини янги замонга хизматига бахш этди.

Унинг таланти, қалб бойлиги тўла очилди, биз бугун ҳузур билан ўқиётган асарлар майдонга чиқди. Булар ҳаммаси жам бўлиб, Садриддин Айний номини юртимиздан олис ўлкаларда ҳам машҳур этди.

Адибнинг асарлари жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. Чунончи, 1957 йили «Эсдаликлар» асари Луи Арагон таҳрири остида Парижда Галлимар нашриётида чоп этилди, 1958 йили эса Парижда «Эски мактаб», «Судхўрнинг ўлими», «Бухоро жаллодлари» ва «Одина» бир тўплам қилиб чиқарилди. Машҳур француз адиби Андре Вюрмсер ушбу асарлар ҳақида сўзлаб бундай деган эди: «Социалистик реализм адабиётининг ажойиб образлари билан танишмоқчи бўлган киши, ҳеч бўлмаса «Судхўрнинг ўлими» даги сўнги бобни ўқисин».

Бошқа бир адабиётшунос Жан Руссель «Нувелль литературе» ҳафталигида бундай деб ёзган: «... Айнийнинг афсоналардагига ўхшаш ёзиш услубида бу тожик ёзувчисини Горький билан биродар қилувчи реализм руҳи бор».

* * *

Садриддин Айний улкан навоийшунос эди. 1948 йилда ўтказилган Алишер Навоий юбилеи Тошкентга кўп мўътабар олим ва адибларни тўплади. Катта илмий сессия Қизил майдондаги ўша пайтларда Олий Советнинг мажлислар залида ўтган эди. Энг охирги қаторда ўтирган талабалар орасида мен ҳам бор эдим. Шу мажлисга кириб келаётганда домлам профессор Абдурахмон Саъдийга дуч келиб қолдим. Бирга дарбозага етганимизда Садриддин Айний келиб қолдилар. Шарқ маданиятида ҳам суҳбатдошнинг катта-кичиги бўлмайди. Шу ерда устоз билан қўл бериб кўришган ва ўн-ўн беш қаддам икки домламнинг суҳбатига соме бўлгандим. Шу

илиқ таассурот остида бўлса керак, президиум басавлат, донолар кўп бўлса ҳам, мажлис давомида кўзим Айний домлада эди.

Уша илиқ хотираларни ҳам қўшиб улкан адиб Садриддин Айнийнинг ҳаёт йўли ҳақида ўйлаганимда, бутун борлиғини совет халқи хизматига бахш этган, авлодлар хотирасида ҳамиша барҳаёт, ижоду илмда ҳам тожикнинг, ҳам ўзбекнинг устози бўлган буюк сиймо кўз олдимда гавдаланади.

1983

МУСО ОЙБЕК

Ўзбек совет адабиётининг йирик арбобларидан бири Мусо Тошмухамедов — Ойбек 1905 йилнинг 10 январида Тошкентнинг Эски шаҳарида ҳунарманд-тўқувчи оила-сида туғилган. Улуғ Октябрь социалистик революцияси башарият тарихида янги давр очди, инсоният тақдирини бахт томон буриб юборди. Кўпчилик қаторида ана шу бахт нуридан баҳраманд бўлган Мусо Тошмухамедов ҳам совет мактабида таълим ола бошлади.

«1925 йили йигирма ёшимда педагогика техникумини тамомлаб Ўрта Осиё Давлат университети (САГУ) Ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимига кирдим. 1927 йилда Ленинград Халқ хўжалиги институтига ўтдим. Уша вақтда биз, ёшларни улуғ революция бешиги бўлган Россия ўзига тортар эди, рус тилини ўрганишни истар эдик. 1930 йили олий ўқув юртини тамомлаб, САГУ нинг иқтисод факультетида сиёсий иқтисод ва марксизм-ленинизм асослари курсларини ўқий бошладим. 1932 йилдан 1935 йилгача иқтисод кафедрасида ассистент бўлиб қолдим. Мактабдаёқ шуғуллана бошлаганим — адабиёт мана шу йиллар давомида менинг иккинчи асосий касбим бўлиб келди.

Бироқ 1935 йилда шундай бир пайт келиб қолдики, мен энди олим — иқтисодчи ва ёзувчиликдан бирини танлаб олишим зарурлигини ҳис эта бошладим. Шунда ҳақиқий орзум — адабиёт эканлигини тушундим... Бу вақтда менинг бир неча шеърларим, поэмаларим бир неча тўпламлар ҳолида чиққан ва асарларим етарлича систематик равишда босилиб чиқа бошлаган эди»¹.

Шундай қилиб, илмми, ижодми деган саволга Ойбек ижод деб жавоб берди ва ўз фаолиятини адабиёт соҳаси томон йўналтирди. Аммо шуни ҳам таъкидлаб ўтмоқ ке-

¹ Ойбек. Эл хизматида (автобиография). «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1965 йил, 9 январь. (Бундан сўнг мазкур манбани автобиография, деб юритамиз ва изоҳ бермаймиз.— Л. Қ.)

ракки, у илмдан тамомила четланмади. Фақат энди ижод биринчи, асосий ишга, илм эса иккинчи касбга айланди, холос. «... Кўнгилда адабиёт ва шеърятга муҳаббат зўр бўлганидан университетни тарк этишга рози бўлдим, лекин илмий-тадқиқот ишларига ҳавасим зўр бўлгани учун А. С. Пушкин номидаги Тил адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлай бошладим»¹,— дейди Ойбек.

Ойбек ижодий фаолиятининг биринчи йилларидан тортиб шу кунгача илмий ходим сифатида ўнлаб йирик тадқиқотлар ёзиб, филология фанини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Ойбекнинг илмий ишлари Навоий, Машраб, Муқимий каби классикларимиз ижодини ўрганишга, шунингдек, ўзбек совет адабиётининг турли хил назарий масалаларини ёритишга қаратилган эди. Атоқли адабимизнинг илм-фан соҳасидаги улкан хизматлари эътиборга олиниб, у 1943 йилда ташкил топган Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди.

ОТАШИН ПОЭЗИЯ

Академик шоир Ойбекнинг бадий ижодга бўлган ҳаваси ўрта мактабда ўқиб юрган йилларидаёқ туғилган эди. «Менинг биринчи адабий тажрибам,— деб ёзади у автобиографиясида,— агар уни шундай бўрттириб айтиш мумкин бўлса, мактаб ўқувчилари томонидан чиқариладиган ва у вақтда биз ёшларнинг ижодий кучларини намойиш қилишда катта аҳамиятга эга бўлган деворий газетادا босилиб чиққан. Бу шеър ёдимдан кўтарилган, фақат унда пейзаж тасвирланиб, унинг номи «Қиш» деб атаганини эслайман».

Ёш шоир Ойбек ҳавас билан қўлига қалам олган ўша йиллар Октябрь инқилобининг илк таассуротлари, инқилобда бош ролни ўйнаган ижтимоий кучларнинг мадҳи билан тўла эди. Ана шу хил тарихий шароитда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Ҳой ишчилар!», «Ишчилар уйғон» каби революцион қўшиқлари, Садриддин Айнийнинг инқилобий маршлари ва умуман жанговар совет поэзиясининг таъсири остида Ойбек «Ишчиларга» сарлавҳали шеър ёзади. Адиб ўз ижодини ана шу асардан бошланган, деб ҳисоблайди.

¹ Ойбек. Шеърлар. Тошкент, Ўздавнашр, 1963 йил, 5—6-бетлар.

1924 йилда ёзилган бу шеър революцион пафос билан суғорилган эди.

Денгиздек тўлқин ур, бақир, сен
Зулматнинг юраги узилсин!
Йўқсуллар дунёсин чақир сен,
Дунёда тинч ҳаёт тузилсин!

Шундан бошлаб Ойбек кундалик ижтимоий воқеаларга ҳозиржавоблик билан шеърлар ёзиб, республика-миз матбуотида фаол қатнашиб турди.

Шоирнинг 1924—1929 йилларга мансуб шеърларининг лейтмотиви Улуғ Октябрь инқилоби ва янги социалистик ҳаёт мадҳидир. Ана шу ниятни амалга ошириш учун у воқеликдаги турли хил конкрет ижтимоий ҳодисаларни асарларига мавзу қилиб танлайди. Чунончи, ўша даврдаги йирик ижтимоий ҳодисалардан бири қишлоқда амалга оширилаётган ер ислоҳоти эди. Худди мана шу мавзуда Ойбек «Ер кимники?» сарлавҳали шеърини яратди ва унда шундай ёзди:

Ҳой, эрк олган деҳқон, ишла!
Сен ҳам эрк-ла эрмак тишла!
Олтин тупроқ сеникидир,
Яйра, яшна ёзу қиш-ла!

Ойбекнинг Улуғ Октябрь социалистик инқилобининг мадҳига бағишланган «Байроқ» (1925), ўша даврда мавжуд ички ижтимоий-ғоявий курашга муаллиф муносабатини ёрқин кўрсатувчи «Товушым» (1928) каби шеърлари ҳам алоҳида таҳсинга сазовор.

Йигирманчи йиллар ҳаётидаги муҳим масалалардан яна бири — хотин-қизлар озодлиги учун кураш кампанияси бўлди. Адабиётимизда бу тарихий ҳодисага ўз муносабатини билдирмаган бирор йирик ёзувчи йўқ десак хато бўлмайди. Ойбек ҳам бундан мустасно эмас. У хотин-қизлар озодлиги мавзусида ўнлаб шеърлар ёзган ва буни турли планда ёритган. Чунончи, унинг «Турсунойга» (1928) шеъри мазмунан Ҳамзанинг «Турсуной марсияси»га яқин. «Паттачи хотин» ва «Муаллима» (1929) шеърларининг лирик қаҳрамонлари эса Улуғ Октябрь инқилоби туфайли меҳнат қилиш бахтига мушарраф бўлган ўзбек аёли, совет ишчиси ва зиёлисидир.

Бу давр Ойбек ижодининг барча маҳсули «Туйғулар» (1926), «Кўнгил найлари» (1929) тўпламларидан жой олган. Бу тўпламлардаги барча шеърларнинг ғоя-

вий-бадий савияси бирдек эмас. Бу ҳолни муаллифнинг ўзи ҳам автобиографиясида таъкидлаб ўтади:

«Менинг биринчи шеъримда қарама-қаршиликлар, изланишлар ҳали кўп эди. Замонанинг энг муҳим воқеаларига жавобан ёзилган шеърлар билан бир қаторда саводсиз, мунгли нидо билан сугорилган, абстракт тушкунлик руҳида ёзилган шеърларим ҳам бор эди».

Булар изланиш жараёнининг камчилик ва хатолари бўлиб, шоир тўғри йўлдан борар, кун сайин маҳорат чўққилари сари дадил интиларди. Бу давр Ойбек поэзиясида, сўнгроқ унинг поэмаларига асос бўлган, икки мавзу яққол кўзга ташланади. Улардан бири халқ озодлиги ҳаракати ва революция, иккинчиси эса хотин-қизлар озодлиги учун кураш мавзусидир.

Ойбекнинг илк поэтик ижоди шуни кўрсатиб турибдики, у адабиёт майдонига кириб келган биринчи онлариданоқ ўша замоннинг муҳим мавзуларини кўтарган. Шоирнинг замонавий темадаги шеърларини ўз ичига олган «Машъала» (1932) тўплами фикримизнинг ёрқин далили бўла олади.

Шоирнинг бу давр ижодидан характерли намуна сифатида «Регистондан ўтганимда» (1929); «Днепрострой», «Фанга юриш», «Ленин» (1930) каби турли мавзуларда ёзилган ҳамда бадий жиҳатдан анча пишиқ асарларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бу давр Ойбек поэзиясининг лирик қаҳрамони ижтимоий озодликка эришган ва ғайрат билан социалистик жамият қураётган совет кишиси бўлди. Бу гуруҳ шеърларда бу қаҳрамон маданий революциянинг фаол иштирокчиси сифатида, яна бир гуруҳ шеърларда бўлса бахтиёр ҳаёт ва гўзал она-Ватандан ифтихор туйғуларига тўла инсон сифатида гавдаланади.

Шоирнинг «Пушкин» (1936), «Машраб» (1937), «Горький» (1942), «Ҳайкал олдида» (1949) каби шеърларида халқимизнинг классик ёзувчилар ижодига ҳурмати ва айни вақтда унинг эстетик программаси баён қилинган.

Чунончи, улуғ Пушкин ҳақида шоир бундай деб ёзади:

Олтин мисраларга нақшланган фикр,
Қалбинг қуёшидан қуйилган туйғу —
Сўнмайди, эй шоир, ўтса юз аср,
Ҳайкалинг сингари чидамли, тунж у.

Тошларни чанг қилиб учирар замон,
Бир учқун йўқотмас шеъринг ёлқини.
Боғчанг бор баҳорга ҳамиша макон,
Севади ҳар кўнгил, ҳар хаёл уни.

Ойбек ижодий услуби учун характерли бир момент шундан иборатки, у маълум бир ғояни аввал шеърда ифодалайди. Кейинчалик уни ривожлантириб, поэма жанрида баён қилади, сўнгра эса янада чуқурроқ умумлаштириб повесть ёки романда атрофлича тасвирлайди. Шу маънода унинг шеърларини ғунча, поэмаларини гулу, романларини эса гулдаста дейиш мумкин.

Ойбекнинг 1925—1932 йиллар поэтик ижоди социалистик воқеликдан илҳомланиб туғилган ҳис-туйғуларининг бадий ифодаси бўлди. Шоирнинг маҳорати орта боргач, бу туйғулар кучайиб, шеър жанрининг кичик шакллари унинг бу фикрларига торлик қилиб қолди. Шу туфайли ҳамда тасвир объектининг моҳиятини чуқурроқ очиш қўлидан келишини сеза бошлагач, Ойбек поэма жанрида ҳам қалам тебратди.

Хотин-қизлар озодлиги мавзусида «Куллида яшаётган қизга», «Бизга ўйнаган қизчага», «Ўзбек қизининг бахти» каби ўнлаб шеърлар яратган Ойбек бу борадаги ўз кузатишларини «Дилбар давр қизи» поэмасида умумлаштиради. Мазкур поэманинг бош қаҳрамони Қосим хаскашнинг сулув қизи — Дилбар. У онасидан беш ёшида етим қолган. Мана ҳозир у балоғатга етган ва ғоят гўзал. Дилбарга Пирмат аллоп, унинг хотини Гулнор ва ўғли Маматлар тузоқ қўйганлар. Бу ҳол инқилобдан аввалги давр камбағалларининг қизларига хос бўлган бир вазият. Лекин энди замон бошқа. Дилбар — совет даврининг қизи, совет мактабининг тарбиясини кўрган. Дилбар Улуғ Октябрнинг ўзига берган ҳақ-ҳуқуқларини яхши тушунади. Шунинг учун ҳам Дилбар бахтиёр ҳаёт йўлидан боради, тузоққа тушмайди. У мактабни битириб, ишга киради, хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган курашнинг фаол иштирокчиси бўлади.

Поэмада яна бир образ бор. Бу этикдўзнинг қизи — Хадича. У янги замонда яшашига қарамай, журъатсиз, эски анъаналарни енга олмаган ва шунинг учун ҳам «ота-она хоҳиши» билан бир чолга узатилган, Хадичанинг тақдири автор ғоясини тўлдиради, яъни ҳаётда Дилбар сингари фаол бўлмаган аёл қанчалик катта хато қилиши мумкин деган фикрга асос бўлиб хизмат қилади.

Поэмада Имом, Ҳошим чойфуруш, Турдибой баззоз ва бошқа салбий образлар ҳам борки, улар асар воқеалари давомида ҳар томонлама фош қилинади.

Шоирнинг бошқа муваффақиятлари қатори бу илк поэмасида унинг бадий услубига хос бир қирра намоён бўла бошлаганини таъкидлаб ўтиш лозим. Бу Ойбекнинг портрет чизиш маҳоратидир. Мана, Дилбарнинг ўн икки ёшлигидаги тавсифи:

Дилбар — ёш сарв оғочи,
Гўзал, нозик, ингичка,
Қора жингалак сочи
Адо қўшар ҳуснига.
Юзи нақ кўклам чоғи
Кулимсиган бир гунча.
Кўзларининг нигоҳи
Ҳеч кимда йўқ, бошқача...
Бўз кўйлаги ичида
У яна гўзал, нафис.
Устида қора липис,
Айниган эски нимча.
Инжиқ эмас, сокин эмас,
Шўх ва жасур бир қизча.

Шоирнинг ташқи қиёфа орқали ички дунё ва характери бера билиш қобилияти шу асаридаёқ сезила бошлайди.

Тўғри, бу асар айрим камчиликларидан холи эмас. Унда «Ҳужум» компаниясини янада тўлароқ акс эттириш мумкин эмас. Лекин шу ҳолда ҳам бу асар муҳим мавзуда ҳозиржавоблик билан ижод қилишнинг ижобий намунаси бўла олади. «Унда мен Ўзбекистоннинг революция натижасида озод бўлган янги аёли ва тўла озодликка эришиш йўлида турган қийинчиликлар тўғрисида, турмуш сарқитлари тўғрисида фикр юритишга ҳаракат қилдим»,— деб баён қилади ижодий ниятини ғоят камтарлик билан Ойбек ўз таржимаи ҳолида. Таъкидлаш лозимки, бу асар адабиётда хотин-қизлар озодлиги учун кураш мавзусини ёритиш соҳасидаги муваффақиятли тажрибалардан бири бўлиб тарихда қолди.

«Қизиғи шу бўлдики,— дейди Ойбек яна ўша ўринда,— поэма босилиб чиққандан сўнг илгари жуда кам учрайдиган Дилбар исми кенг тарқалиб кетди». Демак,

асар ўқувчиларининг дилига етиб борган, уларга маъқул бўлган ва халқ қаҳрамонни севиб қолиб, унга эргашган.

Ойбек шу йилларда тарихий-романтик мавзуда иккита поэма яратди. Улардан бири «Уч» (1933), деб аталади.

«Мен революция ютуқларини ҳис қилмоқлик учун, — деб ёзади Ойбек — ўтмишнинг бутун мудҳиш фожиали саҳифаларини очиб ташлаш керак, деб билдим. Бу поэмада мен севмаган кишига мажбуран эрга берилган қизнинг тақдири қанчалик аянчли бўлишини кўрсатишга ҳаракат қилдим. Менинг қаҳрамоним — ажойиб Лаъли гуллаган чоғида даҳшати фожа туфайли ҳалок бўлади.

Асарларимда ўтмишнинг бошқа образлари — озодлик учун курашувчилар образлари ҳам пайдо бўла бошлади. Отам билан тез-тез бориб турадиган Қозоғистонда, она юртим ҳамда турли ерларда эшитган кўпгина қўшиқ ва афсоналар хотирамда сақланиб қолган. Отда Қозоғистон чўлларида юрган вақтларимдаёқ илҳомнинг маст қилувчи ҳиссиёти мени ўзига асир олган эди. Шунда менда ижод қилиш учун кучли орзу уйғонди. Шеърларимнинг биринчи мисралари ўшанда тўқилган эди, ўшанда тошкентлик савдогар томонидан сотиб олинган гўзал қозоқ қизи ва Тошкентда ҳунармандлар ҳамда батракларни бойга қарши кўзғолонга кўтарган, ниҳоят, ўз севгилисини озод қилган халқ оқини тўғрисидаги ажойиб эртақнинг мотивлари ижод булоқларидан мавж уриб чиқа бошлади. Хуллас, 1934 йилда «Бахтигул ва Соғиндиқ» поэма-эртагим ёзилган эди».

Ойбекнинг шу йилларда ёзилган «Темирчи Жўра» поэмасида бевосита инқилоб жараёни ёритилди. Унда фаол иштирок этган маҳаллий меҳнаткаш халқнинг типик вакиллари Жўра ва Турсун каби ишчилар образи яратилди.

Ойбекнинг йилдан-йилга такомил топа борган бадий маҳорати улуғ мутафаккир Алишер Навоий ҳақидаги (1937) тарихий поэмасида ва шунингдек, испан фашистларига қарши мардонавор курашчилардан бири жасур Эмилия образи яратилган «Қаҳрамон қиз» (1937) поэмасида ҳам яққол кўзга ташланади.

Атоқли адибимизнинг Улуғ Ватан урушигача бўлган ижоди фақат ажойиб поэмалар билангина эмас, балки шунингдек, фалсафий мазмундор шеърлар билан ҳам бойдир. Шу хил шеърларининг намунаси сифатида «Ўз-

бекистон», «Қуёш қўшиғи» ва шунингдек, илмий адабиётда Чимён цикли деб ном олган қатор шеърларини ҳам кўрсатиш мумкин.

1936 йилда ёзилган «Наъматак» шеърида Ойбек поэзиясининг барча яхши хусусиятлари: мавзу оригиналлиги, фалсафий мушоҳаданинг чуқурлиги, бадий тасвирнинг нафислиги ўзини ёрқин намоиш қилади.

Улуғ Ватан урушининг оловли кунларида шоир Ойбек ҳам қаламини қиличга айлантирди, бир қанча шеърлар ёзиб, унда қаҳрамон жангчиларимиз образини яратди. Бу шеърлар халқимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта хизмат кўрсатди ва ғалаба соатларини яқинлаштиришга ёрдам берди.

Ойбекнинг «Ёвга ўлим» шеъри 1941 йил 22 июнда ёзилган ва ўша кунгича матбуотда эълон қилинган бўлиб, у билан шоир ўзбек совет адабиётида биринчи бўлиб Улуғ Ватан уруши мавзуси талқинини бошлаб берган эди. Бу мавзу бошқа сафдош қаламкаш дўстларининг қатор шеърлари билан бир қаторда Ойбекнинг «Ватан ҳақида», «Йигитларга», «Хайрлашув», «Жангчи хатидан», «Автомат» каби қатор шеърларида турли планда ёритилган.

«Мен фронт орқасидаги кишиларимизнинг, айниқса, зиммаларига урушнинг катта ғоирлиги тушган хотин-қизларнинг қаҳрамонона меҳнати тўғрисида ўз фикрларимни айтмасдан қололмас эдим,— дейди Ойбек.— Натижада фидокорона меҳнатлари миллионлаб совет кишиларининг меҳнатига қўшилиб, ғалаба қилиш учун ёрдам берган беш ёш қизнинг қаҳрамонлигидан ҳаяжонланиб, «Қизлар» поэмасини ёздим». Бу асарда меҳнатсевар совет ёшларининг типик вакили бўлган Назмихон, Олтин-ой, Дилбар, Ойжамол, Гулшанларнинг ёрқин образлари яратилган.

Шундай қилиб, Ойбек Ҳамза изидан бориб, ўзбек совет поэзиясини янги тараққиёт поғоналарига олиб ўтган улкан адибларимиздан бирига айланди. Ойбек «Ҳамза» (1948) номли лирик поэмасида севимли устози ижтимоий фаолиятининг айрим қирраларини меҳр билан тасвирлаган.

Ойбекнинг урушдан сўнгги давр ижодий фаолиятида ўнлаб ажойиб шеърлар билан барабар поэмалари ҳам алоҳида диққатга сазовор. Бу даврда Ойбек поэзиясида халқлар дўстлиги мавзуси катта ўрин эгаллади. Унинг «Қарочида», «Покистон пойтахти», «Мусофирлар лагери» каби қатор шеърларида Покистон меҳнаткашлари-

нинг ҳаёти ва уларнинг мустамлакачиликка қарши, озодлик ҳамда тинчлик учун олиб борган курашлари ўз ифодасини топди. Ана шу туйғулар «Зафар ва Захро» (1951), «Ҳақгўйлар» (1954) поэмаларида янада чуқурроқ ва мукамалроқ ифодаланган.

Сўнгги йилларда Ойбек автобиографик асар устида ишлади. Унинг «Бобом» поэмаси шу соҳадаги дастлабки тажрибаси эди.

Санъаткорнинг «Зафар ва Захро», «Бобом» каби поэмалари болаларга аталган бўлиб, бу ҳол шоир болалар адабиётига ҳам катта ҳисса қўшганини исботловчи далилдир.

Ойбекнинг ўлимидан сўнг эълон қилинган «Навой ва Гули» афсонаси адиб ижодининг ҳамма этапларида поэзия унга ҳамроҳ бўлганини кўрсатади.

Ойбекнинг поэтик ижоди ҳаётимизнинг кўзгуси, халқимиз тарихининг маҳорат билан ёзилган бадий соломаси сифатида биз учун гоят қадридир.

РЕАЛИСТИК ПРОЗА

В. Г. Белинский образли тафаккурнинг такомил ҳақида гапирганда санъаткорнинг эволюцион тараққиёт давомида поэзиядан прозага кўчиши қонуний ҳодиса эканлигини таъкидлаб ўтади. Бу фикр Ойбек ижодига ҳам тўла тааллуқли. У бир қанча поэмалар яратиш воқеликни эпик баён этиш тажрибаларига эга бўлгач, насрий асарлар ёзишга интила бошлади.

Маданий инқилоб йиллари бўлган ўша даврнинг жўшқин ҳаёти адибнинг илҳомига илҳом қўшар, қўлидан ушлаб келиб столга ўтқазарди. Лекин Ойбек эпик полотно яратиш сирларини ҳам тўла эгалламаганлиги туфайли кўнгилдагидек асар ярата олмас эди. «Студентлар» романи устида ишлай бошладим,— дейди Ойбек,— лекин уни ёзиш учун ўз йўлим билан боришим, ҳаёт ва адабий тажрибамни кенгайтиришим кераклигини англаган ҳолда, уни тамомламай қолдирдим».

Ойбек бу йилларда рус ва жаҳон адабиётининг йирик асарларини таржима қилишга киришди ва ана шу жараёнда ўз бадий маҳоратини янада оширди. У йирик эпик полотноларга халқимиз тарихидаги энг йирик воқеаларгина мавзу бўла олишини тўғри тушунди ва роман ёзишга аҳд қилди. «Унда,— деб ёзади Ойбек,— ўзбек халқининг революциядан олдинги ҳаёти, халқнинг ўз ҳуқуқла-

ри учун курашга интилиши ва бу курашнинг 1916 йил кўзғолонига қўшилиб; кучайиб бораётганлиги тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлдим.

Гарчи мен роман воқеалари юз берган даврда ҳали бола бўлсам ҳам; энди мен буни ўз кўзим билан кўрган-лигимни айтиш учун ҳаёт тажрибасига эгаман, деб айта олардим. Болалик чоғларимда мен халқ турмушини кўрдим, камбағаллар ва авом халқнинг қоронғи ва дим уй-жойларини, бойларнинг атрофи баланд-баланд деворлар билан ўралган ҳашаматли иморатларини, муздек ҳовузи бўлган боғларини кўрдим. Ёшлигимда бой боғини кўриш-учун бир неча марта дарахтларга чиққанман. Мен бошқаларнинг турмушини чанқоқлик билан кузатдим ва кейинчалиқ романимда тасвир этилган ижтимоий муносабатларнинг кўпгина томонларини ўша вақтдаёқ тушунган эдим. Мен ўз қаҳрамонларимда бўлажак революцион курашчиларни, совет жамиятини қурувчиларни халқ ичидан чиққан кишиларда кўрдим. 1938 йил ёзида тамом ёзиб тугалланган «Қутлуғ қон» романим шундай туғилди.

Ҳақиқатан ҳам бу роман Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасидаги воқеалардан, халқ озодлиги ҳаракатининг юксак ва онгли этапга ўтган давридан ҳикоя қилади.

Асарнинг асосий конфликти ижтимоий характерда бўлиб, унда ҳукмрон ва мазлум синф вакиллари тўқнашадилар. Ҳар икки ижтимоий табақа жуда кўп ва хилма-хил образлари орқали берилган бўлиб, улар жам бўлган ҳолда ўша даврдаги мураккаб вазиятни ифода қиладилар.

Мураккаб сюжетли бу асарнинг бош ижобий қаҳрамони Йўлчи бўлиб, у ўзбек меҳнаткашларининг типик вакилидир. Йўлчининг биографияси ўша мудҳиш жамиятда мулки талон-торож қилинган, ҳаёт сабоқлари остида ижтимоий онги уйғонган ва жамиятдаги адолатсизликни бартараф қилиш йўлларини излай бошлаган ўзбек меҳнаткашларнинг миниатюр тарихидир. Инсоният ана шу асрий муаммони ҳал қилгунча, яъни, ижтимоий зулмни бартараф қилишнинг ягона йўли — революция эканлигини тушуниб етгунча бутун бир даврни — эволюция этапини бошидан кечирган. Мана шу эволюция Йўлчи характерининг такомилда ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Авторнинг донолиги ҳам шундан иборатки, у оддий бир меҳнаткаш ўзбек деҳқони агар шу жамиятда яшай-

ман деса, албатта, ижтимоий кураш билан юзма-юз келадди ва ҳаёт тақозоси остида ана-шу курашдан ўз ўрнини топишга мажбур бўлади, деган фикрни асар воқеаларидан мантиқий хулоса сифатида келтириб чиқаради. Бу хулоса XX асрнинг бошларидаги ва 1916 йиллардаги конкрет тарихий шароитда ўзбек меҳнаткашларининг зулмга қарши курашининг мантиқий ва сиёсий тўғри изоҳидир.

Социалистик реализм методига амал қилган адиб Ойбек воқеликни тарихий тараққиёт жараёнида, Йўлчи образини эса эволюцион ривожланиш процессида тасвирлайди. Асар бошида Йўлчи қашшоқлик емириб бораётган оиласини сақлаб қолиш ниятидагина Тошкентга томон йўлга чиқади, лекин асар давомида содир бўлган воқеалар жараёнида унинг ижтимоий онги уйғонади, бойлардан шафқат кутиш фойдасиз эканлигини тушунади. Шунинг учун ҳам роман охирида у фақат ўзини, ўз оиласинигина эмас, балки барча мазлум меҳнаткашларнинг манфаати учун онгли ва оташин курашчига айланиб, шу йўлда қурбон бўлади. Унинг қони автор жуда тўғри таъкидлаганидек қутлуғ қон. Зотан, бизнинг бахт йўлимизни шу қон ва шу қурбонлар очганлар. Ҳозир мағрур ҳилпираётган ол байроғимизни ўз қони ранги билан бўяганлардан бири ҳам Йўлчи бўлиб, биз унинг фаолиятини ўзбек халқининг инқилобий курашдаги тарихининг баёни, унинг образини эса миллий инқилобчининг ҳайкали деб қабул қиламиз.

Меҳнаткаш халқ оммаси тушунчаси ғоят бой ва мураккаб бўлиб, унинг моҳиятини бир образ орқали ифода қилиш йирик эпик полотнода ғоят мушкул. Шунинг учун ҳам адиб меҳнаткаш халқ вакилларининг бутун бир галереясини яратган. Бунга Гулнор, Ермат, Шокир ота, Қоратой, Шоқосим, Уроз, Қамбар ва бошқа хил образлар киради. Бу образларнинг ҳар бири тўла индивидуаллаштирилган бўлиб, меҳнаткаш омманинг турли давр ва ижтимоий онг даражаларини ифода қилади. Ўзбек Шоқосим, қирғиз Уроз, уйғур Алиохун каби образлар жам бўлган ҳолда ижтимоий зулмнинг миллий чегараси йўқлигини кўрсатади. Айни вақтда худди шуларнинг ўзаро алоқалари ва самимий муносабатлари халқ овозлик ҳаракатининг интернационал характерини тасдиқлайди.

Ермат ва Қамбар образларида бойларга сидқидил билан хизмат қилинса мақсадга етиш мумкин, деб ҳисобловчи қолоқ онгли меҳнаткашлар тоифаси жуда ишо-

нарли тасвирланган. Айни вақтда бу тоифанинг тақдирин ҳам Ёрмат образида берилган. Унинг кўзи кеч очилади — ягона боласи Гулнорни ўз қўли билан ўлимга маҳкум қилиб берганини билгандан сўнг, золимларнинг ҳақиқий башарасини ўз аччиқ тажрибасида синаб кўргандан сўнггина очилади.

Мазлум ўзбек аёлларининг инқилоб арафасидаги ҳаёти ва ижтимоий онг даражаси романдаги Гулнор образида чуқур ва мукамал тасвирланган. Гулнор соҳибжамол, шу билан бирга оқила қиз. У ўз даври аёлларининг типик вакили. Шунинг учун ҳам қизнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари онасининг тушунчаларидан фарқ қилади. Гулнор муҳаббат билан ҳаёт қуриш ҳуқуқи учун курашади. Аммо ўша мудҳиш давр ижтимоий шароитида бу интилиш ҳалокат билан тугайди. Адиб Гулнор ҳаёти ва тақдирини тасвирлаш воситасида Йўлчи характерининг гўзаллигини ёрқинроқ очади, айни вақтда мирзакаримбойларнинг ифлос моҳиятини ҳам ишонарли фош қилади.

«Қутлуг қон» романининг бош қаҳрамони — меҳнаткаш халқ оммаси бўлиб, унинг фаолияти ва кураши турли образлар воситаси билан ҳар томонлама кенг тасвирланган.

Асарнинг бош конфликти ижтимоий характерда бўлгани учун, иккинчи қутб — салбий образлар ўша давр ҳукмрон синфининг вакиллари дидир. Адиб асарда воқеликни уч бирликда — ўтмиш, ҳозирги ҳолати ва келажак формасида тасвирланган. Ана шу принцип, айниқса, салбий образлар мисолида ёрқин кўринади. Уларнинг энг кекса вакили — Мирзакаримбой. Қачондир бир маҳаллар оддий баққол бўлган бу одам кейинчалик минг турли муттаҳамликлар билан Тошкентнинг йирик бойларидан бири бўлиб қолади. Мирзакаримбой фаолияти маҳаллий буржуазиянинг тузилиш даврини ифода этади. Унинг катта ўғли Ҳакимбойвачча эса миллий буржуазиянинг тараққий этган даври вакили. Унинг назарида отасининг иш услуби примитив. Ҳакимбойвачча заводлар, фабрикаларга хўжайин бўлишни истади. У рус буржуазияси билан рақобат қилади, пахтадан олинган матоларни жаҳон бозорига ўз қўли билан олиб чиқишни ва ундан тушадиган фойдалар ҳам тўппа-тўғри шу қўлга тушишни орзу қилади. Мирзакаримбойнинг кичик ўғли Салимбойвачча эса буржуазиянинг инқирозга юз тутган даври вакили. Шунинг учун ҳам у, унга маслакдош Тантибойвачча ва бошқалар бирор ишга қодир

эмас. Ота-болаларининг йиққан бойликларини айш-иш-ратга, қиморга созуришдан бошқа нарсанинг уддасидан чиқмайди.

Романда ана шундай конкрет образлар мисолида ҳукмрон синфнинг ижтимоий қиёфаси чуқур ва колоритли тасвирланган. Айни вақтда тасвирланган воқеалар мантиқидан хулоса сифатида ҳукмрон синфнинг ўлимга маҳкумлиги, кўринишидан қанча ҳайбатли бўлмасин, барибир халқ муштидан дарз кетгани, кўрқиб қалтираётгани маълум бўлади. Адолатли, озодлик курашининг ғалабаси яқинлашаётганини ўқувчи ҳис қилади.

Автор асар воқеаларини ана шундай ҳис туғдираётган бир тартибда қургани учун ҳам унинг фонида ҳукмрон синф ғоявий малайларининг ижтимоий моҳияти ғоят жирканчлиги янада яққолроқ билинади. Бу тоифа одамларнинг типик вакили жадид Абдушукур образидир. Абдушукур ва унинг маслакдошларини қулаётган уйга тиргак бўламан деган заиф синчга ўхшатиш мумкин. Чиндан ҳам улар қанчалик чиранмасинлар ҳукмрон синфни мағлубиятдан ушлаб қололмадилар ва меҳнаткаш халқ оммаси уларни эски уйнинг ифлос тупроғига қўшиб супуриб ташлади.

Мазкур асардаги авторнинг биринчи муваффақияти бир қатор типик образлар галереясини яратишидир. Ҳозирги кунда бу образлар ўқувчилар оммаси орасида машҳурлиги ҳам ана шу катта ижодий маҳоратнинг далили бўла олади.

Адиб асар сюжети ва композициясини ишлашда ўзининг ижодий қобилиятини ёрқин намойиш қилган. Мураккаб сюжетли бу йирик эпик полотнода ҳар бир йирик қаҳрамон фаолияти билан боғлиқ бўлган бир неча сюжет чизиқлари бор бўлиб, уларнинг ҳар бири мантиқий интиҳосига етказилган.

Автор тилининг бой ва образлилиги, бадиий тасвир воситаларидан кенг ва ўринли фойдаланишлар, персонажлар тилининг индивидуаллаштирилганлиги кабилар Ойбек бадиий асар тили устида ғоят чуқур ва қунт билан ишлаганлигидан далолат беради. Адибнинг характерлар мантиқига ва унинг тасвир ҳолатига боғлаб пейзаж чизиши, образлар портретини бериш ва уларни тавсифлашда конкрет ва ҳаётийлиги кабилар ҳам йирик бадиий маҳорат нишонасидир.

«Қутлуг қон» романи ўқувчилар оммасининг энг сеvimли асарларидан бири бўлиб қолди ва унинг давомини роман мухлислари чорак асрдан буён тоқатсизлик

билан кутар эдилар. Ва ниҳоят, 1959 йилда адиб «Қутлуқ қон» романининг давомини ёзишга киришди. Бу ҳақда Ойбек автобиографиясида шундай ёзади: «Мазмун жиҳатдан Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи йилларини, яъни 1917 йилдан 1922 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган «Улуғ йўл» номли янги романимни ёзишга киришдим. Бу ҳақда ҳикоя қилиш — менинг кўпдан ўйлаб юрган орзум. Бу — Совет Ўзбекистонининг барпо бўлиши ва ривожланиши темаси, ўзбек халқи ҳаётининг ҳар томонлама — сиёсий, хўжалик ва маданий соҳаларидаги гуллашини кўрсатадиган кенг тема, аслини олганда халқнинг қайта туғилиши темаси».

«Улуғ йўл» романида «Қутлуқ қон»даги воқеаларнинг мантиқий давоми кўрсатилади. Унда китобхон Йўлчининг синглиси Унсин каби таниш образлар билан учрашади. Айни вақтда бир қанча янги образлар, Жумабой, темирчи Жўра каби ишчилар, Саидахмадбой каби, золимлар, Эшонхон сингари бойнинг ювиндихўрлари, Зумрад каби ўзбек аёлларининг типик вакиллари ва бошқалар билан танишамиз.

Умуман олганда, ҳар иккала асар бир бўлиб, Ўрта Осиёнинг маҳаллий меҳнаткашларида ижтимоий онгининг уйғониши, бошқа қардошлар билан интернационал иттифоқлар тузилиши, Коммунистик партия байроғи остига бирлашган ҳолда Улуғ Октябрь социалистик революциясининг амалга оширилиши ҳақидаги энг мукамал бадий полотно бўлиб қолади. Бу бадий полотно халқимизнинг коммунизм йўлига чиқиш тарихидан, улуғ йўл бошидаги қонли курашлардан ва бу курашлардаги қутлуғ қонлардан ҳикоя қилади.

Ойбекнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги ижодиёт сермахсул ва ранг-баранг. У Ватан мадҳи-учун шеър ва очерклар, публицистик мақола ва опера либреттолари ёзди. Чунончи, халқимизнинг узоқ ўтмишда чет эллик босқинчиларга қарши кураш тарихидан ҳикоя қилувчи «Маҳмуд Торобий» опера либреттоси адибнинг шу давр ижодига мансубдир.

Умуман, Улуғ Ватан уруши йилларида манфур душман Ватанимизга хоинларча бостириб кирган ва мард йигит-қизларимиз она-Ватан ҳимояси учун муқаддас жанг олиб борган ўша йилларда ватанпарварлик темаси совет санъаткорлари ижодининг лейтмотивига айланди. Бу тема икки планда ишланди. Биринчи — ўтмишдаги улуғ шахслар ва чет эллик босқинчиларга қарши кураш тарихини ўқувчилар хотирасида тиклаш орқали бўлиб,

Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий» опера либреттоси, демократ шоир Муқимий ҳақидаги мақолалари ва «Навой» романи кабилар ватанпарварлик темасини ўтмиш материаллари асосида ёритишнинг мисоллари бўла оладилар. Иккинчи план замонавий мавзуда, бевосита фронт темасида ёзилган асарлар орқали замондошлар образини яратиб ва улар намунасида ўқувчиларни тарбиялаш формаси бўлиб, бунинг мисоли сифатида Ойбекнинг шу давр ижодига мансуб қатор шеърларини ва «Қуёш қораймас» романини кўрсатиб ўтиш мумкин.

«Ўз халқимнинг тақдири ҳақида фикр юритар эканман,— деб ёзади Ойбек,— менда янгидан-янги темалар туғиларди. Ёшлигимда асарлари билан танишган улуғ ўзбек классиги Алишер Навоий ҳақида ёзишни кўпдан бери орзу қилар эдим. Улуғ гуманист образи ўрта аср тўни қоронғилигини ёритувчи ёруғ машъал каби менинг ҳаёлимни эгаллаб олди. Мен «Навой» поэмасини ёздим. Навоий образи менинг кўпгина лирик шеърларимда пайдо бўлди ва ниҳоят 1942 йилда «Навой» романини тамомладим. У биринчи марта 1944 йилда ўзбек тилида, 1945 йилда рус тилида босилиб чиқди.

Роман устида ишлаш жараёнида улуғ шоирнинг ўлмас асарларини ва унинг даврини ўрганиб, Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида қатор тарихий-адабий асарлар ҳам ёздим». Ана шундай асарлар қаторида Ойбекнинг «Ўзбек классиклари» («Литературная газета», 1937 йил, 2 март), «Навойнинг дунёқараши масаласига доир» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, 1940 йил, 3-сон) каби илмий ишларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Уша даврда қаламга олинган баъзи илмий ишлар роман ёзилгандан сўнг матбуотда чиқди. Биз бу ўринда «Навойнинг адабий мероси» («Звезда Востока» журнали, 1948 йил, 4-сон), «Навой ғоялари олами» (проф. А. Дейч билан ҳамкорликда ёзилган бу мақола 1948 йили Тошкентда «Великий узбекский поэт» китобида рус тилида босилган) ва шунингдек, «Навой ғазалиёти» («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1961 йил, 3, 5-сонлар) каби мақолаларни кўзда тутамизки, буларнинг ҳаммаси жам бўлиб, «Навой» романининг илмий асосини ташкил қилади.

«Навой» романида XV аср халқимиз тарихи тасвирланган. Марксист ёзувчи тарихга ўз дунёқараши тақозоси билан ёндошади ва уни синфлар кураши жараёнида тасвирлайди. Асар конфликтни жамиятдаги прогрессив ва реакцион кучларнинг турли-туман кўринишдаги тўқна-

шувларидан ташкил топган. Уша жамиятдаги илғор кучларнинг энг йириги ва етакчиси Алишер Навоий бўлиб, у романнинг бош қаҳрамонидир.

«Навоий» романида XV аср ўзбек халқининг тарихи ва бу воқеалар марказида улуғ мутафаккир Алишер Навоий образи тасвирланган. Автор Навоий образини ишлашда айниқса катта муваффақиятга эришган. Бу образда улуғ шоиримизнинг дунёқараши, ижтимоий фаолияти ва гўзал маънавий қиёфаси жуда ёрқин ифодаланган.

Навоий образининг ҳаққоний чиқиш сабабларидан бири шундан иборатки, Ойбек шоир ҳақидаги барча илмий адабиётларни чуқур ўрганиб чиққан, «Макоримул-ахлоқ», «Бобирнома» каби мўътабар манбаларда Навоий ҳақида берилган маълумотларни ижодий ўзлаштирган.

Умуман, бу романдаги бир қанча образлар, чунончи, Хусайн Бойқаро, Маждиддин, Низомулмулк, Хадичабегим, Бадиуззамон, Музаффар мирзо, Мўмин мирзо, Жомий, Биноий, Соҳиб Доро каби образлар прототип асосида яратилган. Айни вақтда Султонмурод, Зайниддин, Арслонқул, Дилдор, Тўғонбек каби бир қанча образлар эса бадий фантазия мевасидир.

Ойбек XV аср тарихи ҳодисаларига марксист ёзувчи сифатида ёндошади, тарихни синфлар кураши тарихи деб тушунади. Шунинг учун ҳам романдаги халқ образи ҳаққонийдир. Ана шу меҳнаткаш халққа бўлган муносабатига кўра биз у ёки бу образнинг қай даражада ижобий эканлигини белгилаймиз.

«Навоий» романида Темурий шаҳзодаларнинг ўзаро тахт таллашиб олиб борган курашлари тарихий аниқлик билан тасвирланади ва марксист тарихчи назаридан қаттиқ қораланади. Бу жуда муҳим момент ва у «Навоий»ни тарихий асар деб белгилашга асос беради. Айни вақтда тасвир фокусида деярли ҳамма вақт Алишер Навоий турганлиги, воқеалар шу образни очишга типик шароит бўлиб хизмат этганлиги учун бу роман биографик характерга эгадир. Бинобарин, «Навоий» романи тарихий-биографик асар, деб қаралмоғи керак.

Ойбек Алишер Навоийнинг буюк даҳосини зўр муҳаббат ва ғурур билан тасвирларкан, унинг тўлақонли образини яратаркан, уни асло идеаллаштирмайди, шоир ўз даврининг фарзанди эканлигини қатор моментларда бадий формада таъкидлаб ўтади.

Ҳар бир бадий асар у яратилган тарихий давр би-

лан маънавий алоқада бўлади. Шунинг учун ҳам Улуғ Ватан уруши даврида яратилган бу ажойиб романнинг ҳам ўша давр билан маълум ҳамоҳанглиги сезилади. Бу ҳамоҳанглик Алишер Навоийнинг ватанпарварлик туйғуларини, адолат учун курашлардаги иштирокини ва шахсий жасоратини бўрттириб тасвирлашда кўринади.

Бу асари билан Ойбек социалистик реализм методи тарихий материалга тадбиқ этилганда қандай ижодий диапазон очилишини амалда кўрсатди. Романнинг жуда катта муваффақияти, табиийки, авторнинг камолга етган бадий маҳорати билан боғлиқ. Зотан, бу романда Ойбек образларнинг психологик портретини очишда, йирик эпик полотнонинг мураккаб сюжетини динамик ривожлантириб боришда, пейзаж ва портрет чизишда, айниқса, тарихий жанрдек қийин ижод бобида ўша даврга мос бадий тилни ишлашда катта маҳорат кўрсатдики, бу билан автор совет адабиётининг классиклари даражасига кўтарилди.

«Навоий» романи мамлакатимиздаги кўпгина тилларга ва шунингдек, чет эллардаги бир қанча тилларга таржима қилиниб, оламга машҳур бўлди, ўзбек совет адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқди, довруғини оширди. Шунинг учун ҳам бу асарнинг биринчи даражали Давлат мукофотига сазовор бўлиши барча адабиёт мухлислари томонидан тўла қониқиш билан кутиб олинди.

Агар тарихий темада асарлар ёзиб, халқимизни ўтмишдаги қаҳрамонлик традициясида тарбиялаш Улуғ Ватан уруши йиллари совет адабиётининг бир характерли хусусияти бўлса, яна бир хусусияти — унда замонавий мавзуда кўплаб бадий асарлар яратилиши бўлди.

Ойбек Улуғ Ватан уруши йилларида интенсив ижод қилади, совет кишиларининг фронт ва фронт орқасидаги қаҳрамонликлари ҳақида шеър, очерк ва публицистик мақолалар ёзди. «Уруш йилларида мен «Кўёш қораймас» деган янги роман устида ишлай бошладим,— деб ёзади адиб автобиографиясида,— унда Улуғ Ватан уруши фронтларидаги ўзбек жангчиларини кўрсатишга ҳаракат қилдим. Артистлар бригадаси билан фронтга кетдим. Аммо у ерга бориб, мен бригадadan ажралиб қолдим. Чунки фақат шароитни, кишиларни чуқур ўрганибгина уруш ҳақида ёзиш мумкин эканлигини англадим ва фронтда бир неча ой қолиб кетдим».

Фронтда юрган вақтида Ойбек кундалик дафтар тутган эди. Бу дафтарда совет жангчилари билан учрашувларнинг тафсилоти, даҳшатли уруш картиналари ва шу

фронтида совет кишиларининг мардона характери очилиши конкрет фактлар билан баён қилинади. Қундалиқда баъзи парчалар 1965 йилда матбуотда эълон қилинди. Кейинроқ у тўла нашр этилди. Буларнинг ҳаммаси «Қуёш қораймас» романи учун фактик материал бўлиб хизмат қилди.

Натижада Ойбек ўша йиллардаёқ уруш ҳақидаги романини ёза бошлади. Лекин йирик эпик полотно узоқ муддат ишлашни талаб қилди, жуда тез суръатлар билан ривожланаётган ҳаёт воқеалари эса янги-янги темаларни майдонга ташлар ва авторни бу темалар ўзига чақирар эди. Шунинг учун ҳам «Қуёш қораймас» романининг кўпгина қисми уруш йилларида ёзилган ва матбуотда айрим парчалар эълон қилинган бўлса ҳам, автор уни уруш охиригача ёзиб тугата олмаган эди. Бу ишни Ойбек катта танаффусдан сўнггина тугатди ва роман 1959 йилда босилиб чиқди.

Маълумки, Улуғ Ватан уруши совет халқлари дўстлигига катта синов бўлди. Халқимиз айтганидек, дўстнинг яхши-ёмони бошингга фалокат келганда билинади. Совет халқлари эса уруш йилларида ягона бир оилага янада мустаҳкамроқ бирлашдилар ва манфур душманга қарши курашиш учун бир ёқадан бош чиқардилар.

Ўзбек халқининг минглаб фарзандлари бу урушда қаҳрамонлик кўрсатдилар, бепоён Совет Ватанининг ҳар бир қаричини жон билан ҳимоя қилдилар. «Қуёш қораймас» романининг қаҳрамонлари — Бектемир ва Камол, Асқар полвон ва Али тажанг, Аҳмедов ва Ҳошимжон кабилар ана шулар жумласидандир.

Романининг бош қаҳрамони Бектемирнинг ҳаёти, фронтдаги оғир шароитда унинг характер эволюцияси автор томонидан кенг ва психологик тўлалик билан тасвирланган. Романда ўзбек жангчиларининг образи кўп ва зўр бадийят билан индивидуллаштирилган. Шунинг учун ҳам ўқувчи уларнинг ҳар бирини конкрет шахс, деб қабул қилади. Уларнинг ҳаммасига хос бўлган ижтимоий тушунча эса, капитан Ҳамроқуловнинг қўйидаги сўзларида яхши баён қилинган:

«... Бу уруш — ҳаёт-мамот уруши. Гитлерга қул бўлганимиздан кўра, мардларча майдонда ўлганимиз дуруст... Ўзбек халқи энди қанотини роса ёза бошлаган эди. Ўзбек халқи эндигина қуёшли йўлга чиққан эди: Гитлер ана шу қуёшни қора булутдай ўрамоқчи. Йўқ, чучварани хом санайди, хомкалла! Фашистларнинг бўйинтуруғини судрамаймиз. Совет халқининг шарафи

учун, бахти учун жонни, қонни фидо қиламиз... Барибир, бизники устун чиқади. Немис-фашистларни қириб-суриб ҳайдайдиган кунлар келади¹.

Романдаги Стеклов, Николин, Будов образлари ҳам катта маҳорат билан яратилган ва уларда рус халқининг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик туйғулари мужассамлаштирилган.

Улуғ Ватан урушининг машаққатли йилларида совет хотин-қизлари ҳам мардонаворлик кўрсатдилар. Бу ҳол романдаги Маруся, Настя, ўзбек қизлари Салима, Олтиной каби образлар фаолиятида тасвирланган.

Романнинг бадий хусусияти ҳам таҳсинга сазовор. Образ ва ҳодисалар моҳиятига мос пейзаж ва портрет чизишда; воқеаларни лаконик баён қилишда, сюжетнинг динамик ривожиди ва бадий маҳоратнинг бошқа масалаларида автор катта маҳорат намойиш қилган.

«Қуёш қораймас» романи ўзбек совет адабиётида Улуғ Ватан уруши темасида ёзилган, ҳаёт-мамот урушида ўзбек халқининг иштироки ва қаҳрамонлигини юксак бадий образларда тасвирлаган, урушнинг биринчи даврини ҳаққоний акс эттирган йирик эпик полотнолардан бири сифатида диққатга сазовор.

Умуман олганда, Ойбек Улуғ Ватан уруши йилларида тарихий ва замонавий темада қатор асарлар яратиб, ўқувчилар оммасини ватанпарварлик руҳида тарбиялади, адабиётнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлашга улуш қўшди. Бинобарин, Улуғ Ватан урушининг ғалабасини таъминлашда улкан ўзбек адиби Ойбекнинг ҳам маълум ҳиссаси бор.

ЗАМОНАВИЙ МАВЗУ

Ойбек «Қуёш қораймас» романини уруш даврида тугаланмай қолганлигининг сабабларини изоҳлаб, автобиографиясида бундай дейди: «... Романни яратиш процессида ва ундан бир неча парчалар босилиб чиққанда мен фронт орқасидаги кишиларимизнинг, айниқса, зиммаларига урушнинг катта оғирлиги тушган хотин-қизларнинг қаҳрамонона меҳнати тўғрисида ўз фикрларимни айтмасдан қололмас эдим. Натижада фидокорона меҳнатлари миллионлаб совет кишиларининг меҳнатига қўшилиб, ғалаба қилиши учун ёрдам берган беш ёш

¹ Ойбек. «Қуёш қораймас». Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959 йил, 70-бет.

қизнинг қаҳрамонлигидан ҳаяжонланиб, «Қизлар» поэмасини ёздим.

Мана, ғалаба ҳам келди. Уруш вайронагарчилигини тиклаш учун янги катта ишлар талаб қилинди. Жанглардан ҳали нафасини ростлаб олмаган кишилар катта ғайрат билан ишга киришдилар. Шундай улуғ ишларнинг замондоши ва гувоҳи бўлган ёзувчи бу тўғрида гапирмаслиги мумкинми? Мен шундай ҳиссиёт билан «Олтин водийдан шабадалар» романини ёздим».

Урушдан сўнги давр ҳаётимизнинг биринчи йиллари ҳақида ҳикоя қилувчи бу роман 1950 йилда босилиб чиқди. Асарнинг марказида турган Уктам Носиров «Куёш қораймас» романининг қаҳрамонларидек Улуғ Ватан уруши фронтларида жонбозлик кўрсатиб, ғалаба билан она юртига қайтади. Уктамнинг меҳнат frontiдаги қаҳрамонликлари, пахтачиликни ривожлантириш соҳасидаги фаолияти, колхозни мустақкамлаш ва бойитиш ниятида қилган ишлари роман воқеаларини ташкил қилди.

Уктам — совет кишининг ёрқин типиди. У юксак коммунистик идеалга эга бўлганлиги учун ҳам ҳаёт йўлида учраган барча қийинчиликларни енгади, унинг ҳар бир қадами ана шу идеалга содиқлик тушунчасидан келиб чиқади. Колхоз ҳаётини яхшилаш, пахтачиликни ривожлантириш, бу соҳада фаннинг сўнги ютуқларини жорий қилиш учун кураш ва бу жараёнда колхоз раиси билан бўлиб ўтган тўқнашувларда Уктамнинг ўқувчига жуда қадрдон коммунистик қиёфаси очилади. Унинг феъл-атвори ҳам, ўзига муносиб қиз Комилага жўшқин муҳаббати ҳам ўқувчини ўзига мафтун қилади. Ана шу фикри мизнинг далили сифатида уйғур китобхони Худойберди Элохуновнинг мазкур асар қаҳрамони Уктам Носиров номига ёзган хатини эслатиб ўтиш мумкин¹. Бу ҳақда Ойбек қуйидагиларни ёзади:

«Ўтмишда халқ озодлик армиясининг жангчиси бўлган хитойлик деҳқоннинг қаҳрамоним номига ёзган хатини олиш менинг учун катта севинч эди. У ўз хатида Уктамга унинг фидокорона меҳнат намунаси учун ташаккур айтади ва ўз ватанида у ҳам Уктам қилган ишни бажаришга ишонч билдиради. Бу хат кимга берилишини ўйлаб топгунарлича, у кўп вақт айланиб юрди. Уктам номига ўзбек колхозчиларидан ҳам озмунча хат келгани йўқ».

¹ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон», 1954 йил, 15 декабрь.

Романдаги бош қаҳрамонлардан яна бири Комила образи ҳам зўр маҳорат билан яратилган. Унинг ижтимоий фаоллиги, инсоний фазилатлари, яхши фарзанд, содиқ дугона, муносиб ёр эканлиги гоёат чиройли тасвирланган. Шунинг учун ҳам бу образ ўзбек совет аёлларининг типик вакиласи даражасига кўтарила олган.

Романдаги райком секретари Сайрамов, пахтакор Саксон ота ва Собир, инженер Астахов, агроном Акаскин каби образлар ҳақида ҳам яхши фикрлар айтиш мумкин. Булар ҳаммаси жам бўлган ҳолда ҳаётдаги хилма-хил ижобий кучларни ташкил қилади.

Айни вақтда романда бир қанча салбий образлар ҳам бор. Булар Аширмат, Боқижон, Мастура, Насимжон ва Каримқул образларидир. Шуниси характерлики, булардан биринчи тўрттаси шаҳардан қишлоққа келиб қолган ва у ерда нотўғри ишлар қилиб, конфликтнинг содир бўлишига восита бўлувчи шахслар образидир. Шунинг учун ҳам булар (айниқса, Аширмат) қанчалик маҳорат билан ёзилган бўлмасин, асарнинг асосий воқеалари ичида юра олмайди, бинобарин, автор колхоз ҳаётининг ўша даврдаги ички зиддиятларни, мавжуд конфликтларни фақат Каримқул фаолияти орқали очишга интилади. Бу ҳол эса йирик эпик полотно учун жуда тор бўлиб, асар яратилган даврда мавжуд бўлган конфликтсизлик назариясининг таъсири борлигини кўрсатади. Бу ва бу хил камчиликлар ўз вақтида адабий жамоатчилик томонидан кўрсатиб ўтилди. «Мен уларни ҳисобга олиб, қатор тузатишлар ва қўшимчалар киритдим», — деб ёзади муаллиф бу ҳақда.

Ойбек ижоди учун жуда характерли бўлган портрет ва пейзаж чизиш маҳорати бу асарда ҳам ёрқин намоён бўлган. Адиб кишилар портретини яратар экан, унинг ҳаётини бўлишига ва айни вақтда ая шу ташқи қиёфа деталлари орқали унинг ички дунёсини очиб беришга эришади. Мана, Комиланинг портрети: «Унинг юзи қорамтир, тўлагина, кулимсираган лаблари ингичка, иягининг учида кичкина, чиройли чуқурчаси бор, қоп-қора кўзлари жуда жонли, ўйноқ, қошлари ингичка, сал чимирилган, сочлари янги дўппи устида чамбар, эскироқ атлас кўйлак устидан кийган оқ, сарғиш шойидан торгина нимчаси унинг кучли белини, тўлагина кўкрагини яна яққолроқ, қабартириброқ кўрсатар эди».

Ёки мана, фронтдан қайтиб келаётган Уктамнинг кўзи билан берилган Ўзбекистон ёзининг тавсифи:

«Ариқларда қий-чув билан чўмилиб, қизғин тупроққа агнаган қора-қура болалар, ўрикзорда ўрик қоққан қизлар, ҳавода зарғалдоқнинг «биёғ-биёв»и ва тракторнинг тулдурови, девор орқасида тандирда пишаётган ноннинг ҳиди, олисларда чайлалардан, дала шийпонларидан кўтарилаётган қўриқловчиларнинг шовқини—ҳамма нарса унга тинч ҳаётни ва эркин меҳнат нашъасини гавдалантирар эди».

«Олтин водийдан шабадалар» романида бунга ўхшаш миқоллар, психологик характеристикалар, айниқса, меҳнатни улуғловчи ўринлар кўп. Буларнинг ҳаммаси адибнинг қалами бу даврда жуда ўткирлашганидан, истеводди тобланганидан дарак беради.

Ойбек бу даврда мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ҳам фаол қатнашди, бир неча йил Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси бўлди. У 1949 йилда Н. Тихонов, А. Софронов, Мирзо Турсунзодалар билан биргаликда Покистон прогрессив ёзувчилари конгрессида иштирок этди.

Покистон сафари ва ундан олган таассуротлар ёзувчига илҳом берди, у бир қанча асарлар яратди. Ана шундай қилиб, Ойбекнинг урушдан сўнгги давр ижодида халқаро мавзулар тизими пайдо бўлди.

Халқаро мавзудаги адибнинг илк асари очерк жанрида бўлиб, у 1950 йил май-июнь ойларида «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 7-сонида «Покистон таассуротлари» сарлавҳаси билан эълон қилинган. Бу очеркларда мустамлакачилик сиёсати туфайли ғоят қашшоқланган Покистон меҳнаткашларининг ҳаёти ва кураши, қўшни мамлакат иқтисоди, қишлоқ хўжалиги ва маданиятининг ўша даврдаги аҳволи конкрет фактлар, мисоллар ва психологик чизгилар билан ҳаққоний ифодаланган. Мамлакатнинг келажаги тўғрисида гапирганда эса автор бир ёш ишчининг бутун нафратини муштирага йиғиб айтган сўзларини келтиради:

«Покистонда ҳали ҳам инглиз золимлари ҳоким. Уларни бутунлай ҳайдаш учун курашамиз».

Покистон мавзусида Ойбек бир қанча поэтик асарлар ҳам яратди. Унинг «Ўт ёқарларга», «Қарочида», «Покистон пойтахти», «Муҳожирлар лагери» каби шеърлари шулар жумласидандир.

Мустамлака зулми остида бўлган мамлакатларда инсон жуда хўрланган. «Инсон мағрур жаранглайди» тушунчасида тарбия топган совет кишиси учун бу ҳеч қандаб бўлмас адолатсизликдир. Ана шу тушунчадан

Ойиб чиқиб автор муҳожирлар лагерининг аянчли кар-
тинасини кўрсатади:

Қарочининг бўсағасида
Гигант лагерь латтадан, хасдан,
Оч ва касал минглаб оила
Тупроқ ялаб ётар ғам билан...
Чумолидай қимирлар одам,
Чумолича йўқдир қиммати,
Ҳар бирининг қаддига тоғ ҳам
Чўқди, мана унинг қисмати.
Қайси гуноҳ учун бу тақдир?
Шлём кийган таловчи, маккор
Инглизлар найрангидандир,
Улар йўли — қон, ўлим, озор.

Ойбек бу мавзуда «Зафар ва Захро» (1951) ҳамда
«Ҳақғўйлар» (1952) поэмаларини яратди. «Зафар ва
Захро» достони ва «Қонли панжалар» асарида Ойбек
Покистон болалари ҳаётидан ҳикоя қилади.

Мана тўққиз яшар Захро. Унинг онаси парашют фаб-
рикасида ишлайди.

Терлаб-пишиб у ишлайди, оила оч,
Йигирма беш рупя олар, нонга муҳтож.

Захронинг қишлоқда яшовчи ота-оналари ҳаёти ҳам
худди шундай. Улар солиқлардан эзилган, бисотида со-
тадиган ҳеч нарса йўқ.

Ота-оналари эрк учун курашсалар уларни қамоқ ку-
тади. Лекин кураш, қанчалик қийин бўлмасин, давом
этади. Чунки, улар умид билан Москвага боқадилар.
Совет мамлакати тажрибасида озодликка эришиш мум-
кинлигини яхши биладилар. Шунинг учун ҳам асар во-
қеалари қанчалик ғамгин бўлмасин, унинг финали опти-
мистик руҳда:

Ухла, ухла, гўзал Захро, тонг яқиндир,
Учар Зафар, кураш йўли — кенг оқиндир.
Буни аниқ билгил: эрклик талаб қилар:
Ҳар қадамда тўзум кураш, ботирликлар,
Эрк, ҳақиқат инсонлари айлар кўмак,
Тиңчилик учун курашчилар сенга керак.
Покистоннинг болалари — етгай муддат!
Сизни эркли, бахтли ҳаёт қучгай албат-

«Ҳақгўйлар» поэмасида автор она халқнинг озодлиги учун курашга бел боғлаган Сакна образини яратди. Сўнгра уни янада бойитиб «Нур қидириб» повестидаги Искандаро образида шу ғояларни ифода қилди.

«Нур қидириб» повести адибнинг халқаро мавзудаги энг йирик асари бўлиб, юқорида тилга олинган шеър, очерк, ҳикоя ва дostonлар бу асарни яратиш йўлидаги турли хил тажрибалар бўлди. Бу повесть 1958 йилда ўзбек тилида, 1959 йилда рус тилида босилиб чиқди.

«Нур қидириб» повестида Покистоннинг прогрессив ёшлари, ишчи ва деҳқонлари ҳамда илғор интеллигенция оингига марксизм-ленинизм ғояларининг кириб бориши, бу ғоя уларни миллий мустақиллик учун олиб борган ва бораётган кураш йўлларини нур сингари ёритиши бутун дунёда тинчликни мустаҳкамлаш учун олиб бoрилган курашда Покистон интеллигенциясининг иштироки кабиларда ҳикоя қилинади. Ана шу воқеаларнинг фаол иштирокчиси, илғор зиёлиларининг типик вакили Аҳмад Ҳусайндир. Ҳалол ўқитувчи бўлган бу йигитнинг дунёқараши тарихий шароит таъсири остида аста-секин шакллана боради. Унинг ижтимоий эволюциясида Муҳаммад Жамол катта роль ўйнайди. У ўзининг «Марксизм — менинг қуёшим» сарлавҳали шеърини ўқиб берганда Аҳмад Ҳусайннинг пешонасида маънодор чизиқлар пайдо бўлади. Мунозарада дўстининг сўзига янада диққат билан эътибор қила бошлайди.

Повестда ҳикоя қилинган воқеалар давомида автор Аҳмад Ҳусайнни мамлакат ҳаёти ўртасидан олиб ўтади. У қаерга бормасин она халқи ночор ва қашшоқликда яшаётганини ўз кўзи билан кўради. Бой ва уламолар, инглиз-америка империалистларининг муҳташам биноларда айш-ишрат билан яшаётганлари эса, Аҳмад Ҳусайнда норозилик ва ғазаб туйғусини кучайтиради. Ана шундай ҳаёт сабоқлари остида асарнинг бош қаҳрамони ҳаётдаги ўз ўрнини, ўзига манзур ижтимоий ғояни топади.

Аҳмад Ҳусайннинг маъшуқаси Искандаро ҳам у билан бир мақсад, бир ғоя учун курашади. Ойбек икки ёш қалбнинг бир-бирига бўлган муҳаббатини ўз халқига бўлган оташин муҳаббатлари билан бир бутунликда олиб тасвирлайди.

Повестдаги Муҳаммад Жамол, Шариф Сулаймон, Гуломшер, Иброҳим Умар каби образлар ўзларининг бой ҳаётий тажрибалари ва революцион савияларининг

юксаклиги билан ишчилар ҳаракатининг кекса авлодига мансуб кишилар сифатида талқин қилинадилар.

Покистондаги реакцион кучлар моҳияти заминдор Фозилҳақ Азизулхон, «Мусулмонлар лигаси» ва парламент аъзоси Абдулҳақ Сулаймон, руҳоний Саид Расул, уларнинг таъсири остидаги шахс, мактаб директори Тождин Қосим, инглиз фабриканти Коттон ва савдо буржуазиясининг айёр вакили Исмоилхон каби салбий образлар фаолияти орқали кўрсатилган.

Умуман олганда, Ойбекнинг «Нур қидириб» асари ўзбек совет адабиётида хорижий Шарқ мавзуда яратилган биринчи йирик проза асари сифатидагина эмас, балки Шарқда, жумладан, Покистонда миллий зулмга ва колониализм системасига қарши курашнинг аланга олаётганлигини, бу курашда эскининг ҳалокатга учраши, янгининг эса тантанаси муқаррар эканлигини бадий-тарихий тўғри ҳал қилиб бериши жиҳатидан ҳам қийматлидир.

МЕМУАР АСАР

«Болалик» автобиографик характердаги асар бўлиб, хотиралар усулида ёзилган. Лекин автор баъзан хотиралар доирасидан ташқари чиқиб, ўша даврнинг йирик воқеалари ҳақида кенгроқ баён беради. Асарнинг илк қисмларида ёзувчи ўзининг ёшлик йиллари ҳақида муфассал ҳикоя қилади. Шу маънода бу асар Ойбек ижодини ўрганиш учун катта илмий материал беради. Зотан, ёзувчининг шахсий ҳаёти ҳам унинг ижоди билан бевосита боғлиқ бўлиб, у ҳам адабиётнинг тадқиқ доирасидан ўрин олади. Шу нуқтаи-назардан «Болалик» адибнинг «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра» каби илк дostonларини ёдга туширади, ўқувчи бу дostonларнинг илк манбаи бўлган воқелик билан, у асарларнинг адабий маҳазлари ва дostonлар қаҳрамонларининг кўп сонли прототиплари билан учрашгандек бўлади. Айниқса, 1916 йил халқ кўзғолони ҳақида ҳикоя қилинган боблар «Қутлуғ қон» романининг руҳини хотирада тиклайди. Лекин бу ҳол, яъни «Болалик» асарининг ёзувчи ижодини ўрганиш борасидаги илмий аҳамияти, мазкур асарнинг бош хусусияти эмас. Асарнинг асл фазилати унинг ана шу давр материали асосида, ўша мавзуда бошқа жанрда ёзилган мустақил ҳамда оригинал бадий асар эканлигидадир.

Ҳамма гап шундаки, бу асар фақат ёзувчининг бола-

лиги эмас, балки ўзбек халқининг Октябрь инқилоби арафасидаги ҳаёти ва кураши ҳақидаги йирик эпик асардир. Шунинг учун ҳам «Болалик» қиссасининг бош қаҳрамони фақат ёзувчининг шахсан ўзи эмас, балки у, унинг ота-оналари, қариндош-уруғлари, қўни-қўшнилари, таниш ва нотанишлари, замондош ва ҳамшаҳарларидир. Ана шу кишиларнинг ҳаёти ҳамда курашида, психологияси, ижтимоий онгида типик ҳол ва туйғулар ифода этилганлиги учун ҳам бу асарнинг бош қаҳрамони меҳнаткаш халқ оммасидир.

Ўтмиш давр тарихий материалини таҳлил қилаётганда унга марксистик дунёқараш билан ёндошган ва уни социалистик реализм ижодий методига амал қилиб акс эттирган адиб ҳаётни синфий кураш жараёнида тасвирлайди. Ана шу маънода асарнинг бош конфликтини мавжуд ижтимоий тузумнинг ноҳақлиги ва унга қарши олиб борилган курашдан иборат. Хотиралар усулида ёзилган бу асарнинг жанр хусусиятлари бир бутун ижобий, салбий образлар яратишга имкон бермаган бўлса ҳам лекин асардаги барча персонажларни асосан икки қисмга бўлиш мумкин. Улардан бири адолатли тузумни орзу қилган ҳамда мавжуд ижтимоий тартиб зулмидан сабр косаси тўлиб-тошган меҳнаткаш халқ оммаси вакиллари. Ана шу ижобий ғояларни ташувчи бир қанча катта-кичик образлар жам бўлгани ҳолда асарнинг бош ижобий қаҳрамонини гавдалантиради. Иккинчи гуруҳга мавжуд ижтимоий тузумнинг актив тарафдорлари бўлган бой ва руҳонийлар киради. Гарчи бу асарда «Қутлуг қон» даги Мирзакаримбой сингари ўз синфининг барча хусусиятларини ўзида умумлаштирган ягона катта салбий образ бўлмаса ҳам бу хусусиятлар асарнинг турли бобларида, турли воқеалар муносабати билан штрих ҳамда деталларда баъзан эпик баёнда тасвирланади. Ана шу баёнларнинг ҳаммаси жам бўлгани ҳолда ўша давр ҳукмдорларининг мудҳиш қиёфасини ўқувчи кўз олдида гавдалантиради. Воқеликни ана шу хил, яъни асосан икки қарама-қарши кучлар кураши сифатида талқин қилиш тарихий ҳақиқатга ниҳоят мос келади, Ойбек реализмининг туб моҳиятини ташкил этади.

Социалистик реализм ижодий методининг воқеликни диалектик тараққиёт жараёнида кўрсатиш принципига ва шу билан айни вақтда ҳаёт ҳақиқатига асосланган ҳолда адиб болаликнинг психологик ҳамда ижтимоий эволюциясини тўғри кўрсатиб бера олган. Асарда тасвирланган воқеаларнинг марказида турувчи шахс — ав-

орнинг ўзи. У шахс уйғонган сари, бу улғайиш эса айни вақтда революцион ҳаракат эволюциясига параллел бўлгани учун асар аста-секин кўпроқ ижтимоий руҳ касб этиб боради. «Болалик» қиссасининг илк бобларида маиший деталлар кўп бўлгани ҳолда борган сари даврнинг ижтимоий воқеалари ёрқинлашиб ҳамда асардан кенг ўрин ола бориши ана шу ҳол билан изоҳланади. Асардаги воқеалар мантиқига биноан қаҳрамон замоннинг бош ижтимоий конфликти бўлган озодлик ҳаракати билан юзма-юз тўқнашади ва улғайиб ўз ўрнини инқилобчилар сафидан топади, улуғ инқилоб самараларидан баҳраманд бўлади.

«Болалик» асарида ижтимоий воқелик ҳаммани, каттаю кичикни баробар ўзига жалб қилади ва ҳаммани қаҳрамондан, у қайси ёшда бўлишидан қатъи назар, ҳаётда ўз муносабатини аниқ белгилаб олишни талаб қилади. «Болалик» повестининг ёш қаҳрамони ҳаётдаги ўз ўрнини, мавжуд ижтимоий тузумга ўз муносабатини хатосиз танлайди. Бу ҳол асарда тасвирланган воқеалар мантиқи билан етарли равишда далилланган. Чунки у бола оддий меҳнаткаш кишилар орасида, касиблар ва хизматчилар орасида катта бўлган, уларнинг ҳаёти ва адолатли кураши билан жуда яхши таниш. Агар шундай дейиш мумкин бўлса, меҳнаткаш халқ оммасининг бу кенжа фарзандининг онгига зулм ва золимга нафрат тушунчаси она сути билан кирган. Шунинг учун ҳам ижтимоий кураш кульминациясига чиққан, собиқ ҳукмрон синф вакиллари ўз мавқени сақлаб қолиш учун жадидлар ҳамда уламолар тили билан халққа реакцияон руҳдаги ваъз-насихатлар қила бошлаганда бу нутқлар ёш қаҳрамонларга таъсир ўтказа олмайди, уларни тўғри йўлдан қайтара олмайди.

«Кетдик, ваъз-ваъз, тайини йўқ, нуқул насихат. Сўзлари нуқул арабча, форсча — фалакнинг гардишига ўхшаган ранг-баранг гаплар... Камбағаллар оч-яланғоч, булар бўлса нуқул динни гапиради. Нон берсин!» — дейди асарнинг ёш қаҳрамонларидан бири Турғун ўз тенгқурлари ва ижтимоий гуруҳнинг фикрини ифода этиб. Ана шу фикрни асарнинг бошқа ёш қаҳрамони ҳам тўла маъқуллайди. «Рост, ўртоқ, сенинг билганинг рост!»

Инқилобий мавзу — ниҳоят муҳим, сиёсий масъулдир. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва унинг таъсири бутун оламга ғолибона тарқалиб бориш давом этаётган ҳозирги кунларда бу мавзу яна ҳам каттароқ аҳамият касб этади. Ҳозир оламда мавжуд бўлган икки

қарама-қарши тўзум орасидаги идеологик кураш ўзининг кульминациясига чиққан шу кунларда бу мавзунини тўғри ҳал қилиш адабиётнинг ғоят зарур сиёсий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Чунки буржуазия мафкурачилари ҳамда уларнинг товоғини яловчи Боймирза Ҳайит каби хоинлар Урта Осиё халқлари тарихини сохташтираб, ерли халқлар социалистик революцияга бепарво бўлган, уни қўллаб-қувватламаган, унда иштирок этмаган деб дунёга жар солмоқдалар, ана шу ёлгон даъволарини исботлашга зўр бериб уринмоқдалар. Ойбек ўзининг «Болалик» асари билан буржуа мафкурасининг бу туҳматларига қақшатқич зарба беради. У инқилоб арасидаги Урта Осиё халқларининг ҳаёти ва ижтимоий психикасини тасвирлар экан, уларда уйғонган ижтимоий оғни, узоқ асрлардан бери ҳаётини талаблар орқали шаклланиб, дунёқарашда мустақкам ўрин олган зулмга нафратни жуда ҳаққоний тасвирлайди. Ана шу ҳол Улуғ Октябрь социалистик революциясини маҳаллий меҳнаткашлар нима учун зўр қувонч билан кутиб олганини, нима мақсадда онгли равишда большевиклар партияси раҳбарлиги остида уюшганини, Улуғ Ленинга нима учун зўр эътиқод қўйганини кучли мантиқ билан тўғри изоҳлаган. «Болалик» асарининг жаҳон миқёсидаги сиёсий аҳамияти ҳам хусусан шу ҳол билан белгиланади.

Улуғ Октябрнинг шонли самараларидан бири СССР халқларининг ҳақиқий ва бузилмас дўстлигидир. Бу дўстлик узоқ тарихга эга. Ойбек мазкур асарининг кўпгина бобларида ана шу дўстликнинг туб моҳиятини, тарихий илдизларини баён қилади. Хусусан, ўзбек ва рус меҳнаткашларини ижтимоий озодлик ҳаракатлари давомида янада мустақкамланиб, охирида унинг ғалабасини таъминлаган, революция ҳамкорлигига бағишланган боблар алоҳида таҳсинга сазовордир. Автор бу дўстликнинг ғоят ёрқин ифода этилган, қонли жангларда синовдан ўтган томонларнинг тасвир объекти қилиб танлайди. Шу билан Ойбек рус пролетариатининг ўзбек халқи тарихида ўйнаган муҳим ролини яна бир бор таъкидлаб, ўқувчиларни интернационализм руҳида тарбиялашга муҳим ҳисса қўшади.

Ҳозирги замон буржуа мафкурачилари СССР халқлари орасидаги ҳақиқий қардошлиқни кўра олмайдилар, улар орасида антогонизм излайдилар. Ойбек «Болалик» асарида ўзбек ва қозоқ халқлари орасида асрлар давомида шаклланган самимий қардошлиқ туйғуларини турли-туман воқеалар орасидан мантиқий хулоса сифатида

келтириб чиқариб уларга зарба беради. Бу асарда бу икки халқ меҳнаткашлари орасидаги ҳақиқий қардошлик муҳаббати тасвирланган боблар зўр маҳорат билан ёзилган бўлиб ҳаёт ҳақиқатига тўла мосдир.

«Болалик» асарининг барча фазилатлари фақат унинг ижтимоий масалаларни тўғри ҳал қилиши, мавзусининг муҳимлигидагина эмас, балки ана шу хил ҳаққоний, юксак ижтимоий ғоялар ўзига хос ва мос бадий шаклда баён қилиниши, асарнинг бадий формасини ҳам ғоясидек юксаклигидадир.

Адибнинг бадий маҳорати конфликтни тўғри топишда, унга асосланган сюжетнинг доимий тараққиётида ва асар композициясининг асосан пишиқ эканлигида кўринади. Тўғри, хотиралар усулида ёзилган бу асарда баъзан ортиқча эпизодлар, ўз ўрнида ишлатилмаган ҳикоялар ҳам учраб қолади. Чунончи, асарнинг ёш қаҳрамони отлиқ сафарга чиқиши ҳамда унинг йўлдаги саргузаштлари асарнинг умумий воқеалари оқимидан узилиб қолган.

Ойбек бадий маҳоратининг энг мақтовга сазовор ўрни қаҳрамонларнинг психологик ҳолатини жуда усталик билан баён қилишида, асар воқеасига мос пейзаж картиналарини чиза олишида, бу пейзажларнинг сиқик, лекин ғоят серифодали бўлишида, ёзувчининг асар қаҳрамони психологиясини изоҳловчи портретлар чиза билиш қобилиятида, миллий колоритни яхши билиши, уни мукамал тасвирлашида, бир сўз билан айтганда, бадий проза сирларини тўла эгаллаганидадир.

Мазкур асарнинг тили ғоят ранг-баранг. Чунки унда турли миллат ва ҳунар, табақа ва ёшлар вакиллари тасвирланган. Автор ҳар бир образнинг тилини ўзига хос иборалар билан индивидуаллаштиради. Агар уламо ва руҳонийларнинг ваъзаларини баён қилаётганда араб, форс тили элементларидан ҳаққоний равишда кенг фойдаланса, бобосининг сўзларида халқ мақолларини кўп ишлатади. Косиблар гапираётган вақтда касб-ҳунар лексикасига муаллиф кўп мурожаат қилса, ёш қаҳрамонлар тили ғоят содда ва жонлидир.

Мазкур асарда юқоридаги фикрларни исботловчи мисолларни кўплаб топиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси бир фикрни — асар юксак бадий маҳорат билан ёзилганлигини исботлайди. Асар воқеаларининг ғоят қизиқарли баёни унинг ўқимишли бўлишини таъминлаган. Бу ҳол бадий маҳоратнинг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

Жаҳон адабиёти тарихида автобиографик характерга эга бўлган асарлар кўп. Агар машҳур рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстойнинг автобиографик трилогиясини ёдга олсак, унда муаллиф ўзи, ўз синфи ва ўз даври ҳақида сўзлаганини кўрамиз. Агар Лев Толстойнинг бу асари шартли равишда ўз синфининг — ҳукмрон синфнинг болалик давр автобиографияси деб қабул қилинса, бошқа бир улкан рус ёзувчиси М. Горькийнинг автобиографик трилогияси XIX аср охиридаги мазлум табақа вакиллариининг ёшлигини тасвирлаган. Бу хил асарлар Урта Осиё адабиётида ҳам мавжуд. Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар» деб эълон қилинган хотиралари XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек ва тожик халқлари ҳаёти ҳамда курашининг ҳаққоний ифодасидир. Машҳур қозоқ ёзувчиси Собит Муқоновнинг автобиографик асарлари ҳам ана шу асарлар қаторидан жой олди. Атоқли адибимиз Ойбекнинг «Болалик» асари ҳам ана шу рўйхатнинг мантиқий давоми бўла олади. Бу асар Урта Осиё халқларининг инқилоб арафасидаги ҳаёти ва курашининг ёрқин тасвири сифатида, шу давр кўзгуси сифатида фақат ўзбек адабиётидагина эмас, балки Иттифоқ аҳамиятига молик йирик эпик полотно бўлиб адабиётимизда катта воқеадир. Шу туфайли ҳам «Болалик» асари учун атоқли адибимиз Ойбек 1964 йилда энг яхши бадий асарларга бериладиган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирлангани бежиз эмас.

ОЛМОС ИСТЕЪДОД

Ойбек фақат йирик олим, ҳассос шоир, улкан носиргина эмас, балки, яхши таржимон ҳамдир. У адабиётимизда роман жанрининг тараққиётига катта ҳисса қўшган санъаткор. Уни роман жанрига етаклаган ижодий манбалардан бири эса илғор рус ва жаҳон адабиёти ва маданияти бўлди. Ойбек ана шу маданият билан она халқини ошно қилишда кўп жонбозлик кўрсатди. Адиб ана шу жараённинг урушдан аввалги даврини эслаб автобиографиясида бундай ёзади:

«Ўзбек ёзувчиларининг деярли ҳаммаси жаҳон маданияти ютуқлари олтин фондига кирган бадий ва илмий асарлари она тилига таржима қилмоқда эдилар. Мен ҳам таржима билан шуғуллана бошладим. Карл Маркс «Капитал» ининг бир қатор бобларини, Гётенинг «Фауст», Дантенинг «Илоҳий комедия», Байроннинг «Канн» асар-

ларидан парчалар таржима қилишга киришдим. Лекин таржимонлик ишимнинг энг асосий қисми Пушкин «Евгений Онегин» асарининг таржимаси деб ҳисоблайман.

Мен улуғ рус ёзувчиларидан кўп нарсани ўргандим: Пушкин эса менга энг яқин ва энг сеvimли устоз бўлиб қолди. У билан биринчи марта танишганимдан сўнг кўпгина йил ўтгач, «Пушкин» деган шеърларимдан бирида ёзган эдим:

Нур тўла қадаҳинг ичаркан диллар,
Ҳислар гунчалайди ва очилади!
Ёрқин илҳоминг-ла қайнар насллар,
Асрдан-асрга нур сочилади...»

Ойбек айни вақтда йирик жамоат арбоби ҳам эди. У бир неча йил давомида Ўзбекистон Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилди. Халқимиз ўзининг сеvimли адибини бир неча марта СССР Олий Советига депутат қилиб сайлади. У СССР Давлат мукофоти ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий мукофотларининг лауреатлари бўлди. Партия ва ҳукумат адиб ижодини юқори баҳолаб, уни қўша-қўша орден ва медаллар билан мукофотлади. У «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» фахрли унвонига эга эди.

Ойбек домла нурни, зиёни, ёруғликни яхши кўрарди. Шунинг учун ҳам қоронғи тунни мунаввар этувчи ойни орзу қилиб тахаллус танлади. Улуғ Ватан уруши йилларида коммунистик эътиқод жангларда синовдан ўтаётган бир даврда ғояларимизнинг кучини ифодалаб, «Қуёш қораймас» деб ёзди. Чет эл Шарқ халқларининг Ленин ғояларига интилиб қилган ҳаракатларини «Нур қидириб» асарида акс эттирди. У нурни севарди, ўзи ҳам ўзбек совет адабиётининг бамисоли бир шамсиқамари эди.

Ойбек улкан тарихий воқеалар шоҳиди бўлди. У эсини таниши биланоқ эски замон томирига тушаётган болталар зарбини ҳис қилди. Зукко ўспирин ўша давр воқеаларини йирик кўзларини катта-катта очиб томоша қилди. Ана шу хотиралар марксистик ғоялар нури билан йўғрилиб, адибнинг «Болалик» қиссасини бунёд этди.

1916 йил халқ галаёнлари кунида дарғазаб оломоннинг кетидан эргашиб кетаётган ўн бир яшар болача вақти келиб шу тарихнинг энг тўлиқ бадний ифодасини — «Қутлуғ қон» ни ёзди.

Ойбек Улуғ Октябрнинг кенжа шоҳидларидан бири эди. Унинг ҳаёти, ижоди, истеъдоди, тақдири — барча-

барчаси шу инқилоб нуридан баҳраманд бўлиб тамоми-ла янги маъно касб этди. Инқилоб нури аввало унинг онгини ёритди.

Ойбек совет мактабида савод чиқарди, педагогика техникумида таълим олди. САГУ нинг сиёсий иқтисод бўлимида ўқиди. У аввало марксизм-ленинизмдан дарс берувчи муаллим, сўнграқ эса Карл Маркс «Капитал»-ининг таржимонларидан бири бўлди. Юксак ижтимоий онг нур бўлиб, унинг йўлини ёритди. Шунинг учун ҳам Ойбек ижодининг бошидаёқ эстетик программасини бундоқ белгилади:

Оғайнилар! Давримизни қалбга солганман,
Чўллардаги сароб изни англаб олганман.
Курашади икки тўлқин, қараб турайми?
Ёш тарихнинг темир йўлини кетга бурайми?
Йўқ... болгалар, ўроқ сафи ила бораман,
Ёнғин, кураш, жанглар сари кўкрак очаман.
Буюк Маркс «Капитал»и ёш юрагимда,
Янги ҳаёт, эрк диёри ишқи кўксимда.

Ойбек ўз ижодини шеърятда бошлади. Унинг лирик қаҳрамони инқилоб нашъасидан баҳраманд бўлган ўзига тенгқур совет кишисидир. Ана шу лирик қаҳрамон замонасининг барча йирик воқеаларига ўз муносабатини билдиради. Ойбекнинг поэтик ижодида социалистик меҳнат мавзуси, хотин-қизлар озодлиги, маданий инқилоб каби ҳодисалар марказий ўрин эгаллайди. Ойбекда пейзаж лирикаси ҳам кучли. Шеърятда инсон психологиясини нозик ифодалаш сирларини чуқур эгаллаган адиб шу хусусиятини ижодининг барча соҳаларига баробар бўла билди.

Ойбек табиатан нозик, поэтик кайфиятли инсон ва адиб эди. Шунинг учун ҳам то умрининг сўнгги йилларигача поэзияни тарк этмади. Унинг энг сўнгги лирик шеърлари ҳам ҳаёт фалсафаси билан мазмундор. Ойбек поэзияси нафосатни севадиган кишилар учун сўнмас нур манбаидир.

Ойбек адабиёт майдонига кириб келган вақтида ижодиётнинг кўпгина жанрлари ибтидоий ҳолатда эди. Хусусан, реалистик поэма жанрининг шаклланиши ва тараққиётида Ойбек асарлари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу асарлар мавзунинг улкан ва муҳимлиги, коллизиянинг ўтқирлиги, шеърятнинг нафислиги билан ўқувчиларга манзур бўлди. Поэмаларда Ойбекнинг портрет

чишиш маҳорати жуда такомиллашди. Ойбек домланинг тарихий ва замонавий мавзуларда ёзилган ўнга яқин дostonлари поэзиямиз тарихининг заррин саҳифасини ташкил этади.

Ойбек кўп қиррали ижодининг ҳар бир томони билан адабиётимизнинг етуклигини кўрсатувчи бир маёқдир. Айниқса, ижоднинг мураккаб ва етакчи жанри бўлмиш роман тарихи бизда Ойбек номи билан чамбарчас боғлиқдир. «Қутлуғ қон» ва «Навойй» асарлари билан Ойбек инсон бадий тафаккурининг олий нуқталарига ета олди, социалистик реализмнинг ажойиб намунасини кўрсатди, ўзбек адабиётининг жаҳонаро шуҳратига катта ҳисса қўшди.

Бугун биз ўзбек адабиётида роман жанри яхши тараққий топганини қайд қиламиз. Шу кунги муваффақиятлар замирида устозларимизнинг ибратли меҳнатлари ётади. Бугунги ўзбек романчилигининг фундаментидаги икки улкан тош — Ойбекнинг мазкур икки романидир.

Ойбек ўзининг қатор эпик полотнолари билан совет адибининг ижобий намунасини кўрсатди. Биз ундан йирик мавзуларда ижод қилишни ўрганамиз. Зотан, Ойбек прозаси халқимиз тарихининг энг муҳим даврларига бағишланган. Агар «Навойй» романи халқимиз тарихининг ёрқин чўққисини акс эттирса, «Болалик», «Қутлуғ қон», «Улуғ йўл» кабилар инқилобимиз мадҳидир. Улуғ Ватан уруши ва ундаги халқимиз фарзандларининг қаҳрамонлиги «Қуёш қораймас»да акс этган бўлса, урушдан сўнгги давр яратувчилик меҳнатимиз «Олтин водийдан шабадалар»га мавзу бўлди. Шундоқ қилиб, Ойбек бизни йирик мавзуларда юксак маҳорат билан ижод этишга ўргатди. Адибнинг маҳорати ёш ёзувчилар учун бутун бошли ижод доридфунуни бўлиб, маънавий хазинамиздан мангу жой олди.

Агар адабиётнинг бош мақсади инсоннинг ички дунёсига чуқурроқ кириб бориш ва ўшани акс эттириб инсонни ўз кетидан бошлаш бўлса, Ойбек ана шу вазифани аъло баҳо билан бажарди. Бу баҳони унга халқ берди. Партия ва Ҳукумат берди.

Ойбекнинг ижоди олмосдек қимматли, олмосдек кўп қиррали ва ҳар қирраси олмосдек ёрқин эди. Унинг публицистик мақолалари халқимизнинг юрак тўйғуларини ифода этар, йўл очерклари талашиб ўқилар, ёзган либреттолари ҳам манзур эди.

Чорак аср академик деб аталиб келган Ойбек домла

кўп қиррали олим эди. Унинг Навоий, Муқимий ва Ҳамза ҳақидаги мақолалари, 30-йиллардаги мунозаралар илмий чиқишлари, бадий маҳорат масалаларига бағишланган илмий асарлари филология фанининг олмос бойликларидан бўлиб қолди.

Ойбек она халқини илғор жаҳон маданияти билан таништиришда бир кўприк эди. Айниқса, Пушкин, Лермонтов, Белинскийларнинг ижодий меросини ўзлаштиришда унинг хизматлари буюк бўлди. Айни вақтда Ойбекнинг ижоди ўзбек халқининг жаҳон маданиятига бир кўприги эди. Унинг ижодида гуллаб-яшнаган совет адабиётининг баркамоллиги, унинг ақлида она халқининг донишмандлиги ўзининг ёрқин ифодасини топган эди. «Халқ ва партия,— деб таъкидлаган эди Ойбек,— ҳамма вақт менга илҳом ва куч берди ва барча меҳнатим, бутун муҳаббатим умримнинг охиригача халқимники, партиямникидир».

Бевақт ўлим (1968 йил, 1 июль) устоз адибимизни орамиздан олиб кетди. Аммо бизни бир-биримиздан, адибни халқимиздан ажрата оладиган куч оламда йўқ. Унинг энг яхши асарлари ҳамisha халқ қалбида яшайди, Ойбекнинг нуруний образи юрагимиздан мангу жой олган. Ойбек домланинг ҳаёт ва ижод намунаси ўзбек адибларига ибрат йўлини кўрсатувчи бир маёқ, бу эса маёқ манбаи ой нуридек тубсиздир.

* * *

Ойбекни бизнинг авлод бирдан классик ёзувчи деб қабул қилган. Унинг асарларини ўқиб катта бўлганмиз. Роман, поэма ҳақидаги тушунчаларимизни у шакллантирган. В. Г. Белинскийнинг «Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши» асарини таржима қилиб бериб адабиёт назариясидан саводимизни чиқарган. Уни ҳамма Ойбек домла деб атаганида ёши ҳозирги аспирантлар билап баробар эди. Ақл ёшдамас — бошда, деганлари шу бўлса керак.

1947 йилда мен Тошкентга дорилфунунга ўқишга келдим. Агар инқилоб хиёбонида ўқиш жойимиз бўлса, 1-Май кўчаси 20-уйда Ёзувчилар союзи эди. У ерни муқаддас билган биз учун ҳар мажлисда қатнашиш бир орзу эди. Чунки мажлислар жуда мазмунли ўтар, унда кўпгина донолар, жумладан, Ойбек ҳам бўларди. Биз кўпинча уни мажлис президиумида, столга тирсагини қўйиб ўйчан ўлтирган ҳолда эслаб қолганмиз. У вақтда

орамиздаги масофа ҳам ойгача бўлгандек узоқ туюларди.

Йўқ, астойдил қўл узатса ойга ҳам етса бўларкан. Бу ҳол 1955 йилда домланинг эллик ёши кенг нишонланган пайтларда бўлди. САГУнинг Сквердаги биносидан ва Навоий кутубхонасининг (ҳозирги академик Хадича Сулаймонова кўчасидаги) биносидан бўлиб ўтган икки юбилей олди учрашуви ёдимда қолган. Биринчисидан Гафур Гуломнинг у ҳақдаги, ўзаро дўстликлари ҳақидаги бамаъни ва айнаи вақтда, юморга бой нутқи менга жуда ёққан. Иккинчисидан эса ўқувчилари номидан сўз олиб табриклаганман. Университетдаги учрашувни тайёрлашда қатнашганман (Факультет партбюросининг секретари эдим). Шу масала билан университет проректори Д. Д. Столяровнинг ҳузурда бўлиб, унга Ойбекнинг ижоди, унинг ўзбек адабиётидаги ўрни ҳақида узундан-узоқ гапириб бердим. Проректор тоқат ва диққат билан эшитди-да, «Сиз уни кўпдан бери биласизми?»— деб сўради. Юқорида айтганимдек, у пайтда орамиздаги масофа жуда узоқ, танишлигимиз эса китоблар орқали эди. Проректорга ростини айтдим. Д. Д. Столяров «мен эса уни сен туғилган йиллардан бери биламан»,— деб САГУ (Ижтимоий фанлар факультети) да бирга ўқиганликларини, ўша пайтда Ойбек сиёсий иқтисод ва марксизм асослари фани бўйича ноёб илк ўзбек мутахассисларидан бири бўлганлигини, бу фанлардан жуда билимдонлиги, университетимизда дарс берганлиги тўғрисида менга ҳам, ўзига ҳам ёқимли хотираларини ҳаяжон билан айтиб берди. Ва, албатта, суҳбат охирида учрашувга керакли ташкилий масалаларнинг ҳаммасини ҳал қилиб берди.

Мен у йилларда (1955) аспирант эдим. Кандидатлик диссертациям ижодда типиклик проблемасига бағишланган бўлиб, уни ҳал қилишда мисол сифатида танланган уч асардан бири Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи эди. Мавзунинг тўла номи: «Урушдан сўнгги давр қишлоқ мавзуидаги ўзбек романларида типиклик проблемаси» деб аталарди. Ўша йили қишлоқ мавзуида ижод қилувчиларнинг Бутуниттифоқ кенгаши чақирилди. Н. Бассаргин деган москвалик адиб, шу масала юзасидан Ўзбекистонда бўлганда, бу мавзунини ишлаётган ёзувчилар кўпу лекин танқидчилар оз экан,— деб мени шу мажлисга таклиф қилди. Ўзбекистондан Ойбек, А. Қаҳҳор, Ш. Рашидов, Р. Файзий қатнашадиган бўлди-ю, мустасно тарзида мен ҳам шу рўйхатга қўши-

либ қолдим. У вақтда аспирант, ёш танқидчи, ҳатто Ёзувчилар союзининг аъзоси ҳам эмас эдим. Ойбек билан А. Қаҳҳор нотоблиги туфайли боролмади. Шароф Рашидов (У вақтда Ўзбекистон ССР Олий Совети президиумининг раиси) ўзлари Москвада эканлар. Биз Раҳмат Файзий билан бирга боргандик. Ушанда Москвадагилар Ойбек домлани хурмат билан кўп сўраганлари ёдимда.

У кишининг кулиши жуда самимий эди. 1957—1958 йиллар бўлса керак Клара Ризаеванинг диссертацияси ҳимоясида мен оппонент сифатида танқидий фикр айтиб, меҳнатни механизациялаш проблемасини автор атиги битта трактор орқали кўрсатган, бу қолоқлик деганини танқид қилиб, тўртта трактор кўрсатилгани билан илғорлик бўлиб қолмайди, одамларнинг психологиясини очиш керак,— деган мазмунда гапирдим. Зал кулиб юборди. Ҳамма тинганда ҳам Ойбек домла тинмасди. Жуда самимий одам эди.

1957 йилда мен университетда ўзбек совет адабиётидан дарс бера бошладим. Унгача фақат адабиёт назариясидан лекция ўқир эдим. Ўзбек совет адабиётининг биринчи мавзуйи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бўлади. Лекцияга тайёргарлик кўраман, деб материаллар ахтара бошладим ва анча янгилик топдим. Шу материаллар довуғи академиягача етиб бориб, домла эштибдиларда, акам орқали, топганларини мақола қилиб ёзиб берсин, дебдилар. Ойбек, шу пайтларда «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг бош муҳаррири эди. Шу гап куч бериб, Ҳамза ҳақидаги биринчи мақоламни ёздим. Уша вақтдаги биздан ёши улуғлар менга нисбатан икки хил муносабатда бўлишди. Баъзилари чаққонлик ва айёрлик билан йўлимга тўсиқ бўлишди. Аммо кўпчилиги виждонли, инсофли, ҳақиқий олим ва ёшларга ғамхўр экан. Шулардан биттаси Ойбек домла бўлди. У кишининг таважжуҳи билан «Ҳ. Ҳ. Ниёзий биографиясидан»— деган сарлавҳа билан бешта мақоламни ўша журналда кетма-кет эълон қилдим. Булар Ойбек домланинг таҳриридан ўтган. У кишининг баланд обрўйи баъзи ғаразгўйларнинг тилини тишлатиб қўйди, бизга йўл очилди.

Шу мақолалардан бирининг машинка нусхасида Ойбек домланинг қўли билан «Умуман дуруст» деб ёзилган мен учун жуда қадрли автограф бор. Редактор сифатида материал ўқиганда, мақолаларга шунақа баҳо берарканлар. Биладиганларнинг айтишича, бу жуда маъқул, деганлари эмиш.

Маълумки, Ойбек домла Ҳамза билан жуда жиддий қизиққан. Қўплаб мақолалар, дoston ёзган. Назаримда шу мавзуда-роман ёзмоқчи бўлган. Ҳамзанинг Туркияда тушган нодир фотоси кейин Ойбекнинг архивидан чиқди. Шунинг учун бизнинг мақолалар домланинг ижодий режалари нуқтаи назаридан ҳам қизиқ эди.

Ойбек домланинг рафиқалари профессор Зарифа Саид-носированинг отаси билан Ҳамза дўст бўлган. Зарифа опа эса болалигида озгина вақт Ҳамзада ўқиган. Ҳамза архивида унинг ўқувчилик дафтарлари бор. Бир эшитишимча, Ойбек домла Ҳамза ҳақида роман ёзиб, уни рафиқасига бағишламоқчи бўлган экан. Ойбек одатан романни поэмада пишитиб олишини ҳисобга олсак, бу гапларда жон бор.

1963 йилда мен Ҳамза ҳақида докторлик диссертацияси ёқлаганимда илмий кенгаш аъзоси академик Ойбек ҳам бор ва маъқуллаб овоз берган эди.

1962 йил ўртасида мен «Ўзбекистон маданияти» газетасига редактор бўлдим-у, ўртоқлар билан маслаҳатлашиб, янгилик излаб «Маданиятимиз арбоблари» деган рубрика очдик. Мантиқан биринчи муносиб номзод Ойбек эди. У кишига бағишланган мақола билан шу цикл бошланган ва сўнг узоқ вақт давом этди. Ҳар мақолага фотосурат бериларди. Инсултдан кейин қон айланишига ёрдам беради деб докторлар бармоқлар гимнастикаси учун ёнғоқдан каттароқ шарни доимо қўлда ўйнаб туришни Ойбекка маслаҳат беришган экан. Фотограф сурат олаётганда (ёз пайти экан) домла уни кўкрак чўнтақларига солиб қўйибдилар. Газетада ретушь билан зўрға йўқ қилганмиз у шарни.

Ойбекка ўхшаган одамларнинг асарлари босилиши газетамиз учун катта обрў эди. Баъзан саҳифадаги авторлар майдалашиб кетганда домладан шеър сўрардик. Гап шундаки, Ойбек домла умрининг охиригача шеър ёзишни тўхтатмаган. У бизни доимо таъминлаб турар эди. Ҳатто ўша йилларида газетада ишлаган ёзувчи Эркин Носировнинг қўлида домланинг кейинги йилларда ёзган шеър дафтари сақланар ва тез-тез биз бу хазинага мурожаат қилиб турар эдик. Шу шеърлардан бирида «ўғлим, ҳаёт билсам, қуш уйқуси экан»,— деган ибора бор эди. Ўқиб кўриб қалтираб кетганим ёдимда.

«Болалик» асари эълон қилиниши биланоқ мен «Шарқ юлдузи» да рецензия билан чиққанман.

1965 йилда Ойбекнинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан жуда катта юбилей ўтказилди. Бош мажлис ўша

вақтда Тошкентнинг энг катта зали бўлган Санъат саройида бўлди. Одам лиқ тўла эди. Фафур Ғулом чиқиб табриклагани ёдимда. Шунинг кинокадрлари ҳам сақланиб қолган.

Юбилей олдидан телевизорда кўп эшиттиришлар берилди. Шулардан бири домланинг ҳозир музейга айлантирилган уйдан олиб борилди. Мен ҳам қатнашганман. Телевизордаги йигитлар айтишдики, домланинг соғлиги, айниқса, гапира оладими, йўқми, жуда кўп телетомошабинларни қизиқтиради. Шунинг учун нима қилиб бўлса ҳам домлани гапиртиринг деб илтимос қилишди. Бир соатлик эшиттиришнинг охирида атайлаб экрандан домлага соғлигингиз қалай-деб савол бердим «Михдай!»— бир сўз билан жавоб бердилар домла. Бу эфирга кетган эди. Бир неча кун одамлар кулиб ва хурсандлик билан гапириб юришди бунини. Ўша эшиттириш пайтида олинган бир фотосурат мен учун жуда ҳам азиз. Чунки унда Ойбек домла, Ҳомил Еқубов, Анвар Қаримов, тўрттовимиз бор.

Юбилей олдидан қилинадиган ишларни маслаҳатлашиш учун ўша вақтларда союзга раҳбар бўлган бир одам билан бирга уйларига бордик. Домла ғоят камтарлик билан нима қилсаларинг ихтиёрларинг, дедилар. Бирор нарса сўрамадилар. Мен ўзимча маслаҳат берган бўлиб, «Улуғ йўл» юбилейга босилиб чиқса яхши бўлармикин, деган маънода гапирувдим, ёқмади. «Пишган йўқ»,— дедилар. У ижод режасини нашр режаси билан боғлайдиган ёзувчилардан эмас эди. Асарнинг сифати унинг учун энг муҳим белги эди.

Ойбекнинг автобиографияси Москвада чиққан «Советские писатели» китобининг биринчи томи учун русча ёзилган эди. Юбилей баҳонаси билан биз «Ўзбекистон маданияти»да унинг ўзбекчасини эълон қилдик. Кейин уни ўзим тўплаб нашр этган «Адабиётимиз автобиографияси» китобига киритганман. Мен уни тадқиқотчи учун энг муътабар манба, деб биламан.

Ойбек домла ҳаётининг сўнгги ўн-ўн беш йилида қилган ишларининг ярми рафиқаси Зарифа опанинг қаҳрамонлигидан. Хасталиқдан кейин унинг тилини ва дилини опа бехато тушунарди. Шунинг учун ҳам унинг сўнгги асарларини игна билан қазилган қудуқ дейиш мумкин.

Мен Ойбек домлани 1967 йилда Москвада «Россия» меҳмонхонасида Октябрь инқилобининг эллик йиллиги муносабати билан чақирилган ижодий союзларнинг қўш-

ма пленумдаги кўтаринки ҳолатини, сал кейинроқ Абдулла Қаҳҳор мотамидаги қайғусини, келини Хулкар Олимжонова туғилган кундаги биз ўртоқлари унинг уйида меҳмон бўлганимизда, оталарча илтифотини, мажлислардаги бамаъно ва басавлат қиёфасини доимо хотирамда сақлагайман.

Охирги сайловда Ойбек домла Тошкент шаҳрининг Октябрь районидан Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайланди. Сайловолди учрашувида бирга бўлганман, ижоди ҳақида доклад қилганман. Сайловчилар уни, унинг асарларини яхши билишарди ва яхши кўришарди. Шу муҳаббатларини изҳор қилиб бўлгач, кейин нақазлар беришгани ёдимда.

Ойбекнинг ижодкор дўсти Александр Дейч унга бағишланган мақоласини шундай тугатади: «Бу пайтда мен эстон қишлоқларидан бирида эдим. Ўша ерга телеграмма келиб, мени оғир қайғуга солди... Мен балиқчилик маскани бўлган Лохусалу ярим оролида эдим. Атрофимда ўзгача осмон, ўзгача табиат. Бироқ хаёл мени Ўзбекистон қалби, Халқ ёзувчиси севимли Ойбекни 1968 йилнинг жазирама иссиқ ёзида ер қаърига узатаётган Тошкентга етаклаб кетганди»¹.

Мен бу сатрлардаги дардни жуда тушунаман. Чунки биз ҳам, бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари ўша кунлари Эстонияда, адабиёт ва санъат декадасида эдик. Эрталаб поезд билан Москвага етиб келдик. Энди уйга қайтиш ҳар кимнинг ўз ихтиёрида эди. Аммо ичимизда чаққонимиз Ҳамид Фулом хабар қилдики, «Ойбек домла ётиб қолибдилар, раҳбарларимиз кечки самолётга кечикмасликни илтимос қилишяпти»,— деди. Ҳаммамиз ўша рейсда учиб, азонда Тошкентга етиб келдик. Кутиб олганлар тинчлик, дейишди. Уйга етиб бориб, чамадонимни очган эдим-ки, телефон жиринглади...

Йиглаб ўлтириб некролог ёзганман. Қўлёзмаси менинг архивимда сақланади.

1983

¹ А. Дейч. «Ўзбекистон қалби», Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1974 йил, 66-бет.

Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғулом қирқ йилдан мўлроқ давом этган мазмундор ва сермахсул ижодида, биринчи жумласидан то охиригача, она халқининг Октябрь инқилоби туфайли топган бахтиёр ҳаётини, янада порлоқ келажagini, бу бахтнинг туб сабабчилари бўлмиш доҳий Ленин ва Коммунистик партияни бор овози билан баралла куйлаган оташнафас сўз санъаткори эди.

У ҳамиша она халқ билан ҳамнафас бўлди, совет халқининг қаҳрамонона кураши ва мардонавор меҳнатини илҳом манбан деб билди. Илк шеърларидан биридаёқ, гўзаллик — ишлайиш, манглайни терлатиш, гўзалдир унган иш, деб меҳнатни улуғлади ва умрбод шу шиёрига содиқ қолди.

Ғафур Ғулом ижодини унга замондош бўлган ўзбек халқ тарихининг назмда битилган йилномаси, дейиш мумкин. Чунки шоир ҳозиржавоблик билан давр воқеаларини бадний акс эттирди. Бу ҳозиржавоблик асосида юксак ижтимоий онг, улкан истеъдод ётади. Ахир, замонанинг етакчи йўналишларини тез ва тўғри илғаб олиш, тўғри тушуниш ҳамда тушунтира билиш, ўз вақтида, юксак бадний савияда тасвирлай олиш учун чиндан ҳам бургутназар ақл, тоғдек чўнг истеъдод керак эди. Ғафур Ғулом худди шундай забардаст ўзбек шоирларидан эди.

Унинг илк шеърий китобларида янги ҳаёт учун кураш, ўлкамизда саноатни ривожлантириш, биринчи бели йилликлар, маданий инқилоб йилларининг ҳароратли нафаси уфуриб туради. Чунончи, «Турксиб йўлларида» шеъри ўша улкан қурилишнинг бадний ёдгорлиги бўлиб қолди. «Кўкан» достони коллективлаштириш даври воқеаларининг ғоят таъсирли тасвирдир. Шўролар ҳокимияти ерни умрбод ва бепул деҳқонларимизга тақдим этган пайтда Ғафур Ғулом «Икки васиқа» асарини ёзди. Унда Ҳайдар чўққи деган деҳқон тақдири мисолида эски ва янги замонларни муқояса қилди. Содир бўлаётган

воқеаларнинг сиёсий ҳамда ҳаётий аҳамиятини ўқувчиларга тушунтириб берди. Янги давр янги ахлоқий қиёфа яратади. Худди шу ҳол адибнинг «Ёдгор» қиссаси қаҳрамонлари фаолиятида намоён бўлади. «Шум бола» асарида эса шўх йигитча эски дунёнинг ҳамма бурчакларига кириб чиқади, санъаткор унинг кўзи билан ўша замонни кўриб, ёмонликларни ҳажв қилади, ўқувчи билан биргаликда улар устидан кулади.

Ғафур Ғулом адабиётимизнинг энг илғор вакиллари-дан бири эди.

1934 йили Ъутуниттифоқ совет ёзувчилари қурултойига ўзбек адиблари қаторида у ҳам борган эди. Ёзувчилар уюшмасининг дастлабки аъзоларидан ва тузувчиларидан бири эди у.

1938 йили халқимиз олдидаги улў хизматлари тақдирланиб бир гуруҳ йирик адиблар, жумладан, Ғафур Ғулом ҳукумат мукофоти — Меҳнат Қизил Байроқ орденига сазовор бўлди. Шундан кейин уни «нишондор шоир», деб ёздилар.

1943 йили Ёзбекистон ССР Фанлар академияси ташкил топди. Забардаст аллома Ғафур Ғулом ҳақиқий аъзоликка сайланди. Шундан кейин унинг номига «академик шоир» деган сифатни қўшиб ёза бошладилар.

Улў Ватан уруши бошланганда шоир истеъдодининг қудрати янада кескинлик касб этди. Ўша оловли ва машаққатли йилларда унинг шеърйй овози янада баланд янграр, ажойиб фалсафий фикрлари халқ орасига жуда тез тарқаларди. Шу даврда яратилган «Кузатиш», «Соғиниш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» каби шеърларида азиз фарзандини жанга жўнатиб, ёвни енгиб, тезроқ омон қайт, деб оқ йўл тилаб қолган ватанпарвар инсоннинг ҳис ва туйғулари теран тасвирланган. Урушнинг энг шиддатли дамларида, айниқса, ёрқин намоён бўлган ҳамюртларимизнинг ватанпарварлиги ҳамда инсонпарварлиги туйғуси Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмасан» шеърининг ҳар мисраига жо этилган. Бу шеър Ёзбекистонга келтирилган, ота-оналари жангларда шаҳид бўлган гўдакларни ўз фарзандларидек тарбиялаётган ўзбекнинг бешик бошидаги ҳислар тугёнидир. Шу йилларда ёзилган ва чиндан ҳам жавоҳирдек қимматли яхши шеърлари учун Ғафур Ғулом 1946 йили СССР Давлат мукофоти билан тақдирланди. Ўшанда уни «лауреат шоир» деб атадик.

Урушдан кейинги давр ижодида унинг онгида коммунистик ахлоқ тушунчалари голиб замондошларимиз-

нинг суратларини чизди. У меҳнатсеварлиги, ватанпарварлиги, эътиқодига содиқлиги, ҳалоллиги, поклиги туйғуларини ва муҳаббатини ифода этувчи қатор назм шодаларини тузди. Бу даврда шоирнинг шуҳрати оламга кенг таралган эди. 1963 йили, олтмиш ёшга тўлган кунда, унга «Ўзбекистон ССР халқ шоири» фахрий унвон бериш ҳақида фармони олий чиқди. Бу ҳолни устоднинг ўзи шундай таърифлаган эди: «Менинг халқимга бўлган муҳаббатим, халқимнинг менга бўлган муҳаббати бўлиб ўзимга қайтди».

Ғафур Ғулом ижоди ҳақиқий халқчилликнинг энг ёрқин мисолларидан биридир. Ижодининг бош қаҳрамони ўз тенгқур замондоши ва ҳамюрти бўлиб, шу инсоннинг ҳис-туйғулари, меҳнати ва зафари, шодлигу ташвишлари шоир қалбининг назмий тебранишларини ташкил этади. Шу сабабли ҳам устознинг ҳар бир сўзи халқимизнинг қалб туйғуси бўлиб чиқди. Ҳақиқий халқ шоири Ғафур Ғуломнинг совет адабиётидаги улкан хизматлари 1970 йили (вафотидан сўнг) В. И. Ленин номидаги энг бообрў мукофот билан баҳоланди.

У ўзбек замонавий адабиёти ғоявий йўналишининг мавзу доирасини, бош ижобий қаҳрамонини, янгиликларини, бадий шаклларини, назарий асосларини илк бор белгилаб берган устозлардандир. Унинг ижодий намунаси совет ёзувчисининг энг яхши фазилатларини ўзида мужассам этади. Бу фазилатлардан бири — мамлакат ва халқ ҳаёти билан адиб фаолияти ҳамда ижодининг чамбарчаслигидир. Чиндан ҳам, у социалистик тузумнинг ҳам фаол қурувчиси, ҳам оташин куйчиси эди.

Ғафур Ғулом Шарқ классик адабиёти ҳамда халқ оғзаки ижоди анъаналарини, жаҳон ва рус адабиёти тажрибаларини чуқур эгаллаб, ижодий давом эттирди, уларни замон талаблари билан пайвандлаб янги бир йўналишда ижод этди. Янгилик ихтиро қилишда у шундай даражага кўтарилдики, биз бугун ўзбек адабиётида ғафурона шеър деган тушунча борлигини қайд этамиз. Бу таъриф муҳим мавзуда ғоят ҳозиржавоблик билан ёзилган бадий баркамол фалсафий шеър деган маънони билдиради. Худди шу ҳолни унинг сафдоши ва дўсти Ҳамид Олимжон қирқинчи йиллардаёқ таъкидлаб бундай деган эди: «Ғафур Ғулом жасоратли, дадил шоирдир. Унинг ҳар бир чиқиши, албатта, бирор янгилик олиб келади».

Ғафур Ғулом ижодининг бадийлиги ниҳоят юксак бўлиб, шоир яратган образлар, у топган ташбиҳлар ҳаётий-

лиги, мазмунга мос ва хослиги, нафис ҳамда оригинал-лиги билан қимматлидир. Бу маҳорат ифода этилаётган фикрнинг теранлигида, образли тафаккурнинг мукам-маллигида намоён бўлади. Энг одий гапни ҳам у шундай образли ва чиройли ифода этадики, дарҳол шоирнинг сўзлари онгингизга муҳрланиб қолади.

Чунончи, у бугунги ёшларга қизларнинг қадрига етинг, демоқчи бўлса, тарихдан мисол келтириб, шундай ёзади:

Кулфат сурмасини қўшни қизига
Олиб беролмасдан умрида бир бор,
Юзинг ҳасратида ҳатто кўзига
Ўргимчак ин қўйган йигитлар ҳам бор.

Еки бўлмаса шоир йигитлар ҳақида гапирар экан, уларнинг барча фазилатларини, ҳаётдаги ўринларини жуда тўғри ва чиройли таърифлайди:

Йигитлар халқларнинг мақтови-кўрки,
Наслнинг жавҳари, давлат таянчи,
Юртнинг ободлиги, тўйлар сабаби,
Элнинг гуркураши, файзи, қувончи.

Йигит омон бўлса, хавфу хатар йўқ.
Қалқон бор, қалъа бут, қўрғон саломат,
Қизлар кулгусида авжу даромад,
Чоллар уйқусида жаннат, фароғат,

Бу шеърни мен ўнинчи синфда ўқиб юрганымда (1947), тарих дарсига қулоқ солмай ўтириб ёдлаб олганман. Менга бу шеърдаги умумлашма тафаккур жуда ёқади.

Бу шеърдан жуда ҳам ҳайратланганлигимни, кейинроқ учрашганда, унинг ўзига айтганимда, Фафур ака хурсанд бўлди-ю, аммо умумлашма образ маъносида «Она» шеърини юқори қўйишини айтди. Чиндан ҳам бу шеърда онанинг ғоят ҳаққоний ва таъсирли образи яратилган. Шеър охирида шоир ҳиссиётларини оддий ритмга жойлаштира олмайди ва риторик саволга ўтиб кетади.

Ўзинг, ахир, нимасан,
Қоямисан, тоғмисан?
Ўзинг, ахир, нимасан,

Жаҳонмисан, боғмисан?
Рангмисан, қуёшмисан,
Ҳаммасидан улугсан!
Етук-етук сўзимни
Шаънингга айтгуликсан.
Ҳойнаҳой бир китобсан,
Минглаб қомусдан баланд.
Ҳойнаҳой офтобсан,
Мен эса сенга фарзанд...

Ғафур Ғулом ўзининг улкан истеъдодини она халқ хизматига сафарбар этган устоз адиб эди. Унинг ҳар шеъри, ҳар асари, фаолияти ва образи биз учун ибратлидир.

Шоирнинг истеъдоди нодир, серқирра эди. Шунинг учун ҳам унинг поэтик ижоди ҳақида айтилган таҳсинларни адибнинг насрий ва ҳажвий, публицистик ва илмий асарларига ҳам тўла татбиқ этиш мумкин. Зотан, у Шарқ маданиятининг чуқур билимдони, фольклор, классик адабиёт ва бугунги ижодимизнинг доно тадқиқотчиси эди.

Абулқосим Лохутий ҳаққоний таъкидлаганидек: «Ғафур Ғулом социалистик ўзбек маданияти ва бутун совет халқлари маданияти хазинасидаги ярақлаб турадиган туғма талантлардан, олмослардан биридир. Бу олмоснинг қирраларида улуг Навоий авлодлари томонидан асрлар оша эҳтиётлик билан асраб келтирилган ажойиб сўз санъати жилва беради».

У моҳир таржимон бўлиб, она халқини жаҳон маданиятининг ўнлаб асарлари билан ошно қилди. Айни вақтда жаҳоннинг кўп мамлакатларига ўз халқининг, совет мамлакатининг маданий вакили бўлиб кириб борди. Пушкин ва Толстой, Горький ва Маяковский ўзбек тилида Ғафур Ғулом иборалари билан гапиради. Саҳнада у Шекспир қаҳрамонларига сўз ўргатади.

Ҳар қандай ҳақиқий улкан истеъдод бошқаларга ибрат бўлади, устозлик қилади. Ғафур Ғулом ҳам шундайлардан бири. Ўзбек совет адабиётида унинг шеърларини ўқиб эстетик тушунчаси шаклланган, ижодда унинг изидан бориб адибнинг шахсий ва сиртқи тарбиясини олган ёзувчилар кўп. Бу ҳол ижодда улкан шоир анъаналари барқарор ҳамда барҳаётлигидан далолат беради.

Устозимиз ҳақида ўйлаганимда, кўз олдимда Ғафур Ғуломнинг басавлат образи гавдаланади. У кўксидан

Ленин мукофоти ва Давлат мукофоти нишонлари билан, шода-шода орден-медаллари билан Москвада Колонналар залида ўзига хос услубда шеър ўқиётган бўлиб кўринади:

Партиям буюклигин бир умр куйласам мен,
Кучимга-куч қўшилар, халқимга иззат-хурмат,
Шу минбарда тик туриб, келажакни ўйласам,
Келажакка, Ленинга, партияга минг раҳмат!

1953 йилнинг 21 майида Фафур Гуломнинг эллик ёшга тўлиши муносабати билан юбилей ўтказилаётган кезларда «Правда Востока» газетасида босилган кичик бир мақолачамда мен уни «Поэт, любимый с детства», деб атаган эдим. Чиндан ҳам шундай. Бизнинг авлод энди хат таниб, газета ўқийдиган бўлган 1936—1937 йилларда «Ленин учқуни» нинг ҳар икки сонидан бирида Фафур Гуломнинг шеърлари босилар ва биз уларни, биров мажбур қилмаса ҳам, жон-жон деб ўқир ва тезда ёдлаб олар эдик. «Икки ёшлик», «Билиб қўйки, сени Ватан кутади», «Яша дейман, ўғлим» каби шеърларни сиёҳи қурир-қуримас ўқиб ёдлаган ёшлар эдик биз. Биз «Шум бола» ни таллашиб ўқиган биринчи ўқувчиларданмиз. «Ёдгор» «Гулистон» да илк марта босилганда журналнинг навбатдаги сони Қўқонга келишини орзиқиб кутганмиз.

Уруш даврининг қийинчиликлари одамларни адабиёт ўқишга вақтини қолдирмади. Аммо Фафур аканинг «Кузатиш», «Соғиниш», «Сен етим эмассан» шеърларини шундай долзарбликда ҳам вақт топиб ўқиганмиз ва улар ёдимизда муҳр бўлиб қолган эди.

Унинг мазмундор ва ўйноқи ҳар шеърини биз соғиниб кутар ва ҳар учрашувга оёқни қўлга олиб чопар эдик.

1948 йили Тошкент Давлат университетининг филология факультетига қайсидир доно кишилар Фафур Гуломни олиб келибдилар. Фафур аканинг «Сизга» сарлавҳали шеъри шу учрашув туфайли ёзилган бўлиб, биринчи бор бизга ўқилган эди. Университетимизнинг Карл Маркс кўчасидаги эски биносининг иккинчи қаватидаги 65-аудиторияси ўша кун орасига олма снғмас даражада студентлар билан зич тўла эди. Ҳали келажаги номаълум бўлган ўша ёшлар ичида ҳозир сиз яхши биладиган Зоҳиджон Обидов, Саида Зуннунова, Жуманиёз Жабборов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Йўлдош Муқимов ва бошқалар бор эди. Мен ҳам ўрта устуннинг

атрофида, кенжалар қаторида бўйнимни чўзиб, вужудимни қулоққа айлантириб, япон транзистори каби Гафур ака шеърининг ҳар мисрасини тўла тутиб олишга интилар эдим.

Гафур ака минбардан туриб салобат билан ўқир эди:

Мажлисда муборак юзингиз кўриб,
Шоирнинг довдираб қолиши мумкин.
Қайсингиз Алишер, қайсингиз Пушкин,
Қайсингиз Нодира, Ломоносов ким?

Шеърнинг кейинги бандларида ўзининг ёшлиги билан бугунги ёшларни солиштиради-да: «Сиз гулханлар эгаси ўтдек», деб хулоса чиқаради:

Ердаги барака қадамингиздан
Азиз феълингиз-ла олам мунаввар,
Сиз, ахир, бизлардан эндиги минг йил,
Яна минг йилларга бергувчи хабар...
Сиз ахир, осмонни олмоқ бўлсангиз,
Не учун елкамни тутиб бермайин,
Ақлу балоғатнинг шотуларидан
Юксала берингиз секундлар сайин.

Гафур Фулом ўзбек совет адабиёти, фани ва маданиятининг ривожини учун тинмай қайғурган, ёш авлоднинг ўсиши учун «елкасини тутиб берган», унинг парвозига қанот бўлган устоз адиблардан биридир.

Едимда, 1959 йил февраль ойида Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасининг очилиш кунида «Правда» газетасида Гафур Фуломнинг шеъри босилди. Уша куни Гафур аканинг кайфи жуда чоғ, «Украина» меҳмонхонасининг востибюлида хурсанд юрарди. Бу вақтда унинг шоирлик шухрати оламга машҳур бўлса ҳам, биттагина шеъри босилганига шунча хурсанд бўлганлиги мени ҳайратга соларди. Шу гапни ўзига айтдим.

— И-е, ахир бу Лениннинг газетаси-я, бир ўзбек шоирининг шеъри Ленин газетасида босилса, нечук Гафур Фулом хурсанд бўлмасин,— деб тушунтирди у менга.

Ленинга, доҳий ғояларининг тарғиботчиси бўлган «Правда» газетасига унинг меҳри шу қадар катта эди.

Китоб... Китобнинг фалсафаси улкан. Уни мадҳ этмаган шоир кам. Мана, Ғафур Ғуломнинг сўзи:

Кимки улуғ Лениннинг
Сўзин тингламоқ бўлса,
Кимки улуғ партия
Йўлин англамоқ бўлса,
Тинмай ўқийди китоб,
Тинмай ўқийди китоб,
Чунки ҳар бир китоб,
Ақлларни ёритган
Сўнмас порлоқ офтоб.

Чиндан ҳам шундай. Шу замонда китоб кирмаган уй йўқ. Бизнинг хонадон ҳам мустасно эмас. Аммо ҳар бир кутубхонанинг ўз ҳисобида мўътабар китоблари бўлади. Бизнинг уйда ҳам шундай. Ҳозир шулардан иккитаси столим устида турибди. Бири Ғафур Ғуломнинг «Биз сени олқишлаймиз» (Тошкент, 1958) китоби. Менга ундаги ҳар шеър маъқул ва манзур. Мана бу қўл билан ёзилган қўшимча сатрлар эса тўғтиёдек азиз: «Укам деб атаганим Лазизхонга. Ғафур. 24 февраль, 1959 йил, Москва». Иккинчиси «Гимн времени» (рус тилида, Тошкент, 1959). Унинг ички бетига бундоқ ёзув бор: «Лазизхон, мана бу китобни ҳам менадан эсдалик деб, олиб қўй. Ғафур. 24 февраль 1959 йил. Москва».

Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси ўтаётган кунлар эди. Декада давомида мен Ғафур аканинг турли хил ёзув-чизув ишларига ёрдамлашиб турдим. Бу ёрдам шеър кўчириш, нутқлар текстини машинисткага олиб бориб бериш, машинкадан кейин кўриб бериш каби ишлар бўларди.

Декада кунларидан бирида Файз Аҳмад Файзни ўз юртининг реакцион кучлари томонидан қамаб қўйилгани ҳақидаги хабар келди. Бу ҳақда газеталарда материаллар босилди. Ғафур ака дўсти бошига тушган ташвишдан ғоят ғазабнок бўлган эди. Суҳбатлардан бирида у Файз Аҳмад Файз билан дўстлигини, у Тошкентда, уйда кўп марта бўлганлигини ҳикоя қилди. Шу муносабат билан чет эллик адиблардан кўпи, шунингдек, Абулқосим Лоҳутий ҳам тилга олинди.

— Ҳали инқилоби бўлиб ўтмаган халқларнинг ўзига ҳам, шоирларига ҳам қийин-да,— деб яқин ясади устоз суҳбатга. Ва шу ондаёқ Нозим Ҳикмат тўғрисида гап бошлаб, вақт бўлганда мени ҳам у билан таништириб

қўйишга ваъда берди. Ғафур ака ваъдасига собит одам эди.

Декада давомидаги якшанбалардан бирида «Украина» меҳмонхонасининг олдида Нозим Ҳикматнинг шахсий «Волга» машинаси келди. Ғафур ака, унинг рафиқаси Муҳаррама опа, Нозим Ҳикматнинг Бобоев фамилияли озарбайжон таржимон ва тадқиқотчиси, тўртинчи пассажир мен эдим...

Ғафур Ғулом билан Нозим Ҳикматнинг дўстлиги жуда самимий ва чуқур экан. Ғафур ака декада муносабати билан Москвага келиши биланоқ ўша кунлари бироз нотоб бўлган Нозим Ҳикматни хастахонага бориб кўриб келган экан. Маълум бўлдики, биз ҳозир унинг уйига кетяпмиз.

Ғафур ака хаста Нозимни кўргани борганда унга қоракўл терисидан тикилган яхши телпак тақдим қилган экан. Москва атрофидаги қишлоқлардан бири — Переделкинодаги ўз чорбоғи эшиги тагида бизни мезбоннинг ўзи кутиб олди. Телпак Нозим Ҳикматга жуда ярашганини айтишса, у бу савлатли бош кийимда ҳарбий бошлиқларга ўхшашини, ҳатта машинада кетаётганда милиционер честь берганини айтиб, ҳаммани кулдирди.

Нозим Ҳикматнинг икки қаватлик фин уйидан иборат чорбоғи жуда шинам эди. Аввал биринчи қаватда бўлиб, меҳмонхонага кирдик. Ғафур Ғулом Нозимга совға қилиб бу сафар ўз китоблари ва набираларининг суратларини берди. Кейинроқ Нозим ҳам ўз онаси, болаларининг фотоларини кўрсатиб, уларнинг ўша вақтдаги тақдир ҳақида изтироб билан гапириб берди...

Бир оздан сўнг Нозим Ҳикмат бизни ошхонага таклиф қилди. Стол ноз-неъматга тўла эди. Аммо у туркларнинг паловини кўп мақтади, татиб кўришга таклиф этди. Бу лаззатли палов буғдойдан қилинар экан.

Иккинчи қаватдаги катта залнинг гир атрофи Нозим Ҳикмат дунёнинг турли мамлакатларидан йиғиб келган турли хил совғалар билан тўла эди. Унда похолдан ясалган буюмлар, ёғоч ўймакорлигининг миниатюр намуналари кўп эди. Ғафур ака зўр билафонлик билан уларни шарҳлашга киришди. Бу буюмларни биринчи кўриши эмаслиги маълум эди.

Залнинг ўртасида узун стол қўйилган бўлиб, унинг икки чеккасида икки тилдаги машина турарди, Нозим Ҳикматнинг ижодхонаси ҳам шу ер экан.

Навбатдаги кичик уйда суҳбат бошланди. Турк, ўзбек, озарбайжон, ҳар ким ўз тилида аниқроқ ва секин-

роқ гапирар, ҳамма бирдек тушунар, баъзан суҳбат қи-
зиб кетганда гап рус тилида давом этар эди.

Ғафур ака суҳбатнинг гули бўлиб очилиб ўтирар,
хоҳ турк адабиёти бўлсин, хоҳ озарбайжон адабиёти
бўлсин, ўзбек адабиётидек уларни яхши билар, ҳамма
гапни чуқур тушунар эди. Менга бу суҳбат устозим Ға-
фур аканинг ибратли дарсидек кўринарди. Ғўё у, агар
олим бўлмоқчи бўлсанг, мана бунақа чуқур билим ке-
рак, билиб қўй, — дегандек туюларди...

Суҳбат жуда қизгин, композициясида унчалар тартиб
йўқ эди. Гоҳ турк тарихидан гап кетиб, коммунистларни
Қора денгизга чўктириб ўлдирган реакцион кучларга
ҳаммамиз бирликда нафрат ўқир, гоҳ янги шеърлар ўқи-
либ, Ғафур ака навбатни Нозим Ҳикматга берар, гоҳ
ислом динининг тарихидан қизиқ гаплар ўртага тушар,
гоҳ таржимонлик ишию таржимонларнинг меҳнати ҳақи-
да баҳс кетарди.

Албатта ёшлар, келажак ҳам тилга олинди. Ғафур
ака мени — Тошкент университетининг доцентини — Но-
зим Ҳикматга катта мадрасанинг ёш мударриси деб та-
ништирди одатдаги юмори билан. Нозим Ҳикмат ҳам
илтифот билан ёш ва мударрис — камдан-кам қўшила-
диган иборалар, деб ҳазиллашди.

Ғафур Ғулум ва Нозим Ҳикмат билан биргаликда
ўтказилган ўша кун ҳаётимнинг энг заррин саҳифалари-
дан бири сифатида хотирамда қолган.

Одамлар айтишадики, ғўё тоғ билан тоғ қовушмас
эмиш. Ишонмайман. Чунки мен икки тоғнинг, поэзиядаги
икки чўққининг ўзаро бир метр масофада бўлганини ўз
кўзим билан кўрганман. Бунга исботим, гувоҳларим бор.

Чунки Нозим Ҳикматнинг девор қўшниси Орест Маль-
цев деган машҳур рус ёзувчиси экан. Уша дам олиш
куни фақат биз меҳмонга кетмай, бошқа ўзбек адиблари
ҳам москвалик ёри-биродарлариникига тарқаган экан-да,
Насрулла Охундий қўшни хонадонда меҳмон экан. Шу
орада у компания ҳам Нозим Ҳикматникига кириб кел-
ди-да, аллақадан пайдо бўлган кинооператорлар ҳам-
мани суратга олишди. Шу плёнкалар Ўзбекистон ҳуж-
жатли фильмлар студиясининг архивида бор.

Ва яна бир ҳужжатим бор. Ҳозир иш столимда тур-
ган яна бир китоб Нозим Ҳикматнинг Софияда турк
тилида нашр қилинган ва автограф билан ўз тилида
«Йўлдош Лазиз Қажумов»га тақдим этган «Чечилмиш
шеърлар» сарлавҳали китоби...

Ғафур Ғулум Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган ёш

адиблар билан суҳбатларидан бирида: «ҳар бир шоир камида икки жилдли қомус бўлиши керак»,— деган эди. Унинг ўзи эса мухтасаргина қомусул аъло эди.

Унинг ўзи умуман тарихни, хусусан, Ўзбекистоннинг ўтмишини жуда яхши билар ва уни муқояса қилишни яхши кўрарди.

Бир куни иш билан машинасида бирга кетаётганимизда Бешёғочдан то Қўштутгача ҳамма даҳа ва кўчаларнинг тарихини менга айтиб, этимологик маъносини тушунтириб берди. У ўзининг Тошкентини жуда яхши кўрар ва уни яхши биларди.

Уша куни мендан сўраб қолди:

— Сенингча, Тошкент неча ёшда?

Мен мелоддан илгариги тахминан 300-йилларни айтдим.

— Ҳа, чаламулла. Македониялик Александрнинг Урта Осиёга келишидан ҳисоблаясан-да. Ахир, ўзинг ўйлаб кўр, Александр шунча пул, мол, қўшинни сарф қилиб қоқ-қуруқ ерга келармиди? Демак, унгача ҳам шу ерда бой ва шуҳратдор шаҳар бўлган, унинг донғи Юнонистонга етиб борганки, уни олмоқчи бўлиб Александр шунча йўл босган-да, содда. Тўғрими? Шунинг учун кўркмай Тошкент ёшига яна бир-икки аср кўшабер.

Она шаҳрига муҳаббат унинг мана бу мисраларига мазмун бўлган:

Бебаҳо Тошкентимиз, нāҳоринг кундуздан шан,
Меҳнаткаш, мунис, ўртоқ, қадрдон, дўст, эмакдош.
Қиши — ёз, кузи — баҳор, туни — кунидан равшан,
Лондон, Париж, Румога алишмайман кўҳна Шош.

Муққадас совет элин
Кўрки сену бахтлисен,
Шарқда ёруғ дарича,
Ўзбек пойтахтисен.

Чиндан ҳам Ғафур Ғулом ҳаётдан, фандан, тарихдан, фалсафадан чуқур билимдон эди. Сиртдан қараганда бирор институт дипломини олмаган бу одам ҳақиқий академик эди.

Мен унинг рус декадасида русча, озарбайжонлар билан озарбайжонча, Собит Муқонов билан қозоқча, Тожикистонда тожикча, Гурбахш Сингх билан форсча, Нозим Ҳикмат билан туркча, Абдулла Тўқай юбилейида

Қозонда татарча, Нукусда қорақалпоқча гапирганини кўрганман. Қирғизчаю туркманчани ҳам ўрнига қўярди. Афғонистонга борганда унга таржимон керак бўлмаган. Қайси адабиётнинг Ўзбекистонда декадаси бўлса, Ғафур Ғулом меҳмонларни уларнинг тилида табрикларди ва унинг тилни яхши билиши ҳаммамизни маҳлиё қиларди. Биз бунга шунчалик ўрганиб қолгандикки, арман адиблари келганда декада президиумидаги унинг ўртоқлари: «арманча гапирсанг-чи», деб ҳазиллашишганди.

Ғафур Ғулом қалби кең инсон, даргоҳи кенг мезбон эди. Мен эсимни таниб, адабиёт майдонида чиққанымдан буён унинг уйида ўнлаб йирик ёзувчи ва олимлар суҳбат қурганининг гувоҳи бўлганман. Ҳинд адиблари — ота-бола Гурбахш ва Навтож Сингх унинг уйида бир ойча меҳмон бўлишган. У Мартин Андерсен Нексе, Пабло Неруда каби жаҳоннинг қатор йирик адиблари билан таниш бўлган, Горький билан қўл бериб кўришган табаррук шахс эди...

У ўзини ўзбек халқининг маданий элчиси деб биларди. Шеърларидан бирида, кекса шоир тилидан овозимиз, шундоқ ўтсин ҳар бир қишу ёзимиз, кўп кўринсин сизга қўйган озимиз, дўстлар учун жонимиз-ниёзимиз, бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим, деганди.

Ҳа, айтгандай, худди шу шеърнинг туғилишига мен гувоҳ бўлганман. Уша 1959 йилнинг феввалида, Москвада декадамиз бўлаётганда, Политехника музейи залида «Ўзбекистонимизга келинг» деган мавзуда катта адабий кеча ўтказилди. Шунда Ҳамид Ғулом Тошкентни таърифлаб, ўқувчиларни унга келишга таклиф қилган, Сергей Бородин Самарқандни, Иброҳим Раҳим Фарғонани, бошқа шаҳарларимизни таърифлаб нутқ сўзлашган эди. Ғафур Ғулом шу мушоирага қўшилиб, машҳур шеърини ёзган эди.

У киши, мен шеърни ёзаман, сен уни кўчирасан, русчага мисрама-мисра таржима қилиб, СССР Ёзувчилар союзидаги Квливидзе деган одамга олиб бориб берсанг, у таржимонга етказди,— дедилар. Шу баҳона билан мен шеър туғилишида гувоҳ бўлганман.

Мен Ғафур аканинг қўлёзмалари араб хатида бўлишини билардим. Лекин уни ўқишда ўз имкониятларим ночорлигини ҳам тушунардим. (Кейин маълум бўлдики, бекор ҳайиққан эканман. Ғафур аканинг хати каллиграфникидай чиройли ва донатор экан). Сирни бой бермай мирзолик қилишга рухсат сўрадим. Устоз дарҳол кўндилар.

«Украина» меҳмонхонасининг еттинчи қаватидаги Фафур аканинг номери. Рафиқаси Муҳаррама опа Кремл-га экскурсияга кетди. Стол устида турли хил папирослар, анча оқ қоғоз. «Шеър қоғоздан қиммат. Уни аяма. Ҳар бандини бир қоғозга ёз!»— деди устоз.

Мен лекция эшитишга тайёр студентдай ёзишга шайман. Устоз шошилмайди. Мен уни қистайман. «Шошила, ахир бу бўёқчининг нилимас». Узича гингиллаб юриб ашула айтади. Диққат қилсам «Тоҳир ва Зухра» музикали драмасидан «Хуш келибсиз, қадрдонлар, меҳмонлар!» деган ашула. Шундай қилиб ритм топилди, шунга кўра сарлавҳа ҳам, лейтмотив ҳам:

Бизнинг уйга дўниб ўтинг, дўстларим.

Шеър аввал Ўзбекистоннинг таърифидан бошланди.
— Энди меҳмонга уйимизнинг адресини берайлик.
Қани ёз!

Фафур Гулом кимлигини биласиз,
Адресимдир Ўзбекистон, шубҳасиз,
Қисталанг гап, бизникига келасиз,
Ташриф этиб, мени хурсанд қиласиз,
Бахт уйида тунаб ўтинг, дўстларим!

Шеърнинг композицияси ҳал бўлган эди.

— Хўш, энди тасаввур қилки, азиз меҳмон Хадрада турибди. Уни уйимизга олиб келиш керак. Сен қофия танлаб тур, мен ҳозир тўқиб ташлайман. Қани бошладик:

Олам билар Фурқат кўча йўли бор.
Беруний майдони, (Комсомол сўзи вазнга сигмади)
ёшлар кўли бор.
Муқимий театрин худди сўли бор,
Кўрсатувчи милиционер кўли бор,
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

Дўстлар учун доим очиқ уйимизнинг эшиги.

— Учир, учир, қофия қўпол келаяпти. Бошқатдан бошлаймиз:

Дўстлар учун дарвозамиз ланг очик,
Бошингизга гул япроғидан сочиқ.
Бу тоза сув, атир совун, қўл сочиқ
Сўлим айём келишингиз ярашиқ.
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

— Энди нима қиламиз. Дастурхон дейсанми? Шошилма, аввал ҳовлимни кўрсатаман. Гулзоримни биласан-ку, ахир.

Бизда гулнинг тўқсон етти хили бор,
Тўқ-қизилдан тортиб очранг нили бор;
Ҳар бир гулнинг қонга тўла дили бор,
Ҳар гулимнинг салом берар тили бор.
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

Жойни солиб гулзорнинг ўртасига,
Парқу болиш, атласдан кўрпасига,
Мушт тушириб қайғунинг калласига,
Жўр бўлишиб ўн беш тил ялласига,
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

Ундан кейин ўзбек дастурхонининг жуда чиройли таърифи кетади. Яна нима эсдан чиқди деб сўрайдилар устоз. Ичкилик,— дейман ҳазиллашиб. «Ҳа, сен пиёниста. Кейинги қарорларни билмасакансан-ку, ҳозир ичкилик ичиш уят!» Лекин барибир мана бу гулоб, буни сипқоринг кучга қараб, деган мисраларни қўшиб қўйди. Дастурхон охиrhoғида ош келди.

Ҳар гурунчи анор доно ош билан,
Муҳаррамаой лаганмас, қуёш билан,
Қўл кўкракда таъзим этиб бош билан,
Ёр оғайни, қари-қартанг, ёш билан
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим...

Шеър битгандан кейин (ҳар банди алоҳида қоғозга ёзилган эди) уни мантиқан бир тартибга солиб кўчирдим. Кейин сўзма-сўз русчага таржима қилиб Ёзувчи-

лар сўюзига олиб бориб бердим. Икки кундан кейин адабий кечада Фафур Фулом ўзбекчасини, Сергей Васильев русчасини ўқиди. Ҳаммага маъқул бўлди. Константин Симонов шу кечага раислик қилганди. Унга ҳам шеър ёққан. Чунки, кейин К. Симонов ҳам ўзича бу шеърни русчага таржима қилиб китобига киритган. Шахсан менга Сергей Васильев таржимаси оригиналга яқин кўринади ва жуда ёқади. Эҳтимол подстрочнигини мен қилганим учун шундай туюлар, билмадим.

Шеър текстини кейин Фафур акам енгил таҳрир қилган. Уша тузатишлари киритилган нусхаси ҳозир менда сақланади.

Декада кунлари мен «Ўзбекистон маданияти» газетасининг Москвадаги жамоатчи муҳбири эдим. Политехника музейининг залидаги адабий кечанинг материалларини газетада бир саҳифа қилиб ёритганмиз. Материаллар телефон орқали берилган. Ушанда бу шеър биринчи марта ўзбек тилида босилди. Русчаси эса ўша кунлари «Литература и жизнь» газетасида чиққан.

... 1966 йил Тошкентда зилзила йили бўлди. Ҳаммамиз ёзги отпусकाга чарчаб чиқдик. Фафур акам ҳам.

Июнь ойида Татаристонда Абдулла Тўқайнинг юбилейи бўлди. Илмий конференциядаги докладимнинг мавзуси: «Абдулла Тўқай ва ўзбек адабиёти» деб аталарди. Татар ёзувчилари Фафур Фуломни биринчи бўлиб таклиф қилишганди. Қозонда кўришдик. Фафур ака салобат билан президиумларда ўтирар, мажлисларда биринчи бўлиб сўзлар, дўсти Собит Муқонов билан биргаликда, қаерга борилса, саф олдида юрар эди...

Охирги кўрганим ўша бўлди.

Бир ойдан сўнг ҳаммамиз ҳам дам олишга тарқалдик. Украина Ёзувчилар союзи Одессадаги ижод уйидан 20 тача путёвкани ўзбек ёзувчиларига ҳадя қилди. Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Назир Сафаров ва бошқа оқсоқоллар оилалари билан Одессага кетишди. Бизнинг путёвкамиз Қоктебелга эди.

Уша ерда Тошкентдан келган телеграммада Фафур Фуломнинг вафотини эшитдик...

Яна бир ҳафтадан сўнг «Ўзбекистон маданияти» газетасида Асқад Мухтор ва Мирмуҳсин билан бирга ёзган «Қора денгиз келтирган қорахат» сарлавҳали мақоламиз босилиб чиқди.

«Қора денгизнинг симобдек бетиним сим-сиёҳ тўлқинлари бугун бизга, Қримда дам олаётган бир гуруҳ ўзбек адибларига мудҳиш хабар келтирди. Адабиётимиз-

да юз берган бу зилзила қалбларимизга ларза солди, кўзимизни тиндириб юборди. Шум хабардан гаранг бўлган етим болалардек ғуж бўлиб бирга йиғладик, титроқ қўл билан арз-додимизни шу қоғозга тўқдик.

Айрилиқ ёмон, оғир, аммо охирги хайрлашув имкониятидан маҳрум бўлиб узоқда, ғойибона видолашиш — ўн марта аччиқроқ бўлар экан. Мотам маросимидаги бизнинг сиртқи йиғимиз, узоқдан юборган гулчамбаримиз, хайрлашув бўсамиз, сочдаги қўл билан айюҳанносимиз, ер тенги шогирдлик таъзимимиз, устозимиз оиласига юракдан таъзиямиз бўлсин бизнинг бу мактуб.

Биз мактуб муаллифлари ҳаммамиз ҳар жанрда Фафур Ғуломнинг адабиётдаги шогирдларимиз. Устоз қанча-қанча ёш истеъдодларни кашф қилган, қанчаларни адабиётга етаклаб олиб кирган, ёшларнинг ҳар бир қадамидан қанча қувонган, қанчаларга ўз ижодий намунаси билан йўл кўрсатган эди. Шу маънода бугунги ўзбек адабиётида Фафур Ғуломдан умрбод қарздор бўлмаган кимса топилмас. У ёш адибларни кўрганда: «Қирқ фарзандлик отадек ғурурланаман», дерди. Камтарин отамизнинг юзига айтолмас эдик, биз адабиётимизнинг шундай отаси билан доим мағруримиз деб.

«Фафур Ғулом — совет адабиётининг кўрки. Шарқ шеъриятининг маликулкаломи. У ўзбек совет поэзиясининг Маяковскийси, классик адабиётимизнинг доно алломаси, йирик шарқшунос олими, моҳир таржимони, оташин публицист, ўткир ҳажвгўй, улкан жамоат арбоби, халқимизнинг севимли, сербардош, меҳнаткаш ва эркатоё фарзанди эди.

Унинг энг яхши шеърлари етиб бормаган қитъа оламда йўқ. У Осиё ва Африка ёзувчилари бирдамлик ҳаракатининг марказий сиймоларидан бири эди. Унинг кенг хонадонидаги саҳий дастурхонидан туз татимаган йирик адиб дунёда кам топилади. Шоирнинг қалб эшиги чин инсонлар учун ҳамиша очиқ эди.

Фафур Ғуломнинг қирқ йилдан ортиқ давом этган ижоди шарақлаб қайнаган булоқ, унинг билими жилдларга жо бўлолмаган қомус ёки ҳали тартибга солилмаган кутубхона эди. Унинг тили ўзбек халқининг сўз кони, ўзи эса халқчил, қувноқ юморнинг туганмас хазинаси эди.

Ҳали ёши элликка ҳам тўлмаган адабиётимиз айриликларни кўп кўрди. Аммо Ҳамза ва Ҳамид Олимжондан сўнгги энг йирик йўқотиш бугун содир бўлди, деймиз биз чидамсиз алам билан.

Биз улуг адиб билан ҳамсухбат ва ҳамсафар бўлган, ундан таълим олган ва вақти келганда унга мирзолик қилган, гоҳо унинг ҳаққоний аччиқ гапини, гоҳо ширин ҳазили ва ўғитларини эшитган кишилар асло уни марҳум, деб тасаввур қила олмаймиз. Унинг ажойиб сиймоси ва узилмас аскияси, баркамол шеърлари ва ҳаётий ҳикоялари, дарғазаб фельетонлари ва «Муштум» даги ҳажвиялари, унинг ўзига ярашган эркалиги ва бизни эркалатиши ҳеч қачон ўлим деган тушунча билан уни ёнма-ён қўёлмайди, онгимизга сизмайди.

Дилимизда-ю, тилимизда, уйимизда-ю, ўйимизда, ўзимизу ўғилларимиз хотирасида унинг ҳамиша барҳаёт образи қолди, қўлимизда сози қолди, қулоқда овози қолди. Онгимизда ижод парвози қолди.

Ғафур Ғуломнинг шалоладек ҳаётбахш ижоди улуг устозимизга абадий умр бағишлайди. Унинг шу абадийлиги дилимизга таскин беради, аччиқ айрилиқ дардини бир дам бўлса ҳам босади, сўнг яна тўлқиндай қайтиб келган алам дилни ўртайди...

Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Лазиз Қаюмов.

Ғафур Ғуломнинг нодир истеъдоди олмосдек серқирра эди. 1953 йили унинг эллик ёшга тўлиши муносабати билан адабий тантаналар ўтказилди. Уша пайтда таржимаи ҳолида ўзи бундай деб ёзган эди: «Халқим, Ватаним кундан-кун гуллаб, улуг Коммунистлар партиясини раҳбарлигида социализмдан коммунизм сари бормоқда. Мен ҳам шу қаторда, шу улуг машинанинг битта зарур мурвати бўлиб умрим охиригача хизмат қиламан... Мен шу саодатли тинчлик айёмларининг ва коммунизм кураётган совет халқининг камтарин куйчисиман».

Ўзбек халқининг файласуф мутафаккири Ғафур Ғулом умрининг охиригача (1966 йил, июль) ваъдасига вафо билан, сидқидилдан халқ хизматида бўлди. Унинг асарлари асрлар давомида муаллифининг хотирасини янгилаб туради. Зотан унинг ўзи ёзганидек:

Шухрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас,
Қўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб
Шу улуг бинога бир фишт қўйсақ бас...

Ҳақиқатан ҳам Ғафур Ғулом ўзининг мазмундор ижоди билан коммунизм кошонасига гишт қўйган мўътабар сиймолардан биридир. Бундай одамлар ҳаётларини бахшида қилган ғоялардек мангу барҳаёт бўлади. Худди шу ҳолни унинг ўзи ҳам башорат қилган эди:

Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ғаниматдир, умр узоқ соқий.
Қуёш-ки, фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

1983

ҲАМИД ОЛИМЖОН

Поэзия воқеликни ҳиссиётлар орқали акс эттириш санъати экан, демак, шоир шахси унда марказий ўрин эгаллайди. Шунинг учун ҳам улар ўзларини таърифлаганда ҳаққоний бўладилар. Ҳамид Олимжон ҳам шундай. У 1909 йилда Жиззахда туғилган.

Мен бир қора кунда туғилдим,
Туғилдим шу он бўғилдим.
Мен туғилиб кўз очган дунё
Хароб эди, бузгун, бенаво,
Вайронада изилларди ел,
Менга қондош, жондош бўлган эл
Гадо эди, қашшоқ эди, хор,
Қалби тўла нафрат, алам, зор...

Чиндан ҳам Ҳамид Олимжон ёшлигида 1916 йил кўз-ғолони якунида оч-яланғоч саҳрога қувилган халқни, тўпга тутилган юртини, вайрон бўлган хонадонларни ўз кўзи билан кўрди ва уларнинг дардини баравар тортди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси барча қатори бўлғуси шоирга ҳам бахтиёр ёшлик берди ва у шу бахтнинг жўшқин куйчиси бўлиб етишди. Шунинг учун ҳам шоир поэзиясининг лирик қаҳрамони социалистик тузум туфайли бахт топган совет кишисидир. Адабиётимизга Ҳамид Олимжон томонидан киритилган бу янги қаҳрамон ўз бахтини она-Ватаннинг гуллаб-яшнашида, унинг ижтимоий ютуқларида кўради. Айни вақтда бу қаҳрамоннинг ўзи ҳам ана шу ғалабаларни мустаҳкамлашда ғайрат кўрсатади. Бу қаҳрамоннинг бахтиёрлиги социалистик тузум характеридан келиб чиқади:

Толем шулки, Ватанда бир гулистон танладим,
Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим.

Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим мен қайғудош,
Шу сабабданким, менинг бағримдан жой олди қуёш.

Бахт таронаси шоирнинг барча асарларидан асосий мавзу бўлиб ўтади. Унинг «Ўлка», «Бахт тўғрисида», «Куйчининг хаёли», «Ўрик гуллаганда», «Москва», «Бахтимиз тарихига» каби шеърлари фикримизнинг далили бўла олади.

Комсомол мавзуси Ҳамид Олимжон поэзиясида салмоқли ўрин эгаллайди. Шу нуқтаи назардан шоирнинг «Комсомол келади» сарлавҳали (1929) поэмаси алоҳида диққатга сазовор. Поэма Совет Ватанини ҳар қандай душманлардан ҳимоя қилиш Ленин комсомолининг энг шарафли бурчларидан эканлиги ҳақида ҳикоя қилади:

Шу пайт кучлар-ла ҳар он биз,
Еш, қизил Ватанни сақлаймиз,—

деган мисраларда асар лейтмотиви баён қилинган. Ўзбек адабиётида комсомол мавзусини бошлаб берган шоир буни қатор шеърларида ҳар хил планда ёритган. «Зафар достони» шеърида «КИМ куйини куйлаймиз, ишлаймиз, тинмаймиз»,— деб меҳнат мавзуида баҳс юритса, «Комсомол қиз» шеърида хотин-қизлар озодлигини куйлаб, комсомол ўзбек хотин-қизларини тутқунликдан, паранжидан озод қилишда фаол иштирок этганлигини ёзди.

Бу шеър 1927 йилда, хотин-қизлар озодлиги учун кураш кампанияси бошлаган даврда ёзилганлиги ёдга олинса, шоир поэзиясининг асосий хусусиятларидан бири — сиёсий актуаллик намоён бўлади.

Ҳамид Олимжон ижодининг бойлиги, унинг асарлари мавзуининг ранг-баранглигидагина эмас, балки шоир ижодидаги шеърий шаклларнинг хилма-хиллигида ҳам кўринади. У классик адабиётимизнинг кўҳна шакли арузда ажойиб ғазаллар битди. Халқ оғзаки ижоди йўлида «Семурғ», «Ойгул билан Бахтиёр» каби нодир достонлар яратди.

Шоирнинг «Тарих кўрганми?», «Мудофаа кунларида» «Тайёр трактор», «Биз енгдик!», «Нима бизга Америка!», «Бахтлар водийси» шеърлари ўзбек совет поэзиясида эркин вазнда ёзилган асарларнинг ибратли намунасига айланган. Бу асарлар устози Маяковскийнинг ижодий анъаналарини ўзбек шеъриятига олиб киришдаги улкан хизматининг ёрқин мисолидир.

У шеърятимизни Европа поэзиясининг сонет, элегия каби турлари билан ҳам бойитди. Баллада ҳамда реалистик поэма жанрларининг шаклланиш ва тараққиётида ҳам унинг ўзига хос ўрни бор. Шоирнинг пейзаж лирикаси унинг оригинал ва новатор шоир эканлигини кўрсатади.

Ҳамид Олимжоннинг «Жангчи Турсун», «Роксананинг кўз ёшлари» каби балладалари фақатгина ўзбек адабиётида эмас, балки умумсовет адабиётида ҳам мазкур жанрда яратилган энг сара асарларидир.

Шоирнинг «Россия» шеъриси тараннум этилган халқлар дўстлиги ғояси унинг «Роксананинг кўз ёшлари» балладасида ўзига хос сюжет орқали психологик талқин қилинади. Асардаги психологик тасвирнинг теранлиги, ифоданинг сербўёқлиги унга алоҳида жозиба бахш этади. Шоир ўз халқининг бағри кенглигини, юксак инсонпарварлиги ва дўстга фидойилигини кичик ҳаётий лавҳа орқали умумлаштириб тасвирлашга, лирик чекинишлар орқали тасвирни теранлаштиришга муваффақ бўлган.

Шоирнинг «Жангчи Турсун» балладаси ҳам худди шундай юксак маҳорат билан яратилган асарлардандир. Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиётидаги етакчи ватанпарварлик мавзуи Ҳамид Олимжон ижодининг ҳам лейтмотивини ташкил қилади. У ўзининг публицистик мақолаларида, «Ғалаба қўшиғи», «Қўлингга қурол ол!», «Шарқдан ғарбга кетаётган дўстга», «Севги», «Сен туғилган кун», «Шинель» сингари бир қанча ажойиб шеърларида совет халқининг ватанпарварлик туйғусини, мардонавор руҳини авж пардаларида тараннум этди. «Жангчи Турсун» балладасида мана шу оташин ватанпарварлик ғояси кучайтирилган бир шаклда ифодаланади. Зотан, Она ўзининг жонидан азиз фарзандига хитоб қилиб: «Қочиб тирик қолгандан, ўлганинг яхши менга», деб ҳайқиради. Она ўз фарзандига: «Халқинг учун тўқкали, йўқми бир қошиқ қонинг? Ватанинг тупроғидан ширин эканми жонинг»,—деб мурожаат қилар экан, у ёлғиз Она қиёфасида эмас, балки Она-Ватан қиёфасида гавдаланади. Шоир Она образини Ватан образи даражасига қўтаради, умумлаштиради.

У ўзбек поэзиясида поэма жанрининг тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшган адибдир. Унинг «Шоҳимардон», «Икки қизнинг ҳикояси» каби асарлари 30-йиллар достончилигининг яхши намуналаридан саналади.

Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси

30-йиллар ўзбек совет шеърийтининг ютуқларини ўзида мужассамлаштирган асардир. «Зайнаб ва Омон» поэмаси шоир ижодида социалистик реализм методи принциплари тўлиқ намоён бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, бу асарда шоирнинг ижодига мансуб бўлган инқилобий романтика ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган. Асар конкрет ҳаётний факт асосида яратилган, унга Зайнаб Омонованинг ҳаёт йўли, тақдири асос қилиб олинган бўлиб, бу нарса унинг реалистик характерини белгилашда муҳим аҳамият касб этган. Поэма романтик хусусиятларга ҳам эга. Унда саодат ва ёрга муҳаббат романтикаси, ҳаётдаги, кишилар ўртасидаги янги муносабатлар социалистик ҳаётни бунёд қилган кишиларнинг озод меҳнат романтикаси қабариқ образларда кўтаринки акс эттирилган.

Она-Ватан гўзаллиги, бу гўзалликка шоирнинг ошуфталиги жўшқин мисралар орқали ифода этилади. Шу маънода поэма Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеърини тўлдирди, уни мантиқан давом эттирди. Поэмадаги:

Зайнаб ўсган элнинг мисли йўқ,
Зайнаб ўсган эл бахтга тўлиқ.
Буни кўрган тез бўлар банда,
Буни инсон бир қур кўрганда
Юрагида ҳеч армон қолмас,
Бунга жаннат тенглаша олмас,—

каби мисралар социалистик ҳаёт гўзаллигига, янги ҳаётнинг нақадар нурафшон эканлигига мадҳия бўлиб янрайди.

Шоирнинг муҳаббат лирикаси ҳам совет кишиларининг ҳис-туйғуларидан туғилган бўлиб; оптимистик характерга эга. Зотан, социалистик тузум совет кишиларига берган бахтнинг нишонларидан бири — ота-она деспотизми ва болалар эркисизлигининг тугатилишидир. Совет ёшлари ўтмишнинг жирканч анъаналаридан воз кечиб, ўз севгиларини ўзлари бошқарадилар. Ана шу мавзу «Зайнаб ва Омон» поэмасида, айниқса, зўр маҳорат билан ишланган. Янги, социалистик ахлоқ эгалари бўлган Зайнаб, Омон, Собирлар ота-она ва қариндошлар фаолиятида кўринган эскилик сарқитларига дадил қарши чиқади.

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон
Севгисидан бир янги дoston...
Бу севгида йўл бошлар вафо
Ҳам вафони емирмас жафо.
Бунда асло қора кун йўқдир,
Бунда мотамсаро тун йўқдир.
Хазон қилмас Зайнабни замон
Ва оташда ўртаммас Омон,
Туши эмас, балки ўнгида
Дилдорини кўрар бегумон.
Бир қиссақим, бунинг сўнгида
Севишганлар топишгусидир...

Ахлоқ соҳасидаги эскилик сарқитларига кескин қарши чиққан бу асар халқимиз ахлоқининг энг яхши томонларини анъана қилиб сақлаб қолади. Нунончи, ҳақиқат истаб дадил чиққан Зайнаб конфликт давомида Анор хола каби ҳали ҳам адашиб юрган ота-оналар билан мунозара қиларкан, одоб доирасидан ташқарига чиқмайди ва ўз курашини қатъийлик, аммо катталарга нисбатан одоб ва ҳурмат билан олиб боради.

Ўзбек адабиётининг ғурури бўлган бу асар совет адабиётида ҳам катта ўрин эгаллайди. Дoston асосида яратилган опера катта шуҳрат қозонганлиги тасодифий ҳол эмас.

Ҳамид Олимжон поэзиясининг тарбиявий аҳамияти ва Улуғ Ватан уруши йилларидаги роли гоят буюқдир. Иброҳим Раҳим уруш йилларида фронтда Ҳамид Олимжонга ёзган шахсий мактубида шундай дейди: «...Октябрь ойида юборган шеърларингизни («Хат», «Йигитларни фронтга жўнатиш») олдик, жангчилар орасида ўқиб чиқдик. Жангчилар «Йигитларни фронтга жўнатиш»ни эшитар экан, «Мана бизга ёрдам келяпти», деб қарсак чалиб юбордилар. Биз она-Ватаннинг насиҳатларини ўқиб, бир қошиқ қонимиз қолгунча уни ҳимоя қилишга қасам ичдик...»

Ҳамид Олимжон поэзиясининг лирик қаҳрамони ватанпарвар совет кишиси бўлиб, «Нима бизга Америка», деб айтган, «Водийларни яёв кезганда» «бир ажиб ҳис билан» маст бўлган ўша лирик қаҳрамондир. Ана ўша лирик қаҳрамон Улуғ Ватан уруши йилларида Жангчи Турсун образи бўлиб гавдаланди.

Шоирнинг новаторлиги «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» каби дostonларда ҳам ёрқин ифодасини топган. У Пушкин каби улкан устозлар анъанасини давом этти-

б, халқ оғзаки ижоди дурдоналарини қайта ишлаб, уларнинг умрига умр қўшди.

Ҳамид Олимжон тарихни яхши биладиган олим адиблардан эди. Бунинг учун ҳам Улуғ Ватан урушининг оловли йилларида жангчиларимизга ота-боболаримизнинг қаҳрамонликларини эслатиб туриш зарурати туғилганда ўзининг «Муқанна» шеърӣ драмасини яратдики, у ҳанузгача драматургиямизнинг гултожларидан бири ҳисобланади.

У фақат тарихнигина эмас, балки замонавий ҳаётимизнинг ҳам улкан билимдони эди. Унинг илмӣ мақолаларида бадий ижодимизнинг кўпгина назарӣ масалалари оқилона ҳал қилинган. Олимнинг илмӣ ишлари мавзу жиҳатдан ғоят ранг-баранг. Унинг ўттизинчи йиллар биринчи ярмида ёзган адабий-танқидӣ мақолалари шоир бадий ижод назариясига катта қизиқиш билан қараганлигидан, уни чуқур ўрганганлигидан далолат беради.

Ҳамид Олимжоннинг мана шу йилларда ёзган «Уқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида» мақоласида санъатнинг тараққиёти, ижтимоӣ характери, унинг ўзига хос хусусиятлари, адабиётнинг образлилиги ҳамда бадий образ ғоянинг ҳаётӣ конкрет шаклдаги кўриниши эканлиги ҳақида баҳс боради. Мазкур мақолада Ҳамид Олимжон бадий ижод назариясининг муҳим масалалари ҳақида фикр юритар экан, немис файласуфлари Гегель, Кант таълимотига, рус революцион демократларнинг эстетик қарашларига, шунингдек, Г. В. Плеханов ҳамда В. И. Лениннинг адабиёт ва санъат тўғрисидаги фикрларига кенг мурожаат қилади. В. И. Лениннинг адабиёт ва санъатнинг синфийлиги тўғрисидаги таълимотига асосланган ҳолда Плеханов қарашларидаги меньшевистик нуқталарни танқид қилиб ўтади ва ўз муҳокамаларини асослаш учун Карл Маркс фикрларига мурожаат қилади.

Шоирнинг барча адабий-танқидӣ мақолалари, жумладан, юқоридаги асарлари ҳам шоирнинг марксча-ленинча фалсафани чуқур ўзлаштирганлигини, ўз даври адабиётшунослигининг барча ютуқларидан бохабар эканлигини, ўз навбатида бадий ижод назарияси бобида ўзига хос эстетик концепция ярата олган олим — шоир бўлганлигини кўрсатади.

Ҳамид Олимжон шеърятининг кўлами қанчалик кенг бўлса, унинг адабий-танқидӣ қарашлари доираси ҳам шунчалик кенгдир. Унинг «Навоӣ — ўзбек адабий

тилининг яратувчиси», «Навоий ва замонамиз», «Муҳаммад Амин Муқимий» каби мақолалари ўзбек адабиёти тарихини яратишда ўзига хос ўрин эгаллайди. Ўзбек фольклори ҳақидаги муҳокамалар шоирнинг фақат бадий асарларидагина эмас, балки илмий мақолаларда ҳам баён этилган.

Ҳамид Олимжон ўз халқининг оғзаки ижоди билан қизиқибгина қолмай, қардош халқлар фольклорини ҳам зўр ташналик билан ўрганди. Унинг қозоқ халқ эпоси «Эр — Торғин» ҳақидаги мақоласи бунинг ёрқин далилидир. Шоирнинг Фирдавсий асарлари, рус шеърятининг қуёши — Александр Сергеевич Пушкин ижоди ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. У Навоий, рус адабиёти, Горький ва Маяковский тўғрисида, замондошларининг ижоди ҳақида мазмундор мақолалар ёзган. 1943 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси таъсис этилиши билан унинг мухбир аъзоси қилиб сайланиши Ҳамид Олимжон илмий фаолиятига муносиб баҳо бўлди.

Янги тип, ўзбек совет санъаткори сифатида Ҳамид Олимжоннинг уч хусусиятини алоҳида таъкидлаш лозим.

Биринчидан, ўзбек ва рус тилларида баробар ёза олувчи янгича зуллисонайн ёзувчи эди. Чунончи, унинг қатор публицистик мақолалари илк бор рус тилида ёзилган ва «Правда Востока» газетасида босилган.

Иккинчидан, у ҳамиша халқ ҳаёти билан ҳамнафас эди. Ҳамид Олимжонни Фарғона пахтазорларида деҳқонлар орасида, Катта Фарғона канали қурилишида, фронтга борган ўзбек халқи делегацияси составида, радио микрофони олдида кўриш мумкин эди.

Учинчидан, коммунист санъаткор Ҳамид Олимжон республика адабий жамоатчилигининг раҳбари эди. То ҳаётининг сўнгги дақиқасигача (1944 йил, 3 июль) у Ўзбекистон ёзувчилар союзининг раиси сифатида адабиётимизнинг равнақи учун жонкуярлик қилди.

Поэзия воқеликни ҳиссиётлар орқали акс эттириш санъати экан. Ҳамид Олимжон ижоди ўзбек халқининг социалистик ҳаёти ва улкан бахтини ҳиссий образлардаги баёни, бир оғиз сўз билан айтганда, бахт қомусидир.

Барча объектив тадқиқотларда Ҳамид Олимжоннинг қисқача ижодий портрети тахминан ана шундай ёритилган. Аммо шоир ижодининг чет эллик тадқиқотчиси Дэвид Монтгомери фикрлари бошқача. Чунончи, 1937—1938 йилларда Ҳамид Олимжон ажойиб лирик шеърлар туркумини яратди. Бу асарларнинг қимматини таъриф-

лашга сўз ожизлик қилади. Буни Монтгомери ҳам тушунади. Бироқ у фактлардан кўз юмиб, Ҳамид Олимжон ижодини ўзининг қора қолипига солишга интилади.

«Ҳамид Олимжоннинг бу даврдаги лирик поэзияси,— деб ёзади Монтгомери,— таъсирчан ва интим характерга эга, чунки уларда шоирнинг ўз хотинига, оиласига ва табиатга нисбатан кучли муҳаббати ифодаланганки, бу ёвузликдан паноҳ топувчи бир нарса сингари тасвирланган (?)».

Баъзи ҳолларда шундай тунги фикрлашлар мавзуси учрайдики, бу кенг жамоатчилик учун мўлжалланган айрим фикрлар, мавзулар Олимжон учун тез ва осонликча келмаганлигини кўрсатади (?)».

Буларнинг ҳаммаси сохталаштирувчининг уйдирмаларидир. Улар ҳеч нарсадан беҳабар ўқувчилар учун мўлжалланган. Аслида, Ҳамид Олимжон, юқорида кўриб ўтганимиздек, бутун умри давомида тўғри, партиявий позицияда турди, у ўзининг барча фикр-мулоҳазаларини Д. Монтгомери хаёл қилгандек эмас, балки ўзининг ленинча партиявий эътиқодидан келиб чиқиб баён қилган, ҳал қилган.

Д. Монтгомери ўз ишининг сўз бошисида бундай ёзади: «Бу мақолага Осиё тадқиқоти бўйича ўтказилган учта турлича конференцияда автор томонидан тақдим этилган учта доклад асос бўлган: «Ҳамид Олимжон (1909—1944) совет шоири ва публицисти» (Осиё тадқиқоти бўйича ассоциациянинг Ғарб конференцияси, 1973 йил сентябрь, Альбукерк, Нью Мексико), «Ҳамид Олимжон: мансабдаги омади ва совет Ўзбекистонида адабий тан олинishi» (Осиё ишлари бўйича ўрта ғарб конференцияси, 1974 йил, ноябрь, Лоренс, Канзас), «Зайнаб ва Омон»— муҳаббат ва 1930 йиллардаги совет ўзбек колхозии хотин-қизларининг озодлиги, Ҳамид Олимжоннинг шеърӣ қиссаси (Осиё тадқиқоти бўйича ассоциациянинг Ғарб конференцияси, 1974 йил, декабрь, Тампе, Аризона)».

Автор бу мавзудаги тадқиқотини янада кенгроқ ва чуқурроқ планда давом эттиришни режалаштирган».

Буюк ўзбек шоири ва публицисти ижодий меросининг мазмунини ҳамда моҳиятини бузиб кўрсатишга интилиш жараёнида Д. Монтгомери яна қанча ёлғон-яшиқларни, бўхтонларни тўқиб чиқаришини тасаввур қилиш қийин эмас.

Мисол тариқасида Ҳамид Олимжон ҳалокати фактинини олайлик. Ҳаммага маълумки, у Дўрмон қишлоғида

автомобиль ҳалокати туфайли содир бўлган. Бу фожеа ҳозиргача юракларни силқитади. Уша машинада Уйғун, Чустийлар ҳам у билан бирга бўлганлар. Ҳамид Олимжон вафоти тафсилотлари хотираларда тўғри ёзилган. Айниқса, Сарвар Азимовнинг монографияларида, Наим Каримовнинг «Ҳамид Олимжон» китобида батафсил ҳикоя қилинган.

Дэвид Монтгомери бўлса бу аниқ фактни тагдор иборалар билан атайлаб хиралаштиради. «1944 йилнинг 3 июлида, — деб ёзади у, — Тошкент кўчаларидан бирини кесиб ўтаётганда катта тезлик билан келаётган юк машинаси остида қолади ва ҳалок бўлади (?)»

Изоҳида яна шуни бўрттириб бундай дейди: «Барча манбалар Олимжон автомобиль ҳалокатида қолиб ҳалок бўлганини кўрсатади. Оллоурс билан шахсий суҳбатларимизда бу катастрофа ҳақида баъзи нарсаларни (?) бизга лутфан қўшимча қилди (1974 йил, апрель)».

Буржуазия сохталаштирувчилари ҳаммага маълум фактларни ҳам ана шундай чаплаб ташлайдилар, ҳеч қандай уйдирма, ёлгон-яшиқдан қайтмайдилар.

Мана, Д. Монтгомери Ҳамид Олимжоннинг тақдири ҳақида қандай хулосалар чиқаради: «Агар унинг ҳаёти яна давом этганида кейинги мансаби қандай аҳволга тушиши маълум эди. У беш йил даврида ўзбек совет Ёзувчилари союзининг раиси вазифасини бажарди, бу ўша даврда бундай лавозимда энг узоқ ишлаш ҳисобланади.

Урушдан кейинги йилларда совет ва ўзбек адабиёти-ни қайта кўриб чиқиш, тозалаш ўтказилди, маълум аспектларда ўтмишни шарафловчи олдинги марҳаматлар сиқиб қўйилди. Олимжон таржима қилган (?) «Алпомиш» ва унинг «Муқанна» драмаси танқидга учради». Д. Монтгомерининг фолбинлик қилишича, агар шоир кейинги йилларгача яшаганда «Олимжон Ёзувчилар союзининг раҳбарлигидан узоқлаштирилса-да, урушдан кейинги ўзбек адабий жамоатчилигини қанчалик «тозалаш» ўтказганда ҳам у матбуотда ўзини кўрсатувчи сермаҳсул адиб сифатида ишини давом эттираверган бўлар эди».

Буларнинг ҳаммаси шоирни, партиянинг адабиётга, ижодий интеллигенцияга муносабату сиёсатини булғашга қаратилган чучмал гаплардир.

Ҳ. Олимжон ўзбек совет маданияти тарихида мустаҳкам фахрли ўрин эгаллаган. Унинг асарлари турли тилларда кўп минг нусхада нашр этилмоқда. У ҳақда кўп

лаб китоблар ёзилган ва ёзилмоқда. Пьесалари сахналарда ижро этилмоқда. Шоир уй-музейи очилган, унга ҳайкал қўйилган, шоир юбилеи бир неча марта кенг нишонланди. Қолхозлар, мактаблар, кутубхоналар, қўчалар, театр, институт, Тошкент метросининг станцияларидан бирига унинг номи қўйилган. Булар ўзининг барча куч-қобилиятини, катта истеъдодини, бутун ҳаётини коммунизмнинг улуг ғоялари хизматига бағишлаган Ҳамид Олимжон ижоди партия ва халқ томонидан нақадар юксак қадрланаётганини кўрсатади.

1983

Ўзбек совет адабиётининг йирик арбобларидан бири Абдулла Қаҳҳор, айниқса, бадний прозамизнинг ривожига улкан ҳисса қўшган. У ўз ижодининг илк даврида шеърӣй фельетон, бадний очерк ва сатирик ҳикоялар автори сифатида танилди. Илк асарларининг бадний ҳиймати ҳар хил бўлиб, баъзиларида фикр ва образлар қайтариғи учраса-да, аммо улар жанговар пафоси билан диққатга сазовордир.

Унинг санъаткорлик маҳорати аввало кичик насрий жанрда такомил топди, Абдулла Қаҳҳорнинг «Томошабоғ», «Ўғри», «Анор», «Бемор» каби бир қанча ҳикояларида, ўтмишимизнинг мудҳиш картиналари гоят таъсирли тасвирланган.

Ёзувчи ўтмиш ҳақида таъсирли ҳикоя қилар экан, ўқувчини ҳозирги ҳаёт билан тарихий таққослашга ундайди ва шу йўл билан ўз китобхонларида социалистик тузумга муҳаббат туйғусини тарбиялайди. Замонавий мавзуда ёзилган «Мастон» каби ҳикояларида у янги тузум кишиларининг характерини мукамал ифода этувчи ижобий қаҳрамонлар образини яратди.

Унинг Гоголь, Чехов ва Салтиков-Шчедринларнинг заҳарли газабнок руҳида ёзилган бир қатор ҳикояларида кишилар онгидаги эскилик сарқитлари сатира ўти остига олинади. Ёзувчининг «Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Миллатчилар» каби ҳажвий асарлари шу фикрнинг далили бўла олади.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг ўзига хос хусусиятлари тасвирдаги чуқур психологизм ва тилдаги ихчамликдир. У баён жараёнида воқеанинг моҳиятини тўла ифода этувчи ҳолатларни жуда аниқ топади ва тасвирлайди. Халқ тилини қунт билан ўрганган адиб ундан жуда сиққлик ва талабчанлик билан фойдаланади. Шунинг учун ҳам унинг ҳикояларида ҳар бир сўз муайян гоъвий-бадний юк ташийди. А. П. Чеховнинг «Саҳнага чиққан милтиқ отилиши керак», деган сўзлари

Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари мисолида аниқ исботланиши мумкин.

Ёзувчи ўз бадий маҳоратини ошира бориб, роман жанрига мурожаат қилди. Унинг кичик жанрларидаги тажрибаси бу ўринда катта ёрдам берди. Совет воқелигидан илҳомланиш, жаҳон адабиёти, айниқса, рус ва ўзбек романчилигининг тажрибаларини диққат билан ўрганиш биринчи марта роман ёзишда унга жиддий тажриба мактаби бўлди ва шундай қилиб, 1935 йилда унинг илк йирик эпик асари «Сароб» романи юзага келди.

«Сароб» романининг асосий ғояси контрреволюционер миллатчиларнинг туб ижтимоий моҳиятини, уларнинг сотқинлиги ва меҳнаткашлар душмани эканлигини фош қилишдир. Бу ғоя асардаги образларнинг фаолияти ва воқеалар ривожидан мантиқий хулоса сифатида келиб чиқади. Романда тасвирланган миллатчилар совет ва партия аппаратига суқилиб кириб олиб, зараркунандачилик билан шуғулланадилар, босмачилик ҳаракатининг ташаббускорлари ҳамда ҳимоячилари бўлиб майдонга чиқадилар. Булар — маориф соҳасидаги раҳбар ходим Салимжон, адабиётшунос Аббосхон, журналист Ёқубжон, суд ходими Эшматов, терговчи Мирзо Муҳиддин, контрабандист савдогар Ҳайдар ва бошқалардир. Бу тўғаракка ашадий миллатчи Муродхўжа домла бошчилик қилади. Ташкилотнинг асосий мақсади маҳаллий меҳнаткашларни рус ва бошқа қардош меҳнаткашлар иттифоқидан ажратиб олишдир.

Сотқин миллатчилар билан меҳнаткашлар орасидаги кураш асарнинг бош конфликтидир. Конфликт ривожланган сари душманларнинг сири кўпроқ фош бўла боради. Меҳнаткаш омманинг миллатчиларга қарши курашини Эҳсон, Шафрин, Кенжа, Шариф, Барот, Теша, Пўлатов қабилар бошқарадилар. Афсуски, бу образларнинг кўли мантиқий интиҳосигача ривожлантирилган эмас. Бу ҳол асарда муаллиф асосий диққатини синфий душманни фош қилишга қаратгани билан изоҳланади. Адабиёт тарихида бунга ўхшаш мисоллар кўп. Н. В. Гогольнинг «Ревизор» асарида ҳоким ва унинг атрофидаги муттаҳам амалдорларнинг сирлари фош қилинади-ю, лекин бирорта ижобий қаҳрамон кўринмайди. Бу билан асар пессимистик бўлиб қолмайди. М. Горькийнинг «Она» романида эса катта, салмоқли салбий қаҳрамон йўқ. Чунки бу асарнинг асосий мақсади ижтимоий онги уйғониб келаётган рус ишчилари ҳамда уларнинг ҳаммаслаги илғор деҳқонларни кўрсатишдан иборатдир.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романида салбий образлар бутун тўлалигича тасвирланиб, ижобий образларнинг тасвири тўла бўлмаса ҳам, лекин уларнинг ҳужумкор кайфияти роман мағзига сингдириб юборилган. Бу ҳужумкор кайфият меҳнаткаш омманинг сиёсий онги ўсганлигини ва душманлар алдовига учмаслигини тўғри, ишонarli кўрсатишда сезилади. Душманлар тўрига фақат Раҳимжон Саидийга ўхшаш сиёсий онги номукамал кишиларгина тушиши мумкин.

Саидий, унинг ўз таъбири билан айтганда, «революциядан куйган», лекин ҳаёт талаби-остида меҳнаткашларга вақтинча ҳамроҳ бўлган киши. Унинг индивидуал хусусиятлари ҳам ижтимоий қиёфасига тўла мос келади. У осонлик билан адабий шухратга эришиш йўллари излайди. Миллатчилар ташкилотининг раҳбарларидан бири Аббосхон эса Саидийнинг шу характеридан усталик билан фойдаланади: Аббосхон ҳимояси остида унинг асарлари осонлик билан газета ва журнал саҳифаларидан жой олади. Шахсиятпараст Саидийга шунинг ўзи етарли эди. У, ана шу ҳолатни сақлаб қолишга уриниш борасида аста-секин, лекин онгли равишда ватан хонлари қаторига ўтиб кетади. Автор Саидий образи мисолида совет ёшларига бузуқ мафкура таъсиридан сақланиш учун энг аввало юксак сиёсий онг зарур эканлигини уқтиради.

Асарда бир гуруҳ миллатчилар образи яратилди. Бу образларнинг ижтимоий кучи сифатида моҳияти бор. Лекин автор ҳар бир образни шундай индивидуаллаштирадими, уларнинг ҳар бири жонли характер даражасига кўтарилади. Чунончи, Муродхўжа домланинг айёр ва хасислиги, Ёқубжоннинг писмиқ ва камгаплиги, Улфатнинг мақтончоқлиги, Мирза Муҳиддиннинг ичкиликбозликка берилиши каби хусусиятлар асарда конкрет кўрсатилган бўлиб, улар образни индивидуаллаштиришнинг ижобий мисоли бўла олади.

Сюжет эътибори билан асар кўп планли йирик эпик полотнодир. Асар композицияси икки катта қисмдан тузилган. Биринчи қисм Саидийнинг миллатчилар гуруҳига тўла қўшулгунча бўлган воқеаларни ўз ичига олса, иккинчи қисмда эса унинг актив фаолияти ҳамда ҳалокати тасвирланади. Асарнинг бош ғояси миллатчиларнинг ёзув нияти эришиб бўлмайдиган сароб эканлигини, уларнинг бутун фаолияти ўз-ўзини алдаш эканлигини, исбот қилишдир. Бу идеяни очишда бадиий шаклнинг барча компонентлари, шу жумладан, асар сюжети ва

композицияси ҳам ёзувчига катта ёрдам беради. Асарда воқеалар шундай уюштирилганки, асар бошларида Салимжон, Ёқубжон, Улфат кабиларнинг ҳақиқий башараси ўқувчилардан сир тутиб турилади. Сўнгги қисмдаги суҳбатлар, қилинган ишлар ва гапларда уларнинг туб моҳияти ойдинлаша боради. Асар ўртасида (Саидийнинг тўйида) ташкилот тўла кўринади. Бундан сўнгги воқеалар эса шу ташкилотнинг енгилишини кўрсатувчи фактлардир. Бинобарин, бундан асар давомида ўқувчининг қизиқиши сусаймайди. Воқеалар ўқувчи диққатини доимо ўзига тортиб туради. Бу юксак бадний маҳоратнинг мисолидир.

«Сароб» романининг энг катта бадний қиймати унинг тилида кўринади. Роман жонли сўзлашув тилида ёзилган. Айти вақтда ҳикоячининг сўзлари қисқа, аниқ, образли ибораларга бой. Бу ҳол гапириладиган воқеа тўғрисида ўқувчида аниқ таассурот қолдиришга ёрдам беради. Баъзи мисоллар: «Иўқ,— деди қиз совуқ сув сепилгандай сесканиб ва онаси олдида ўз қилмишига иқроб бўлаётгандай қизарди». «Эътироз билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан ўчди». «Кунлар кинолентасининг кадрлари сингари бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётдан янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб ўтар эди». «Унинг бармоқлари рояль клавишида ўрмалади». «Орадан бир неча ой ўтгандан кейин ячейкани ташкил қилишда жонбозлик қилган комсомоллар мактаб ва комсомолдан турли баҳоналар билан ҳайдалдилар, қолганлари эса селда қолган мусичадай қунишиб қолдилар» ва ҳоказо.

Романда персонажлар тили ёрқин индивидуаллашганки, уларнинг гапларидан шахси ва характери яққол билиниб туради. Чунончи, Ёқубжон доимо қисқа ва қўпол қилиб гапиради. Муродхўжа домла сўзлаганда туркий терминларни кўп ишлатади. Қишлоқдаги деҳқонлар тили ўз оригиналлигида берилган.

«Сароб» романи мавзунинг теран ва тўғри ёритилиши, фош қилувчанлиги, тарбияловчи идеяси, силлиқ ва жонли тили билан етук асар бўлиб, ўзбек романчилигининг жиддий ютуқларидан биридир.

Улуғ Ватан уруши йилларида Абдулла Қаҳҳор замонавий мавзуларда фелъетон, ҳикоя ва повестлар яратди. Булар ичида унинг «Олтин юлдуз» повести, «Асрор бобо», «Сеп», «Ботирали» каби ҳикоялари, «Ишқал», «Содиқ саллот» каби сатирик асарлари диққатга сазовордир.

Урушдан сўнги давр ўн йиллик адабиётимизда ҳикоя жанри тез ва яхши ривожланди. Шуларнинг намунаси сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг «Кампирлар сим қоқди», «Қаровот», «Қартина» ва кейинроқ ёзилган «Тўйда аза» каби асарларини эслатиб ўтиш мумкин. Совет кишининг мардонавор характерини ёритиш нуқтаи назаридан Абдулла Қаҳҳорнинг 1956 йилда яратилган «Минг бир жон» ҳикояси алоҳида таҳсинга сазовор.

Улуғ Ватан урушидан сўнги давр ўзбек совет адабиётининг жиддий ютуқларидан бири йирик эпик полотноларнинг кўплаб яратилишидир. Бу давр асарларидан Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романида совет интеллигенциясининг синфий курашларда пишиб, чиниқиб шаклланиш жараёни акс эттирилади. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи урушдан сўнги ўзбек колхозчиларининг ҳаёти ва меҳнати ҳақида ёзилган. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романи эса ўзбек қишлоқларида коллективлаштириш учун кураш тарихидан ҳикоя қилади.

«Қўшчинор чироқлари» романи устида ёзувчи узоқ вақт ишлади. Унинг айрим қисмлари урушдан илгари ёзилган эди. Асар 1947 йилда «Қўшчинор» номи билан босилиб чиқди ва адабий жамоатчилик томонидан кенг муҳокама қилиниб, ундаги қатор жиддий камчиликлар очиб ташланди. Ёзувчи бу танқидлардан тўғри хулоса чиқариб, асарни қайтадан ишлади ва 1951 йилда уни «Қўшчинор чироқлари» номида нашр эттирди.

Романдаги Аҳмедов, Ўрмонжон каби образларда Коммунистик партиянинг колхоз тузуми учун курашдаги раҳбарлик роли кўрсатилади. Ўзбек деҳқонларининг характерли белгилари Бўтабой, Рўзимат каби образларда умумлаштирилган. Асарнинг бош конфликт колхоз тарафдорлари билан душманларнинг курашидан келиб чиқади. Шу конфликтга бўлган муносабатда асар персонажларининг характери очиқ кўринади. Романда колхоз душманларининг тасвири ҳаққонийдир. Бу душманларнинг кураш йўли ҳар хил. Оқилхон тўра колхоз активларини террор қилади. Зунунхўжа ер яшириб, батракка қиз бериб жон сақлайди. Абдусамад қори ерини ўз хоҳиши билан колхозга бериб колхозга кириб олади, ичдан туриб уни емиришга интилади. Раҳматулла Обидий мактабда ўқиётган ёшларнинг онгини заҳарлашга ҳаракат қилади. Лекин бу душманларнинг ҳаммаси колхозчилар оммаси томонидан аста-секин фош қилинади ва тугатилади. Ёзувчи шу душманларнинг ўлимга маҳ-

кумлигини кўрсатиш билан социалистик тузум ва коллектив хўжаликнинг ғалабаси муқаррар эканлигини мантиқан исбот қилади. Сўнгги ғоя, хусусан, Сидиқжон образи мисолида сезилади. Ўз тенгқурларидан орқада қолган, Ўрмоннинг таърифи билан айтганда «ақли Зунунхўжанинг сандиғида ётиб моғорлаб кетган» Сидиқжон муҳит ва ҳаёт сабоқлари таъсири остида қулоқ оиласидан узилиб чиқиб, уларнинг турли хил қаршиликларини енгиб, колхозга келган экан, демак, колхоз тузуми деҳқонлар ҳаётини яхшилашнинг ягона йўлидир, демоқчи бўлади ёзувчи.

Асарнинг биринчи вариантдаги авторнинг асосий хатоларидан бири — колхоз ҳаракати пастдан, деҳқонлар оммаси томонидан актив қўллангани ҳолда ғалаба қилганлиги етарли кўрсатилмаганида эди. «Қўшчинор»да Қапсанчилар қишлоғи бошқа қишлоқ ва колхозлардан узилган, ажратилган ҳолда тасвирланган. Қишлоқда колхоз тузиш ўткир синфий курашсиз кўрсатилган. Сидиқжоннинг Қапсанчилар қишлоғига келиши тасодифий ҳодиса бўлиб қолган эди. Бу қишлоқдаги колхоз эса жуда кучсиз ва қоқоқ қилиб тасвирланганки, бундан қоқоқ Сидиқжон фаолияти учун кучсиз колхоз яхши фон, деган хулоса яъни типик характер учун типик шароит бўлиб чиқиши керак эди. Лекин типик шароит автор истаган ҳар қандай шароит эмас, балки, образ мантиқи талаб қилган шароитдир. Буни тушунган ёзувчи асарнинг сўнгги вариантыда Сидиқжоннинг Қапсанчиларга келишини Ўрмонжоннинг шу колхозда бўлиши билан мантиқан боғлайди.

Агар «Қўшчинор» романи бир планли сюжет қурилишига эга асар бўлса, «Қўшчинор чироқлари» уч сюжет марказига эга бўлган йирик полотнодир.

Биринчи сюжет маркази Сидиқжон атрофида бўлиб, унинг қулоқ оиласидан узилиши, маънавий қайта туғилиши ва колхозда ўз бахтини топиши каби воқеаларни ўз ичига олади.

Иккинчи сюжет маркази Қурбон ота, Усмон оталар, Қанизак ва унинг онаси каби персонажлар фаолиятини жамлайди. Бу сюжет линияси жуда катта, лекин ноиҳчам уюштирилган. Бу ҳол сюжет линиясига онд воқеаларнинг соқинлиги билан изоҳланади.

Учинчи сюжет маркази «Қўшчинор» колхозининг тузилиши тарихини ўз ичига олади. Бу тарих романда анча кенг тасвирланган.

Романнинг кўп планли катта полотнога айлантирили-

ши авторга унинг илк хатоларини тузатиш имкониятини берди. Асарнинг сўнгги варианты биринчи вариантдан кўп фарқ қилади. Бунда автор деҳқонлар оммасини колхоз ҳаракатида асосий куч қилиб олади, уларнинг кайфиятини тўла тасвирлаш учун Тўлаган ака, Қамбарали, Рўзимат образларини киритади, бўлиб ўтган синфий курашга етарли ўрин ажратади, Коммунистик партия раҳбарлигини кенгроқ ёритади. Қапсанчиларнинг атрофидаги қишлоқлар ва марказ билан алоқасини кўрсатади, область партия комитетининг вакили Сафаров, район партия комитетининг секретари Аҳмедов, район ижроия комитетининг раиси Мавлонбеков образлари шу масалани очишга хизмат қилади.

Автор бизни колхоз мажлиси сайил ва тўйларга олиб боради, пахта экиш ва ўстириш жараёнини кўрсатади, колхозчиларнинг уйи, дам олиши, илмий тўғараклари ва бошқалар билан таништиради. Булар ҳаммаси совет колхозларининг кундалик ҳаётини ташкил этувчи асосий воқеалар ва типик шароитлардир.

Романнинг ҳамма қисмлари ҳам кўп планли эпик полотнонинг талабларига тўла жавоб беравермайди. Бу айниқса ундаги воқеаларни композицион группалаштириш принципида кўринади.

Романнинг биринчи вариантыда Қапсанчилар қишлоғи ҳақидаги боб экспозиция ролини ўйнайди. Сўнгги вариантда эса бу боб ўзининг экспозицияси, тугуни, воқеалар ривожини, ечимига эга бўлган қисмга айланган. Бунинг натижасида асосий қаҳрамон Сидиқжон асарнинг тўртдан бир қисмида ўқувчининг диққатидан четда қолади. Буни сезган ёзувчи Сидиқжонни қолдириб кетган жойга тезроқ етиб боришга интилади ва ҳикоя қилиш суръатини тезлатиб информациялар бериш йўлига ўтади. Натижада кўпгина қаҳрамонлар меҳнат фаолиятининг тасвири қолиб кетган.

«Қўшчинор чироқлари» романининг тили ва бадий тасвир воситалари ҳақида ҳам аниқ ижобий фикрлар айтиш мумкин. Хулоса қилиб айтганда, бу роман, ундаги мавжуд камчиликлардан қатъи назар, адабиётимиз тарихида муҳим ўрин эгалловчи асарлардан биридир.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор фақат ҳикоялари, фелъетонлари, драмалари ва таржималари билангина эмас, балки, романлари билан ҳам ўзбек совет адабиётига катта ҳисса қўшган ёзувчидир.

«Синчалак» повести замонавий мавзунини чуқур ишлашнинг ёрқин мисолидир. Қаландаров каби оммадан

ажралиб қолган раҳбарларнинг эсини киритиб қўйиш Коммунистик партиянинг шу давр амалий тажрибаси руҳига гоят мос келади. Асардаги Саида образи жуда муваффақиятли ишланган. Совет ҳокимияти тарбиялаб етиштирган, оддий, жуссаси кичик, лекин ақли ўткир бу қизнинг потенциал кучи нақадар зўр эканлигини ёзувчи қизиқарли ҳикоя қилиб беради. Коммунистлар Саидани колхоз партия ташкилотига секретарь қилиб сайладилар. Асарда Саида тажрибали, ўз ишининг билимдони бўлган Қаландаров билан тўқнашади, ундан кўп нарса ўрганади, айти вақтда колхозчилар оммасига суяниб, уларнинг фикрларини умумлаштириб, Қаландаровга кўп нарса ўргатади ҳам.

Абдулла Қаҳҳорнинг Ҳамза мукофоти билан тақдирланган «Ўтмишдан эртақлар» автобиографик асари ҳам адабиётимизда катта воқеадир. Бунга ёзувчи Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасидаги Фарғона меҳнаткашларининг ҳаёти ва кураши, ижтимоий зулмга жавоби ҳамда озодликка интилишини воқеалар шоҳиди бўлган киши назари, тили билан ҳикоя қилади. Уша давр ҳаётида мавжуд бўлган икки қарама-қарши ижтимоий куч ижобий ва салбий образлар мазмунини белгилаган. Асардаги Қулала, Ҳур қиз, Бабар, хотирловчининг отаси каби образларнинг бадий умумлашма кучи зўр, улар ўқувчилар онгига тез боради ва кучли таъсир ўтказди. Авторнинг сиқик баёни, деталлардан яхши фойдаланиш қобилияти бу асарда ҳам ёрқин намоён бўлган.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек драматургиясида комедия жанрининг ривожига ҳам улкан ҳисса қўшди. Унинг «Оғриқ тишлар», «Сўнгги нухсалар», «Аяжонларим» каби комедияларида социалистик ахлоқнинг турли масалалари кўтарилган бўлиб, халқ орасида машҳурдир. Унинг «Шоҳи сўзана» асари Мирзачўлни ўзлаштирувчи ёшлар ҳаётидан ҳикоя қилади. Асардаги содда кампирлар ва Мавлоннинг хатти-ҳаракатлари гоҳ енгил, гоҳ газабли кулги туғдиради. Деҳқонбой ва Ҳафиза Коммунистик партия иши учун доим тайёр ватанпарвар совет ёшларининг типик образидир. Юксак бадий маҳорат билан ёзилган бу асар мамлакатимизда ва бир қанча чет эл театрлари сахналарида ўйналди, ўзбек адабиётининг жаҳон миқёсидаги шуҳратига янада обрў келтирди.

Биз, бир гуруҳ ўзбек адиблари 1967 йилда Абдулла Қаҳҳор билан республикамиз областлари бўйлаб қилган сафаримиз вақтида Самарқанд зиёлилари, фарғона-

лик адабиёт мухлислари, Марғилон шойи тўқувчилари-ю, «Аяжонларим» спектаклида роль ижро этишга ҳозир турган наманганлик артистлар, хуллас, учрашувларда қатнашган барча одамлар адибга ҳурмат кўрсатганининг гувоҳи бўлдик.

Бу ҳурмат ижодкорнинг юзаки қараганда осон-у, аммо аслида иш соати чекланмаган, ақлий меҳнати заршунос ўқувчилар томонидан юксак қадрланишадими? Еки адиб яратган ижобий образлар галереясининг оммага манзурлиги ва ўқувчилар онгига ўтказган таъсирданми? Ё бўлмаса юбиларимизни заҳарнок фелъетонлари ҳали ҳам ёдда эканлиги ва умуман ҳаётдаги турли хил салбий ҳодисаларни у «огриқ тишлар» деб, танқид омбурини ҳамиша ўткир тутганиданми? Эҳтимол бу, ўзбек тилининг бутун жарангосини ўз асарларига жо қила олган моҳир санъат истеъдоди учун таълимдир?

Барча саволларга жавобни Абдулла Қаҳҳорнинг қирқ йилдан мўлроқ мазмундор ва баркамол ижодининг таҳлилидан топиш мумкин. Абдулла Қаҳҳорнинг ижод йўли ўзбек совет адабиётининг шакллана бошлаган даврига тўғри келди. У Ҳамза, Айний, А. Қодирийлар изидан бориб, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Уйғун, К. Яшин каби қатор сафдош дўстлари билан биргаликда ўзбек совет адабиёти тарихини сатрма-сатр яратди.

Ўзбек совет адабиёти Улуғ Октябрнинг мевасидир. Адибнинг ўзи учрашувлардаги нутқларидан бирида айтганидек, шу кунги улкан адабиётимизни ҳам, адибни ҳам, шу кунги маданияти юксак, талаби ўткир ўқувчини ҳам улуғ Октябрь бунёд қилган. Чиндан ҳам социалистик тузум Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг тобланишига, ижодини шу кунги шуҳрати даражасига етишида ҳал қилувчи роль ўйнади.

Унинг инқилобдан аввалги даврдаги халқимиз ҳаётининг энг фожеали томонларини ғоят таъсирли тасвирлаган «Уғри», «Бемор», «Анор», «Даҳшат» каби ўнлаб ҳикояларини ва «Ўтмишдан эртақлар» ни ўқиган ҳар бир китобхон қалбида шу кунги озод ва бахтиёр ҳаётга муҳаббат туйғулари жўш уради.

Абдулла Қаҳҳорнинг замонавий мавзудаги асарларини эслаганимизда 30-йиллардаги янги тип совет аёлининг ёрқин намунаси бўлган Мاستон образи, Улуғ Ватан урушининг оловли кунларида қаҳрамонлик кўрсатган Аҳмаджон Шукуров, фронт орқасида ҳамма огирликларни ўз бўйинларига олган мард аёлларимиз — «Хотинлар» ҳикоясининг қаҳрамонлари ва донишманд

мўйсафид Асрор бобо, «Синчалак» нинг қаҳрамонлари кўз олдимизда намоён бўлади.

Ўзбек совет адабиётида фельетон ва очерк, ҳикоя ва повесть жанрларининг шаклланиши ва ривожиди Абдулла Қаҳҳорнинг хизмати катта. Айни вақтда ўзбек романичилиги тарихида «Сароб», «Қўшчинор чироқлари» романларининг пайдо бўлиши қувонарли эди. Ўзбек драматургиясида комедия жанрининг бойишида ҳам Қаҳҳорнинг хизматларини таъкидлаш керак. «Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедиясида у Мирзачўлни ўзлаштирувчилар ҳаётидан мисол қилиб эскилик билан янгилик орасидаги конфликтларни дадил фош қилса, «Оғриқ тишлар» комедиясида хотин-қизларга бўлган нотўғри муносабатларни сатира ўти билан куйдиради. «Тобутдан товуш» («Сўнгги нусхалар») да кишилар онгидаги эскилик сарқитларига нафрат уйғотса, «Аяжонларим» асарида актуал ахлоқий-этик проблемаларни кўтариб чиқади.

Абдулла Қаҳҳор комедияларининг ўткир конфликтли бўлиши, кулгили вазиятга бойлиги, халқ тилининг барча гўзалликлардан маҳорат билан фойдаланиши, уни устоз комедиографлар сафига қўшди, СССР Давлат мукофоти лауреати деган юксак номга сазовор қилди.

Шоирлар ёзганидек: «Ой касби нур қилмас то офтоб кўрмай», яъни оламга нур берувчи ой ҳам ёруғликни офтобдан олгандай устозларнинг ҳам устози бўлади. Абдулла Қаҳҳорнинг илк устози Коммунистик партия голялари ва уни амалга ошираётган қаҳрамон совет халқидир. У она халқи ҳаёти билан ижодини чамбарчас боғлаб, уни чуқур ўрганиб, ибратга сазовор янгиликларни пайқаб, топиб умумлаштириб китоб саҳифасига, саҳнага ёки экранга чиқариб, ўқувчи ва томошабин диққатини жалб қилди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ижод бобидаги устозлари ҳақида гапирганда у халқ оғзаки ижодидан яхши баҳраманд бўлганлигини, ижодий фаолиятида адабиётимизнинг яхши анъаналарини давом эттирганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Унинг ижод ҳақидаги тушунчасини шаклланишида рус адабиётининг, айниқса, Гоголь, Толстой, Чехов, Горькийларнинг устозлик ролларини алоҳида қайд қилмоқ лозим. Бу масала юзасидан Абдулла Қаҳҳорнинг Чехов домла ҳақидаги қуйидаги гапларига эътибор қилинг: «Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг 22 томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан

муҳтарам устоз менга гўё муборак кўзойнақларини бердилар: «Мана буни тақиб, ўз халқингнинг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устознинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли» кишиси, иккинчи томонда от қоровул юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ отганида киприк қоқмаган «баттол ўғри» Бабар! Булар замона дарахтида етилган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага келди. Ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди».

Чехов уйғотган хотиралар адибнинг қатор ҳикояларига, айниқса, «Ўтмишдан эртақлар» автобиографик қиссасига мавзу берди. Сўнгги асарнинг композицион қурилишида ҳам Чеховнинг таъсири сезилади. Бу ўрта эпик полотно новеллалар цикли сифатида тартиб берилган бўлиб, уларнинг ҳар бирида сюжет янги воқеа билан бийиб боради. Айни вақтда воқеалар хронологик принцип билан баён қилинади.

Эртақларда ҳам кам учрайдиган даҳшатлардан бизни холи қилган Улуғ Октябрь социалистик революциясига сидқидил таъзим асарнинг бош ғоясидир. Бу асарнинг ўқувчилар оммасига маъқул ва манзурлигининг далили ўлароқ, муаллиф мазкур асари учун Ҳамза мукофоти лауреати, деган юксак номга сазовор бўлганлигини эслатиб ўтиш kifоя.

Абдулла Қаҳҳор бадиий тасвирнинг устаси. У инсон психологиясини ифода этишда, пластик тасвирда, тилнинг ширадор, образли бўлишида, баённинг қисқа-ю, мазмундорлигида ибрат кўрсатган моҳир ёзувчи. Аммо у фақат ҳикоя ва қисса, роман ва комедия, фельетон ва киносценарийлар авторигина эмас, балки она халқини жаҳондаги бошқа қардош халқлар адабиётидан баҳраманд қилишга катта ҳисса қўшган таржимон, айниқса Н. Гоголь, Лев Толстой, А. П. Чехов, М. Горький каби улкан адиблар асарларини ўқувчилар оммасига она тилида етказган моҳир санъаткордир. Айни вақтда адабиёт ва адабиётшуносликнинг турли хил масалалари бўйича ёзилган ёзувчининг катта-кичик мақолалари илм учун жуда қадрли. Буларнинг ҳаммаси ёзувчи истеъдодининг ҳақийқийлигидан, адибнинг улуғлигидан далолатдир.

Ёзувчининг кўпгина асарларигина эмас, кўп минглик

мухлисларгина эмас, балки кўп сонли шогирдлари ҳам бор.

Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши асарлари рус тилига, барча қардош совет халқлари тилига таржима қилинди, мамлакатимиз сарҳадларидан ҳам ташқарига чиқиб, ўзбек адабиётининг, совет адабиётининг оламари шухратига шухрат қўшди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий бахти Улуғ Октябрь тантаналарининг ёрқин мисолидир. Инқилобдан аввал бундай ёзувчи ҳам, буни юксак қадрлай олувчи ўқувчи ҳам йўқ эди. Шунинг учун ҳам биз барча совет ёзувчилари қаторида Абдулла Қаҳҳор ижодини ҳам мисол қилиб совет ҳокимияти йилларида қўлга киритилган улкан маданий ютуқларимизни гурур билан оламга кўз-кўз қиламиз.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»ида оқ-сарикдан келган Пўлатжон домланинг бир неча ўринда эпизодик образи бор. Бу киши бизнинг падари бузрукворимиз, кейинроқ «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган ўқитувчи», деб унвон олган Пўлатжон Қажумов бўладилар. Табиийки, Абдулла Қаҳҳор билан шахсий суҳбатларимизда у киши отамни, отамнинг муаллим ҳамкасабаларини, Қўқон зиёлиларини кўп тилга оларди.

Абдулла Қаҳҳорнинг автобиографик асарини давом эттириш, фақат ёшлик, ўсмирлик йилларини эмас, ҳаётининг давомини ҳам ёзиш нияти бор эди. «Кейинги қисмларда Қори Ниёзий, дадангиз каби ўқитувчиларим ҳақида муфассалроқ ёзаман», деган эди у.

Умрида деярли шеър ёзмаган бу адиб адабиётни, жумладан поэзияни, классик шеърятни ҳам жуда яхши биларди, ундан таъсирли образларни эслаб, айтиб бериб, кулдириб ўлтирарди.

Едимда бор, бир куни ўтмишдаги икки шоирнинг шеърини аскиясини гапириб кетди-да, биттасининг рақибига берган бундай таърифини ёд айтди:

- Ҳиндининг кавушидек оғзи бурнинг баробар,
Кийишга ҳам қилиб ор, томига ташлагани...

1958 йиллар бўлса керак, биринчи марта «Синчалак»дан бир парча «Қизил Ўзбекистон»да эълон қилинди. Ҳамманинг эътиборини тортди. Абдулла ака танқидчи-

ларнинг фикрига эътибор билан қарар эди. Шу кунлардаги учрашувда менинг ҳам фикримни сўради. Мен асар мазмуни маъқуллигини айтдим-у, лекин сарлавҳасига эътироз билдирдим. Чунки «Синчалак» деган сўз «ингичка» деган маъно беради ва кўпроқ Қўқон шеvasида ишлатилади. Мен шунини кўзда тутиб, бошқа шевадагилар тўғри тушунармикин, деган маънода фикр айтдим. У киши гапимни тушунди. Баъзилар бу «чинчалоқ», деганими деб бармоқ деб билишяпти деб кулди. Лекин жиддий равишда «ана шундай қилиб адабиёт шевадаги сўзни оммавийлаштиради, умумтилни бойитади», деб сарлавҳани ўзгартмаслигини айтди. Бугун бу асарнинг номи ҳамма ўқувчига изоҳсиз тушунарли бўлгани учун бу баҳсда ёзувчи ҳақ экан, деб биламан.

«Ўтмишдан эртактлар» битиб қолганда қатор газета-журналларда ундан парчалар босилди. «Ўзбекистон маданияти» газетасида ҳам. Бизнинг газетада босилган парчада, автобиграфик асар қаҳрамони хотирловчининг отаси ёлғондакам табиб бўлиб олиб фарзанд кўрмаётган аёлларни алдаб каромат кўрсатганлиги ҳикоя қилинарди.

Бир-икки кун кейин эълон қилинган парча ҳақида фикр алмашдик. Мен мазмуни ёқмаганлигини айтдим. «Рост гаплар-да, бўлган ишлар-да» деди у киши. «Ҳар ҳолда мен отам шундай қилган бўлса ҳам ёзмаган бўлардим», дедим. «Менинг отам шундай қилган-да», деб кулди автор. Мунозара яқунланмади.

Йўқ, яқунланди. Асар китоб бўлиб чиққанда қарасам, ўша парчага, унинг воқеалар талқинига автор бир оз таҳрир киритган экан.

Абдулла Қаҳҳор танқидчиликнинг, жамоатчиликнинг фикрига эътибор билан қарайдиган ёзувчилардан эди...

РАҲМАТУЛЛА УЙҒУН

«Мен, 1905 йилнинг баҳорида, Марки қишлоғида хизматчи оиласида туғилдим. Отамнинг оти Отақўзи, онамнинг номи Қаромат,— деб ёзади шоир. Мендаги китобга, адабиётга бўлган ҳавас жуда ёшлиқдан бошланган. Ёшлиқ чоғларимда қишнинг узоқ кечалари, болалар билан бирга сандал атрофида ўтириб, қора уйни сал-пал ёритиб турадиган шам ёруғида, ҳамма нарсани унутиб, зўр ҳаяжон билан гоҳ севиниб, гоҳ қайғуриб, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб, тилсимлар, ажойиботларга тўла чўпчакларни тинглашни яхши кўрадим»¹.

Ана ўша йилларда эшитганлари ўйига, ўйлари тушига кириб чиққан ўспирин бадий ижоднинг сеҳрли кучи билан ошно бўлган эди:

Кўп ўтмай, саккиз ёшида у эски мактабга борди. Эски мактабнинг схоластик усули бу боланинг ҳам бошидан кечди. Абжад, ҳафтияк орқада қолди. Бора-бора китоб ўқийдиган, хат машқ қиладиган бўлди. Уни илк бор мафтун қилган, юрагини ларзага солган шеърий Навоий ғазаллари бўлди.

«Бизнинг болалиқ чоғларимизга тўғри келган оғир йиллар,— деб эслайди Уйғун,— дунёни қонга ботирган биринчи жаҳон уруши, мардикорликка олиш воқеаси, ўн олтинчи йил қўзғолони, очарчилик, қаҳатчилик, вабо, Февраль инқилоби гулдурас билан ўтиб кетди. Инсон тарихида янги саҳифа очиб, дунёни бахт ва нурга тўлдириб, дабдаба ва шавкат билан Улуғ Октябрь революцияси келиб етди. Совет ҳукумати қурилди. Халқ ҳаётида баҳор бошланди. Маърифатга қизиқиш кучайди, ҳар хил тўдалар, қизил чойхоналар, қизил бурчаклар, қироатхоналар, янги усулдаги мактаблар очила бошлади. Эл қатори дадам ҳам мени эски мактабдан олиб, янги совет мактабига берди».

¹ Адабиётимизнинг автобиографияси. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973 й., 219-бет.

Бу мактабни, тўғроғи, унинг турт синфини 1920 йилда битириб илк бор бошланғич маълумотли бўлади. Қўн ўтмай у Тошкентга келиб Карл Маркс номидаги таълим-тарбия техникумида ўқийди. 1925 йилда техникумни чала-пула тугатиб Шўртепа қишлоғидаги қишлоқ хўжалиги техникумида ўқитувчилик қила бошлайди.

1927 йили Самарқандга бориб ўқишга киради ва педагогика академияни 1930 йилда тамомлаб давлат нашриётида ишлаш бошлайди. Уша йили марказ Тошкентга кўчганда, у ҳам Тошкентга келади. Нашриётдан сўнг илмий-текшириш институтларида, журналларда ишлайди, ўқитувчилик қилади, Езувчилар союзида хизматда бўлади, илмий ходимлик билан шуғулланади. Биринчи китоби «Баҳор севинчлари» 1929 йилда Самарқандда босилган.

Уйғун таржимон ҳолидаги баъзи ўринларга алоҳида эътибор қилайлик. Назаримда улар ижоднинг манбалари бўлганлар.

20-йилларда бошланғич мактабни битиргач, Уйғун деҳқончилик, дала ишлари билан банд бўлади. «Тоққа яқин жуда хушманзара, хушхаво, ҳайқириб оқаётган Худойқул ариғининг ёнидаги кичкина далада меҳнат қилиш менга зўр шавқ бағишларди,— деб эслайди у.— Табиатга бўлган мендаги севги ўша ёшлик чоғларимдан бошланган».

«Жонтемир» достонидаги шеъринг пейзажларни, кумуш тагдўзи дўпписини чаккасига қия қўндириб, мўйлаб бураб жилмайиб боққан тоғларнинг тасвирида ўша ёшликдаги ҳаёт таассуротлари, уларнинг шоир онгидаги ўчмас қиёфалари бор.

Уйғуннинг лирик қаҳрамони социалистик ҳаётимизнинг фаол иштирокчиси, қурувчиси. У совет тарихининг ҳамма-ҳамма жараёнларида иштирок этади. Янада тўғрироғи, шоир унинг кўзи билан, унинг ҳиссиётлари орқали давримизни куйлайди.

Шоир ҳам, унинг лирик қаҳрамони ҳам она юртини жуда севади, Ватаннинг гўзалликларини нафис ҳис қилади. Шунинг учун ҳам Уйғун яратган поэтик пейзажлар ғоят таъсирли ва бойдир.

Бадий адабиётнинг бош тасвир предмети — инсон. Бинобарин, шоир зўр маҳорат билан тасвирлаган бу табиат манзаралари инсоннинг ички дунёсини очишда бир восита бўлиб хизмат қилади. Шоир табиатга муносабатда ҳам ижтимоий воқеликни, ижтимоий туйғуни ифода эта олади. Чунончи, табиат инқилобдан аввал ҳам гўзал эди. Аммо у Жонтемир каби оч-яланғочларга қан-

дай завқ бера оларди. Фаровон ҳаёт соҳибни бўлган замондошларимизнинг кўзига эса она юрт манзараси гоёт ёқимлидир.

Уйғун поэзиясида социалистик ахлоқ мавзуси анча кенг ишланган. Унинг муҳаббат лирикаси ёш авлод хотирасидан доимий ўрин олган. «Жафо қилма» каби кўллаб шеърлари куйга тушиб, оммавий кўшиқ бўлиб кетгани ҳам тасодифий ҳол эмас.

Шоир поэзиясининг бир қанча қисми, айниқса, шу кунги даврга тааллуқлиларида адибнинг эстетик тушунчалари кенг баён қилинади. Уларда шоирнинг ҳаётдаги роли, вазифалари, бадий ижоднинг бурчи, халқчиллиги, ўқувчилар оммаси билан туб бирлиги каби масалалар жуда тўғри ёритилган. Айни вақтда бу тўғри фикрлар уйғунона нозик бадий тасвирларда берилган. Чунончи, адабиёт мухлисларига қарата шоир ёзади:

Шеърим агар бўлса бир лола
Сиз парвариш қилувчи офтоб.
Юрагимни айлаб пиёла
Сизга тутдим ишқимдан шароб.

Унинг поэзияси халққа хизматнинг ажойиб мисолларидан бири бўлиб, у адибни «Ўзбекистон халқ шоири» Ҳамза мукофоти лауреати юксак унвонларига мушарраф этди.

«Мен Кўқондаги Ҳамза номли театрдаги бир концертни эслайман. Ёш артист саҳнадан «Келади» шеърини руҳланиб ўқияпти. Улуғ Ватан урушининг оловли йиллари эди. Зал совет жангчиларининг биродарлари, оналари, хотинлари, болалари билан лиқ тўла эди.

Шеър солдатнинг ота-онасига мурожаат қилиб, кўпдан бери хат олмагани учун ташвиш тортаётганлиги ҳақидаги сўзлар билан бошланади. Сўнгра солдат қандай жанг қилаётганлиги ҳақида гапирилади. Шеър кўл қовуштириб ўтирмасликка, бор куч билан меҳнат қилишга чақириқ билан тугалланарди, чунки ғалаба яқин ва солдат уйига қайтиб келади. Залдагилар жимжит бўлиб тинглашарди. Одамлар шоирга ишонишди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлишини ва орзиқиб кутилган ғалаба яқинлигини ҳис қилишади.

Кўпгина кишилар рўмолча билан кўз ёшларини артишган бўлса ҳам, кўнгиллари равшан тортди. Мен ўша пайтда поэзиянинг одамга нақадар зўр таъсир қилишини ўз кўзим билан илк бор кўрдим. Бу шеърнинг автори Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун эди.

Мен ҳозир мулоҳаза юритиб, республикада бундай заллар жуда кўп бўлганлигини ўйлайман. Неча минглаб кишилар шоирнинг мисраларидан таскин топишиб, бардамроқ бўлишган. Буни шоир 55 йилдан мул ижодий фаолияти давомида ёзган юзларча шеърларида кўринг. Поэзия вужудга келтирадиган бутун туйғуларни аниқлаб бера оладиган машина ҳали ихтиро қилинмаган. Ҳозирча биз танқидчилар оддийгина қилиб бундай деймиз: Уйғун яхши ва улкан шоир, уни совет китобхоналари севадилар. Унинг юзларча ажойиб шеърлари, «Жонтемир», «Гуласал», «Украина еллари» сингари поэмалари бунинг далилидир.

Ўзбек поэзиясининг оқсоқолларидан бири бўлган Уйғун ўзининг маҳсулдор ижоди билан адабиётимизни ҳар томонлама бойитган адибдир.

Яна автобиографияни варақлаймиз:

Шоирнинг тоғаси Аҳмадали қиссахон эди. Бу дегани турли асарларни образга кириб чиройли ўқиб берадиган санъаткор дейиш мумкин. Прimitив маънода бу бир актёр театри эди. Уйғун ҳам ёшлигида, тоғамга ўхшаган қиссахон бўламан, деб ният қилиб қўйган эди.

«Мактабда эканимизда йигирманчи йили биринчилар қатори комсомолга кирдим,— деб ёзади у автобиографиясида.— Комсомол ишлари, жамоат ишларида, мактабимизда ташкил қилинган санои нафиса тўғарагида актив қатнашдим. Жуда кўп пьесаларда роль ўйнадим, хорларга иштирок қилдим. Мен ўша вақтларда ҳар қанақа ролларни ҳам ўйнаганман. Айниқса, ҳажвий образларни яхши ижро этардим.

Эсимда бор, бир кун «Муғомбир Аҳмад» сарлавҳали комедиянинг бош қаҳрамонини маҳорат билан ўйнаб, томошабинларнинг ичагини узганман. Бу мендаги театр-га бўлган ҳаваснинг бошланиши эди».

«Карл Маркс техникумида ўқиб юрган чоғимда, мактабнинг ҳаваскорлик тўғараги учун бир пьеса ёзиб, ўзим бош ролда ўйнаганман.

Каникулга борганимизда Маркида ҳам бир комедия ёзиб, ўзим саҳнага қўйиб, бош ролда яна ўзим ўйнаганим ҳам эсимда.

Аммо бу «ўргамчик» асарлар ўша вақтлардаёқ йўқолиб кетган, фақат мазмунигина хотирамда қолди, холос».

Демак, театр санъатига бўлган қизиқиш Уйғунга ёшлиқда теккан дард бўлган. Ана шу иштиёқ унга умр бўйи ҳамроҳ бўлди. Натижада, унинг бой ижодини жанр

бўйича таҳлил қилинса, катта қисмини поэзия, ундан ҳам каттароғини драматургия ташкил этишини шоҳиди бўламиз.

Шунинг учун ҳам шоир поэзияси ҳақида айтилган таҳсин гапларнинг барчаси унинг драматургиясига ҳам тўла тааллуқли.

Уйғун Иззат Султон билан ҳамкорликда «Алишер Навоий» шеърӣ драмасини бундан қирқ йил аввал яратди, ўшандан бери саҳнадан тушмай келяпти ва театрларимизнинг олтин хазинасидан мустаҳкам жой олди. Асардаги Навоий образининг ғоят таъсирли талқинини новаторлик нишонаси дейиш мумкин. Улуғ ўзбек шоирининг маънавий дунёси, инсоний фалсафаси, ватанпарварлик фаолияти бу пьесада зўр маҳорат билан тасвирланган. Унинг бадий баёни романтик руҳига шу қадар моски, бугун ёшларимиз орасида ҳам, ундан каттароқлар орасида ҳам бу драмадан бирор шеърӣ парчани, Навоий, Гули монологларидан бирортасини ёд билмаганини топиш қийин.

Уйғуннинг турли йилларда, турли мавзуларда ёзилган «Она», «Қалтис ҳазил», «Навбахор», «Ҳаёт кўшиғи», «Олтин кўл», «Сўнгги пушаймон», «Хуррият», «Гирдоб», «Парвона», «Қотил», «Парвоз», «Қопқон» каби кўпгина асарлари ўзбек драматургиясининг қимматбаҳо саҳифаларини ташкил этади.

Уйғун ўз таржимаи ҳолида ижодининг адабий манбалари ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Чунончи у эслашича, Тошкентда техникумда ўқиб юрган пайтларида рус адабиёти муаллими Альябин ўқувчилар билан Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Маяковскийларнинг ҳаёти, ижоди ҳақида суҳбатлар ўтказиб, уларда рус адабиётига нисбатан катта муҳаббат уйғотган.

Бу муҳаббат ҳам Уйғунга умр бўйи ҳамроҳ бўлди. У шу ва бошқа кўпгина устоз рус адибларидан ўрганди, уларнинг ижодини тадқиқ қилди, асарларини ўзбек тилига ағдарди, тарғиб қилди. Рус адабиёти унга ижод дорилфунуни бўлди.

«Айниқса, Горькийнинг муаллим айтиб берган ҳаёти ва саргузаштлари менга жуда қаттиқ таъсир қилган эди», — деб ёзади Уйғун.

Драматург Уйғун образларни психологик таҳлил қилиш кучи жиҳатидан А. П. Чеховнинг муносиб шогирдидир.

Уйғун драмаларининг жозибали томонларидан бири ҳам шундан иборатки, адиб бой ҳаёт ва ижод тажриба-

сини микроскоп қилиб киши руҳини ғоят чуқур ҳамда синчковлик билан текширади. Шунинг учун ҳам Уйғуннинг замонавий мавзуда ёзган асарларида совет кишининг бой маънавий қиёфаси турли қирралари билан намоён бўлади.

Адиб пьесаларининг конфликти ҳаётимизнинг актуал сиёсий ва ахлоқий масалаларини саҳнага олиб чиқишда бир воситадир. Бу конфликтлар ичида зиёлилар, врачлар, инқилобий кураш воқеаларидан олинганлари бўлса ҳам, жуда кўпчилиги колхоз ҳаёти масалаларини ёритади.

Шоир ижодида, унинг саҳна ва экран асарларига Улуғ Ватан уруши, Ўрта Осиё университетининг таъсис этилиш тарихи, Улуғ Октябрь социалистик революцияси каби халқимиз тарихининг муҳим саналари мавзу бўлган.

Халқимизнинг маданий мероси ҳақида бой ва уни марксча-ленинча таълимот асосида талқин қилмоқ, тарихни тўғри ёритмоқ ҳам муҳим вазифаларимиздан биридир. Шу ниятда Уйғун кейинги йилларда тарихий драма жанрида маҳсулдор бўлди ва Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Зебуннисо каби тарихий сиймолар ҳақида мазмунли саҳна асарлари ёзди.

Ўзбек совет саҳна санъатини ривожлантиришдаги улкан хизматлари учун Уйғунга ўз вақтида «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони берилган эди. Бадий ижод борасидаги улкан хизматлар уни Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси деган шарафга мушарраф этди.

1944 йилдан бери КПСС аъзоси бўлган Уйғун жамоат ишларида ҳам фаол коммунист ёзувчилардан бири. У партия съездида Ўзбекистон Коммунистик партияси ревизия комиссиясининг аъзолигига сайланган. Унинг Ўзбекистон ССР Олий Советига депутатлигида ҳам улкан адибга халқ ҳурмати ўз ифодасини топган.

Мен Уйғуннинг «Гуландом» балет либреттоси, прозаси, олимлик, таржимонлик, ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида, «Алишер Навоий», «Ленин путевкаси билан» киносценарийлари ҳақида гапириб ўлтирмадим. Раҳматулла Уйғун ўзбек адабиётининг мўътабар оқсоқолларидан бири бўлиб, ўзининг кўп йиллик мазмундор ижоди билан бу адабиётнинг эстетик қиёфасини белгилаган, унинг ривожига улкан ҳисса қўшган ёрқин сиймолардан.

КОМИЛ ЯШИН

Ижоднинг сирларини яхши билган улкан олим В. Г. Белинский ўзининг қатор илмий ишларида драматургия бадий ижоднинг гултожи эканлигини, у санъаткор истеъдодининг энг такомиллашган даврида ҳар бир миллий маданиятнинг юксак ривожланган даврида пайдо бўлишини таъкидлар эди. Бу фикр аини ҳақиқат эканлигини ўзбек драматургиясининг шаклланиши ва тарихий тараққиёт мисоллари билан ҳам исботлаш мумкин.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида ўзбек драматургияси ҳали қолоқ эди, унинг илк намуналари анча примитив ва насиҳатгўйлик руҳида эди. Ҳамза социалистик инқилоб воқеалари ва унинг ҳаётдаги улкан давомини саҳнага олиб чиқди, натижада шоирнинг кўп қиррали ҳамда ноёб истеъдоди туфайли ўзбек драматургияси ҳамда театр санъати камолот босиқичига кўтарила бошлади.

Ҳамза адабий жараёнда ёлғиз эмас эди. Унинг қатор сафдошлари ва издошлари бор эди. Улар ҳамкорлик ва биргаликда санъатимизни социалистик реализм йўлидан тараққий эттирдилар. Ҳамзанинг изидан бориб, унинг анъаналарини давом эттирган, унинг шахсий тарбиясини олган ва устоз ижодий меросини кўз қорачиғидек асраб, кемтигини тўлғазиб халқимизга етказган атоқли адибларимиздан бири Комил Нўъмонович Нўъмонов — Яшин бўлди.

Ўзбек совет драматургияси ва театр тарихини Комил Яшин ижодисиз тавсиф қилинадиган бўлса, у анча камбағаллашган бўлур эди. Зотан, бу адиб ўз истеъдодининг бутун қўрнини, умрини, бадий тафаккурнинг бутун қудратини драматургиямизнинг ривожига бахш этди. Бу ҳол амалда катта натижалар берди. Бу натижа гоҳ революцион драма жанрида кўринса, гоҳ опера либреттоси бўлиб ифодаланди. Гоҳ бадий фильм сценарийси бўлса, гоҳ ҳужжатли фильмнинг асоси бўлди, гоҳ музи-

кали драмада намоён бўлса, гоҳ санъат назарияси ҳақидаги мазмундор мақола шаклига тушди. Шундоқ қилиб Ҳамзанинг содиқ шоғирди ва издоши ўз фаолиятида устозидек кўп қиррали ижод соҳиби бўлди.

Комил Яшин 1909 йилда Андижонда туғилди. Аввал она шаҳрида, сўнграқ 1925 йил Ленинград ўрмончилик институтида ўқиди. Уқиш уч йилгина давом этди холос. Қасаллик туфайли у Андижонга қайтишга мажбур бўлди. 1928—1929 йилларда шаҳар мактабларида муаллимлик қилади.

Уша йилларда санъатга бўлган муҳаббат бошқа ҳамма қизиқишлардан устун келди. Бу қизиқиш эса ёшликда устоз Ҳамза билан учрашувларда туғилган эди. Комил Яшин хотирлашича, уни Ҳамза билан ўқувчилик вақтида мактабидаги адабиёт муаллими таништирган. Ҳамза Яшинга шеър ўқитиб кўриб, декломацияси маъқул бўлгач, «Шарқ кечалари»дан бирида иштирок этишга даъват қилган. «Тамоша ярим бўлиб қолганда бизни ҳам саҳнага таклиф қилдилар, — деб ёзади Яшин. — Тамошабинларнинг олқишлари остида Ҳамзанинг «Уйғон!» ва «Яша шўро!» шеърларини ўқидик. Тамоша охирида Ҳамзанинг ўзи саҳнага чиқди... Бу Фарғонада граждандар урушининг алангали йиллари эди».

Устози изидан бориб у умрини театр билан боғлади. 1930 йилда ўзбек давлат музыкали театрида адабий эмакдош бўлди. Шундан бери у профессионал драматургдир.

Кўпчилик каби Яшин ҳам ўз ижодининг илк даврида икки соҳани босиб ўтди. Улардан биринчиси матбуот мактаби. Уша пайтларда «Янги Фарғона» газетаси водийнинг энг обрўли нашри ҳамда энг машҳур минбариди. Ҳамза, Сўфизодалар бу газетанинг фаол авторлари эдилар. Ёш-яланг ижодкор борки, шу шуълага интиларди. У вақтда ҳали синфий кураш кескин бўлгани учун матбуотда чиқиш, айниқса танқидий нарса эълон қилиш истеъдоддан ташқари жасорат ҳам талаб қиларди. «Мухбирга ҳужум» фақат асарларнинг сарлавҳаси эмас, ҳаёт факти ҳам эди. Ҳатто матбуот ходимларини душмандан ҳимоя қилиш зарурлиги тўғрисида Гафур Ғулломнинг «Ҳимоя қилишни ўлимдан аввалга кўчирайлик», деган мақолалар босилган вақтлар эди. Шунинг учун ҳам тахаллус жуда мода бўлган. Яшин шу йиллар фаолиятдан эсдалик бўлиб қолган тахаллус. Баъзи танқидий материалларига у «Темир тирноқ» деб имзо чеккан. Матбуот мактаби драматургга ўткир конфликт-

ли ҳаёт материали танлашни ҳамда уни қатъий синфий позициядан баҳолашни ўргатди.

Кўпчилик каби К. Яшин ҳам ёшлигида кўп шеър ёзган. Унинг 1925—1933 йиллар орасида муҳим мавзуларда ёзган «Қуёш», «Қизил ўлка», «Шарқ ёшларига», «Комсомол», «Созим», «Ленин сағанасида», «Ҳой, комсомол», «Нафрат», «Олтин кўл», «Нор ва анор» каби қатор публицистик руҳдаги шеърлари ўша давр руҳини, эстетик фикрнинг шаклланиш жараёнини ифода этиб туради.

Ҳамза бошлаб берган шарқ хотин-қизлари озодлиги мавзуси деярли бу даврдаги ҳамма ижодкорларда учрайди. Бундан Яшин ҳам мустасно эмас. «Кўшни хотин», «Тутқин қизга», «Ҳой синглим», «Ёндирилган Зулфия» шеърлари шу фикрнинг далили:

Тупур, тупур, тупур эски турмушга,
Янги турмуш сил дардинга ем бўлмай.
«Мен — озод мен, кўзимда нам бўлмас!» — деб
Йўлларингга гул-чечаклар тутулмай,—

деб ёзади у «Дардли чечакка» шеърида. Бу парча Яшиннинг «Қуёш» (1930), «Кураш» (1931), «Комсомол» (1933) тўпламларининг ғоявий бадиий савиясидан нишона ҳамдир. Ҳар ҳолда ўша шеърий машқлар кейин опера либреттолари, музыкали драмалар ёзилганда авторга қўл келди.

Ўша давр фелъетонлари материал бериб, аста-секин бир пардалик комедиялар пайдо бўлади. 1926 йилда ёзилган «Қар қулоқ» шунинг илк намунаси эди. 17 яшар Сурмахон 70 яшар Самандарга зўрлик билан узатилганда бечора қиз бир илож қилиб бу даҳшатдан қутилади, ўз севгилиси Азиз билан топишади. Бу асарнинг номи «Тенг-тенги билан» (1927).

Шу йилларда Комил Яшин жуда маҳсулдор драматург бўлди. «Молахон» 1927 йил, сиёсий мавзудаги «Қуёш» инсценировкаси (Ҳамзанинг «Жаҳон сармоясининг охириги кунлари» асари таъсирида ёзилган) 1928 йил ижод маҳсулидир. Гражданлар уруши темасидаги машҳур «Тор-мор» нинг илк нусхаси «Икки коммунист» 1929 йилда ёзилди.

Колхозлар ҳали ҳаётда янгилик пайтида К. Яшин «Ўртоқлар» (1930), «Ёндирамиз» (1931), «Номус ва муҳаббат» (1935) пьесаларини яратиб бу мавзунинг турли қирраларини, биринчи навбатда, синфий курашни ёритди.

30-йиллар ўзбек совет санъатида изланиш даври бўлиб, санъатнинг баъзи шакллари энди туғила бошлаган эди. Драматург бу жараёнда ҳам фаол иштирок этди. «Колхоз сайли» (1937) инсценировкаси музикали драманинг ижодий экспериментларидан бири эди. «Бўрон» 1916 йил халқ озодлик ҳаракати мавзуидаги илк ўзбек операсининг либреттоси бўлиб, у 1937 йилда сахнага чиқди. Канал қозиш умумхалқ ҳашари Қ. Яшин «Улуғ канал» опера либреттосида (Маҳмуд Раҳмон билан ҳамкорликда) ёритган эди. «Асал» киносценарийси янги иш бошлаган Тошкент текстиль комбинати ишчилари ҳаётидан олиб ёзилган (1939) ва Ўзбекистон киностудиясининг илк бадий маҳсуллари қаторига киради.

Улуғ Ватан уруши даврида Комил Яшил «Даврон ота» (Собир Абдулла билан ҳамкорликда, 1941), «Ҳамза» (Амин Умарий соавторлигида, 1942), «Фарҳод ва Ширин» (1943), «Офтобхон» (1944), Н. Погодин, С. Абдулла, Ҳ. Олимжонлар билан биргаликда «Ўзбекистон қиличи» асарларини ёзади. Барча асарларнинг умумий мазмуни Ватанга муҳаббат, манфур душманга нафрат ғояларидир.

«1942 йилда Алексей Толстой, режиссёр Мейерхольдлар билан Куйбишевга бир ижодий кенгашга бордик. Кенгаш уруш шароити даврида санъатнинг вазифалари ҳақида эди. Ўйлаб кўрсам шу даврдаги барча асарларда ўлим, фожеа ва табиийки, маҳзунлик бор эди. Мен атайлаб оптимистик, кўтаринки, романтик руҳда ўлимсиз бир асар ёзгим келди. Бу «Украина қизи» (1942) пьесаси эди. Уни яна бир сарлавҳаси «Ўлим босқинчиларга!» деб ҳикоя қилади муаллиф.

Қ. Яшиннинг ижодий принципларидан бири — ўз асарларига қайта-қайта мурожаат қилиш, уларни янгидан таҳрир қилиш, бир жанрдан иккинчи жанрга олиб ўтишдир. Шунинг учун ҳам «Гулсара», «Тор-мор»ларнинг бир неча вариантлари бор. «Ҳамза» эса драма, опера, киносценарий бўлган. Бу романгача бўлган гаплар.

Улуғ Ватан урушидан сўнги йилларда у «Генерал Раҳимов» (1949, кейинроқ бадий фильмга ҳам айланди), «Равшан ва Зулхумор» (музикали драма, 1957), «Дилором» (опера либреттоси, 1957) каби машҳур асарларни яратди. Бу асарларнинг барчаси сахна юзини кўрди ва ўзбек совет санъатининг ноёб бойликлари қаторидан ўрин олди.

Ҳамза драматургиясининг энг характерли хусусия-

ти — унинг давр билан, халқ ҳаёти билан энг яқин алоқаси эди. Бу алоқа мавзунинг актуаллиги, ижоднинг оперативлиги, масалаларни ҳал қилишдаги партиявий принципааллик каби конкрет ҳолларда намоён бўларди. Шу санаб ўтилган ҳоллар ҳозир устоз ва шогирд ижодининг умумий белгиларидир. Чиндан ҳам «Гулсара» — хотин-қизларни эскилик сарқитларидан озод қилиш мавзусида ёзилган энг яхши асарларимиздан бири, ўз вақтида айтилган, ҳаёт учун гоят зарур бўлган гал эмасмиди? Ва бу асар мазкур мавзунинг юксак бадий ифодаси сифатида шу кунгача халқ ҳурматиға сазовор эмасми? Ва яна мазкур мавзу адибнинг биргина бу асарида эмас, балки бошқа асарларида ҳам атрофлича ишланган ва Улуғ Ватан уруши йилларида ёзилган «Офтобхон» ҳамда ҳаммамизға маълум «Нурхон»лар билан жам бўлиб бутун бир циклни ташкил қилмайдими?

Адиб драматургиясининг кучи фақат ижтимоий асоснинг тўғрилигию бутлигида эмас, балки ўша улкан ҳамда актуал масалаларни юксак бадий савияда ҳал қилинишида, яратилган образларнинг психологик таҳлилларининг хилма-хиллигида, драматургиянинг инжиқ қонунларини автор тўла эгаллаганида ҳамдир. Бу давромизнинг энг ёрқин далили «Йўлчи юлдуз» (1957) драмасидир. Мазкур драма совет адабиётида ўз ўрниға эға ҳамда совет ленинномасидан муносиб ўрин эгаллаган. Агар совет адабиётидаги мазмунан ўхшаш бошқа асарларда «Ленин ва халқ», «Ленин ва революция», «Ленин ва ГОЭЛРО» каби масалалар тадқиқ қилинган бўлса, бу асарда «Ленин ва Шарқ» проблемаси қўйилиб, у сиёсий жиҳатдан тўғри, бадий жиҳатдан ўткир ҳал қилинган.

Буларнинг ҳаммаси Ҳамза изидан борган драматург ўзининг ярим асрдан мўл ижодий фаолияти давомида ўзбек адабиётида янги саҳифалар очган, унинг тематик доирасини кенгайтирган, ижобий образлар галереясини бойитган, узоқ умрлик асарлар яратган адиб сифатида ўзи ҳам устозлар қаторидан жой олганлигини кўрсатади. Бугунги ўзбек адабиётининг жарангида К. Яшин овозиға эргашган, унинг тарбиясидан баҳраманд бўлган ижодкорлар ҳам оз эмас. Мазкур мақола муаллифи ҳам ўзини шулардан бири, деб билади.

Яшин драматургиясини ўзбек халқининг санъатда битилган солномаси дейиш мумкин. Унда инқилоб, граждандлар уруши, хотин-қизлар озодлиги, коллективлаштириш, Улуғ Ватан уруши давридаги қаҳрамонлик-

лар, фронт орқасидагиларнинг фидокорлиги каби давримизнинг барча муҳим воқеалари ўз аксини топган. Бу мавзулар бизга ўтмиш тарих бўлиб кўринади. Агар К. Яшин драмаларининг ёзилиш саналарига эътибор қилсангиз, улар ўша давр учун замонавий мавзуда ёзилиб, аке эттирган воқеалари билан баробар тарихда қолганлари, тарихий мавзуга айланганларининг гувоҳи бўласиз.

Драматург ижодининг мавзулар доираси қанчалик кенг бўлмасин, марказий мавзу Улуғ Октябрь социалистик революциясидир. Бошқа мавзулар ҳам унинг мантикий давоми сифатида тасвирланади.

«Инқилоб тонгги» драмасида у машҳур ўзбек революционери, коммунисти ва давлат арбоби Файзулла Хўжаев биографиясини асос қилиб олган ҳолда, муаллиф ўзбек халқининг илғор зиёлилари қандай қилиб инқилоб ғояларини, Ленин таълимотини изланиб топганликларини ҳамда бу ғояга садоқатларини ўз мантиқ кучи билан тасвирлаган.

Озодлик қурбони Нурхон мисолида мазкур мавзунинг ёритган драматургнинг музыкали асари Тошкентдаги Муқимий театри сахнасининг ўзида 2000 мартдан ортиқ кўрсатилгани адиб маҳоратига берилган томошабинининг баҳоси, деб қаралиши керак.

Ҳамза Яшин учун ижодда устоз ва маёққина эмас, балки бутун ижоди орқали ўтган мавзу ҳамдир. 1920 йиллардаги илк бор учрашув ҳақида хотира, ўлими муносабати билан марсия ёзган К. Яшин кейин у ҳақда драма, опера либреттоси, киносценарий ёзганлигини айтган эдик. Киносценарийнинг икки варианты бор. Кейинроқ автор учинчи бор бу жанрга мурожаат қилди. Комил Яшин, Борис Привалов, Шухрат Аббосовлар иштирокида «Оловли йиллар» кўп серияли телевизион киноэпопеяси яратилди. Мен шу фильмнинг илмий консультанти сифатида улар билан ҳамкор бўлганман. Ҳозир бу эпопеянинг 12 серияси марказий телевидение орқали бир неча марта намойиш қилинди, катта муваффақият қозонди. Ижодий режа яна тўрт сериялик давомини яратишдан иборат. Бу Ҳамза, унинг ҳаётини ва ижодий қаҳрамонлигига қўйилган ўзига хос ҳайкал бўлади.

К. Яшин Ҳамза асарларини умр бўйи тадқиқ ва тарғиб қилиб келди. «Бой ила хизматчи» асарини майда лахтаклардан таъмирчидек усталлик билан бир бутун қилиб тиклади. «Заҳарли ҳаёт»нинг мавжуд бугунги вариантини ишлаб берди.

Мазкур йирик эпик полотно икки китобдан иборат бўлиб, ҳар икки китоб ўз навбатида икки қисмдан ташкил топган.

Биринчи китобнинг номи «Шоир қалби». У «Бўрон ўпқонлари» ва «Яша Шўро»нинг туғилиши, деб сарлавҳаланган икки қисмдан иборат.

Иккинчи китобнинг номи «Икки тўлқин». У «Келди очилур чоғинг» ва «Абадият» сарлавҳали икки қисмдан ташкил топган.

Роман тўғри композиция тартибида тузилган ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти, ижоди, кураши, унинг сафдошлари ва муҳити ҳақида атрофлича ҳикоя қилади.

Аввало шуни қайд қилиш керакки, Комил Яшин мазкур мавзу устида умр бўйи ишлади. Ешлигида, ўқувчилик йилларида тақдир уни Ҳамза билан учраштирди. Бу кичик шахсий таассурот ҳаёт ва ижод йўлини белгилашда катта рамзий роль ўйнади. Комил Яшин ижод майдонига кириб келиши биланоқ Ҳамзалар позициясида турди, унинг издоши бўлди, айниқса, драматургия соҳасида Ҳамза анъаналарини давом эттирди. Ҳамза романига материал умр бўйи тўпланди. Унинг илк фикрлари Ҳамза ўлими муносабати билан ўша — 1929 йилда ёзган шеърларида, 1939 йилда Ҳамза асарларини излаб топиб нашрга тайёрлаганда, «Бой ила хизматчи» қайта тикланганда, кейинроқ «Заҳарли ҳаёт»ни реставрация қилганда тузилган эди. Комил Яшиннинг Ҳамза ҳақида кўплаб мақолалари бор. Буларда роман бош қаҳрамонининг эстетик кредоси илмий равишда асослаб берилган.

Аввал санъаткор, сўнг олим бўлмиш Комил Яшин Ҳамза образига эллик йилдан бери турли жанрларда мурожаат қилиб келди. Шу интилиш туфайли Ҳамза ҳақида пьеса, опера, фильм, кўп серияли телевизион киноэпопея яратди. Ана шу бошқа жанрлардаги катта тажрибанинг қаймоғини олиб романга қўл урди. Бевосита роман устида ўн йилдан ортиқ ишлади. Ҳар ҳолда романнинг илк варианты 1973 йилда бор эди. Шундан бери унга сайқал бериш давом этди. Газета-журналларда парчалар эълон қилди. Улар мисолида ўқувчи ва танқидчилар фикрини эшитиб ўрганилди. Яна ислоҳлар, тузатишлар киритилди ва ниҳоят бугун қўлимизда бўлган 755 бетлик йирик эпик полотно-дилогия юзага келди.

«Ҳамза» романининг «Шоир қалби» деб аталмиш биринчи китоби ўқувчини XX аср бошларидаги ўлкамиз ҳаёти билан атрофлича таништиради. Октябр инқило-

бидан аввалги давр тарихий шароити ва ижтимоий муҳитни Комил Яшин ўта билафонлик билан синфий позициядан келиб чиқиб баҳолаб синфий кураш жараёнини тўла очиб тасвирлаган. Содикжон бойвачча Миён Қудрат, Ҳазрат, Ҳоким Мединский каби тарихий образлар автор баёни чуқур тип даражасига кўтарилган ва улар жам бўлиб ўша даврнинг мудҳиш картинасини — эксплуатация авж олганини ўқувчи кўз олдида гавдалантиради. Мана шу машъум кучларга қарши халқнинг асрий курашига бу даврда Ҳамза, Соколов, Аксинья ва бошқалар келиб қўшиладилар.

Ҳамзанинг Октябрь инқилобидан аввалги давр ҳаётий ва ижодий изланишлари ҳужжатли асосда ҳаққоний, айна вақтда мантиқ билан бадий умумлаштириб берилганлиги учун ҳам ўқувчига қаттиқ таъсир қилади.

Китобдаги муҳаббат мавзуи ҳам ғоят таъсирли ва оригинал. Бир қанча аёллар тақдири орқали ўтган бу тема ўша даврнинг ахлоқий қиёфаси ҳам синфий қиёфасига мос эканлигини кўрсатади. Бойларнинг хотинбозлиги, бойваччаларнинг ахлоқий тубанлигига Ҳамза ва унинг севгилисининг маънавий поклиги қарама-қарши қўйилган.

Драматургияда катта ижодий тажриба орттирган Комил Яшин, айниқса, конфликтларни ўткир тасвирлашга уста. Роман худди драмадек ҳаракатлар тўқнашуви шаклида давом этади. Айниқса, ижтимоий конфликтлар, синфлар орасидаги курашлар жуда ҳаққоний тасвирланган. Фикримизнинг мисоли сифатида «Сайловдаги фитна» бобини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ана шундай баён билан романнинг ўттиз боби хронологик катта даврни Ҳамзанинг болалигидан тортиб, Октябрь инқилобигача бўлган тарих воқеаларини атрофлича ҳикоя қилади.

«Яша Шўро!» нинг туғилиши» сарлавҳали биринчи китобнинг иккинчи қисми ўн бобдан иборат бўлиб, бу боблар Ҳамзанинг 1917—1922 йиллар фаолиятини ўзичига олади. Бу қисмда Ҳамза Улуғ Октябрнинг ҳам солдати, ҳам куйчиси, ҳам ташвиқотчиси сифатида фаоллик кўрсатади. Инқилобга, Ленин ғояларига садоқат ва сафарбарлик намуналарини кўрсатган Ҳамзанинг бу давр фаолияти ўзбек совет маданиятининг туғилиши, шаклланиши ва ривожланиш тарихидан ёрқин лавҳалардир. Илғор ўзбек зиёлиларининг инқилобга муносабати мазкур бобларда жуда яхши тасвирланган.

Умуман роман, хусусан, унинг биринчи китоби ўзбек

халқи билан рус халқининг самимий дўстлигини гоят катта муҳаббат билан тасвир қилишдан иборат. Романда миллатчи буржуазия ва унинг агенти бўлган зиёлилар ҳам тўғри тасвирланган. Бу реакцион кучларга қарши турувчи интернационалист меҳнаткашлар, уларнинг турли миллатга мансуб вакиллари, айниқса, рус ишчи ва революционерлари образи катта маҳорат билан яратилган.

Албатта, социалистик революция ғалаба қилиши биланоқ ички реакциянинг қаршилиги бирпасда тамом бўлмади. Янги дунёни унинг гоёларини ҳаётда ва инсонлар онгида мустаҳкам ўрнатиш керак эди. Бу ишда Ҳамза ҳам катта жонбозлик кўрсатган. Ана шу давр кураши, конфликти, зиддиятлари иккинчи китобга сарлавҳа берган: «Икки тўлқин».

Иккинчи китобнинг биринчи қисми «Келди очилур чоғинг» деб аталади-да, бундан ўн икки бобда Ҳамзанинг 1923—1928 йиллардаги серқирра фаолияти таъсирли тасвирланади. Кўп планли бу тасвирдан хотин-қизлар озодлиги учун кураш мавзуи диққат марказга қўйилган. Турли аёллар тақдири ва ҳаётининг ҳикояси орқали Ҳамзанинг бу масалага партиявий муносабати ва оташин шеърларининг манбаи кўрсатилади.

Мазкур бобларда Ҳамзанинг фаолияти партия ва ҳукуратимиз темаси жуда дадил қўллаб-қувватлагани, айниқса, бу борадаги Йўлдош Охунбобоев фаолияти романда ҳаққоний тасвирланган.

Бу даврда давом этган синфий курашнинг кульминацияси «Абадият» сарлавҳали 23 бобдан иборат қисмида кенг ва атрофлича тасвирланади. Воқеалар мантиқига мувофиқ бу боблар 1928—1929 йиллардаги ҳодисаларга Ҳамзанинг Шоҳимардондаги иш фаолиятига бағишланган. Конфликтнинг ўткирлиги, баённинг таъсирчанлиги, қаҳрамон характери курашда очилиши нуқтай назаридан бу боблар юксак ижодий маҳорат намунаси.

Комил Яшиннинг «Ҳамза» романи XX аср ўзбек маданиятиниң энг улкан арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий сиймосини диққат марказига қўйган ҳолда, инқилобдан аввалги инқилоб даври ва инқилобнинг биринчи ўн йиллиги давомидаги халқимиз тарихининг энг йирик воқеаларини тарихий ҳаққонийлик билан тасвирлаган асар сифатида қадрлидир.

Қаҳрамонлар характерининг ўткирлиги ва оригиналлиги, автор тилининг тозаллиги ва шираси билан воқеаларнинг қизиқлиги ва асарнинг ўқимишлиги билан бу катта ижодий муваффақият мисолидир.

Албатта, ҳар қандай йирик асар айрим камчиликлардан холи эмас. Назаримда мазкур романда авторни қийнаган нарсa воқеаларнинг қайси бирини кенг ҳикоя қилишу, қайсисини қисқа баёнда айтиб ўтиш масаласини ҳал қилишдир. Фикр мантиқи воқеалар занжирида узилмасин, деб автор ҳаёт материални кўпроқ қамраб олишга интилди-да, натижада баъзан кўпайиб кетади.

Буларнинг барчаси асарнинг умумий қийматига асло зарар етказмайди. Ҳеч шубҳасиз «Ҳамза» романи жуда керак асар. У ўқувчиларни улуғ сиймо мисолида коммунистик партия ғояларига эътиқодли бўлиш руҳида тарбиялайди.

Аммо барча ёзганлари унга оз кўринди. Ниҳоят, у «Ҳамза» романини ёзиб бунда улуғ устозининг эпик баёнидаги мукамал образини яратди. 1982 йилда босилиб чиққан бу роман ҳам катта обрў топди, рус тилида ҳам нашр этилди.

Халқимиз ва ҳукуматимиз К. Яшиннинг ғоят файзли ижтимоий ва ижодий фаолиятини юксак қадрлади. У Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофоти, СССР Давлат мукофоти, Халқаро «Нилуфар» мукофоти лауреатлари бўлди.

Адабиётшунослик ва санъатшуносликдаги улкан хизматлари, ижоддаги муваффақиятлари уни Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги деган фахрли номга сазовор қилди.

К. Яшин узоқ йиллар Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати ва Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аъзоси қилиб сайланди, кейинги ўн беш йил давомида у СССР Олий Совети депутати бўлди.

«Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби», «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» К. Яшин 1958 йилдан 1980 йилгача Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг биринчи секретари, Осиё ва Африка ёзувчилари билан ҳамкорлик қилиш совет комитетининг раиси бўлди. Ҳозир ҳам у СССР Ёзувчилар союзининг секретарларидан бири.

Адабиёт соҳасидаги улкан хизматлари учун Комил Яшин Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган:-

Комил Яшин — коммунист санъаткорнинг ажойиб ижобий намунасидир.

ЗУЛФИЯ

Санъаткор шахси билан унинг ижоди ўзаро мустаҳкам алоқадор. Зеро, ҳар бир ижодкор ўзи яшаган замон руҳини қалбига сингдиради, воқеликдан олган таасуротларини образга ўрайди ва бадиий шаклда мухлисига тақдим этади. Шунинг учун ҳам ижод процессининг кардиограмма схемаси юракдан-юракка ўтган чизиққа ўхшайди. Бинобарин, ҳар бир шоир ижодининг тематик доираси ва ғоявий мотивлар таҳлилига киришишдан аввал уларнинг илк манбаи бўлиши социал шароит ҳақида гапирмай ўтиш мумкин эмас. Акс ҳолда санъаткор ижоди ҳақида фикрларимиз тўлиқ бўлмас, ижоднинг туб мақсадлари тўла очилмас ва тадқиқотда тарихийлик принципига хилоф иш бўлур эди.

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Зулфиянинг ўзбек маданияти тарихида тутган ўрни ҳақида мушоҳида қилганда таққосдан қочиш қийин. Негаки, узоқ асрли ўзбек адабиёти тарихидан ўнлаб истеъдодли шоирларнинг ижоди эстафетаси Ойдин ва Зулфия каби адибларимизга етиб келганда тамомила янги мазмун, руҳ ва шакл касб этди. Бунинг сабабини тўла аниқлаш учун аёлларимизнинг узоқ ўтмишидаги аянчли тақдирини кўз олдимизга келтириш ва уни ҳозирги ҳаёт билан таққос қилиш кифоя. Бу таққосда совет аёлининг улкан ва гўзал бахти яққол намоён бўлади.

Ҳар бир ёзувчи ижодининг ғоя ва мавзу кўлами қанчалик кенг бўлмасин, унинг барча асарлари орқали қизил ип бўлиб ўтувчи бош ғояси ва ижодининг лейтмотиви бўлади. Зулфиянинг ярим асрдан ортиқроқ ижод маҳсулини жам қилиб, унинг туб моҳиятини бир оғиз сўз билан ифода қилмоқчи бўлсак, бу ижоднинг бош мавзуи — Шарқ аёлининг улуғ инқилоб туфайли эришган беқиёс бахти. Шоиранинг барча асарлари шу бахт мадҳиясидир. Инсоният асрлар давомида орзу қилиб келган ва фақат бизнинг аёлларга муяссар бўлган бу улуғ тақдир ва толенинг бош сабабчиси доҳий Ленин ва

у ташкил этган жонажон Коммунистик партиядир, — деб изоҳлайди шоира.

Ёш Зулфияга социалистик воқеликлардаги ғоят катта ўзгаришлар ва айниқса шарқлик аёлнинг маърифат ҳамда саодат, чин инсоний ҳуқуқлар ва бахтиёр турмуш эгаси бўлиб қолгани илҳомбахш этди, завқига завқ қўшди, тилини бурро қилди, шеър ёзишга ва ижод қилишга ундади.

«Одамлар кўзидан яшириниб, шеър ёза бошладим, — дейди Зулфия автобиографиясида, — ёзганларимни бирон кимсага кўрсатиш мутлақо мумкин эмас, деб ўйлардим. Фақат тасодиф биринчи шеъримнинг бошланишига сабаб бўлди. Бу 1930 йилларда юз берган эди. Шундан сўнг дадилроқ бўлиб қолдим, ёзган шеърларимни дўстларимга ўқиб берадиган бўлдим: улар бирин-бирин журнал ва газеталарда босилиб чиқа бошлади».

Шеър машқи кучайган сайин Зулфия ижодига ўзбек фольклорининг ажойиб традициялари кўпроқ кириб кела бошлади. Таҳсил давомида шоира чуқурроқ танишган шарқ классикаси, рус маданияти ва илғор жаҳон адабиёти адибанинг ижодига катта таъсир ўтказди ва уни фикран бойитди. Педагогика билим юртида ўқиб юрган йил-йилларини эслаб, шоира автобиографиясида бундай деб ёзганди:

«Менда адабиётга қизиқиш уйғонди, китоблар кўз ўнгимда янги бир олам очди: буюк Навоийнинг ҳассос ғазаллари, Фузулийнинг дostonлари, Пушкиннинг биллурдай мусаффо сатрлари, Байроннинг исёнкор шеърлари, ғам-алам билан суғорилган Лермонтов мисралари ва оддий, аммо самимий Некрасов образлари мени борган сари ўзига мафтун қила борди».

Ана шу тарзда ижод бошланди. Аввало юрак сирларидек махфий бўлган илк шеърлар бора-бора деворий газеталарга, сўнграқ эса, газета ва журналларга кўчиб ниҳоят 1932 йилда «Ҳаёт варақлари» сарлавҳали биринчи шеърлар тўплами босилиб чиқди. Бу шоира ижодхонасидан парвоз қилган биринчи қалдирғоч эди.

Шундоқ қилиб, ўзбек адиблари ижодий эстафетаси билан Зулфиягача етиб келган тарих Улуғ Октябрь тўфайли тубдан ўзгарди, бахтли тақдирга айланди. Адиба Зулфия ана шу янги тарих ва тақдирнинг куйчиси сифатида адабиёт майдонига кириб келди.

Зулфия поэзиясининг асосий темаси социалистик ҳаётдир. Шоира қалбини ёш ва янги ҳаётнинг турли

томонлари қитиқлади, натижада мамлакатимизнинг улкан тараққиётини куйловчи «Юксалиш қўшиғи», «Улуғ байрамга» каби шеърлар туғилади. Бир гуруҳ шеърлар саноят темасида («Мен иш қизи», «Озод қиз», «Ишчига», «Ишчи комсомолга», «Завод йўлида» каби-лар), бир қатор шеърлар эса қишлоқ ҳаёти ҳақида («Қизил карвон», «Пахта», «Қишлоғим», «Колхоз қизи», «Еш тракторчига», «Баҳор» кабилар) ёзилганлиги, бир қанча шеърлар комсомолга, пионерга бағишланганлиги шоира бу даврда ҳаётнинг барча соҳаларини жиддий ўрганаётгани ва шу ўрганиш натижасида қалбида пайдо бўлган туйғуларни билганича қофияга солаётганини кўрсатади.

«Ҳаёт варақлари» ҳақида авторнинг ўз автобиографиясида бундай дейди: «Бу тўпламни варақлаб қолганимда, кўзимга ғўрлик ва камчиликлар яққол ташланиб, мени хижолатга солади. Лекин шу билан бирга унинг қаҳрамонлари, илгари сурилган фикрлар ва туйғулар ҳамон қалбимдан нари-кетмаган, ўйлайманки, доимо шундай бўлиб қолади».

Шоира илк ижодидаги камчиликларни ўша вақтдаёқ сезган эди ва бутун кучини ўқишга, билими ва маҳоратини оширишга, талантининг тарбиясига сарф қилди. Бу борада таниқли адиб Ҳамид Олимжоннинг роли катта бўлди.

Зулфия бу даврда ўз билимини ошириш устида ҳам кунт билан ишлади. 1935 йилда эса Ўзбекистон Фанлар комитети қошидаги тил ва адабиёт институтининг аспирантурасида ўқий бошлайди. 1938—1940 йилларда эса Республика болалар ва ёшлар адабиёти нашриётида редактор бўлиб ишлади.

1932 йилдан сўнг Зулфия ижодида беш-олти йиллик пауза бўлади. Ниҳоят, 1938—1939 йилда «Шеърлар» ва «Қизлар қўшиғи», деб сарлавҳаланган икки тўплами босилиб чиқди. Бу тўпламлар ижод дафтарининг янги варақлари, шоиранинг иккинчи туғилиши эди. Шундан буён Зулфиянинг оҳангдор қўшиғи узлуксиз ва баралла янграмоқда.

Сўнгги икки тўпламдан жой олган шеърлар Зулфиянинг илк ижодида белгиланган эстетик-принциплари мустаҳкамланганлигидан, бадий маҳорати анча ўсганидан далолат беради.

Бу даврга келиб шоиранинг образли тафаккурда қанчалик камолга эришганини «Баҳор кечаси» (1935), «Баҳор» (1936) каби шеърлар мисолида кўриш мумкин.

Табиат таърифига бағишланган бу шеърларда гўзаллик туйғуси ғоят ривож топган лирик қаҳрамон образи гавдаланади. Табиатдаги гўзаллик эса бахтиёр ҳаётимиз рамзидир. Шоира мазкур қўша гўзалликларнинг таърифи учун уларга муносиб сўзлар ва нафис образлар топа билган. Адиба баҳорнинг лаззатбахш хусусиятларини чиройли қилиб таърифлаб келади-да, уни ўз умрига, қиз умрига ўхшатади.

Шоиранинг бу давр ижодига мансуб бўлган «Ҳожар», «Нишондор қиз», «Сени севардим» каби қатор шеърларини ҳам хотин-қизлар онгида туғилган янгилик нишонларини бадий ифода этиб бера олган асарлар қаторида ижобий баҳолаш мумкин.

Умуман олганда Зулфия урушгача бўлган ижоди даврида қаламини яхшилаб қайради, талантини обдан тоблади, бадий ижод сирларини эгаллади ва ўзбек адабиётининг яхши вакилларида бири бўлиб олди. Улуғ Ватан уруши арафасида Зулфия ўқувчилар оммасига маъқул ва манзур адиба эди.

Уруш... Уруш бамисоли денгиз офатидек бирдан қўзғалди-ю, осойишта ва фаровон ҳаётимизнинг ҳамма соҳасига зарар етказди, қанча-қанча инсонларнинг ҳаёт шамига завол бўлди. Қанча моддий бойликларимизни порох дудига айлантирди. Қанча севгилар ипини бир тортиб узди-ю, қанча висол лаззатини ҳижрон азобига алмаштирди. Урушнинг барча моддий, маънавий ва руҳий қийинчиликларини кўтара олиш учун инсонга улкан бардош ва тоғдек юрак керак. Фақат бўлаётган жанг она-Ватан мудофааси эканлиги, биз асрлар бўйи орзу қилиб, қурбонлар бериб қўлга киритган бахтимизга фашист ҳамла қилгани, ишимиз ва урушимиз адолатли бўлиб ғалаба албатта бизники бўлиши ҳақидаги тушунча ҳалқимиз учун қувват манбаи бўлди. Қаламкаш дўстлар қаторида Зулфия ҳам Улуғ Ватан уруши даврида баракали ва мазмундор ижод қилди. Шоиранинг уруш даври ижод мевалари «Уни Фарҳод дер эдилар» (1943), «Ҳижрон кунларида» (1944) ва рус тилида нашр этилган «Верность» тўпламларидан жой олди.

Аввал айтиб ўтганимиздек, Улуғ Ватан уруши арафасидаёқ Зулфиянинг таланти етарли даражада тобланган, у ўзининг бош лирик қаҳрамони — совет аёли образини кўп планда ёритган машҳур шоира эди. Зулфия уруш темасини ана шу лирик қаҳрамони нуқтан назарида акс эттирди. Мазкур лирик қаҳрамоннинг минг-

лаб прототипи уруш оғирчиликларини ўз бўйнига олган мард совет аёллари эди.

Зулфия уруш даврида ёзган кўпгина шеърларида шу аёлнинг жуда ҳаётий ва ёқимли образи яратилган.

Зулфия поэзиясининг камолотидан дарак берувчи хусусиятлардан яна бири шундан иборатки, у воқеликни тарихан конкрет тасвирлайди. Маълумки, бундай тасвир принцип социалистик реализм ижодий методининг муҳим шартларидан биридир. Шоиранинг кўпгина асарларида севимли ёрини фронтга жўнатиб ҳижрон азобига бардош бераётган мард совет аёлининг типик образини кўрдик. Шу циклдаги «Палак» шеъри алоҳида диққатга сазовор. Чунки, 1943 йилда ёзилган бу шеърда миллий колорит жуда яхши берилган. Бу ҳол аввало асар миллий одатлардан бирининг тасвирига бағишланганида кўринади. Чунки, одатда қизлар бўй етса, яхши ният билан палак тикади. Мазкур шеърининг лирик қаҳрамони ҳам бахтиёр муҳаббат эгаси эди. Лекин — орага фироқ солди.

Албатта, урушнинг биринчи йилларида «ёлғон ваҳималар ҳам олди ҳушини», лекин ғалабага ишонч, висол дамига интилиш туйғуси бирор секунд уни тарк этгани йўқ. Соғиниш дардини ҳар ким ўзича кечирарди. Ғафур Ғуломнинг «Соғиниш» шеъридаги лирик қаҳрамон мўйсафид ота шундай дамларда ўроғу гулқайчи кўтариб ҳоврини босиш учун боққа жўнайди. Зулфиянинг лирик қаҳрамони эса ёш аёл, у ўз дардини ичида сўзлаб, қўлига игна олади, ғалаба дамларини орзу қилиб палак тикади.

Шеър шу қадар самимийлик билан ёзилганки, уни ўқиганингда урушнинг оғир кунларида меҳнат қилиб, чарчаб уйга келган, уйқу қочган узун тунларда ёрини ўйлаб палак тикиб ўтирган муқаддас ва пок ёр образи кўз олдингизда ёрқин гавдаланади. Шу машаққатлар билан тикилаётган палакдан мақсад нималигини белгилашда ҳам аёлларимизга хос назокат ва фидойиликни шоира жуда чиройли қилиб тасвирлаган. Палак тикувчи ёрнинг орзуси ғоят камтар, ўта яхши онларда палак сенинг рўпарангда турса бас.

Лекин шоира бу даврда ўз ижодида фақат интим туйғуларнигина тасвирлади, дейиш нотўғри бўлур эди. Зулфиянинг бир гуруҳ шеърлари юксак гражданлик пафоси билан совет ватанпарварлигини тарғиб қилади. Ватан таърифи эса ҳаққоний юракдан-юракка ўтади.

Бу жиҳатдан шоиранинг 1943 йилда ёзилган «Палак» шеъри энг юксак таҳсинга сазовордир.

Шоира ана шу самимият билан социалистик Ватанининг гўзал таърифини беради, шеърнинг ҳар бир сатри жўшқин ватанпарварлик руҳи билан суғорилган.

Шоирани мафтун қилган нарса она-Ватанинг беқиёс гўзал табиаи, ҳусни, фақат табиат гўзаллигигина эмас (ҳолбуки, бу гўзалликни ҳам инсон меҳнати барпо қилган), шоира социалистик Ватанимизнинг ижтимоий қиёфаси гўзал эканлигини қайта-қайта таъкидлайди. Она-ватанимизни муносиб тавсиф қилувчи бу шеър ўша давр руҳи билан суғорилган. Шунинг учун ҳам ватанпарварлик темаси уруш даврининг конкрет воқеаларига келиб боғланади.

Зулфиянинг «Палак», «Менинг Ватаним» каби шеърларини Улуғ Ватан уруши даври ўзбек совет поэзиясининг энг ажойиб дурдоналари қаторига қўйиш мумкин. Бунинг сабаби шеърлар ғоят актуал мавзуда ёзилганлиги, коммунистик партиявийлик билан суғорилганлиги, бадий жиҳатдан баркамоллигидир.

«Менинг Ватаним» шеърдаги характерли моментлардан яна бири, унда тасвирланган барча гўзалликлардан яқун сифатида келиб чиқувчи юксак оптимистик руҳдир. Агар бу шеър 1942 йил баҳорида, манфур душман шиддат билан юртимизга босиб келаётганда ёзилганлиги эътиборга олинса, унинг қиммати янада ёрқинроқ очилади. Шоира ўз эстетик программасини баён қилароқ бор талантини она-Ватан хизматига қўйганини ёзади. Бу сўзлар ижодкорнинг Ватан байроғи олдидаги юрак қасамидек жаранглайди.

Агар Зулфия шу вақтгача совет жангчисининг йирик образини чизган бўлса, «Уни Фарҳод дер эдилар» сарлавҳали поэмасида совет солдатининг эпик образини яратди.

Шоиранинг биринчи поэмаси бўлмиш бу асарнинг ҳамиртурушида реал воқеликдан олинган ғоят кўтаринки факт бор. Ўзбек халқининг машҳур ва сеvimли хонандаси Қобил қори Сиддиқов кўпчилик қатори фронтда жанг қилади, қаҳрамонлик кўрсатади ва бир куни қаттиқ яраланади. У ўлим олдидан сеvimли қўшиқларини куйлаб, жангчиларни ғалабага илҳомлантиради ва оғзида ашула билан жон беради. Ана шу конкрет фактдан руҳланиб ва унга бағишлаб шоира ўз поэмасини яратди.

1944 йил 3 июлда ўзбек халқининг талантли фарзан-

ди Ҳамид Олимжон ҳалок бўлди. «Зўр ва улкан санъаткорнинг, зўр граждон ва бир инсоннинг қалби тўхтаб, тиниб қолди. Шундай бир дўст ва шоирнинг ижодий журъатларга тушган гўзал умри шу хилда қутилмаган бир қазо билан узилиб қолишини иқрор қилмоқ ниҳоятда оғир ва мусибатлидир», деб ёзган эди «Қизил Ўзбекистон» газетаси ўша кунларда. Бу мусибат шоиранинг ҳаёт йўлдошига қанчалар оғир бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Шоира ана шу руҳда инсон ва ҳижрон, ҳаёт ва ўлим мавзуида бир қанча шеърлар ёзди. Шулардан намуна сифатида «Дейдиларки...», «Ҳижрон кунларида», «Юлдуз» (1944), «На балога этдинг мубтало», «Сен қайдасан, юрагим», «Кўрганмидинг кўзларимда ёш» (1945) каби шеърларини эслатиб ўтиш мумкин. Бу шеърларнинг ҳаммаси ҳам чуқур ҳиссиёт ва табиий ғамгин руҳида ёзилган.

Мазкур шеърларнинг мундарижаси айрилиқнинг алами, соғинишнинг юрак ўрташи, муҳаббатнинг мангу ва умрбодлиги, йиллар ўтса ҳам ёр ёддан чиқмаслиги, муҳаббат тарихини ва ширин дамларни эслаш каби тўла ҳаётий туйғуларнинг гўзал ифодасидан иборат.

Шоира баъзан ёрни юлдузга ўхшатади. Чиндан ҳам марҳум ёр юлдуздай узоқ ва ёрқин, фақат юлдуз авжи чақнаганда сўнади, аммо ёр жамоли маъшуқасининг кўз олдидан ҳеч қачон ўчмайди.

Авваллари ёри унга гул келтиради, энди эса рафиқа-си гул кўтариб, унинг бошига боради. Илгари муҳаббатнинг лаззатли дамларида ёш кўрмаган кўзлар, энди кўкрак тўла булутдай тинимсиз ёмғир чиқаради.

Шундай ва шунга ўхшаш образлар билан Зулфия инсоний туйғуларни поэзияда тасвирлайди. Шоиранинг бу мавзудаги шеърлари ичида «Баҳор келди сени сўроқлаб» асарини мен инсон туйғулари ифодасининг гултожи деб биламан.

Баҳор одатан ҳаётнинг рамзи, Ҳамид Олимжон эса адабиётимиз тарихида баҳор ва баҳор куйчиси сифатида машҳур эди. Мана яна баҳор келди, айрилиқнинг биринчи баҳори. Баҳор келди-ю, ўз куйчисини излади. Шоир юрган боғларни, тошларни, уйни кезди-ю, куйчисини кўрмади. Ётоғида эса қора кийган шоирани учратади.

Инсоний муҳаббатни ҳақиқий тасвирловчи бадийиш пишиқ бу шеърнинг эмоционал таъсири ғоят ўткир. Мен бу шеърнинг ёзилиш тарихи билан қизиққананда шои-

рамиз «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърни ҳижрон қалбини қийнаган баҳор кечаларидан бирида, оқшомдан тонг отгунча, бир нафас билан эзилганлигини айтиб берган эди. Чиндан ҳам шеър баён қилган қисмат бир бутунлиги шу фикрни тасдиқлаб турибди.

Зулфиянинг ушбу шеърларида Ҳамид Олимжоннинг ҳаққоний образи яратилган. Бу шеърларнинг фалсафий мундарижаси таҳсинга сазовор. Айрилиқнинг ғоят ачиқчилигини таърифлаётганда тўла ҳаққоний бўлган шоира пессимизмга берилмайди, ҳаётдан воз кечмайди, май билан ўзини унутмайди, балки севимли ёрининг ишини давом эттириш билан унинг ҳаётини давом эттириш мумкинлигини тўғри тушунади ва шу билан таскин топади. Ана шу ҳол шоиранинг «Ҳаёт жилоси» (1946) шеърда яхши баён қилинган. У тўшакда кучсиз ва ҳорғин аламга берилиб ётарди. Ташқаридан тушган ҳаёт жилоси унинг диққатини тортади.

Зулфия ижодида Ҳамид Олимжон хотирасига бағишланган шеърлар фақат уруш даври ижодига мансуб эмас. Бу шеърларга 1947 йилда ёзилган «Урик гуллаганда», «Ҳаёллар», 1950 йилда ёзилган «Соғинганда», 1954 йилда ёзилган «Бу ҳаётнинг...» сарлавҳали, «Океанда» (1960), «Қатра» (1962), «Соғиниб» (1968), «Ҳайкал» (1968), «Сенсиз» (1970) ва бошқа яна бир қанча асарлар киради, кейинги шеърлар ҳам мазмунан аввалгиларга бориб тақалади.

Бахтсиз ҳодисадан йигирма беш йил ўтгандан сўнг ёзилган шеърларда ҳам ҳиссиёт аввалгидек ҳароратли.

Зулфиянинг бу шеърларини адабий танқидчилик бирданига тўғри баҳолай олмайди. Баъзи танқидчилар шеърлардаги ғамгин руҳни пессимизм, деб қабул қилдилар. Агар уларнинг хоҳишларига қулоқ солинса, ўлим ҳақида, айрилиқ ва ҳижрон ҳақида маршларнинг оптимистик руҳида шеър ёзиш керак эди. Аслида эса Зулфиянинг бу шеърларида жуда юксак инсоний туйғулар тасвирланган ва булар ҳаммаси ҳаётга муҳаббат руҳи билан суғорилган. Иккинчидан, шахсий интим туйғулар фалсафий умумлашмалар даражасига кўтарилган ва бу шеърларни ҳақиқий поэзияга айлантирган. 1945 йилда ёзилган «Ғоиблар қайтганда» шеърда ғалаба они тасвирланган, Мана, ниҳоят узоқ кутилган онлар етиб келди. Шоирлар башорат қилган ғалабани халқ кўрди. Бу темани ҳар бир шоир ўзича ёритди. Зулфия эса ўзбек аёли нуқтаи назаридан ёритади. Жуда кўп онажонларимиз яна висол лаззатидан баҳраманд бўлдилар, муҳаб-

батнинг синови тугади. Ғолиблар она юртларига қайтдилар. Аммо...

Шундай уйлар ҳам борки, улар учун уруш илгарироқ тугаган. Қорахат ғалабани кўрмай кетганлардан дарак берган. Шу хил аёлларнинг тақдири шоира биографиясини эслатмайдими! Бинобарин, шоир хотирасига бағишланган шеърларнинг лирик қаҳрамони ва «Ғолиблар қайтганда» шеърининг лирик қаҳрамони туб моҳияти билан бир одам.

«Турналар учади» кинофильмини бир эсланг. Ундаги бош қаҳрамон аёлнинг ҳам ёри урушда ҳалок бўлади. Зулфиянинг лирик қаҳрамони билан бу кинофильмнинг қаҳрамонининг тақдири жуда ўхшаш ва уларнинг ғалабага муносабатлари ҳам бир хил, тўғрироғи, ҳар икки авторнинг бу проблемани ҳал қилиш принциплари бирдек. Ҳар икки аёл шу улуғ айёмда йиғига банд бўлиб уйда ўтирмайди. Чин совет кишиси сифатида коллективизм туйғусини намоён қилади, ғамда ҳам, қувончда ҳам ҳамиша халқ билан ҳамсаф бўлиш кераклигини тўғри тушунади.

Ёдингизда бўлса, «Турналар учади» фильмининг қаҳрамони ҳам шундоқ қилган эди. Фақат фарқ шундаки, Зулфиянинг шеъри оламга шуҳрат қозонган шу фильм яратилишидан ўн беш йил аввал ёзилган эди.

Зулфиянинг уруш даври ижоди унинг бадиий тақомидида катта босқич бўлди. Шоира бу даврда ўзининг қатор шеърлари билан ўзбек совет поэзиясини бойитди, уруш машаққатларини мардонавор енгган қаҳрамон совет аёлининг тўлақонли образини яратиб берди.

Улуғ Ватан уруши оламшумул ғалаба билан тугалланди. Адабиётимизнинг бош қаҳрамони она юртига йўл олди. Бутун эл халқ ғолибларини кутиб олиш учун иззат-икром билан пешвоз чиқди. Ана шу жангчи ўз қишлоғида уйқуга тўйиб кўзини очган биринчи тонг тасвири билан Зулфиянинг урушдан сўнгги давр ижоди бошланди. Унинг психологик ҳолатини тасвирлаш учун шоира характерли белгилар топа билган.

Шеър давомида боғнинг тасвири, тинч ҳаёт нашидаси билан баробар, албатта, шу тинч ҳаётнинг ажралмас бўлаги — муҳаббат туйғуси ҳам тасвирланади. Қўшни қиз Зебо йигит фронтдалиқ вақтида камолга етибди ва бу биринчи учрашув, биринчи қараш, энди юзага чиқишига уруш ғов бўлган биринчи муҳаббатни туғдиради. Ана шундоқ қилиб, Зулфия поэзиясининг лирик қаҳрамони бўлган ифбатли ўзбек қизи, урушнинг оғир кунларида

палак тикиб, ёр йўлига кўз тиккан матонатли ёр яқинда палакни ҳовли деворига қоқиб, дўстларини тўйига таклиф қилади.

Тинч ҳаёт ва яратувчи меҳнат темасини ҳар бир санъаткор ўз услубида ёритди. Натижада адабиётимиз хилма-хил асарлар билан бойиди. Шу хазинага ўз ҳиссасини қўшган Зулфия урушдан сўнгги даврда «Хулқар» (1947), «Мен тонгни куйлайман» (1950), «Дугоналар билан суҳбат» (1958), машҳур адиба Ойдин ҳақида очерк китобини (1953) нашр эттириб, ўқувчиларга тақдим этди.

«Қандай чиқдийкин? Одамлар баҳраманд бўлишга арзигуликмикин? Юксак дидли, теран туйғули совет китобхонига янги тўплам тақдим қилаётиб, муттасил ана шуларни ўйлайман»,— деган эди Зулфия автобиографиясида. Дадил айтиш мумкинки, бу тўпламлар одамлар баҳраманд бўлишига арзигудай. Зеро, тўпламлардаги шерларда шу одамлар ўзларининг ўша йиллардаги шуқуҳ ва шавқларини, ҳис ва туйғуларини гўзал образлар ифодасида кўрдилар.

Зулфия ижодида меҳнат темаси патриотизм ғоялари билан суғорилган. Агар шоира баъзи шеърларида буни кўпроқ ҳиссиётлар ифодаси шаклида, баъзан воқеалардан мантиқий хулоса сифатида ифода этса, бир гуруҳ шеърлари борки, уларда бевосита социалистик Ватан образи яратилган.

Шоира тушунчасида Ватан деганда бепоён Совет Иттифоқи гавдаланади. «Қайинзорда» (1950) шеърини шоира рус табиатининг гўзаллигини куйлашга бағишлаган, «Жануб оқшоми» (1950) шеъри эса Кавказ ёки Крим табиатидан мафтун бўлиб ёзилган. «Кўлда» (1952) шеърини ўқиганингизда Комсомол кўлининг латофати кўз олдингизда намоён бўлади. Шоира ҳам шу латофатдан илҳом олган.

Зулфиянинг бу хил шеърларини рассомлар таъбири билан, табиатдан этюдлар дейиш мумкин. Шоира ўлкасининг ҳар бир бурчагига ошиқона назар ташлайди ва бизни кўзи тушган гўзалликка ошна қилади.

Агар юқорида айтилган шеърлар Ватан картинасининг этюдлари бўлса, «Юртимни куйлайман» (1951) шеърини шу картинанинг тўла ва мукамал ифодаси дейиш мумкин. Унда социалистик Ватаннинг ғоят чиройли мадҳи бор. Шоира гоҳ ўзининг ватанпарварлик туйғуларини публицистик жўшқинлик билан тасвирлайди, гоҳ юртининг картиналарини чизиб, унга муҳаб

батингизни жуштиради, гоҳ унинг тарихини эслатиб, қаҳрамонлигини улуғлайди.

Зулфиянинг урушдан сўнгги давр ижодида социалистик Ватан, меҳнат ва тинчлик учун кураш темаси марказий ўринни эгаллаган. Бу йирик мавзуларни ёритишда шоиранинг поэтик палитраси янги-янги бўёқлар билан бойиди. Зулфия уларга мос бадиий формалар излади. Адиба ижодига публицистик оҳанг қўшилди. Хусусан, хотин-қизлар ҳаёти ҳақида ёзилган шеър ва мақолалари бунинг далилидир.

Публицистикликни фақат пафос ва умумлаштира тасвир сифатида тушуниш тўғри бўлмади. Публицистлик асосида самимийлик қанча кўп бўлса, унинг таъсир кучи шунча ўткирроқ бўлади, ундан ташқари, ўйлайманки, публицистика кўпинча муаллифни жуда ҳаяжонга солган мавзуда ва туйғулари ичига сиғмай кетган вақтда ёзилади. Зулфия учун шундай мавзу совет хотин-қизларининг тарихидаги беқиёс бахтидир.

Ана шу бахтни шоира яратган образларнинг тақдири мисолида гоҳо конкрет тасвирлайди, гоҳо уни умумлаштириб, завқу шавқ билдиради.

Ҳаёт мураккаб, эскилик сарқитларига ўралиб қолган аёллар ҳам йўқ эмас. 1950—1954 йилларда Зулфия ана шу хил аёлларга қарата бир тўп публицистик асарлар яратди. Шулардан бири «Паранжисини ташлаган хотинга» (1950) деб аталади.

Совет кишисининг энг характерли хусусиятлардан бири интернационализм туйғусидир. Шоира Зулфия автобиографиясида ёшлигини эслаб, ўша вақтларда узоқдан кўриниб турган Чимён тоғларини кўрсатиб, онасидан тоғ ортида нималар борлигини сўраганини, онаси эса у музли тошлардан ўтиб бўлмайди, — деб жавоб берганини ёзади¹. Лекин булар ортида ҳам худди биздек одамлар бор эди. Уша мушфиқ она бунинг хаёлига ҳам келтира олмаган ва пастаккина Чимён тоғини дунёнинг одам ўтиб бўлмас девори² деб билган. Инқилоб ғояларидан куч олган унинг бахтиёр қизи Зулфия эса Ҳимолай тоғларидан ўтиб Ҳиндистонга борди ва у ерда ҳам тинчлик учун жон фидо қилишга тайёр мард кишиларни учратди, улар билан дўстлашди.

Шоира ўша автобиографик мақоласида ҳинд кишилари совет ёзувчиларини қандай илиқлик билан кутиб

¹ «Вопросы литературы», 1955 г. № 6, стр. 61.

² Уша журнал, 61-бет.

олганликларини шодланиб ҳикоя қилади. У ҳинд аёли шеър ўқиши ва гўзалликдан лаззатланиши худди қизи Хулқарники кабилигини таъкидлаш орқали соф идеаллар йўлидаги инсонлар қалбининг ўзаро иттифоқи умумликка асосланишини баён қилган.

«Ёки шоира Японияга борганда Хиросима фожиасининг изларини ўз кўзи билан кўрган. Она ҳамиша боласини куйлайди. Шоира атом ўзининг даҳшатли кучини кўрсатган бахтсиз япон болаларини кўрганда, унинг кўз олдига Омон келиши ва ширин набираси гавдаланади. «Биз сукутда қолдик: мен ёнимда турган нотаниш япон аёлининг қўлини ушладим. Таржимон биздан узоқда эди. Биз бир-биримизнинг қўлимизни қаттиқ қисдик. — Уруш бўлмайди. Йўл қўймаймиз унга! — тахминан шундай деган эдим мен япон аёлига ўз ишорам билан».

Шоира тинчлик ҳаракатининг тарафдори қаторида, Осиё ва Африка ёзувчиларининг бирдамлик ҳаракати иштирокчиси сифатида кўп миллатларда бўлди. Шри Ланкада шеър ўқиди, Хитойда меҳнаткашлар билан учрашди, Югославия ва Бирмада бўлиб, совет халқлари ҳаётидан одамларга ҳикоя қилади. Буларнинг ҳаммаси ажойиб ҳаёт таассуротлари бериб, шоира ижодининг мавзу кўламини ғоят кенгайтириб юборди. Энди унинг лирик қаҳрамони жаҳон миқёсига чиқди. Халқаро масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок этди. Мана шу фикр ва туйғуларни ифода этиб шоира араб халқининг озодлигини табриклар ва совет халқи билан дўстлигини улуғлаб 1958 йил январь ойида Қоҳирада «Салом Миср» шеърини ёзди.

Зулфия чет эл тематикасида, халқаро дўстлик мавзусида анча шеър ёзди. Уларнинг ҳаммасини жам қилиб, бир бутун ҳолда баҳолаганда бу диллар мушоираси, дўстлик ва бирдамлик куйлари деб аталиши мумкин. Ана шу цикл шеърларнинг гултожи 1958 йилда ёзилган «Мушоира» шеъридир.

Узоқ тарихда машҳур бўлган мушоира тушунчасини шоира янгилайди ва жуда ўрнини топиб ишлатади. Шарқ адабиёти илғор вакилларини тинчлик йўлидаги бирдамлиги ва шу ғояни жуда тўлиқ ифода этувчи мушоира сўзи тез тарқалиб кетиши шоиранинг хизмати дидир.

Шеър воқеабанд бўлиб, унда ҳинд оқшомларидан бири, аҳли санъат жам бўлган тасвири билан бошланади.

Шоира бу мушоирага дунёнинг кўп мамлакатлари

иштирок этаётганини ва уларнинг ўзаро иноқлигини ифода этишда ҳам оригинал йўл топган. Ҳинд одати бўйича уйга кириш олдидан пойафзал остонада ечилиб қолдирилади. Дўстлар пойабзали яхши, чиройли, юксак ҳунар намунаси, Зулфия чет эл ҳаётини тасвирларкан, «бизда совет ғурури бор», деб ёзган ва шу принципда ҳамийша мустақкам турган Маяковский изидан боради. Бу ҳол ўз пойабзалини баҳолашда ҳам сезилиб турибди.

Остонанинг таърифи чиройли. Лекин шеърнинг асосий мазмуни чодирнинг ичидаги воқеалардан ҳикоя қилади. Чодирда эса мушоира авжида. Шоира бу давранинг янада кенгроқ бўлишидан хурсанд. У даврага фақат шоирларни эмас, ишчи ва деҳқонни ҳам, яъни шеърят қаҳрамонларини таклиф этади. Шундоқ қилиб мушоира тушунчаси бир идеал билан бирлашган турли халқ вакилларининг анжумани маъносини касб эта боради. Бу ниҳоят илғор, ўз ўрнида айтилган гоят керакли сўз эди.

«Бирмунча таржималар ҳам қилдим, — деб ёзган эди шоира автобиографиясида, — Некрасовнинг ажойиб асарлари «Рус аёллари» поэмасини улуғ бир муҳаббат ва ҳисси билан ўзбек китобхонига етказишга ҳаракат қилдим. Лермонтов ва Некрасов, С. Шчипачев ва В. Инбер, белорус ва украин шоирлари, сўнгги йилларда эса ҳинд ва урду тилидан қилинадиган таржималар худди ўз ижодим каби менга ҳузур бағишлайди».

Шу гапларни конкретлаштириб, бу таржималардан намуна сифатида Леся Украинкадан «Марварид ёшлар», «Оқшомги соатда», «Умид кутаман», «Куйларим», «Ҳаёт суви» шеърларини, Эди Огнецветнинг бир қанча асарларини, Соломя Нариснинг «Менинг ўлкам», «Куйлар юрак», «Салом» каби шеърларини, Мирдза Кемпенинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга бағишланган асарини, Марварид Дилбозийнинг «Меҳнатдир менинг отим», «Онамдай севган ҳаёт» шеърларини ва ҳинд адабиётининг булбули Амрита Притамнинг «Панжоб овози», «Бхатра» асарларини эслатиб ўтиш мумкин. Бу таржималар ҳам халқларнинг ўзаро алоқаларини ривожлантиришда, уларни ўзаро дўстлаштириш ниятида шоира уюштирган диллар мушоираси эди.

Севимли шоирамизнинг ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги улкан хизматлари учун «Социалистик Меҳнат Қаҳрамони», «Ўзбекистон ССР халқ шоири» деган шарафли унвонга сазовор бўлди, унга СССР Дав-

лат мукофоти, Ҳамза номидаги республика давлат мукофоти берилди.

Совет адабиётининг халқаро обрўсини оширишда Зулфиянинг кўпгина жаҳон тилларига таржима қилинган асарлари катта роль ўйнади. Бу ҳол ўзбек совет шоирасининг Неру ва «Нилуфар» мукофотларининг лауреати қилди. Болгария ҳукумати эса уни орден билан мукофотлади.

Шоира Зулфия ҳозир ижод парвозининг авжида. Ижод эса турли жанрларда давом этмоқда. Унинг бир қанча шеърлари болаларга бағишланди. Шулардан бир туркуми «Бир бола бор оти Алишер», деб аталган эди.

Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси асосида ёзилган опера либреттоси ҳам бу хилма-хилликни бойитди. Маълумки, бу либретто саҳналаштирилган ва мазкур опера санъатимизнинг катта зафарларидан бири сифатида жамоатчилик томонидан баҳоланган.

Зулфиянинг кейинги давр ижодида шеърят туркумлар кўп. Улардан бири шартли равишда Қозоғистон цикли дейилса, яна бирини Ҳамзаобод цикли дейиш мумкин. Шоиранинг «Ўғирламанг қаламим бир кун» каби шеърларини унинг эстетик диаграммасини ифода этувчи туркум, деб қабул қилиш мумкин.

Зулфия ижодида Ҳамза, Ҳ. Олимжон, Ойдин, санъаткор Қобил Қори Сиддиқовлар образи яратилган. Бу мавзудаги шеърларда ҳаёт ва ижод масалалари устида мушоҳада юритилади. Унинг «Қуёшли қалам» деб номланган достони (1970) атоқли адибимиз Ойбекнинг жонли образини гавдалантиради. Бу дoston шоира ижодининг камёб халқ намунаси сифатида алоҳида эътиборга сазовор.

Зулфия — ҳассос лирик шоира. Унинг туйғуларида олам намоён. Мақоламизнинг илк сатрида биз шоира ижодининг бош мавзуи — Совет Шарқи аёлининг улуг инқилоб туфайли эришган беқиёс бахти деган эдик. Шу бахт куйчиси сифатида у шуҳрат қозонди, тарихга кирди.

Аёл бахти!

Мендек аёл бахтига

Тақдир маликани кўрганми лойиқ?

Халқ меҳрида, ёрман эл шуҳратига

Бахтли аёл деса ҳақли халойиқ...

АБДУРАҲИМ ҒАЙРАТИЙ

Совет ҳокимиятининг биринчи йилларида ҳам ҳаётда, ҳам идеология, шу жумладан, адабиётда ғоявий кураш қизғин давом этар эди. Ҳамза, Завқий, Айний, А. Авлоний, М. Сўфизода каби илк совет ёзувчиси ва шоирлари социалистик революция ва унинг оқибатларини чин юракдан қутлаб ижод қилган бўлсалар, бир гуруҳ фикри бузуқ ёзувчилар революция зарбасидан доду фарёд чекардилар. Бу реакцион гуруҳ ҳаёт ва халқ томонидан сурилиб ташланар ва кун сайин кучсизланиб, тугаб борар эди. Социалистик платформанинг эса иши ҳам ва келажаги порлоқ бўлгани учун кун сайин обрўйи ошар, кучи ортар, янги-янги ёзувчилар билан бойиб борарди. 20-йилларда ана шу даврага кириб келган ёш кучлардан бири шоир Ғайратий бўлди.

* * *

Ғайратийнинг исми Абдураҳим, отасининг номи эса Абдулла бўлиб, у 1902 йилда Тошкентда, Дегрез маҳалласида туғилган. Шоирнинг онаси у туғилганидан бир ҳафта ўтар-ўтмас вафот этади ва ёш Абдураҳимни Ойимхон исмли аёл фарзанд қилиб олиб тарбиялайди. Анчагина фозила бўлган бу аёл Абдураҳимнинг саводини чиқаради, бўлғуси шоирни халқ оғзаки адабиётининг намуналари билан таништиради.

Бола ўн ёшга етганда, отаси Абдулла аканинг тарбиясига қайтади. «Отам,— деб эслайди шоир,— ўз даврининг машҳур иморат усталаридан бири бўлиб, саводли бўлгани учун адабиётга қизиққан ва менда ҳам адабиётга ҳавас уйғотган».

Ёш Абдураҳим 1912—1915 йилларда бошланғич мактабда, 1915—1916 йилларда эса бир оз муддат мадрасада ўқийди. Шу йилларда у Шарқ классик адабиёти ва айниқса Навоий, Муқимий, Фурқатлар ижоди билан чуқур танишади.

Улуғ Октябръ социалистик революцияси Абдурахим-га илм олиш ва ўз қобилиятини тарбиялаб вояга етказиш учун тўла имконият яратиб берди. Революция ғалабасининг биринчи кунларидаёқ у қисқа муддатли ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқийди. Абдурахимдаги бадий адабиётга бўлган ҳавас шу йиллари уни айрим машқ шеърлари ёзишга олиб келди. Ана шу шеърлардан бири «Болалар ҳафтаси» сарлавҳаси билан 1921 йилда «Қизил байроқ» газетасида босилиб чиқди.

Совет халқига сидқидил билан хизмат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ёш шоир ҳақиқий санъаткор бўлиб етишиш учун воқеликни яхши билиши, социалистик ҳаётнинг меҳмони эмас, балки актив иштирокчиси бўлиши зарурлигини тез тушунди ва бир неча вақт Тошкент атрофи районларида халқ маорифи соҳасида фаол хизмат қилди.

Ғайратийни тўла асос билан А. Безименский, А. Жаров, М. Светловлар қаторида илк комсомол шоирларидан бири, деб аташ мумкин.

Социализм ишига содиқлик, шу курашда актив қатнашиш, янги ҳаётдан олинган таассуротлар ёш шоирга илҳом беради ва унинг «Комсомол», «Кетмоним» каби биринчи шеърлари майдонга келади. Бу шеърларда шоир идеяси декларатив суратда баён қилинса ҳам, лекин шеърларнинг пафоси жўшқиндир.

Ёш совет мамлакатининг ҳаётсевар гражданига хос бўлган бу жўшқинлик Ғайратий поэзиясининг асосий белгиларидан бири бўлиб қолди.

Бу оптимизмнинг манбаи ҳаётда ғалаба қилиб келаётган янгилик социалистик онг ва ҳаёт билан шоир дунёқарашининг умумийлигидир. Шунинг учун ҳам Ғайратий идеологик иккиланишларга йўлиқмай, ўз ижодининг бошиданоқ энг тўғри йўл тутди. Унинг «Шоир», «Шеърим», «Менинг туйғуларим», «Тамбурчи қизга» каби шеърларида шу эстетик позиция баён қилинади. Мана, шоирнинг ижодий программаси:

Йўқлик дostonин ҳар дамда ўқиб,
Афсоналардан маънолар тўқиб,
Яшаш йўлидан кетмакка қўрқиб,
Оммадан узоқ бўлмасин шоир...
Эркин меҳнатнинг нашъасин сезсин,
Мавҳум ва сирли йўллардан безсин,
Синфий ётларнинг кўксини эзсин,
Курашда қолоқ бўлмасин шоир.

Ғайратийнинг илк поэтик ижодида ўша давр адабий ҳаётининг изи аниқ сезилади. Маълумки, бу давр адабиётида кучли идеологик курашлар бўлиб ўтди. Ўзининг дунёқараши билан социалистик революциянинг оламшумул моҳиятини тўғри тушунмаган баъзи шоирлар ҳаётдаги янгиликларни, бу янгиликларнинг прогрессив ролини кўра олмадилар ва пессимизмга берилдилар. Ғайратий, кўплаб совет шоирлари қаторида, юқоридаги тип шоирлар билан мунозара қилиб, ўз асарларида революция самараларини улуғлади, ҳаётга оптимистик муносабатда бўлди. Бу ҳол, айниқса, унинг Ватан мавзуидаги «Тузалган ўлкага» шеърида яққол кўринади.

Янги социалистик ҳаётнинг гўзаллигини шоир биринчи навбатда меҳнат кишининг том маънода озод ва ҳаётнинг ҳақиқий хўжаси бўлишида кўради. Шу нуқтаи назарданpoleмик ўткирлик билан ёзилган «Ер ишлаганники» сарлавҳали шеър диққатга сазовордир. Шоир эски ва янги тузумни, революциядан олдинги ва сўнги меҳнатни антитеза қилади.

Бу шеър 1925 йил 15 январда, Ўзбекистонда ер ислоҳоти бўлиб, батрақлар умрида биринчи марта ўз ерига эга бўлаётган даврда ёзилганлиги эътиборга олинса, Ғайратий поэзиясининг яна бир хусусияти — сиёсий актуаллиги очилади.

Ғайратийнинг бу давр поэзиясида ҳаётий масалалар кўтарилиб, сиёсий жиҳатдан тўғри талқин қилинган, илгари сурилган ғоя ўз-ўзидан муборак бўлган бўлса-да, лекин бу ғояни бадий образга ўраб тақдим этиш маҳорати ҳали шоирда етарли эмас эди. Ўткир пафос жўшқинлик шеър интонациясини кучайтирган-у, ammo бадий либосга ҳали сайқал бера олмаган.

Ғайратийнинг бу давр шеърларининг кўпчилиги социалистик Ватан мавзуига бағишланган. Шоир бу бепоён Ватаннинг бойлигини, унинг одамларини ҳар томонлама тасвирлайди. Бу шеърлар мазмун эътибори билан цикл ҳисобланиши мумкин. Бу циклга «Фарғона», «Бўзсув бўйларида», «Денгиз қучоғида», «Нефть булоғи», «Қирлар қучоғида», «Пахтазорда», «Булоқлар ёнида», «Хайр, Арашон», «Днепр бўйларида», «Чўллар куларкан», «Ёз кечалари», «Тоғ-сувлари» каби бир қанча шеърлари киради. Бу шеърларнинг ҳаммасида инсоният асрлар давомида орзу қилган ҳаётга эришган, меҳнат билан яшнаган, халқлар дўстлигининг тантанасига эришган Совет Ватанининг гўзал манзараси гавдаланади.

Она-Ватаннинг гўзал табиатига шоир ва унинг лирик

қахрамонининг чексиз муҳаббати «Тоғ сувлари» шеъри-
да зўр нафосат ва бадийят билан акс эттирилганки, бу
шеър шоирнинг бадий маҳорати ўсиб борганлигини ҳам
кўрсатади.

Юксақдан келасиз, эй тоғ сувлари,
Садаф чўққиларнинг юзини ювиб.
Кумушдек чеҳрангиз тортар нигоҳим,
Чопасиз тоғларни тубанга қувиб.
Бриллиант томчиси учар ҳар ёнга,
Ўйноқи кўпиклар бошлар ширин куй.
Олтин киприкларни қадайдн қуёш,
Рашк билан айтади: «Шўхлигингни қўй».
Шўхликни қўймасдан бир дам, бир нафас
Ўйноқи умримдай қайга оқасиз?
Биламан: сахий ер қўйнига кириб,
Кўксига бегубор чечак тақасиз!

Шоирнинг она-Ватан гўзаллиги ҳақидаги мақтови
биринчи навбатда ҳаётни гўзал қила билган совет киши-
сига қаратилган. Совет кишиси эса ўзининг маънавий
қиёфаси билан янги тип инсондир. Совет кишисининг
ўзига хос характерларидан бири, унинг меҳнатга янгича,
социалистик муносабатда бўлишидир. Ғайратийнинг
«Ғалаба марши», «Қўшчи ашуласи», «Кетмоним», «Те-
мир билаклар сўзи», «Пахтазорда», «Теримчи қизга»,
«Қумри», «Пахтакор сўзи», «Чопиқда», «Зарбдор қиз»,
«Тракторчи йигит», «Қатта Фарғона каналига» каби
қатор шеърларида социалистик меҳнатни қаҳрамонлик
иши, шон-шараф иши тарзида мадҳ қилинади.

Шоирнинг бир қанча шеърлари аёллар озодлиги,
тенг ҳуқуқлиги, меҳнатдаги қаҳрамонлиги каби маса-
лаларга бағишланади. «Мен эркли», «Тамбурчи қизга»,
«Қўйинг, ўйнасин!», «Энди», «Она сўзи», «Севгим», «Те-
римчи қизга», «Қумри» каби шеърлари шулар жумла-
сидандир.

Ғайратий поэзиясининг мавзулар доираси кенг, «Ўғ-
лимнинг дафтарига», «Қиш», «Қушлар» каби шеърлар
болаларга атаб ёзилган. Бу шеърларда шоир болалар
психологиясини яхши бера билган. Қиш ёки баҳор пей-
зажини тасвирлар экан, у қаҳрамонлари ва ўқувчилар-
нинг қизиқишларидан келиб чиқади. Ғайратийнинг бола-
лар учун аталган шеърлари вазнининг енгиллиги,
қофиясининг мусиқавийлиги, равонлиги билан ажралиб
туради.

Шоир қайси бир воқеани қаламга олмасин, бизни шу ҳаётга эриштирган Коммунистик партия эканлигини унутмайди. Шунинг учун ҳам унинг шеърларида шонли партия ва унинг доно доҳийси Ленин улуғланади. Ғайратий «Ленинсиз тўрт йил», «Эслаш», «Ленин тирик», «Ленин Октябрга» каби шеърларида улуғ доҳий образини яратишга уринади.

Ғайратийнинг урушгача бўлган беш йилликлар давридаги ижоди жуда сермахсул. Бу даврда унинг «Эрк товуши» (1927), «Яшаш тароналари» (1928), «Темп» (1932), «Олов танлар» (1938), «Севги» (1939), «Олтин ёшлик» (1940) каби тўпламлари босилиб чиқди. Бу даврда Ғайратий ўзбек совет адабиётининг етакчи ёзувчилари қаторидан жой олди. Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг съездига борган ўзбек ёзувчилари делегацияси составида Ғайратий ҳам бор эди.

Урушгача бўлган беш йилликлар даврида ўзбек совет адабиёти тематикасидаги жиддий ютуқлардан бири халқаро мавзуларда ёзилган асарларнинг кўп бўлишидир. Бу фикрнинг исботи учун Ойбекнинг актив курашчи Эмилия образи яратилган «Қаҳрамон қиз» дostonчаси, Ғ. Ғулomнинг «Мадрид қўшиқлари», Уйғуннинг «Она», А. Умарийнинг «Ўлим ўғриларга», Ҳ. Пўлатнинг «Ўртоқ Гардон» каби асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу асарлар Европа халқларининг фашизмга қарши курашига бағишланган.

Шарқ халқлари учун Улуғ Октябрнинг аҳамиятини очиш ўзбек совет адабиётининг сиёсий вазифаларидан бири эди ва ҳозиргача шундайдир. Ҳамид Олимжоннинг «Икки Шарқ», Ғ. Ғулomнинг «Хитойдан лавҳалар» каби асарлари адабиётимизнинг юқоридаги вазифасини бажаришда катта роль ўйнаган. Ана шу анъанага қўшилиб Ғайратий ҳам 1928 йилда «Исён алангалари» сарлавҳали шеърини ёзади. Бу шеърда Улуғ Октябрь социалистик революцияси мазлум Шарқни уйғотганини, унга озодлик йўлини кўрсатганини тўғри таъкидлайди.

Кейинроқ «Онамга хат», «Жинаста» поэмаларида Ғайратий яна шу мавзуга қайтади. Поэма жанрининг воқеаларни кенг кўламда тасвирлашга имкон беришидан фойдаланиб, шоир бу асарларда мавзунини кенг ва чуқурроқ очади.

«Онамга хат» (1933) поэмасида Қашқар аҳолиси мисолида қўшни уйғур халқининг эксплуататорлар зулми остида кечирган оғир ҳаёти тасвирланади. Ҳақиқатан ҳам шоир ўтмиш тарихни поэма ёзилган давр билан боғ-

лаган. 30-йилларда, бизда бахтиёр ҳаёт гуллаб-яшнаётганда уйғур халқи ҳали империалистлар панжаси остида азоб чекар эди. Ғайратий бу империалистик зулмни поэмада қуруқ декларациялар, эмоционал ҳайқириқлар билан эмас, балки, конкрет шахсларнинг ҳаёт ва тақдирлари орқали очади.

Ғайратий «Жинаста» поэмасини 1935 йилда ёзди. Ўз ижодий усулида маълум бир мавзунини ҳар томонлама ёритишга ўрганган Ғайратий бу поэмада яна қардош уйғур халқининг ҳаётига мурожаат қилади. Поэманинг марказида уйғур қизи Жинастанинг ҳаёти туради. Жинаста Темир ва Ҳамроҳоннинг ягона қизи. Темирнинг бир оз ери бор. Лекин бу ерга чиқадиган солиқ доимо Темирнинг бўйнига қарз бўлиб тушади. Асар конфликтини аввало шундан бошланади:

Чунки қишлоқнинг чўнги
Қосимдан келиб фармон.
Темир фикрин қоплади
Яна азоб беомон.

Солиқни тўлай олмагани учун Темирни Қосим қамаб қўяди.

Темирни ноҳақ қамалиб кетишдан сақлаб қолиш учун хотини Ҳамро ва қизи Жинаста йўл излайди. Бу йўл Қосимни хурсанд қилиб, Темирнинг гуноҳини тилаб олиш эди.

Жинастанинг гўзаллиги ва одоби, ақллилиги чор атрофда машҳур эди. Уни Қодир исмли бойвачча яхши кўриб қолади. Унинг ўз ниятига етиши учун Қосим ёрдам беришга ваъда беради. Темирнинг йўқ гуноҳини, бўлмаган қарзини кечириб ҳисобига унинг қизи Жинастани Қодирга беришини талаб қилишади. Шундай қилиб, асарда тасвирланаётган ижтимоий конфликт билан ахлоқий конфликт бирлашади ҳамда кураш картинаси кенгроқ очилади. Чунки бу кураш инсон эрки учун олиб борилаётган ҳаёт-мамонт кураши бўлиб қолади. Ана шу оғир вазиятда улар Совет мамлакатига умид кўзи билан қараб, ундан нажот кутадилар. Темир қизи Жинастани олиб, совет чегараси томон йўлга тушади. Лекин уларнинг кетларидан қувадилар.

Натижасида Жинаста ўз озодлиги учун курашиб қурбон бўлади. Шоир ҳақли равишда бу оқида қизнинг қотиллари Қосим, Қодирхунларга нафрат доши ёғдиради.

Ғайратийнинг сеvimли ижодий усулларидан бўлган бир мавзунини бир неча жанрда ишлашини, унинг атоқли ўзбек ёзувчиси Ҳамза ҳақида ёзган асарларида ҳам учратамиз. Шоир узоқ вақтдан бери унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида асар ёзиш ниятида бўлиб, ниҳоят повесть жанрини маъқул кўрди ва 1949 йилда Ҳамзанинг ёшлик йилларига бағишланган повестдан бир парчасини матбуотда эълон қилди. Айни вақтда шу ниятни ўзга жанрда ишлаб, 1957 йилда «Шоирнинг ўлими» поэмасини ёзди. Унда Ҳамзанинг 1928-1929 йиллар мобайнида Шохимардонда аёллар озодлиги учун олиб борган кураши, колхоз қурилишида иштирок этиши, шайхлар уяси бўлган мазорни тугатиш учун динга қарши ташвиқот ишларини олиб бориши каби воқеалар тасвирланган. Сўнграқ яна «Бизнинг Ҳамза» сарлавҳаси билан Ғайратийнинг ҳужжатли қиссаси бошилди.

Ғайратийнинг диққатга сазовор бўлган асарларидан яна бири «Дорго» (1938) балладасидир. Бу асарда муаллиф инсон зулми остида эзилган жамиятда муҳаббатда бахтиёрлик бўлиши мумкин эмаслигини Доргонинг ўғли Ниёзнинг фожеали тақдири мисолида кўрсатади. Улуғ Ватан уруши бошланди. Ғайратийнинг Улуғ Ватан уруши давридаги шеърларининг мавзунини ҳам, бадий шакли ҳам ҳар хил. Ватан, халқлар дўстлиги, ғалабага ишонч, душманга нафрат каби мавзуларда газал, рубоий жанрида ёзилган шеърлар унинг далилидир.

Бир группа шеърларида шоир халқимизни душманга қарши курашга чақиради:

Ташлагил қадам олға, ўзни марди майдон қил,
Қон талаб фашистларнинг икки дийдасин қон қил.
Бермагил ёвузларга бир дақиқа хушнудлик,
Гул Ватаннинг мард ўғли, кўкрагингни қалқон қил.

Ғайратий ўзининг «Шафқат ҳамшираси», «Кунлар келар» сингари бошқа қатор шеърлари ва бир қанча рубоийларида ватанпарварлик ғоясини илгари суради:

Севги бор, вафо бор, висол бор, ёр бор,
Бу истак завқларга вобаста даркор.
Севгининг энг улуғ лаззатлиси шу:
Ватанга муҳаббат, ватандир зинҳор.

«Сенга атāб», «Менинг совғам», «Севги ва вафо», «Уч ол», «Ғарбга кетдим» каби шеърларида ҳам худди шу мавзу фронт ва фронт орқаси ҳаётининг ҳамда улар бирлигининг тасвири фониди очилади.

Улуғ Ватан уруши мамлакатимиз халқларининг мустаҳкам дўстлигига бир синов бўлди. Уни тоблантирди ва чиниқтирди. Бу муҳим воқеа адабиётда ҳам ўз аксини топиб, халқлар дўстлиги шу давр адабиётининг етакчи мавзуларидан бирига айланди. Ғайратийнинг «Қадрдонлар», «Катерина», «Днепрга» каби шеърларида ана шу халқлар дўстлиги куйланади.

Ғайратийнинг урушдан сўнгги давр ижодида халқимизнинг мардонавор меҳнати («Халқ истаги», «Қизларнинг дафтари», «Меҳнат ва муҳаббат», «Пахта пунктида», «Теримчи қизга», «Сувчи» каби шеърлари), шу меҳнат билан гўзал тус олган она-Ватан картинаси («Қор», «Тошкент тонги» «Ватан», «Улуғ Москва», «Республикам» шеърлари) ва барча ишчиларимизнинг илҳомчиси ҳамда ташкилотчиси Коммунистик партия («Улуғ партиям») асосий ўрин эгаллайди. «Ленин», «Ота сўзи» каби шеърларида эса, В. И Ленин образини яратишга интилади.

Ғайратий айна вақтда моҳир ҳикоянавис сифатида ўнлаб ҳикоя ва очерклар яратди.

Ғайратий ўз ҳикоялари билан кишилар онгидаги эскилик сарқитларига қарши ўт очади. Унинг «Довдираш» (1933), «Тепалик мазор» (1956), «Халала», «Сабаби тириклик» (1958), «Махсум қочди» (1960) каби қатор ҳикояларида дин ва дин арбобларининг маразликлари аччиқ кулги билан фош қилинади. Шу маънода бу ҳикояларнинг тарбиявий аҳамияти катта.

Ғайратийнинг бошқа бир гуруҳ ҳикояларида социалистик меҳнат ва ахлоқ мавзуси турли планда ишланган. «Ола буқа билан Тарғилой тўйи» (1959), «Тарғилойнинг ҳасрати» сарлавҳали ҳикояларида автор оригинал бадий шакл, рамзийликдан фойдаланган ва муайян муваффақиятга эришган.

Унинг 60-йиллардаги ижоди анча сермахсул бўлди. Мўйсафид шоиримиз совет воқелигининг турли соҳаларини куйловчи шеърлар яратди, матбуотда публицистик мақолалари билан чиқиб турди.

Бахтиёр ўзбек халқининг социалистик ҳаёти ва меҳнатини куйловчи оташнафас шоир Ғайратий ҳамиша она халқига муносиб асарлар яратиш истаги билан ижод қилади:

Юрак торим ишқинг билан жаранглар,
Ишончимсан, паноҳимсан, улуг халқ.
Сенинг кучинг, қудратинг-ла, ҳар замон,
Ижод селобига бўлдим буткул гарқ.

Умр китобга ўхшайди. Инсон бутун ҳаёти давомида қилган ишлари билан бу китобни бобма-боб ёзиб боради. Аммо ўлимгина бу иншога сўнгги нуқтани қўяди. Агар шу фикрим сизга жоиз бўлса яқинда ўзбек совет адабиёти деб аталмиш катта китобнинг илк саҳифаларидан бирига нуқта қўйилди, адабиётимизнинг биринчи авлодига мансуб бўлган яна бир чинор қулади. Ўзбекистон ССР халқ шоири Абдураҳим Ғайратий вафот қилди.

Мен Ғайратий домланинг ижоди ҳақида илмий тадқиқотлар қилганман. Унинг тўпламига 1959 йилда ёзган илк сўзим қисқа эди. Кейинги томларига, хусусан икки томлик асарларига ёзилган сўз бошида устоз шоир ижоди ҳақидаги фикрларимни кенгроқ баён қилганман. Ғайратий ижоди ҳақидаги фикрларимнинг лўндаси унинг олтмиш ва етмиш ёшга тўлиши муносабати билан ўтказилган тантанали юбилей маросимларида қилган докладларимда жамоатчиликка айтганман. Бу мақолам, кўп афсуски, ана ўша фикрларимнинг хулосаси, сеvimли шоиримиз ҳаёти ва ижодининг хотимаси бўлиб ёзилди.

Ғайратий ўзбек совет адабиётининг эстетик принципларини шакллаган устоз адиблар плеядасига мансуб бўлиб, қирқ беш йиллик ижоди давомида адабиётимизнинг бутун бошли бир бобини яратди. У икки улуг устоз М. Горький ва Ҳамзани кўрган ва улар ҳақида бизга ҳикоя қилиб берган домлаларимиздан бири эди. М. Горький билан у 1934 йилда Совет ёзувчиларининг I съездида учрашганди ва бу учрашув ҳақидаги хотираларини биз диққат билан ўқиб чиққанмиз. Ҳамза билан эса у кўп марта кўришган, ижодий мулоқотда бўлган ва бу устозига муҳаббатини «Бизнинг Ҳамза» асарида ҳужжатли ҳикоя шаклида баён қилган.

Ғайратий шоир эди. Унинг ижоди ўзбек совет поэзиясида ишчилар образини яратиб иштиёқи билан бошланган. Одамлар адабиёт ҳаётининг инъикоси бўлмоғи кераклигини тушунганларидан ҳаётга яқинроқ бўлай деб унинг ич-ичига кириб кетганлар. Чунончи, Абдураҳим Абдуллаев уч йил Ташсельмаш заводидан ишчи бўлган ва ўша ишчининг ҳаётдан олган таассуротлари уни шоир Ғайратий қилиб танитган.

Ғайратий ўзбек классик адабиётини яхши биладиган устозларимиздан бири эди. Шунинг учун ҳам унинг баъзи асарлари аруз вазнида ёзилди, бир поэмасига демократ-маърифатпарвар шоир Фурқат бош қаҳрамон бўлди.

Ғайратий биз ўқувчилик йилларимизда (30-йиллар) энг пешқадам шоирлардан эди. Илк бор унинг суратини мактаб дарслигида, шеърларининг тепасида кўрганман. «Онамга хат»нинг охирини ёдлаб декломация қилмаган ўқувчи кам топиларди, у пайтларда.

50-йилларда Тошкентдаги иккита пионер саройи ёш истеъдодлар бешиги бўлди. Шулардан бирида Ғайратий домла юқори синф ўқувчиларидан ҳаваскорларни йиғиб адабиёт тўғарагига раҳбарлик қиларди. Бу ишнинг нақадар адабиёт учун савобли эканлиги 20-йиллардан кейин аниқ кўринди. Чунки ўша тўғарақда ҳавас билан қалам тебратган болалар Эркин Воҳидов, Сайёр, Ҳайриддин Салоҳ, Анвар Исроилов, Тўлқин, Тамила Қосимова, Анвар Эшонов ва бошқа бугун адабиётдан ҳабардор одамларга яхши таниш адиблар бўлиб етишдилар. Табиийки, бу жараёнда ёшларнинг қобилияти, ҳаракатидан ташқари домласининг меҳнати, уларга меҳр-муҳаббати ҳам катта роль ўйнади.

Ғайратий домланинг 60 ва 70 ёшлари нишонланганда мен докладчи бўлганман. Уша тантаналар ҳали ҳам ёдимда. Кўп табриқлар қатори залдан саф тортиб чиққан собиқ «пионер» шогирдларининг сўзлари ҳам табиийлиги билан ҳаммага манзур бўлган эди. Ҳақ айтилган экан, ҳар ким экканини ўради, деб.

Шундай бўлдики, Ғайратий ҳақида адабиётшуносликда 30-йилларда кўп ёзилди-ю, 50-йилларда деярли ёзилмади. 1959 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиши муносабати билан ўша вақтдаги ҳамма кўзга кўринган шоир ва ёзувчиларнинг китоблари нашр этилди. Китобларга ёзилган сўз бошиларда автор ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилинар, унга баҳо берилар эди. Тўғри бўлдими, йўқми — аниқ айтолмайман (чунки асл сабабини билмайман), ҳамма сўз бошилар талабга жавоб бермайдиган, деб топилди. Мен Ғайратий китобига сўз боши ёзган эдим. У ҳам куядиган бўлди. Аммо Ғайратий домланинг ўзлари уёқ-буёққа югуриб: «Мен ҳақда кейинги йилларда деярли ҳеч нарса ёзилмаган, янги авлод, ўқувчига таништириш керак эди», — деб илтимос қилдилар.

Мустасно тарзида у кишининг китобларига кичкина

сўнги сўз киритилди. Шу сўнги сўз меники бўлиб, сўз бошининг қисқартирилган варианты эди.

Ғайратий домла жуда юмшоқ, хушфеъл одам эди. Биз кўрганимизда ёши анчага борган, қўлида ҳасса бўларди. У кишининг К. Яшин, С. Абдулла билан ширин суҳбатларида мен ҳам бўлганман. Дўрмондаги дачада дам олганда доймо Уйғун ака билан бирга бўларди. Уша суҳбат ва ошхўрлик Восит Саъдулланинг бир шеърида илиқ юмор билан тилга олинган.

Мен газетага муҳаррир бўлган пайтларимда ҳамма адилларнинг характерини жуда кўп синаб кўрганман. Уқувчининг ҳурматини қозонолмаган баъзилар аламини муҳаррирдан олишга уриниб кўришарди. Айниқса, газетада айтилган танқидий фикр эртасига шоир ёки ёзувчинини кабинетда баджаҳл кўришга сабаб бўларди.

Бир кун қабулхонада Ғайратий домла ўтирганини айтишди. Кабинетда подшивкани кўрсам шу кунларда домланинг бир шеърига пародия босилган экан. Оббо, домлани хафа қилиб қўйибмиз, деб кўп хижолат чекдим. Пародия ўринли эдию аммо домла кўп мўътабар одам-да!

Тезда ичкарига таклиф қилиб, оғизларига қараб турибман.

— Қизим Дилбар университетда муаллима, биласиз. Шунинг диссертацияси тўғрисида гаплашгани келувдим. Илмий консультация керак бўлиб қолди,— деб гап бошладилар.

Шу мавзуда анча гаплашдик. Ақлим етган ҳамма гапни айтдим. Узоқ суҳбат давомида газетадаги пародия эсга ҳам келмади.

Ғайратий домла ўзининг мисоли билан газетанинг танқидий ҳазилини тўғри тушунадиган бамаъни одамлар ҳам анча эканлиги ҳақидаги тушунчамни мустаҳкамлаб кетди.

Домланинг вафоти, ёзувчилар союзидаги мотам маросимлари, ҳовлисидаги хотиралар ҳали-ҳали ёдимда.

1982 йилда унинг 80 йиллиги яна кенг нишонланди. Аммо навбатдаги чет эл сафари сабаб бўлиб мен иштирок этолмадим. Юбилярнинг ўзи ҳам энди марҳум эди. Ўзбекистон халқ шоири Абдурахим Абдуллаев Ғайратийнинг ҳаминша барҳаёт ҳурмати юбилейнинг бош мавзуи бўлди. Шоирларнинг тақдири шундай. Иккинчи умри ҳам бор. Иккинчиси биринчи умридан узунроқ бўлади. Ғайратий ҳам шундай шоирлардан.

Биз у кишини шахсан таниган ва бир неча йил да-

вомида суҳбатини олишга муяссар бўлган одамлар Ғайратий домланинг камтарлигига таъзим қилар ва уни ҳар бир адибга ибрат деб билардик. Ғайратийнинг инсон сифатидаги хусусиятлари меҳрибон отанинг образи шаклидагина мужассамланиши мумкин.

Дейишадики, одамлар кўнглига ёққан хусусиятларни бир сўзда ифодалаб тахаллус танлармиш. Агар шундай бўлса бу улкан шоиримиз жуда ҳам ўзига муносиб тахаллус танлаган эди. У ғайрат билан ижод майдонига кириб келди, умр бўйи ғайрат билан ижод қилди, ғайрати тўхтамай кексарди ва адабиётимизнинг ғайратли вакили сифатида тарихда ўз номини қолдириб кетди. Шунинг учун ҳам у энг олий адабий даража — халқ шоири унвонига мушарраф бўлди.

Умр китобга ўхшайди дедик. Ғайратий домла ўз умр китобини ёзиб тугатди. Афсуски, унинг баъзи саҳифалари энди яна домламнинг дастхати билан тўлмайди. Аммо шу нарса дилга таскин берадики, ҳақиқий шоир ўлмайди. Унинг фикрлари шеър бўлиб китобларда, китоблари жавонларда, баён қилган фикрлари қалбларда қолади.

1983

ҲУСАЙН ШАМС*

Ҳусайн Шамс ўзининг баракали ижоди билан ўзбек совет адабиётининг ривожланишига катта ҳисса қўшган ёзувчилардан биридир. Ҳ. Шамс ижоди адабиётшуносларимиз томонидан ҳали жиддий ўрганилган эмас. Биз бу мақолада ёзувчи ҳаёти ва ижодининг айрим томонларинигина кенг адабий жамоатчиликка эслатиб ўтмоқчимиз.

* * *

Ҳусайн Шамс (Шамсиддинов) 1903 йилда Қўқон шаҳрида камбағал касиб оиласида туғилди:

Эрта тонгдан бел букиб,
Йигна билан, ип билан
Қураш олиб, ёш тукиб,
Пой тагида ясаниб,
Хўрликларга бош эгиб,
Тангамири пул учун
Телмирарди мунг сочиб,
Бу менинг отам эди,
Бола-чақа ғамида
Доим саргардон эди...

Октябрь инқилобигача бўлган оғир ҳаёт барча камбағал болалар қатори ёш Ҳусайннинг ҳам бахтини бўғди:

Кулиш нима,
ўйнаш нима, билмадим...
Узгалардек шодлик суви ичмадим,

Ичолмадим,—

дейди шоир.

* Мақола Абдурахмон Холдоров билан ҳамкорликда ёзилган.
(Л. Қ.)

Хусайнлар оиласи катта бўлиб, опаси ва акаси бор эди. Катталар қатори ёш Хусайн ҳам тирикчилик учун отасига кўмаклашиш ниятида жуда эрта ишлашга мажбур бўлди. У «Она сути оғзидан кетмаган ўн ёшлик» эканлигида, 1914 йилда Қўқондаги «Садойи Фарғона» газетасининг типографиясига ҳарф терувчи бўлиб ишга кирди. Шоир шу ҳаётни тасвирлаб ёзади:

Эскиб қолган машина
Шалдир-шулдир юрарди.
Қулоқ солиб боқсангиз,
Азоб куйини куйларди.
Ўткир тишли хўжайинлар
Кўзларидан қон сочиб,
Тилларидан ўт отгач,
Суякларим сингандай
Қалтир-қалтир йиғлардим.

Бу зулм ва азобдан Хусайнни Октябрь революцияси озод қилди. Совет ҳокимияти йилларида у полиграфия саноатини чуқур ўрганди ва Ўзбекистон социалистик полиграфиянинг ривожланишида актив иштирок этди.

1924 йилда Хусайн Шамс Тошкентдаги Туркистон Давлат нашриётининг «Биринчи намуна босмахонаси»га ишга таклиф этилади ва 1927 йилгача шу босмахонада ишлайди, 1927 йилда у Самарқанддаги Марказий босмахонанинг ҳарф териш цехига бошлиқ бўлиб тайинланади. Кейинроқ Хусайн Шамс шу босмахона завкомининг раиси, босмахона директорининг ўринбосари бўлиб ишлайди. 1930 йилда Ўзбекистон Матбаа трестига ишга ўтади. Шу йили Хусайн Шамснинг «Матбаачилик ва унинг қисқа тарихи» сарлавҳали брошюраси босилиб чиқади. Бў асарда Урта Осиёда матбаачилик тараққиёт тарихига обзор берилган. Китобнинг «Туркистонда матбаачилик» қисмида Самарқанд, Қўқон, Наманган, Тошкент шаҳарлардаги миллий босмахоналар тарихига оид қизиқарли тарихий справкалар бор.

Хусайн Шамсда ёшлигиданоқ билим манбаи — китобга муҳаббат туғилди. У ўн бир ёшида ёзиш ва ўқишни билар, ҳатто бир оз рус тилини ҳам тушунар эди. Бўлғуси ёзувчи ўзбек классик адабиётини, маҳаллий газета ва журналларни кўп мутолаа қилди. Босмахонадаги ҳамкасб рус ўртоқлари орқали рус классик адабиёти билан танишди.

Максим Горький ҳикояларини қандай ўқиганини у

қуйидагича ҳикоя қилади: «Типографияда мен ўзим тенгқур бола Грачёв билан танишдим. Грачёвнинг отаси Туркистонга Марказий Россиядан сургун қилинган эди. Нега сургун қилинганини билмайман, тўғриси, у вақтда қизиққан эмасман. Дам олиш кунларидан биринда мен одатдагидек, Грачёвларникига бордим. Уларнинг уйида шундай картинани кўрдим: ўртоғим аччиқ йиғлар, отаси эса қўлида аллақандай китобни ушлаганича ҳадеб ўғлини уришарди. «Ахир, бундай китобларни очиқ ўқиш мумкинми?»— деган сўзлари хотирамда қолган. «Бу қандай китоб?» деб сўрасам, Грачёв: «Горький деган ёзувчининг ҳикоялари» деб жавоб берди. Бир қанча вақтдан сўнг бу китоб яна дўстимнинг қўлида пайдо бўлиб қолди. Энди у китобдан ҳеч ажралмас, кўйлаги остида олиб юрар ва ишининг танаффус вақтларида ишчилардан яшириб ўқир эди. Мен бир неча марта шу китобни ўқишга сўрагандим, у бермас, лекин китобдаги ҳикояларнинг мазмунини жон деб айтиб берарди. Бу гаплар 1916 йилда бўлган эди.

Февраль революциясидан сўнг Грачёв Горькийнинг китобини менга берди. Мен кўп жойларига тушунмадим ва тушунтириб беришни акамдан илтимос қилдим. Ушанда Горький ҳикояларидан олган таассуротим менинг хотирамда умрбод қолди» («Литература и искусство Узбекистана» журналы, 1939 год, № 5).

Шундан кейин А. М. Горький ёзувчининг энг сеvimли устозларидан бири бўлиб қолган. Ҳусайн Шамс кейинроқ «Она» романини ўқигач, шундай деди: «Унинг уста қалами, ҳикоянависликдаги маҳорати мени ҳасадлантирди. Мен ҳам унингдек ёзувчи, моҳир бир расом бўлғум кела бошлади. Менинг ҳам Горький каби бировларни ҳасадлантиратурғон нарсалар ёзгим келди».

1922 йилдан бошлаб, маҳаллий матбуотда Ҳ. Шамснинг кичик хабар, шеър, очерк ва ҳикоялари босилиб чиқа бошлади. «Ҳар бир халқнинг ижоди лирикачиликдан бошлангани каби ҳар бир шоирнинг ижоди ҳам лирикачиликдан бошланади», — дер эди В. Г. Белинский. Ҳусайн Шамс ҳам ўз ижодини шеър ёзишдан бошлади. 1930 йилда унинг биринчи шеърлар тўплами «Гудок» нашр этилди. Тўпламга «Кавкаб» (Юлдуз) деган тахаллус билан имзо чекилган бўлиб, у йигирма тўрт шеърни ўз ичига олади.

Тўпламга кирган «Ишчи», «Заводда» (1925), «Еш ишчи», «Тонг чоғида» (1927), «Мен», «Меҳнат», «Бу уят эмасми?», «Еш куч» (1930) каби шеърларида шоир со-

циалистик меҳнат туфайли бахтга эришган совет киши-ларининг ҳис-туйғуларини ифодалаб, шундай дейди:

Кучли билаклар ишлаган чоғда,
Мен келгусидан умидлар кутаман.
Бу ёш юраклар қайнашган чоғда,
Бу дамда борлиқни эркин сезаман.

(«Ёш ишчи»)

«Салом» шеърисида шоир Ўзбекистон Компартиясининг иккинчи қурултойи делегатларига, «пўлат иродали Ленин фирқасига ёрқинли салом» йўллайди. «Сени соғиниб», «Москва» (1930) шеърларида совет кишисининг социалистик Ватанга муҳаббати тасвирланган.

«Чўрилар исёни» (1925), «Қутлайман» (1927) каби шеърлари хотин-қизлар озодлиги мавзусига бағишланади. Мазкур шеърларда ўтмишнинг жирканч томонлари қаламга олинади, янги тузумнинг афзалликлари пафос билан куйланади. 8-Март байрамининг ижтимоий моҳиятини ўзига хос ифодалашга ҳаракат қилади («Қутлайман»).

Ҳусайн Шамс биринчи тўпламининг мавзулар доираси ранг-баранг, пафоси юксак, лекин унда бадий маҳорат ҳали жуда бўш. Бир группа шеърларида автор ўша даврда мода бўлган машинизм назарияси таъсири остида эканлиги сезилади. Бу шеърларда техника фетишизацияси бор. Чунончи, «Машина бағрида» шеърисида ёзади:

Кўзимни очганда машина кўрдим,
Ўзимни ҳар чоқ у сари отдим(?)
Мен унинг чексиз ҳимматин кўрдим,
Ҳаёт гулшани шу экан, дедим.

Бу каби мисралар унинг шу даврдаги бошқа шеърларида ҳам кўп учрайди.

1931 йилда иккинчи шеърлар тўплами «Сигнал» нашр этилди. Тўпلامда йигирма битта шеър бор. «Ҳайкал ёнида», «Юрак дардлари» шеърлари Ленинга бағишланган. Улуғ Лениннинг ўлими барча меҳнаткашлар сингари шоирни ҳам ларзага солади. Ленин ва коммунистик партия ишига содиқлигини содда, ишонарли мисраларда ифода этади:

Сенинг васиятинг
Большевикларча,
Пролетарларча бажаришга
киришдим.

Тўпламга киритилган «Зарба бер», «Дастгоҳ сочмаси», «Баҳор шикваси», «Меҳнат қизи», «Меҳнат хотиралари», «Кумуш саҳифалар», «Қолоқ», «Зарбачи сўзи» «Ишқим» каби шеърларида социалистик меҳнат мавзуи давом эттирилди.

Бу тип шеърларида шоир социалистик завод ичида бўлаётган узилишлар, оғмачилар, дангасаларга қарата ўт очади, «Одат», «Ҳақ сўз» шеърларида халқимизни дин оғусидан қутулаётганини севинч билан қайд қилади.

Биз уни кўмдик,
Худоси, дини, қуръони,
Санами тожлари билан
Бирга кўмдик.

Тўпламдаги шеърларнинг умумий руҳи социалистик ҳаётни улуғлайди. Лекин шоир Уйғун мазкур тўпламнинг сўз бошисида ҳақли суратда таъкидлаганидек, ҳали «Хусайн Шамсни балоғатга етган, деб айтишга бир оз эрта. Олган мавзуларини жуда ҳам чуқур, кенг равишда ифодалаб бериш, санъат ёғидан, тил, услуб тарафидан баланд этиб тасвирлаш ҳали кучсиз» эди. Баъзи шеърларда ҳаётдан олинган таассуротлар бадий образлар орқали эмас, балки эмоция ва ҳайқириқлар орқали ифодаланади. «Наърамиз», «Меҳнат қизи», «Дастгоҳ сочмаси» шеърларидаги каби.

1932 йилда Ҳ. Шамснинг «Дастгоҳ ҳайқириғи» сарлавҳали учинчи тўплами босилиб чиқди. Тўплам ўн бешта шеърни ўз ичига олади. Бундаги шеърлар бадийлиги билан олдинги шеърлардан фарқ қилади. Энди шоир санъат қондаларига кўпроқ риоя қилади, эмоцияларни бадий образларга ўрайди, оригинал ўхшатишлар, эпитет, муболаға, метафоралар ишлатади.

Шоир мамлакатимизда биринчи беш йиллик план муддатидан олдин бажарилганлигидан хурсанд бўлиб, «Цехларни кезганда» шеърда:

Буюк завод цехларида
Ҳаёт даваси қайнар.
Беш йилликнинг тўйлари
Қулган лабларда ўйнар,

дейди.

Биринчи беш йиллик ютуқларини кўрсатиб, шоир бу муваффақиятлар, обод бўлган социалистик қишлоқлар «Душман бағрига отилган биринчи ўқдир», дейди.

«МОПР», «Хитой ёнадир» шеълари халқаро озодлик ҳаракати тарихига бағишланган. Бу шеърларида у жаҳон капиталистларининг «севгиси — қон, фамилиялари — зулм, исмлари — ваҳшат, тилаклари — ҳокимлик, турар ерлари — қонли сарой, касблари — жаллодлик» эканини фош қилади.

Ҳусайн Шамс 1930 йилдаёқ «санъат санъат учун» деган ўта реакцион шиорга қарши чиқди ва санъат, адабиёт халқ учун хизмат қилиши керак деган ғояни илгари сурди. Ҳ. Шамснинг ўзи доимо халқ билан ҳамнафас бўлди, у ўз асарларида воқеликни, социалистик жамият муваффақиятларини куйлади. В. И. Ленин социалистик жамият адабиётининг хусусиятлари ҳақида гапириб: «Бу адабиёт эркин бўлади, чунки унинг қаторига тобора янги кучларни тортувчи нарсa манфаатпарастлик билан шуҳратпарастлик бўлмай, балки социализм ғояси ва меҳнаткашларга хайрихоҳлик бўлади. Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади, чунки бу адабиёт айш-ишрат кўнглига урган хонимларга, тўқликка-шўхлик қилиб, семизликни кўтаролмай юрган «ўн мингтача зодагонларга» хизмат қилмайди, балки мамлакатнинг гули бўлган миллионлаб ва ўн миллионлаб меҳнаткашларга хизмат қилади» деган эди. Шу фикрга асосланган Ҳ. Шамс «Шоир» шеърларида:

Турмуш тўлқинларидан,
Қурилиш куйларидан,
Сўйласин!
Йўқса,
Кўкни мақташ,
Чечаклар ичига кўмилиш,
«Қаландар» сўзлари,
Хаёлий гулшанлар
Бизга кераксиз!—

дейди.

Шоирнинг кейинги тўплами 1932 йилда «Қурилиш» номи билан босилиб чиқди. Бу тўплам ўн тўртта шеърни ўз ичига олади. Шоир тўпламга кирган «Узоқ йўл», «Довон ошиб», «Ҳурмат», «Телва», «Киевда», «Мусофирми биз?», «Хат битдим», «Қаҳрамон олдида» каби шеърларида Ватанимизнинг ҳамма бурчагида булоқ каби қайнаган социалистик ҳаётни, завод-фабрикалардаги меҳнат тароналарини завқ билан куйлайди.

«Ягона шаҳар» шеърларида у Москванинг «ҳар тараф

завқ, ҳар тараф ғалаба, ҳар тараф вулқон каби тошган» социализм маёғи эканлигидан хурсанд бўлади.

Бешинчи тўплами «Кўклам қўшиқлари» номи билан 1933 йилда босилиб чиқди. Тўпламдаги бир қанча шеърларда шоир социалистик меҳнат мавзусини давом эттиради. У биринчи беш йиллик ютуқлари, халқимизнинг sanoat ва қишлоқ хўжалигида эришган ғалабаларини куйлайди.

Унинг навбатдаги шеърлар тўплами «Ирода» номи билан 1934 йилда босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърлар мавзу жиҳатдан хилма-хил бўлса-да, лекин улардаги умумий руҳ эски тузумга нафрат, янги социалистик тузумга муҳаббатдир.

* * *

Уттизинчи йилларда Ҳусайн Шамс шеърлар билан баравар лиро-эпик полотнолар яратди. «Тракторчи қиз» (1931) поэмасида революциягача эрки ва меҳнати бўғиб келинган, совет мактабида тарбия топган ўзбек қизининг образи яратилди. Поэманинг бош қаҳрамони Қумри «Тракторни қул этиб, истаганча юргизиб, ер сийнасини узиб», колхоз даласида мардона меҳнат қилади.

«Қизил байроқ» (1932) дostonи халқнинг босмачилик ҳаракатига қарши курашини ёритади. Маълумки, революция ғалабасининг дастлабки йилларида Ўзбекистонда босмачилар кўплаб қишлоқларни вайрон қилдилар, энди озодликка чиққан, ҳур ҳаётга эришган халқимизни талалдилар:

Тўрт йилдирким, бу қишлоқ

Ўз ҳушини йўқотди.

Қора булутлар ҳар чоқ,

Иссиқ бағрига тош отди.

Босмачилар шу қишлоқда яшовчи Азим чолнинг ўн уч ёшлиқ қизини ўз ота-онасидан зўрлик билан ажратиб олиб кетганларида уни қизил аскарлар қутқариб қоладилар.

Ҳ. Шамс 1931 йилда «Дастгоҳ қўшиғи» номли поэма ёзди. Бу поэмада у биринчи беш йиллик ютуқлари натижасида қўлга киритилган ғалабани чет мамлакатлар ҳаёти билан муҳокама қилади.

«Истак амалда» поэмасида эса фан, техникани эгаллаб, станокда ишлаб, социалистик мусобақада ғолиб

чиққан, ўз меҳнати туфайли юксак мукофот билан тақдирланган ўзбек қизи Норбуви образи яратилади.

«Зарб» (1931) поэмасида эса саноатдаги социалистик меҳнат мавзуси ёритилган.

Кўриниб турибдики, Ҳусайн Шамс ўзининг лиро-эпик асарларида ҳам социалистик ҳаёт лавҳаларини куйлашга, янги совет кишисининг фазилатларини кўтаринки руҳда улуғлашга интилган.

* * *

Ҳусайн Шамснинг 1931 йилда «Учинчи бригада» сарлавҳали уч кўринишли кичик драмаси босилиб чиқди. Завод ҳаётидан олиб ёзилган бу асарда Лутфи, Дилбар, Толиб ака каби зарбдор ишчилар зараркунандалар — бош уста, инженер, пианиста Шодмон кабиларга қарши қўйилади. Драманинг ғояси ҳам социалистик мусобақани қизитиш ва синфий душманларга қарши курашдир. Бу асар конфликтнинг енгил ҳал этилиши, образларнинг мантиқан тўла ишланмаганлиги ва эпизодик бўлиши каби камчиликларига қарамай, ўша давр адабиёти учун аҳамиятли эди.

«Заводдан қишлоққа» драмаси ҳам шу йили босилиб чиқди. Драмада завод коллективининг оталиққа олган қишлоққа ёрдами тасвирланган. Оппортунист, оғмачи завком Рўзиев қишлоққа ёрдамдан бош тортади. Партия ячейкасининг секретари Расулов бошчилигида завод коммунистлари Рўзиевнинг ҳақиқий башарасини очиб ташлайдилар.

1932 йилда «Танқид» сарлавҳали икки пардали драматик асари яратилди. Воқеа завод идорасида содир бўлади. Айш-ишрат, ичкиликка берилиб, завод ишига эътибор қилмай қўйган мудир Қамол ва унинг дўсти завком раиси Раҳимларнинг синфий душман эканлиги завод коллективи, қоровул Маткарим, ишчи Файзи ва бир группа пионерлар томонидан фош қилинади.

1933 йилда Ҳ. Шамснинг «Талваса» номли драматик асари босилди. Бунда у коллектив хўжаликни мустаҳкамлаш ва колхоз тузумининг синфий душманларига қарши кураш мавзуини ёритади. Ишлаб чиқариш раиси Эрмат оқсоқол, дала мудир Эрназар, ҳийла йўли билан колхозга раис бўлиб олиб, уни емиришга тиришган душман Нишон ва унинг ёнбосари Турди чўлоқларга қарши комсомол аъзолари — Тожи, Қарим, Қумри, Дарвишларнинг олиб борган курашлари асарнинг асосий конфликтидир.

Асар давомида комсомоллар ғалаба қозонади, колхоз душманлари батракларнинг «темир паншахалари» билан супуриб ташланади.

Хусайн Шамс бир қанча публицистик мақола ва очерклар автори ҳамдир. Унинг биринчи публицистик мақоласи «Бугдой» 1931 йилда «Ер юзи» журнаlining 15- сонида босилган. Бунда у уруш давридаги озиқ-овқат қийинчилигига чидамай, иккиланиб турувчи деҳқон Эрмат акага ишчи Тожи тилидан насиҳат қилади. Украина бугдойи ва ғаллакорлари ҳақида ҳикоя қилади.

1932 йили Х. Шамс Украина, Закавказье шаҳарларига борган эди, у ўз таассуротларини «Довон ошганда» номи билан очерк қилиб ёзди. Социализм ғалабаларидан завқланган ватанпарвар ёзувчи: «Мен Ленинград, Москва, Киев, Одесса, Тифлис, Боку каби азамат шаҳарларни кўриб, бундан ўта ободлик, бундан нари гўзаллик бўлмас, бундан ўтса муболаға ва афсона, деб қўйдим. Ҳозир мен юқорида кўриб келганим шўро шаҳарларимизнинг бир кўчасига уларнинг Парижларини, Лондонларини, Берлин ва Нью-Йоркларини олмайман», деб ёзади.

«Бизда одам қиммат» (1935), «Меҳнат—бахт гарови» (1938) каби очерклариди ўз даврининг долзарб масалаларини кўтариб чиқди.

* * *

Хусайн Шамснинг ижодий қобилияти, айниқса, унинг прозасида ёрқин кўринади.

Хусайн Шамс ҳикояларида завод ҳаёти, беш йиллик план, социалистик мусобақа, заводдаги дангаса, ишёқмас, ичувчи, прогулчиларга қарши кураш каби мавзулар ёритилади. «Қалбаки ҳужжат» тўпламига киритилган «Ўзбек қизи» ҳикоясида ёзувчи Тожибой каби бойлар қўлида хўрланган, фақат совет даврида бахтли ҳаётга эришган хотин-қизлар образини чизади. Ҳикоя қаҳрамони Халча опа Иззат кампирнинг найранги билан Тожибойга хотинликка берилади. Халча опанинг ўн уч ёшли Нодира исмли қизи ҳам бу ифлос бойга ёқиб қолади, унга «муҳаббат» изҳор қилиб, шилқимлик қила бошлайди. Нодира ўртоғи Шарофат орқали бу ҳалокатдан қутқазилади ва шаҳарда ўқиб келиб, бахт йўлига чиқади.

Ҳикоя Тожибойнинг қамалиши ва Халча, Нодираларнинг бахтли турмуши билан тугайди. «Қалбаки ҳужжат»да эса докторнинг икки кунга берган справкасини икки

ой қилиб ўзгартириб, завод ишига келмай юрувчи иш-
ёқмас ишчи Фани танқид қилинади.

1931 йил «Қурилиш» журналида босилган «Дардли
йигит», «Рашк» ҳикояларида ёзувчи саноатдаги социа-
листик мусобақа ва рационализаторлик темасини кўта-
риб чиқади. «Сўтак», «Радио» ҳикояларининг мавзуи
ҳам социалистик мусобақадир. 1932 йилда босилган
«Рахна» ҳикоясининг қаҳрамони Қизларой ва бригадир
Тожиҳон, райком вакили Юнусов колхоз ҳаётига рахна
солувчи синфий душман Мирсалимбой ва Мاستонлар-
нинг қилмишларини фош қилади.

1933 йилдаги «Ҳикоялар» тўпламига «Кузги жазава»,
«Ҳажингиз қабул», «Алвасти», «Қонли кунлардан лав-
ҳалар», «Бешинчи мажбурият» каби асарлари кирган.
«Ҳажингиз қабул» ҳикоясида меҳнатдан қочиб юрувчи
дангаса колхозчилар танқид қилинса, «Кузги жазава»,
«Алвасти», «Бешинчи мажбурият»да бойлар, шарлат
пешволарининг кирдикорлари қаламга олинади.

«Алвасти» ҳикоясида дин, шаръатни пеш қилиб,
ҳийла-найранг йўли билан кечалары «алвасти» қиёфа-
сида йўл тўсиб, кишиларни қўрқитиш ва шу орқали те-
кин ҳаёт кечирувчи иблислар фош қилинади. Ҳикоя
қаҳрамони Расул сўфи касал бўлиб келган меҳнаткаш-
ларга: «Сени алвасти уриб кетибди, энди шайх Зайнид-
дин бува мозорига бориб, битта қўй сўйиб, уч-тўққизта
нон, бир лаган чалпак, битта қора товук, мозор шайхи-
га сарпо, болаларига совға-назр қилиб дуоларини олиш
керак. Иннайкейин биздай маҳалла имомига қирқ кун
ўтириб, иложи бўлса, йигирмата муллаваччалардан
кунига чақириб худойи ош қилгач, битта чилёсин қил-
дириб ташланса, худо шифо берса, ажаб эрмас»,— деб
ўзинча йўл-йўриқлар кўрсатади.

Ҳикояда бу сўфининг сирини фош қилинади.

Шу йили ёзувчи хотин-қизлар озодлигига бағишлан-
ган «Баҳринисо» ҳикоясини ёзди. Бунда революциядан
илгари эри Абдулладан зўрлик билан ажратилиб, Но-
сирмахсум томонидан хўрланган ўзбек аёли Баҳринисо-
нинг Совет ҳокимияти даврида ҳалол меҳнати билан
обрў топиб, ҳатто кишлоқ шўросининг раиси даражасига
кўтарилиши тасвирланади.

1935 йилда Ҳ. Шамснинг «Кичик ҳикоялар» тўплами
босилиб чиқди. Бундаги «Келин тушди», «Ота», «Янги
рўзғор», «Сержанг бобо» каби ҳикояларида босмачилар-
га қарши кураш кўрсатилган. «Келин тушди» ҳикоясида
умумий душманга қарши курашда қизил аскарлар би-

лан меҳнаткашлар оммасининг мустаҳкам иттифоқи ишонарли тасвирланган. Қосим қўрбоши тўй қилаётганда, келиннинг аравасида қизил аскарлар келадилар ва «куёв»ни ушлаб оладилар.

«Эски паранжида ўралган, икки қўлида тўппонча ушлаган келин қўлидан чиққан ўт Қосим қўрбошини аста-аста ерга ётқизди», дейди автор. Асар босмачилар ҳаракатининг характерини ўқувчига кўрсатиб бериш жиҳатидан қимматлидир. Ҳикоя бадий жиҳатдан пухта, тушунарли ва содда тилда ёзилган. «Ота» ҳикоясида босмачиликнинг халққа келтирган зарари қизил аскар Ботирали отасининг тақдири мисолида яна очик кўрсатилган. Ота босмачиларнинг азобига бардош беролмай вафот этади. «Сержанг бобо» ҳикоясида автор бобонинг узоқ йиллик ҳаёти мисолида ўтмиш давр билан социалистик ҳаётни солиштиради.

Ҳ. Шамснинг бу давр ҳикоялари бадий камчиликлардан ҳам холи эмас. Айниқса, «Сержанг бобо» ҳикояси қуруқ декларациядан иборат бўлиб қолган, автор фикри воқеалардан мантиқий хулоса сифатида келиб чиқмайди.

Ёзувчининг иккинчи ҳикоялар тўплами «Тўлқин» номи билан 1935 йилда босилиб чиқди. Бунда «Ҳайдар», «Маън бозор», «Хулук», «Бекнинг сўнгги соатида», «Тўлқин», «Яширин ёвлар», «Яшарган оила», «Қўриққа ўлим», «Сирли ўлим» каби ҳикоялар бор. Ҳикоялардан бирининг бош қаҳрамони Ҳайдар дастлаб оғир қийинчилик, зулм остида қийналиб ёмон йўлларга кириб қолади, кейинроқ заводга ишга киради. Шундан кейин большевик Семён кабилар таъсири остида революционер бўлиб етишади. Қамоқдаги сўроқда у: «Бошлиғимиз — дунё тўлган ишчилар оммаси... Коммунист бўлиш тарихимиз — ер юзига тушган кунимиздан бошланган, тўғриси, дунё таниган кунимиздан бошланган», деб жавоб беради.

«Маън бозор» ҳикоясида Абдували махсум эшигида эзилган, шарият «қонуни» бўйича ҳўрланиб, хотинидан айрилган, ўз ҳаётини бойга қурбон қилган камбағал Эрмат образи яратилади. Ёзувчи камбағал меҳнаткашларнинг бойлар томонидан раҳмсиз эзилишини кичик детал орқали ўқувчи кўз олдига келтирилган.

«Бекнинг сўнгги соатида» ҳикоясида босмачи шайкаларга қарши кураш илгари сурилади. Ҳикояда ёзувчи босмачилар томонидан азобланган «халқнинг ғазаби ҳам худди гуруллаб ёниш олдига турган қуруқ хашак

уюмидай қизитиб, биттагина гугурт чақишни кутарди», деб таъкидлайди.

«Тўлқин», «Яширин ёвлар», «Яшарган оила» каби ҳикояларида ёзувчи большевиклар партияси раҳбарлигида колхоз тузумига, социалистик заводга қарши чиқувчи синфий душманларнинг тугатилишини ҳикоя қилади.

1937 йилда «Сўнгги ҳунар», «Характеристика», «Рўза» ҳикоялари босилиб чиқди.

«Сўнгги ҳунар» ҳикоясида ўз манфаати учун доимо динни пеш қилиб, халқнинг кучидан фойдаланувчи Қудрат махсум «ёш йигит Бутанинг миясини дин оғуси билан заҳарлаб, ўз уйида ишлатиши ва унга ҳақ бермай, ҳайдаб юбориши тасвирланади.

Хуллас, ёзувчи юқоридаги қатор ҳикояларида динга қарши кураш очди ва айш-ишратга берилиб, ўз ишини бажаролмаган, халқдан ажралиб қолган раҳбарларни танқид остига олди, диннинг меҳнаткашларни эзиш қуроли эканлигини халққа тушунтирди.

Ҳусайн Шамснинг сўнгги давр асарлари 1939 йилда «Ҳикоялар» номли тўпламида нашр этилди.

Ҳ. Шамснинг хотин-қизлар озодлиги мавзунга бағишланган «Биринчи доклад» ҳикояси ҳам шу йили босилиб чиқди. Ҳикоя қаҳрамони Инобатхон образи орқали хотин-қизларнинг мамлакат ичидаги ички душманларга қарши кураши, социалистик ҳаётдаги ташкилотчилик роли тўғри тасвирлаб берилган. Инобатхон фабрикага кириб ишлайди ва озодлик ҳақида лекциялар ўқийди. У ўзининг биринчи докладдаёқ ўз эри, эски урф-одатларга берилган, ўғри, ички душман Аҳмедовнинг сирларини фош қилади. Айниқса, автор Инобатхоннинг революциядан аввалги ҳаёти ҳақида гапирганда, ўхшатишлардан ўринли фойдаланади. Масалан: «Унинг ёшликда бўлган орзу-ҳаваслари, кимгадир сақлаган соф муҳаббати, тоза қалбининг кимдандир кутган умидлари — ҳамма-ҳаммаси харсангтош устига тушган жонон пиёла сингари чил-чил бўлиб кетган эди», — дейди. Бу ҳикоя рус тилига таржима қилиниб, «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 1939 йил 4-сонида босилган.

1939 йилда босилиб чиққан «Қонхўр қонун» ҳикоясида ёзувчи яна динга қарши кураш мавзуини қаламга олди.

Ҳусайн Шамснинг сўнгги тўплами «Ҳикоялар» 1941 йилда босилиб чиқди. Бу тўпламга кирган «Ҳийлаи шаръий», «Жуман аканинг бахти», «Подачи», «Сирли ўлим», «Кичкина хато», «Сўнаётган насл» каби ҳикоя-

ларда Урта Осиё меҳнаткашларининг босмачиларга қарши кураши, илм пропагандаси каби мавзулар акс этган.

Масалан, «Қаландарлар» ҳикоясида халқнинг ёрдами туфайли қизил аскарлар қаландарлар қиёфасида келиб, Рустамбек бошлиқ босмачилар шайкасини тормор қиладилар. «Подачи» ҳикоясида эса, Нурмат подачи қўрбоши қўнган қишлоқдан қизил аскарларни хабардор қилиб, уларни қўлга олишга ёрдам беради. Ёзувчи шу кичик эпизод орқали халқнинг босмачиларни тормор қилишдаги актив курашини бадиий тасвирлаб берган.

«Ҳийлаи шаръий»да халқ қонини сўрувчи дин вақиллари (қози, домлалар)нинг ярамасликлари фош қилинади. «Сирли ўлим» ҳикоясида электр токи урган Гофир акани физика «сир»ини тушунмаслик натижасида «ўлди», деб кўмилади. Буни сезган ўн икки ёшли пионер Толмас Гофирни ўлимдан қутқаради.

«Сўнаётган насл» ҳикоясида дин-шариатни пеш қилиб, «каромат» кўрсатиб, халқни алдаган, «кундузи фуқарони қийнаб, кечаси айш-ишрат билан итдай маст» бўлиб юрган эшончани жамият олдида фош қилади. Шу тўпلامга кирган саводсизлик темасига бағишланган «Кичкина хато» ҳикоясида Умурзоқ аканинг ўқишга кетган ўғли Собирдан хат келади. Уни саводсиз Тошпўлат Умурзоқ акага бошқача қилиб ўқиб беради... Собиржон жуда ҳафсала билан ўқийди. «Ўсиб қолди. Тезроқ пул юборсангиз, кам-кўстига керак бўлиб туради»,— деган жумлани: «...Ўғлингиз жуда ҳавсала қилиб ўқиётиб эди, ўлиб қолди, кўмиш учун пул юборинг»,— деб ўқиб беради. Ҳикояда ёзувчи кичик бир эпизод орқали меҳнаткашларга саводнинг аҳамиятини ишонтирарли қилиб тушунтиради.

Ҳ. Шамс 1940—41 йилларда «Муштум» журнаliga редакторлик қилди. Бу даврда ёзилган «Мен савдогарми?», «Фамилия орқасидан», «Жаҳон пролетарларидан яна кишт!», «Ташвишли кеча», «Ишланган тишлар», «Тавба» каби ҳикоялари «Муштум»да босилган «Мен савдогарми?» ҳикоясида ёзувчи ишламасдан бозорда чайқовчилик билан шуғулланувчи Раҳмоналини фош қилади. «Фамилия орқасидан» ҳикоясида фамилиясини ўзгартиб, бир неча фамилияларда шаҳарма-шаҳар юрувчи безори Абдураҳмон қораланади. «Ташвишли кеча»да эса мақтанчоқ, лекин қўрқоқ икки йигит устидан кулади. Ҳусайн Шамс ҳикоялари мавзу жиҳатдан ранг-ба-

ранг, бадий жиҳатдан пишиқдир. Адиб ўз ҳикоялари билан меҳнаткаш халқнинг ўтмишида кечирган оғир турмушининг аянчли манзарасини чизиб бериш билан ўқувчиларни халқлар озод ва бахтиёр яшаётган социалистик Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

Синфий душманга қарши ўтли кураш, диннинг халқ учун зарарли эканини фош қилиш, беш йилликнинг ғалабаларини куйлаш, социалистик мусобақа, хотин-қизлар озодлиги, совет кишиларини эски тузумга кучли нафрат ва социалистик ҳаётга оташин муҳаббат руҳи билан тарбиялаш Ҳ. Шамс ҳикояларининг асосий мазмунини ташкил этади. Шу жиҳатдан олганда, Ҳ. Шамс ҳикоялари ўзбек совет прозасида алоҳида ўрин эгаллайди.

* * *

Хусайн Шамснинг йирик эпик полотноларидан бири «Душман» (1934) романидир. Бу асар ўзбек совет адабиётида коллективлаштириш мавзусида ёзилган энг йирик асарлардан биридир.

Қишлоқларни ёппасига коллективлаштириш, хусусан, батракларнинг бу соҳадаги фаолиятини акс эттириш, колхозга суқилиб кириб олиб, колхоз тузумига қарши чиқувчи синфий душманларга қарши кураш романининг мазмунини ташкил этади.

Воқеа янги тузилган Қатортол жамоасига қарашли «Илдам» колхозида бўлиб ўтади. Колхозга Жўра раислик қилади. Бу колхозни ёппасига коллективлаштириш ҳисобига кенгайтириш ва синфий душманга қарши кескин кураш йўлида Жўра билан бир қаторда батрачком раиси Норбуви, комсомол ячейкасининг секретари Қўлдош, актив колхозчилардан Қўшоқ, Бегмат, Жониш, комсомоллардан Гулшан, Роҳатой ва райком вакили Исомиддиновлар жонбозлик кўрсатадилар. Улар социалистик онга эга янги кишиларнинг вакилларидир. Ёппасига коллективлаштиришга синфий душманлар — қаршилиқ кўрсатадилар. Қишлоқ советининг раиси Каримов Сотволди оқсоқол, Сотимбойвачча, Марям бахши, Мирсодиқ бой каби қулоқлар билан иттифоқ тузиб, очиқ ва яширин равишда колхоз тузумига зарба беришга киришади.

Каримов комсомол ячейкасининг котиби Қўлдошга «Колхозга кириш мажбурий», деб нотўғри қўлланма ҳам беради. Бу билан у батракларнинг Совет ҳукума-

тининг сиёсатидан норози бўлишига сабабчи бўлади. Каримов ҳамма айбни райком вакили Исомиддиновга қўйиб, уни қаматади, ўз сири очилишидан қўрқиб қишлоқ батрачкominинг раиси Норбуви ва қишлоқ советининг ходими Турдини ўлдиртиради. Ниҳоят, қишлоқ активларининг ҳушёрлиги, Коммунистик партиянинг доно раҳбарлиги натижасида синфий душманлар фoш қилинади, қишлоқда колхоз барпо қилинади.

Ёзувчи ёппасига коллективлаштириш ва айниқса, синфий душман қолдиқларига қарши курашни бадийий образлар орқали ишонарли тасвирлаб берган.

Асарда Норбуви, Жўра, Қўшоқ, Қўлдош, Исомиддинов каби колхоз тузишда жонбозлик кўрсатувчи, душман ҳийлаларини фoш қилувчи янги совет кишилари образлари билан бирга, Каримов, Жобир, Сотволди оқсоқол, Сотимбойвачча, Марям бахши каби синфий душманларнинг типик вакиллари образи ҳам яратилган.

Бу образлар романда динамик равишда ўсиб, ривожланиб боради, бир-бирига қарама-қарши икки ижтимоий куч курашади. Лекин образлар фақат ижтимоий куч моҳиятини ифодалаш билан чекланиб қолмайдилар. Ҳар бир образ ўзининг алоҳида индивидуал характериға ҳам эга.

Норбуви — романнинг асосий ижобий образларидан бири. У актив жамоатчи, юксак коммунистик ахлоққа эга бўлган аёл образидир. Норбуви севган эри Абдуладан ажратилиб, босмачилар томонидан ўғирланади. Лекин қизил аскарлар ёрдами туфайли у бек қўлидан озод қилинади. Революция ғалабаси туфайли озод бўлган Норбуви тезда партия сафига ўтади ва қишлоқда актив жамоатчилик родини бажаради, ер ислоҳоти даврида эса бойларнинг ерини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб беришда комиссарларга яқиндан ёрдам беради. У тезда қишлоқда катта обрўга эга бўлиб, шаҳар шўросига вакил, сўнгра батрачком раислигига сайлайдилар. Норбуви қишлоқни ёппасига коллективлаштириш учун батрақларга, қишлоқ аёллари орасида агитация ишларини олиб бориб, уларга яшаш учун бирдан-бир тўғри йўл — колхоз эканини тушунтиради, лекин Норбуви коммунист ниқобига ўралган синфий душман Каримовнинг сохта севгисига ишониб, унга кўнгил қўяди ва шу билан унинг тузоғига илинади.

Кейинчалик (хат қўлига тушгач) Норбувининг кўзи очилади. Каримовнинг сирини фoш қила бошлайди. У партия мажлисида: «Ичимизда ҳозир бегона киши йўқ,

шунинг учун бир-биримиздан яширадиган гап ҳам бўлиши керак эмас. Чунки ҳаммамиз ҳам коммунист ва комсомоллармиз. Мен кечадан бери Каримовнинг «қилиқларига» тушунмай юрибман. Каримов коммунист, қишлоғимизда анчадан бери ишлайди. Аммо айтишга тил бормаса ҳам, айтай, юрагида бошқа гап борга ўхшайди»,— дейди.

Каримов ҳақидаги бу шубҳалар кейинчалик ҳақиқатга айланади. Каримов кечаси Норбувининг йўлини тўсиб, жиддий тусга киради ва «хатни чиқар!» дегандагина, Норбуви унинг севгиси қалбаки эканини тушуниб етади: «Тур ўрнингдан, ифлос! Садқаи муҳаббат кет-а! Мана, мана сенга хат!» деб юзига тарсаки уриши билан «Кўршапалакдай тол тўнкаси ортидан учиб чиққан Жобир унинг кўксига пичоқ уради. Норбуви ҳалок бўлади».

Автор Норбуви орқали синфий душманга қарши курашиш мақсади йўлида ҳар қандай қийинчиликларга бардош берувчи, ҳар қандай шароитда душманга таслим бўлмайдиган жасур курашчи аёллар образини кўрсата олган.

Янги онг вакилларида яна бири Жўрадир. Жўра босмачиларга қарши кураш даврида қизил аскарларга ёрдам берган ва уларни тор-мор қилишда актив иштирок этган. У ер ислоҳоти даврида ҳам комиссиялар билан бирга бўлади ва Қатортол жамоасида биринчи бўлиб артель тузади, батрақларга колхознинг аҳамиятини тушунтиради. Жўра фақат ўз колхозини учунгина эмас, балки бошқа қишлоқларда ҳам колхоз тузиш учун жонбозлик кўрсатади. Лекин Каримов каби синфий душманлар Жўрани ноҳақдан қаматадилар. Халқ ишончига, партия ишончига сазовор бўлган Жўра қамоқдан озод қилинади, ўз қишлоғида учта колхоз тузади.

Романда партиянинг раҳбарлик роли Исомиддинов образи орқали берилган. Исомиддинов қишлоқда коллективлаштириш учун бўлган курашда Партия ва Совет ҳукуматининг сиёсатини тўғри амалга оширишга раҳбарлик қилувчи оташин коммунист образи сифатида гавдаланади. У ҳушёр, зеҳни ўткир, деҳқонлар билан алоқа қила олиш, партия қарорларини бажаришда доимо халқ билан бора олиш каби коммунистларга хос хислатларга эга.

Синфий душманлар колхознинг ривожланиб келаётганини кўролмадилар. Улар аввал раҳбар Исомиддиновни йўқ қилмоқчи, бу билан ўзлари қишлоқда тескари ташвиқот тарқатмоқчи бўладилар. Хатто Исомиддиновга

партия жазоси берилишига ҳам эришадилар. Лекин душманларнинг бундай ҳийла-найранглари узоққа бормайди. Онгли, ҳушёр коммунист Исомиддинов душман ҳийлаларини фош этади ва колхоз активларини, коммунист, комсомолларни ҳушёр бўлишига ўргатади.

Асарда Қўлдош, Қўшоқ, Жониш каби ижобий образлар ҳам борки, булар ҳам динамик равишда ўсиб борадилар ва воқеаларнинг ечилишида алоҳида ўрин эгаллайди.

Синфий душманларнинг бошлиғи тиш-тирноғи билан колхозни йўқ қилишга уринган Қаримовдир.

Қаримов «асли Андижон билан Шаҳрихон ўртасида 86 йигити ва унга яраша милтиқ-аслаҳаси билан халқни талаб келган Мирзатолиб додхо эди», дейди ёзувчи. У ҳийла билан коммунист ниқобига ўраниб, Қатортол жамоасига раис бўлиб келади ҳамда қишлоқдаги бой-қулоқлар билан иттифоқ тузиб, колхозга қарши мақсадларини амалга оширишга бел боғлайди. У ўз ўнбошиси Жобирга: «Мени бундан кейин «додхо» эмас, ўртоқ Қаримов деб атанг», деб тайинлайди. Чунки у шу фамилиядаги коммунистни ўлдириб, унинг ҳужжатини қўлга киритган ва ўзини Қаримов деб эълон қилган эди.

Асарда Жобир, Сотимбойвачча, Сотволди оқсоқол, Марям бахши каби салбий образлар ҳам борки, булар ҳам ўзларининг душманлиги жиҳатдан Қаримовдан қолишмайди.

Романдаги Жўра, Норбуви, Исомиддинов каби образларнинг характерлари Қаримов, Марям бахши, Сотимбойвачча, Жобир каби колхоз тузумининг ошкора ва яширин душманлари билан курашда очилади.

Ички душманнинг яширинган моҳиятини ишонарли фош қилиш нуқтаи назардан қараганда, айниқса, Қаримов образи муваффақиятли чиққан.

Қишлоқни ёппасига коллективлаштириш, синфий душманни фош қилиш мавзуини ёритиб бериш автордан зўр бадиий маҳорат талаб қилар эди. Ҳаётдаги бу воқеани типик образлар орқали кўрсатиш керак эди. Ёзувчи олдига қўйган вазифанинг уддасидан чиқа олган.

Роман воқеалари бир неча планда ривожланиб боради. Романнинг асосий сюжет линиясини Жўра, Норбуви, Исомиддинов каби коммунистларнинг қишлоқда коллективлаштиришни изчиллик билан амалга ошириш учун олиб борган курашлари ва бу улуғ ишни амалга оширишда Қаримов, Жобир каби синфий душманларни фош қилиш каби воқеалар ташкил этади.

Романнинг тили содда, ўқувчига тушунарли, ҳар қайси персонаж ўзига хос тилда сўзлайди. Романда автор халқ кўшиқлари, мақол ва масалларидан, ҳикматли сўзлардан ўз ўрнида фойдаланган. Улар тасвирланаётган воқеаларнинг социал мазмунига мос қилиб танланган. Бу эса асарнинг ғоявий-бадий қимматини янада ортирган.

Асар композицияси оригинал тузилган, ҳар боб алоҳида сарлавҳа билан номланган. Бу ҳол авторнинг бадий оригиналликка интилганидан далолат беради.

1935 йилда республикада энг яхши бадий асарлар учун конкурс эълон қилинди. Ҳ. Шамс бу конкурсга атаб «Ҳуқуқ» номли романини ёзди.

Романнинг тўла нусхаси бизга маълум эмас. Лекин айрим парчалар: 1935 йилда «Биринчи фожиа» ва 1936 йилда «Тақдири азал» сарлавҳалари билан «Совет адабиёти» журналида босилган. Романнинг қолган боблари эса «Ҳаққоният» номи билан 1937 йилда китобча қилиб нашр этилган. Бу китобчадаги боблар «Биринчи дарс», «Кунлар мусибати», «Тебраниш», «Сизга салом», «Бахт нишонлари», «Ҳали муддаомиз кўп», «Биринчи фожиа», «Большевик қўли юқори» сарлавҳалари остида берилган.

Романнинг бир боби «Тўлқин» номли тўпламга «Ҳуқуқ» сарлавҳаси остида киритилган. 1917 йилда Туркистондаги катта ер эгалари, маҳаллий буржуазия ва унинг малайлари бўлган буржуа миллатчилари, руҳонийлар, оқ гвардиячилар билан бирлашиб, империалистлардан мадад олиб, «Кўқон автономияси» номи остида буржуа ҳукуматини туздилар. Кенг меҳнаткашлар оммаси «Кўқон автономияси»ни ёқламади ва уни ағдариб ташлади. Романнинг сюжети шу давр воқеаларини қамраб олади.

Сўнгги йилларда Ҳусайн Шамс «Мармар лавҳа» сарлавҳали повесть ёзмоқда эди. Бу асар қисқа шаклда «Гулистон» журналида босилган. Асар сюжети Тошкентдаги 1905 йил революцион воқеаларидан олинган. Бу революцион ҳаракатда Толмачёв, Алёша каби рус ишчилари билан бир қаторда ўзбек-ишчиси Қарим ҳам қатнашди. Революцион талаблар билан ишчилар намоиш уюштирганларида полиция уларга қарши ўт очади. Бир группа ишчилар қурбон бўлади. Кураш қурбонларга ўрнатилган мармар лавҳада: «Шараф бўлсин 1905 йил революцияси курашчиларига!» — деб ёзилган эди. Повестьнинг бош ғояси ҳам шу сўзларда берилган.

Ҳ. Шамснинг повести ва романлари ёш ўзбек совет прозасининг тараққиётига қўшилган муҳим ҳиссадир.

* * *

Ҳ. Шамс республика адабий ҳаётида актив иштирок этди. 1931 йилда у Ўзбекистон пролетар ёзувчилар ассоциациясида, кейинроқ эса, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнаlining адабий ходими вазифасида ишлади. Бу даврда ёзувчи қизғин ижод этмоқда эди. У 1931 йилда ЎзАПП секретариатига, Ўзнашр ва «Қизил Ўзбекистон»га ёзган рапортида, «ЎзАПП ва Ўзнашрнинг топшириғи бўйича Ўзнашр томонидан ташкил этилаётган «Ишчилар кутубхонаси» учун ўн иккита асарни (ўн дона ҳикоя ва бир дона пьеса, бир дона дoston) бериб, ўзимни зарбдор эълон қилиб, менга топширилган муддатидан бир қанча илгари бажардим... Яна «Қолхоз кутубхонаси» учун уч дона асар яратиб бераман, деб Ғафур Ғулом, Ғайратий, Уйғун, Ҳамид Олимжон каби ёзувчиларни социалистик мусобақага чақираман», дейди.

Рапорт охирида Ҳусайн Шамс «Коммунистлар партияси билан касабалар уюшмаси олдида бундан кейин ҳам пролетариат адабиёти йўлида ҳамиша жонбоз эканлигимни билдириб ўтаман», деган эди. Ҳақиқатан ҳам ёзувчи ўз ваъдасини оқлади ва умрининг охиригача халқимиз, Ватанимизга содиқ бўлиб қолди.

Бутуниттифоқ Совет ёзувчилари биринчи съездига қатнашган Ўзбекистон делегацияси составида Ҳ. Шамс ҳам бор эди. Съездда у А. М. Горький билан учрашади: «Алексей Максимович бизни содда ва ўртоқларча кутиб олди, — деб эслайди Ҳ. Шамс, — мен у билан сўрашаётганимда юрагим ҳаяжондан тез-тез ура бошлади. Горький биз билан худди эски дўстлари билан учрашгандек суҳбатлашди. Унинг ҳар бир сўзи чуқур маъноли эди. Унинг самимий суҳбати киши дилига ором берарди. Мени қизиқтирган барча масалалар шу суҳбатда ҳал этилди».

1936 йилда Ҳ. Шамс Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзига секретарь бўлди. 1939 йилда Ўзбекистон Давлат нафис адабиёт нашриётининг бош редактори бўлиб ишлай бошлади. 1940—1941 йилларда «Муштум» журнаliga редакторлик қилди.

Ҳусайн Шамс оғир касалланиб, 1943 йилда Қўқон шаҳрида вафот этди ва ўша ерда дафн этилди. Ўзбекис-

тон Ёзувчилар союзи Ҳ. Шамс ижодий меросини тўп-лаш ва ўрганиш учун комиссия тузди. Комиссия фаолияти туфайли сўнгги йилларда Ҳусайн Шамс асарлари қайта нашр этилди.

Ҳусайн Шамс билан мен шахсан ҳаётлигида учрашган эмасман. Аммо 1943 йилда вафот этган куни Чархий домла Қўқонда ҳовлимизга келиб хабар қилганини, акам Азизхон Қажумов дафнда иштирок қилганини, кечқурун дадамнинг у киши ҳақидаги илиқ хотираларини яхши эсламан.

Биз катта бўлиб илмга кириб келганда бир қанча шоир ва ёзувчилар ижоди адабиётшуносликда диққатдан четда қолиб кетганлигини сездим ва уларни ҳам ўрганиш даъвати билан чиқдик. Шу гап Ҳусайн Шамсга ҳам тааллуқли эди. Аввал ўзим мақола ёзиб, 1956 йилда «Ўзбекистон маданияти» газетасида эълон қилдим. Кейин ўша йиллардаги дипломантим Абдураҳмон Холдоров диплом ёзди-да, биргаликда мақола қилдик. Яна кейинроқ шогирдим Дилбар Файзиеванинг у ҳақдаги китоби менинг қисқача сўз бошим билан босилиб чиқди.

1973 йилда унинг юбилеи кенг нишонланди. Юбилейда мен докладчи бўлдим. Тенқурлари хотира айтишди.

1983 йилги юбилей комиссиясини бошқариш менга юклатилди.

Қўқон шаҳар жамоатчилиги сеvimли адиби хотирасини кўп марта улуғлади. Бир йили унинг хоки қайта тантана билан Шайхон қабристонига Муқимий, Завқийлар қаторига олиб бориб қўйилди. Бу обод пантеон адабиёт мухлисларининг зиёратгоҳига айланган.

Ҳусайн Шамс ўзбек совет адабиётининг мўътабар сиймоларидан бири сифатида халқимиз хотирасидан мустаҳкам ўрин олган.

1983

СОБИР АБДУЛЛА

Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла социалистик Ватанни севишга ундовчи лирик қўшиқлари, турмуш ва кишилар онгидаги эскилик сарқитларини фош қилувчи шеърӣй фелъетонлари, томошабинга манзур бўлган музыкали драмалари билан халқимиз орасида жуда машҳур. У 1905 йилда Қўқонда туғилди, шу ерда таълим олди ва ўзининг илк ижодий тажрибасини «Янги Фарғона» газетасида бошлади. Мазкур газетада унинг кўплаб хабар, фелъетон, очерк, шеър ва ҳикоялари босилиб чиқди. Шу даврда ёш шоир ҳаётга ёндошиш, уни образли ифода қилиш усулларини қунт билан ўрганди. Унинг журналистик фаолияти кейинроқ «Муштум» журналида давом этди.

Атоқли шоиримиз Собир Абдулла шеърларидан бирида ижодининг эстетик программасини мана бундай баён қилган эди:

Халқдан чет ижоддур сувсиз бир дарё,
Улуғ манбадир халқ ижод учун.
Ижодда ер қазиб, тикласам бино,
Халқнинг сўзларидан қўйгайман устун.

Ҳа, чиндан ҳам шундай. Унинг образлари халқ сўзидан, шеърининг ғоялари халқининг ўзидан олинган. Салкам ярим асрлик ижод тарихининг ҳаммасида у қалам билан халқ дилига йўл излади. Ҳамма шоирлар ҳам шундай қиладилар. Аммо ана ўша йўлни топа билиш ҳаммага ҳам бирдек насиб қилавермайди. Бу жиҳатдан Собир Абдулла анчагина бахтли, омадли шоирлардан биридир.

Ҳақиқий халқчил ва том маънода оммавий Собир Абдулла шеъринининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, унинг поэзияси Шарқ классик адабиёти анъаналари билан мустаҳкам боғлиқдир. Унинг ижоди ўша улкан дарёнинг камтар бир irmoғи бўлиб совет даврида давом этди.

Одатдан, классик адабиёт анъаналари билан алоқа ҳақида гапирилганда, аввало, Собир Абдулла поэзиясининг етакчи вазни аруз бўлганлигини кўзда тутадилар. Бу тўғри, аммо у ягона омил эмас. Гап шундаки, шоир классикаларимиз ижодидан фақат вазнигига эмас, балки, чуқур истиорали назмий тафаккурни ҳам мерос сифатида қабул қилиб олган. Шунинг учун ҳам унинг кўпгина шеърлари халқ мақолидек пурҳикмат, афоризмларидек қанотдор.

Олимлар ҳар бир йирик адиб ижодини таҳлил этганларида унинг ўзига хос ижод сирларини излайдилар. Агар шу жиҳатдан С. Абдулла ижодий бахтининг сирлари белгиланадиган бўлса, кўп олимлар қаторида мен ёш шоирнинг ҳаёт ва ижод йўли илк даврда Ҳамзанинг шогирди сифатида бошланганлигини алоҳида қайд этиш лозим деб билардим. Ижоднинг бошидаёқ шу улкан устоз билан адабий робитада бўлиш бугунги баркамол ижоднинг ҳамиртуриши тез етилишига, албатта, таъсир кўрсатди. Ижоднинг кўп тармоқли бўлишида, бадий жўшқинликда, халқ ҳаётини чуқур эгаллашда, асарининг кенг оммага маъқул ва манзур бўлиши учун тинмай курашда устоз Ҳамзанинг ўғитлари унга ҳамisha мадад берди.

Унинг биринчи шеърлар тўплами 1930 йилда босилиб чиқди. Шоирнинг илк шеърлари бадий савияси жиҳатдан юксак бўлмаса ҳам, янги социалистик жамиятни мустаҳкамлаш нафоси билан суғорилган эди. Унинг кейинроқ босилиб чиққан «Гулшан» тўпламидаги шеърларида бахтли, меҳнатсевар халқнинг ҳаёти, севгиси ва маънавий дунёси ўз ифодасини топди. «Сўз ва соз» тўпламидаги Улуғ Ватан уруши йилларида ёзилган шеърларнинг асосий мавзуи — социалистик Ватанга муҳаббат, уни манфур душмандан ҳимоя қилиш ва халқимизнинг шу йиллардаги қаҳрамонона кураши ва меҳнатидир.

Урушдан кейинги йилларда «Ватан севгиси», «Бахтим қилур намоиш», «Пахтакор тонги», «Равшан замон» каби қатор қўшиқлар яратди. Унинг бу қўшиқлари совет ватанпарварлиги ва социалистик меҳнат завқи билан тўлиб-тошгандир. Бу қўшиқларнинг кенг тарқалишининг сабаби халқ ҳаёти билан шоирнинг ҳамнафаслигидир. Шоирнинг бу даврда ёзган лирик қўшиқлари 1949 йилда нашр этилган «Давр қўшиқлари» тўпламида босилиб чиқди. Шоир бу тўпламидаги «Ватан ишқи», «Давр қўшиғи», «Халқобод», «Юракдан», «Қолхоз қўшиғи», «Ғалаба байрами» каби қатор шеърларида Улуғ Ватан урушида ғолиб чиқиб, мамлакатимиз қудратини ошириш учун

бор кучини аямай сарфлаётган ижодкор ва тинчликсевар совет халқини улуғлайди.

Унинг ҳам ижоди худди устози Ҳамза ижодидек серқирра. Адибнинг фелъетон ва ҳикоялари, роман ва драмалари, публицистик мақола ва киносценарийлари мутахассисларга ҳам, мухлисларга ҳам бугун яхши таниш. «Тоҳир ва Зухра», «Алпомиш», «Гул ва Наврӯз» каби қатор музыкали драмалари театр санъатимиз тарихидан мустаҳкам ўрин олган. Муқимий ҳақидаги назм, наср ва драма жанрларида ёзилган асарлари адиб ижодининг ютуқлари сифатида таъкидланган. Аммо ҳозирча гап поэтик асарлари 1971 йилда Ҳамза номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлган «Девон» устида.

Адабиёт тарихида «Соҳиби девон шоир» дейилганда баркамол етук адиб кўзда тутиларди. Чунки девон тузишнинг ўз ички қонунлари бор. Гап шоир шеърятининг миқдор эътибори билан девонларни тўлғизиб юборадиган даражада бўлишида эмас. Энг аввало, С. Абдулла пишиқ шеърятида замондошимизнинг ёрқин лирик образини яратди. Унинг ижтимоий қиёфасини, Ватанга муҳаббат-ию, меҳнатпарварлигини, муҳаббатда вафодорлиги-ю, келажакка ишончини, коммунистик ахлоқи-ю, шу худқнинг турли хусусиятларини шеърларида баралла куйлади. Бу шеърларнинг жуда кўпчилиги куйга солиниб кўшиққа айланди. Кўшиқ бўлиб халқ дилига жо бўлди. Бу ҳол шоир ижодининг халқчиллигидан бир нишонадир.

Ҳар қандай тўғри сўз ўз-ўзича халқчил бўлиб қолмайди. Юксак ғоялар ўзига муносиб бадий образларга олингандагина, у халқнинг эстетик дидига мос тушиб, манзур бўлади. С. Абдулланинг энг яхши асарлари юқоридаги фикрнинг ёрқин далили бўла олади.

Халққа бағишланган ижод ҳамиша халқ ташаккури бўлиб инсоннинг ўзига қайтади. Шунинг учун ҳам С. Абдуллани эл ҳурматлаб «Ўзбекистон халқ шоири» деб атади.

С. Абдулланинг кўп қиррали ижодида сатира ҳам катта ўрин эгаллайди. Унинг ҳажвий асарлар ёзиш истеъдоди шеърый фелъетонларида, «Улфат» тўпламига кирган кулгили ҳикояларида, бир пардали пьесаларида, айниқса, яққол кўзга ташланади.

У бир пардали асарлар ва кичик комедиялар билан баробар йирик саҳна асарларини ҳам кўп ёзди. Шулардан бири 1940 йилда яратилган «Тоҳир ва Зухра» музыкали драмасидир. Драматург фольклор материалларини ижодий ўрганиб саҳна асарлари ёзар экан, давр воқеа-

ларини ҳаракатлантирувчи асосий куч — халқ оммасининг фаолияти эканлигини диққат марказида тутди. Халқнинг зулмга қарши кураш, қаҳрамонлик, адолатпарварлик, меҳнатсеварлик, вафодорлик каби хусусиятлари Тоҳир, Зухра, Сардор, Парпи ҳофиз, Қодир каби образларда бўрттириб тасвирланган. «Тоҳир ва Зухра»нинг томошабинга манзур эканлиги, ўттиз йилдан буён саҳнадан тушмаслиги, ундаги ария ва ашулалар халқ орасида кенг тарқалиб кетганлиги каби фактлар бу асарнинг ғоявий ва бадиий кучидан дарак беради. Адабий жамоатчиликнинг танқидий мулоҳазалари асосида асарнинг қайтадан ишланиши драманинг қийматини янада оширди. «Тоҳир ва Зухра» қардош республикалар театрларида ҳам кўрсатилмоқда. Тошкент киностудияси 1946 йилда С. Абдулла ва А. Спешнев сценарийлари асосида «Тоҳир ва Зухра» фильмини яратди. Бу фильм Совет Иттифоқида ва чет элларда катта муваффақият қозонди.

С. Абдулла Улуғ Ватан уруши даврида «Қурбон Умаров» пьесасини ёзди, қатор ўзбек драматурглари билан биргаликда «Ўзбекистон қиличи», «Даврон ота» каби асарларни яратишда иштирок этди.

1954 йилда у ўзбек демократ шоири Муҳаммадамин Муқимий ҳақида музыкали драма ёзади. Унда XIX асрдаги ўзбек халқининг ҳаёти ва зулмга қарши кураши реал бўёқларда тасвирланади. Халқпарвар шоир Муқимий шу курашнинг фаол иштирокчиси сифатида томошабиннинг ёдида қолади. Шоирни ҳимоя қилувчи ва илҳомлантирувчи халқ оммаси — уни қуршаб олган косиблар, деҳқонлар, ҳунармандлар, санъаткорлар образлари ҳам ишонарли берилган. Асардаги ҳаким (врач) Кузьмич образи рус халқининг ўзбек халқига биродарлик ва етакчилик ролини очишга хизмат қилган.

Муқимий доим С. Абдулла ижодининг диққат марказида бўлган. У Муқимий ғазалларига муҳаммас боғлаган, уни ўзининг устози деб билган ва табиийки, устознинг бадиий образини тўлақонли равишда гавдалантиришга тинмай интилган. Шунинг учун ҳам, кейинроқ «Мавлоно Муқимий» биографик романини ёзди ва у «Скиталец» номи билан рус тилида ҳам нашр қилинди. Драма ва роман жанрининг имкониятлари фарқ қилади. Шунинг учун ҳам автор романда драмага кирган баъзи тўқима образлардан воз кечди, романни тарихий шахслар билан тўлдирди, ҳаёт хроникасини кенгайтди, даврнинг катта воқеаларига Муқимийнинг муносабатини анча тўла ёритди.

Натижада, «Мавлоно Муқимий» романи XIX аср ўзбек тарихининг улкан сиймосини ҳаққоний акс эттирувчи яхши эпик полотноларимиздан бири бўлиб қолди.

Адиб драматургиясида замонавий мавзу ҳам катта ўрин эгаллайди. Унинг «Ишқобод», «Севаман», «Менинг жаннатим» каби асарлари анчагина бой саҳна тарихига эга.

Шоир ижодига халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли. Бу ҳол шоирнинг фольклор материаллари асосида асарлар ёзишга кўп қизиқишда, шеърларда фольклорга хос муболаға йўли билан образ яратишда, халқ мақолларидан кўп фойдаланишда кўринади. Шунинг учун ҳам деди айтиш мумкинки, С. Абдулла ижодининг туб маҳазларидан бири халқ оғзаки ижодидир. Худди «Тоҳир ва Зухра» каби «Алпомиш», «Гул ва Наврўз» драмаларининг яратилишида ҳам шу фикримизнинг далилини кўрамиз.

Адибнинг мазкур музыкали драмаларида халқ эпосининг эстетик принципларидан бири — ҳамisha характер яратиш сақланиб қолган. Алпомиш ва Ойбарчинларнинг мардлиги, поклиги, адолатпарварлиги, муҳаббатнинг кучи, зулмга ғазаби — ҳаммаси катта миқёсда тасвирланган. Ана шу улканлик бизни мафтун этади.

У ўз ижодида Навоий ва Муқимий анъаналарини ижодий давом эттирди. Шоирнинг аруз вазнида ёзилган лирик қўшиқлари образга бой ва мусиқийлиги билан халқ оmmasига манзур бўла олган. Шеърий фелъетонларида Муқимий сатирасининг таъсири аниқ сезилади. У ҳақли равишда ўзини Ҳамзанинг шоғирди деб ҳисоблайди. Еш драматургнинг бир қанча асарларини ўқиб, шахсан фойдали маслаҳатлар берган Ҳамза унинг бутун ижодига ҳам таъсир қилмай қолмади. У асарда ижтимоий мотивларни бўрттириб кўрсатиш, комик ситуациялар яратиш, персонажлар тилини индивидуаллаштириш каби ижод йўллари устозидан ўрганди.

С. Абдулла адабиётшунос сифатида Навоий, Муқимий ва Ҳамза асарларини нашрга тайёрлашда актив иштирок этди. У Муқимийнинг қатор янги шеърларини топди.

«Танқид оталар насихатидир» деган коммунист ёзувчи ўз ижодий фаолиятида танқидни тўғри тушунишнинг ижобий мисолини кўрсатди. У жамоатчилик таклифидан хулоса чиқариб, Улуғ Ватан уруши давридаги шеърларининг қатор камчиликларини тузатди ва юксак гоёвий шеърлар яратди. «Тоҳир ва Зухра»нинг эски вариантыда йўл қўйилган ўтмишни идеаллаштиришни бар-

тараф қилди ва ижтимоий курашга асосий аҳамият берди. Тарихий мавзуларда асарлар ёзишдан актуал замонавий темага кўчиб, шу кунги ҳаёт ҳақида драма яратди. Асарларининг тилини архаик араб, форс сўзларидан тозалаб, халқ тилига яқинлаштирди. Бу фактларда танқидчи билан ижодкор дўстлигига асосланувчи социалистик реализм адабиётининг ўзига хос хусусияти кўринади.

С. Абдулла ўзининг бор истеъдодини совет халқига бағишлади. «Хур Ватан— илҳомга манба, хазина», деган шоир ўзининг ижодий вазифасини тўғри тушунади.

Совет давлати ўзбек халқининг сеvimли шоирини хизматларига кўра тақдирлади. У бир неча орден ва медаллар билан мукофотланган. У «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби», «Ўзбекистон ССР халқ шоири» унвонларига эгадир.

Совет адабиётининг буюк фазилатларидан бири унинг халқчиллигидир. Мазкур тушунча эса, кенг халқ оммасига маъқул ва манзур бўлиш масаласини ҳам ўз ичига қамраб олади. Шу мезон билан қараганда С. Абдулланинг юзлаб кўшиқлари халқнинг оғзида юрибди, унинг драмалари қўйилганда зал ҳамиша гавжум бўлади. Унинг ҳажвий асарлари жуда кўпчиликнинг кайфиятини кўтаради, ҳикоя ва романларининг ўқувчиси кўп.

* * *

Ижодни дарёга қиёс қиладилар. Агар шу ташбиҳ манзур бўлса, дарёлардан бири қуриди, шаршара тинди. Халқ шоири Собир Абдулла вафот этди.

Дарёлар жилға бўлиб тоғдан бошланади. С. Абдулла учун бу тоғ ўзбек классик адабиёти эди. Навоийни ҳавас билан ўқиб, Муқимий, Фурқатларга эргашиб, Ҳамзадан таълим олиб, шоир бўлиб етишган. Унинг бой поэтик меросидан икки хусусиятини алоҳида қайд этмоқчиман.

Адабиётимиз тарихида арузга муносабат кўп ўзгариб турди. Баъзи чаламуллолар ижоддаги камчиликни вазидан кўриб, арузни инкор этган, поэзияда анъана ва новаторлик масалаларини нотўғри талқин қилган вақтлар ҳам кўп бўлган. Бу масала С. Абдулла учун ижоднинг бошидаёқ ҳал қилинган эди. Бутун ҳаёти давомида у ҳеч иккиланмай шу вазнда ижод қилди ва ана шу меҳнатининг якуни бўлган «Девон» ҳаётлигида Ҳамза мукофоти билан тақдирланди.

Шоир ижодининг яна бир хусусияти шеърларининг мусиқийлигидир. Устози Ҳамза таъкидлаганидек, «кўру карга ҳам баробар тушунарли» бўлган энг оммавий қў-

шиқ жанрини у тез топди. Бадий баркамоллиги туфайли унинг қўшиқлари тезда халқ мулкига айланди. Мана бугун эл дилида шоир яратган юзлаб образлар яшайди.

Ана шу икки хусусиятнинг мантиқий давоми сифатида С. Абдулла драматургияси пайдо бўлди. Санъатимиз тарихида алоҳида ўрин тутган музикали драма жанрининг яратилиши ва ривожланишида унинг хизматлари буюк. Устози Ҳамзанинг «Майсаранинг иши» комик операсининг яратилишида фаол иштирок этди.

Собир Абдулла ижоди юморга жуда бой. Унинг кинояси кучли эди:

Гар таваллуддан менинг исмимни Собир қўймаса,

Ёрнинг бул жабрига қайдин чидам айлар эдим.

Шоир сатирик шеър ва фелъетонлар, қувноқ ҳикояларни кўп ёзган. Ҳаттоки, дўсти ва сафдоши Гафур Гулом ҳақидаги хотиралари ҳам шу услубда ёзилган эди. У «Муштум»нинг энг кекса мухбирларидан бири ва умрининг охиригача редколлегия аъзоси эди. Собир Абдулла сатираси адабиётимизнинг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади.

У чинакам меҳнаткаш эди. Қачон унинг уйига борманг, катта бурнига кўзойнагини қўндириб олганича машинкасини чиқиллатиб ўтирган бўларди. Мен уни Бешариқда колхозчи чоллар билан аския қилганини, Тоҳир ва Зухра ролларини ўйнаган артистларнинг ўртасида суратга тушганини, отам билан узоқ тунлар Муқимий ҳақида суҳбатлашганини, академиянинг Хоразмдаги илмий конференциясида Ҳамза ҳақидаги хотираларини сўзлаб берганини, Муқимий театри олдида «Алпомиш»га билет тополмаган томошабинлар қуршовида қолганини, Тошкент университетидagi юбилей кечасини, газетамиз редакциясига шеър кўтариб кириб келишини, операцияга кириш олдидан «шу полвонни ҳам йиқитиб чиқиб, мақоланинг давомини ёзиб бераман», деган сўзларини бугун хаёлимдан ўтказаман. Булар ҳаммаси унинг ҳаёти ва ижодининг мавжлари эди.

Ижодни дарёга қиёс қиладилар. Собир Абдулла ўзбек маданияти тарихида тўлин дарё бўлиб оқди. У баракали ижоди билан халқни адабиётга олиб кирган, адабиётни халққа етказган, классик адабиётни бизга, бизни классикага олиб бориб боғлаган, дарёларни улаган ижодкор эди. Бундай дарёлар қуримайди, бундай шаршара тинмайди. Бу дарёлар денгизга, бундай сиймолар эса мангуликка бориб қўшилади.

1983

12—59

177

Тарихи қадимий, аммо тақдири навқирон она халқимизнинг маънавий хазинаси бой ва мазмундор. Шу улкан хазинанинг энг қимматбаҳо дурдоналаридан бири ундаги адабиёт ва санъат асарларидир, десак, заршунос элимизнинг юрак сўзларини ифода қилган бўламиз. Зотан, узоқ тарихимизда асрлар ўтавергану, ундан ёдгор бўлиб асарлар қолаверган.

Тарих ҳукми ғоят адолатли. Чиндан ҳам, XV асрда халқни тахт талаш урушларига тортавериб, қарғиш остида қолган ўнлаб темурий шаҳзодаларнинг номини мутахассис олимдан бошқа одам бугун эслай олмайди-ю, аммо ўша даврнинг энг буюк сиймоси Алишер Навоийни билмаган ва севмаган ўзбек топилмас.

Ҳинд, Афғон мулкани забт қилган забардаст шох Бобур эҳтимол ёддан чиқару лекин:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёғига,
Бошимни олиб, эй Бобур оёқ етганча кетгайман,—

деб куйлаган шоир ҳамиша кишига манзурдир.

Тарихимизнинг XIX асри ва унинг иккинчи ярми ҳақида ўйлаганда кўз олдимизда Муқимий, Фурқат ва Завқийлар гавдаланади. Зотан, уларнинг халқчил ғоялар билан бой ва гўзал шеърлари ўзбек халқи бадий истеъдодининг ўша даврдаги мезони сифатида тарихда муқимдир.

Самарқанд, Бухоро ва Хиванинг оламга машҳур тарихий обидаларини ҳам халқимизнинг ажойиб фарзандлари қалам учи ва билак кучи билан, кўз нури ва юрак қўри билан бунёд қилганлар. Бу обидаларнинг умри узоқлиги ҳам халқ истеъдодининг барҳаётлигидан бир нишонадир.

Биз тилга олган адабиёт ва санъат асарлари халқимиз маънавий хазинасидаги беҳисоб дурдоналардан бир ҳовуч холос. Бу дурдоналар эса бошида қилич ўйнаган ота-

боболаримиз томонидан зулм ҳалқалари кийгизилган қўл билан яратилган эди. Истибод ижод булогимизнинг кўзига қўйилган бир тегирмон тоши эдики, ўтмишда яратилган ўша дурдоналар ҳарсангтошдан ситиб чиқа олган ақл даҳолари эдилар. Уйлайманки, агар Навоий Улуғ Октябрни кўра олганда, уни ўз услубида тасвирлаб, инқилоб гербига занжирини узиб ташлаб ўтмишга улоқтирган, наърадор шеърнинг шаклини туширган бўлур эди.

Чиндан ҳам социалистик революция зулм занжирини чилпарчин қилди, элимизни тўқ ва маъмур этди. Айни шундан сўнг қадимий ўзбек адабиёти ва санъатининг янги ва юксак даври бошланди.

Ўзбек совет адабиётини ҳар хил хушбўй ва дилором гуллардан иборат чаманзор дейиш мумкин. Ҳар гулнинг ўз латофати ва муаттар ҳиди бўлганидек, ҳар бир адибнинг ҳам ўз мавзуи, услуби, ўз образи ва овози бор. Шу ҳолни кўзда тутиб, ўзбек совет адабиётига рассом кўзи билан бир назар ташласақ, унинг олдинги сафида инқилоб байроғини баланд кўтариб, бор овози билан «Яша Шўро!»ни куйлаб бораётган Ҳамза, истибодни қаҳр билан қирон қилган романларини қўлларига олиб, Ҳамза билан ёнма-ён қадам ташлаётган С. Айний ва А. Қодирийларни кўрамиз. Уларнинг изидан борган адиблар авлоди Ойбек, Ғ. Ғулом, Х. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, К. Яшин, Ғайратий, Ҳ. Шамс, Миртемир, М. Шайхзода, С. Абдулла ва бошқаларнинг ҳар бири ўзига хос овоз билан, лекин ҳаммалари ҳам жўшқин илҳом билан социалистик ҳаётни куйладилар, ижод хазинасининг ғоявий мундарижасини бойитишга ва адабиётимизнинг бадиий тақомили янада юксак бўлишига катта ҳисса қўшдилар. Ана шу адиблар қаторида ўзбек адабиётининг оқсоқолларидан бири Назир Сафаров ҳам бор.

У ярим асрдан мўл муддат давомида юрак ҳароратига қалам кучини қўшиб, совет халқига содиқ хизмат қилмоқда. Адибнинг бахти она халқи билан биргаликда, халқнинг бахти эса шундай адиблари борлигида. Бу қўшалоқ бахтнинг манбаи эса юқорида айтганимиздек, Октябрь инқилобида, Ленин ғояларида. Шунинг учун ҳам ёзувчи ижодида инқилоб мавзуи марказий ўрин эгаллайди.

Н. Сафаров 1905 йилда Жиззахда меҳнаткаш оилада дунёга келди.

У совет мактабларида таълим олиб, сўнгра «Зарафшон», «Ишчи», «Қизил Ўзбекистон» каби партия матбуо-

ти саҳифаларида ижодий тажриба орттириб ёзувчи бўлиб етишди. Ғ. Ғулом «Газетачилик менинг ижодий ўсишим учун университетлик ролини ўйнади» — деб ёзган эди. Худди шу сўзларни Н. Сафаров ижодига ҳам татбиқ этиш мумкин. Унинг совет воқеалигининг муҳим масалалари ҳақида ёзилган оташин мақола, очерк ва фельетонлари жанговар ижоднинг илк намуналари эди. Янги ҳаётимизнинг афзаллик ва гўзалликларини зўр эҳтирос билан тараннум ва ташвиқот қилиш, социалистик тузум равнақига тўсқинлик қилаётган ёт унсурларга, синфий ёвларга, буржуа миллатчилик гояларига, эскилик сарқитларига, хотин-қизлар озодлиги душманларига қарши аёвсиз кураш адибнинг бу давр ижодининг бош мазмунини ташкил этади. Фикримизнинг далили сифатида адибнинг 1930 йилда нашр этилган «Янги турмуш учун кураш» сарлавҳали публицистик очерклар китобини эслатиб ўтишни ўзи кифоя қилади.

Матбуоту мактаб ёзувчига йирик ижтимоий воқеалардан ижодга мавзу танлашни ўргатди. XX аср тарихимиздаги энг йирик воқеалар эса Октябрь инқилоби, унинг арафасидаги халқ озодлик ҳаракати кабилар эди.

Ёзувчи 1916 йил **Жиззах қўзғолонининг** кенжа шоҳиди бўлган. У ана ўша ёшлик таассуротларини тарихий манбалардан олинган фактлар билан тўлғазиб, илк асарларидан бири «Қора кунлар кўланкаси» (1931)ни ёзди.

Сўнгроқ адиб шу мавзунини янада чуқурроқ ишлаб «Уйғониш» драмасини яратди. Бу драма Октябрь инқилоби арафасидаги ўзбек халқининг ҳаёти ва курашидан, меҳнаткаш омманинг ижтимоий онги уйғона бошлаганидан, бу ижтимоий жараёнда рус революционерларининг оғаларча ёрдамидан ҳаққоний ҳикоя қилади.

Унинг «Шарқ тонги» драмасини мазмунан — «Уйғониш» драмасининг мантиқий давоми дейиш мумкин. Чунки бу асарда халқ озодлик ҳаракатининг навбатдаги босқичи — Февраль буржуа демократик революциясидан сўнг Туркистонда юзага келган тарихий шароит тасвирланган. Бир томондан рус ва маҳаллий ҳукмдорларнинг Вақтли ҳукумати, уларнинг ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун олиб борган кураши томошабин кўз олдида гавдаланса, иккинчи томондан асрий орзулари рўёбга чиқаётганлигини тушуниб етган меҳнаткаш омма ва унинг типик вакиллари, ўзбек меҳнаткашларининг ҳақиқий дўстлари бўлган Шумилов, Першин, Финкельштейн каби рус революционерларининг жонли образлари гавдаланади. Ҳаёт қонуниятлари билан асосланган ҳолда конфликт

ҳақиқат ва адолат ғалабаси билан тугалланади. Бу янги, социалистик ҳаётнинг тонги эди. Бу тонг асрлардан бери давом этиб қелаётган қоронғи тунларни ёритувчи, Шарқ халқларини уйғотувчи, уларни бахтиёр ҳаётга ва доимий озодликка ундовчи Шарқ тонги эди.

Социалистик ҳаёт тонгида ғалабамизни мустаҳкамлаш осон бўлмади. Инқилоб кунларида боши мажақланган душман бирдан жон бермади. Очиқ душманлик мақсади тор-мор бўлгач, у яширин ташкилотлар тузди, қолган-қутган кучларини йиғиб, шўро идорасига суқилиб кириб олишга ва ички зараркунандачиликка интилди. Шукрулло Орипов — суд ходими, Ваҳоб Бадрий — маориф хизматчиси бўлиб олди. Улар ўз маслакдошлари ёрдами билан социализм ишига содиқ кишиларга чангал сола бошладилар. Ана шу ташкилотнинг сирли ўчоғида содиқ коммунист Темур инқилобий ғояларни мардонавор ҳимоя қилди ва умрининг охиригача ўз идеалига содиқ қолди. Инқилоб душманлари уни қурбон қилдилар ва бу жиноятлари тарихда сир бўлиб қолади деб ўйладилар. Лекин улар янглишдилар — «Тарих тилга кирди»: Тарих инқилоб душманларининг разил ишларини фош қилди. Темур ва Қўрқмасларнинг қаҳрамонликларини она халқига етказди. Тарихни тилга киритишда Н. Сафаров ва Зиё Саиднинг хизматлари катта бўлди.

Ана шундай қилиб, мазмунан бир-бирини тўлдирувчи «Уйғониш», «Шарқ тонги» ва «Тарих тилга кирди» асарларини Улуғ Октябрь инқилобининг арафаси, амалга ошиши ва унинг ғалабаларини мустаҳкамлаш учун олиб борилган курашлардан ҳаққоний ҳикоя қилувчи драматик трилогия десак, менимча, хато бўлмайди. Бу ҳол эса Назир Сафаров ижодида Октябрь инқилоби мавзун марказий ўрин эгаллайди, деган фикримизга асос бўлади.

Ёзувчи замонавий мавзу устида ҳам кўп ишлаган. У Ватан урушининг оловли йилларида Она-Ватан ҳимояси учун қўлига қурол олди, айни вақтда ёзувчиликни ҳам қўймади. Унинг жанг майдонларида ёзган репортаж ва лавҳалари, ҳикоя ва очерклари ватанпарварлик руҳи билан суғорилган публицистик мақолалари фронт газеталарида тез-тез босилиб турди.

Урушдан кейинги даврда адиб драмалар билан бирга бир қанча прозаик асарлар ҳам яратди. Уларнинг кўпчилиги очерк жанрида ёзилган. Бу ўринда биз адибнинг Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Олияхон Султонова, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Боис Эргашев, илғор аёлларимиздан Хадича Аҳророва, қардош Озарбайжон ўл-

каси ва унинг ажойиб кишилари ҳақида ёзилган асарларини кўзда тутамиз.

Совет матбуотида ярим асрдан ортиқроқ фаол иштирок этиб келган адиб, ўз ижодига партиявийлик, ҳозиржавоблик ва оммавийлик принципларини тeraanроқ сингдирди. Унинг ижодида ҳикоя ва очерклар, повесть ва романлар, драма ва киносценарийлар бор. Булар орасида айниқса адибнинг публицистикаси, очерклари алоҳида эътиборга сазовордир. Қандай масала шу бугуннинг диққат марказида турса, ана ўша масалага адиб мурожаат қилди ва уни очерк ёки публицистика жанрида ҳал қилишга ёрдам берди.

Ватан урушининг бевосита иштирокчиси бўлган адиб жуда катта ҳаётий материал йиққан эди. Булар ўз навбатида шу мавзуда ёзилган очерклар, бошқа жанрдаги асарлар, шу жумладан, «Лукаш Ботир»га материал бўлди. Ёзувчи уруш қаҳрамонлари ҳаётини ва жасоратини жуда яхши биледи ва шунинг учун ҳам унинг бу мавзудаги асарлари прототипли образларга бой.

Урушдан сўнгги даврдаги меҳнат қаҳрамонлигини ва айниқса республикамызда мўл пахта ҳосили учун кўраш масалаларини эслайлик. Қишлоқ хўжалигини янгича қайта қуришни талаб қилган, асосий меҳнат машаққатини машинанинг елкасига қўйиш керак бўлган даврда Турсуной Охунова номи билан боғлиқ «Турсунойчилик» ҳаракати туғилган пайтда бошқа адиблар қатори Н. Сафаров ҳам бу мавзуга мурожаат қилади. У илк бор очерк ёзади, кейин ана шу материалларни умумлаштириб, «Узоқни кўзлаган қиз» сарлавҳали қиссасини яратади. Ҳақиқатдан ҳам бу узоқни мўлжаллаган ҳаёт программаси эди, натижада асар ҳам узоқни мўлжаллаган бўлиб чиқди. Шунинг учун ҳам у бугунги кун адабиётимизда муайян прогрессив ҳаракатнинг бадий ифодаси сифатида ўз ўрнини олди.

Очеркнинг ҳаёт ҳақиқатини бузмай тасвирлашдан ташқари, бадий савияси ҳам юксак бўлиши керак. Адиб ана шу ижод қонуниятини яхши тушунади. Шунинг учун ҳам у ўз очеркларида қаҳрамонларнинг мардонавор ишларини баён қилиб қўя қолмайди, балки бу қаҳрамонликнинг моҳиятини очади. Қаҳрамонлик йўлидаги машаққатлар ва енгиб ўтилган ички зиддиятларни психологик тадқиқ қилади. Шунинг учун ҳам бу очерклар ҳаётда бор илғор кучларнинг эволюцияси тарихини кўрсатганлиги билан эътиборли ва бадий пишиқлиги билан ўқувчига манзур бўлади.

«Узоқни кўзлаган қиз» қиссаси шу кунги ҳаётнинг принципиал масалаларига бағишланган. Унда «турсунойчилик» ҳаракатининг ижтимоий асослари очиб берилган. Гап шундаки, пахта теримининг оғирликларини механизация зиммасига қўйиш бу қишлоқ хўжалигининг келажаги ҳақида ўйлаш, уни янада тезроқ ва замонавий услубда ривожлантириш, совет кишиларига ғамхўрлик туйғулари билан бевосита боғлиқдир. Асарнинг мунозаравий руҳда ёзилиши авторнинг ҳаётга фаол аралашидан далолат беради. Бу фазилатларнинг барчаси мазкур қиссани адабиётимизнинг жиддий ютуқларидан бири бўлишига сабаб бўлди.

Табийки, ижод ўта мураккаб жараён. Адибнинг ҳамма асарлари ҳам бирдек юқори савияда чиқмади, бу ҳақда вақтида адабий танқидчилик ўз фикрини ҳам билдирди. Лекин унинг кўпчилик асарлари ўқувчиларимизни маънавий жиҳатдан бойитди. Жиддий ҳаётий проблемалар ҳақида ўйлаб кўришга ундади, дилига завқ бағишлади. Ана шундай асарлардан бири «Кимга тўй, кимга аза» драмасидир.

Бу драмада виждон ва бурч проблемаси ўртага ташланиб, замондошларимизнинг жозибали образлари яратилган. Айниқса, кекса коммунист Қазақов образи муваффақиятли чиққан. Унинг мисолида совет ватанпарварлиги, халқлар дўстлиги ғоялари яхши ифодаланган. Адибнинг муваффақиятли ёзилган асарлари қаторига «Аҳмадали ўз бахтини қандай топди», «Олма олмадан узоққа тушмайди», «Олтиной» каби ҳикоялари ҳам киради.

Н. Сафаров бир гуруҳ кинематографистлар билан ҳамкорликда «Она-ер фарзанди» сценарийсини ёзди. Бу сценарий бўйича Комил Ерматов яратган кинофильм ўзбек киносининг сўнгги йиллардаги йирик муваффақиятларидан бири бўлди. Асардаги Ялангтўш — халқ баҳодир, адолатнинг тимсолидир.

Унинг автобиографик усулда ёзилган «Кўрган-кечирганларим» асарида ёшликдаги ҳаёт таассуротлари асосида инқилоб арафасининг ёрқин тасвири берилган. Адиб кўп қиррали воқеликдан, кўпгина ҳодисалардан энг характерлиларини танлаб олади ва уни ғоят ишонарли ҳикоя қилади.

Асарнинг биринчи китобида қаҳрамоннинг ёшлик, иккинчи китобида эса ўспиринлик йиллари тасвирланади. «Наврўз — бу октябрь офтоби балқиган айём. Бу тўз-

ғиган, сўхта бўлган қон ва тўзон ичра тилкаланган Жиззахга тушган бахт нурининг илк зиёлари».

Инқилобнинг биринчи йиллари келтирган бахтнинг илк лаззати ҳам, ёш социалистик тузум мардонавор енгиб ўтган ҳаётнинг турли машаққатлари ҳам асарда таъсирли тасвирланган.

Назир Сафаровнинг «Момақалдироқ» романи илк бор 1980 йилда эълон қилинди. Бу асар воқеалари Нурота билан Қармана оралиғида жойлашган Деҳибаланд қишлоғидаги Оймат бобо ва унинг хотини тақдиридан ҳикоя қилади. Романдаги Ҳотам, Додхудо, Жабборқул, Қамол жинни каби образларнинг ҳаққонийлигида авторнинг бадиий маҳорати намоён бўлган.

Булар инқилобий мавзу ёзувчи ижодининг лейтмотиви эканлигини яна бир бор исботлаб туради.

Н. Сафаров ўзбек совет адабиётининг жонкуяр ташкилотчиларидан бири. У СССР Ёзувчилар союзи ташкил топгандан бери унинг аъзоси, 1934 йилда Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ съезидига борган делегациямиз сафида у ҳам бор эди.

Буларнинг ҳаммаси адиб ўзининг салкам ярим асрдан мўл ижоди давомида совет халқига ҳормай-толмай хизмат қилганини, бор қобилиятини коммунист идеалларга бағишлаганини кўрсатади. Халқимиз ва ҳукуматимиз адибнинг бу хизматларини юксак баҳолаб, уни қатор орден ва медаллар билан мукофотлади ва унга «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби», «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» деган шарафли унвонлар берди. «Кўрган-кечирганларим» автобиографик қиссаси муаллифни Ҳамза номидаги республика давлат мукофотининг лауреати қилди.

1983

Ҳақиқий истеъдод қаримайди, бадий баркамол асарлар бир неча авлод учун ҳам битмас-туганмас гўзаллик манбаи, илҳом булоғи бўлиб хизмат қилаверади. Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг «Излаганим» сарлавҳали тўпламига кирган шеърлар юқорида зикр этилган қадимий ҳақиқатни яна бир бор исботлайди. Бу шеърлар китобхон кўз ўнгида шоирнинг ўзига хос жилвакор рангларга бой ажиб дунёсини, саҳоватли ва жозибали поэтик оламини намоён қилади. Тўпلامга кирган шеърларнинг мавзу доираси жуда кенг. Лекин бу шеърларнинг барчасини муштарак бир хусусият — миртемирона самимият, чуқур лиризм бирлаштириб туради. Миртемир шеърияти гўзал мазмуни, нозик маъноларини англашдан туғилган шеърият. «Излаганим» тўпламини ўқир эканмиз, шоирнинг чуқур эҳтирослар, нурафшон лиризм билан йўғрилган, саҳоватли ва дилбар шеъриятининг маънавий уфқлари нақадар кенглигини кўрамиз. Миртемир ҳаётини воқеаларни самимий ва ҳаққоний, шоирона идрок этади. Тўпلامдаги шеърларда биз бирор сохта оҳангни, сунъий образ ёки детални кўрмаймиз! Шоир шеърларига асос бўлган поэтик ғоя — ҳаётини ҳақиқатни бадий ҳаққоният билан акс эттириш, айниқса, Ленин даҳосини улуғлашга бағишланган шеърларда ёрқин намоён бўлган («Ленин ҳузурда икки дақиқа», «Йўлбошчининг қайтиши»). Бу жиҳатдан «Йўлбошчининг қайтиши» шеъри айниқса, диққатга сазовор.

Ленин тўғрисида ёзиш ниҳоятда масъулиятли ва машаққатли: шоир ўзгаларни такрорламаслиги, ўз сўзини ва албатта янги гап айтиши зарур. Лениннинг Россияга қайтишидек машҳур тарихий воқеани акс эттирувчи «Йўлбошчининг қайтиши» шеърида Миртемир бунга эришолган. Мавзу гўё янги эмас. Аммо шоир бу мавзунинг, машҳур тарихий воқеанинги янги қиррасини очади. Бу воқеани ўз кўзи билан кўрган, мардиқорликка юборилган оддий туркистонлик меҳнаткаш тилидан: «Мен ўрмон кесар эдим, мен олис Туркистондан» ҳикоя қилади.

Шеърда Ленин ва революция, Ленин ва Шарқ мавзуси чатишиб кетган. Шеърнинг қаҳрамони революцион кайфиятдаги минглаб кишиларнинг бири, шунингдек, у туркистонлик, шунинг учун ҳам унинг Ленинга муҳаббати мазкур тарихий воқеани идрок этиши, она юртининг озод бўлиш орзуси билан боғлиқ. Зотан, «Кутарди қолоқ, ночор, дилхун ва армонли Шарқ».

Шеърда шоир поэтик тафаккур тадқиқи учун турли ижтимоий табақага мансуб кишилар характерини жалб қилади. Бу усул шоирга шеърнинг гоёвий уфқларини кенгайтиришга, доҳий образининг кўпроқ қирраларини очишга имкон беради. Чунончи, уларнинг ҳар бири Ленин даҳосини ўз дунёқараши нуқтаи назаридан ўзича англайди. Масалан, солдат учун Лениннинг сўзлари «айни ҳақиқат», зиёли учун Ленин — «зулматни қуважак зиё», «Сибирдан қайтмиш сургун ишчи эса Ленин бизга бахт келди» деб билади. Шеър ўз элига қайтаётган қаҳрамоннинг «Туркистонга шошдим мен ёймоққа доҳий донгин» деган сўзлари билан тугайди.

Миртемирнинг ноёб маҳорати шеърни риторик ва декларатив асарга айланишдан сақлаб қолган. Шеърнинг ҳар мисрасини, ҳар сўзини миртемирона самимият, инқилобнинг буюк доҳийсига бўлган улкан муҳаббат чўғлари нурлантириб туради.

Мазкур тўпламда Ленинга бағишланган асарлар билан бирга Улуғ Ватан уруши мавзусидаги шеърлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Шоир совет кишиларининг сабот ва иродасини, маънавий фазилатларини ўзбек аёллари тимсолида акс эттирди. Бу туркумдаги шеърларнинг ўзига хослиги шундаки, уларда шоир конкрет кишиларнинг (мазкур асарларда ўзбек аёллари) мисолида совет халқи тақдирини тасвирлайди. «Паттининг ҳасратлари», «Тошбу» ана шундай шеърлардан. Асар қаҳрамонлари Патти ва Тошбу хаёлий образлар эмас. Улар конкрет аёллар, бундайлар Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида кўплаб учрайди. Булар — оналикнинг буюк бахтидан, суюкли бўлиш саодатидан бевақт жудо бўлган, ҳислати кемтик, севгиси етим маҳбубалар. Уларнинг «дилдаги ҳасратлари тоғдан ҳам зил», йўқотган бахтларини топишга чора йўқ... Лекин уларнинг мағрур қаддини ҳам буколмайди. Чунки улар она юртга муҳаббати, севган кишисига садоқати, софлиги билан улуғвор. Ер юзида бундай аёллар камми? Патти—шуларнинг бири. У абадий фироқни абадий висол, деб билган аёллардан.

Оёқсиз қайтса ҳам қайтди-ку, эринг,
Эринг — ўз суйганинг, йўқ камчил еринг,—

деб ҳавас қилади у дугонасига. Патти баъзан ўйга чўмади, уни ўксик армонлар чулғаб олади:

Қимга ўпкам, зорим, бу мунг, бу гина,
Қонларимда қолди не болагина.
Орзу-ҳавасларим, о, армонларим
Еруғлик кўрмаган болажонларим...

«Еруғлик кўрмаган болажонларим...» — аёлнинг энг муқаддас туйғуси — оналик туйғусини туёлмай доғда қолган қалби нидоси, ўксик надомати, даҳшатли фожиаси бу.

Улуғ Ватан урушида йигирма миллион киши йўқотдик деймиз. Бу йигирма миллион фидойилар сафида арслондай-арслондай баҳодирларгина эмас, не-не сулув қизлар, нафармон аёллар — бўлажак оналар бор эди... «Паттининг хасратлари» уруш даҳшатларини, фожиаларини, унинг инсон қалбида қолдирган жароҳатларини аёллар тақдирининг ойнасига солади ва Паттининг тили билан:

Кўз ёшимдан не тош эриб бўлди мум,
Евузлик кўзига тўлсин,— дейман,— қум!
Дунёда қолмасин биронта ҳам шум!—

деган патетик мисралар билан яқунланади.

Тошбунинг тақдири ҳам Патти қисматига жуда ўхшайди. Уруш уни ҳам севимли кишисининг фироқида ёндирган. У ҳам интизорлик билан, умид билан ўз ёрини кутади. Тошбу уруш пайтида ҳаётнинг бутун қийинчиликларини нозик елкаларида кўтарган аёллардан бири:

Ун жувонга бошлиқ — кўп ҳам осонмас,
Тун оғир ва узун, бўлар эдинг хун.
Бу тўй кунидаги қувноқ жавлонмас,
Тер тўкдинг ҳам ўзинг, ҳам эринг учун!

Ниҳоят толе баланд келиб унинг ёри жангдан қайтди. Қайтди-ю, «тирсакдан бир қўли йўқ, ўпкада ҳам мошдек ўқ» билан қайтган жангчини Тошбу буюк бахтдек қабул қилади. Зотан, унинг қалби севган кишисига муҳаббат ва садоқат билан тепарди. Аёл номини мўътабар қилган

Тошбу сингари садоқат маъбудаларининг жасоратини
улуғлар экан, шоир ёзади:

Сени сал хўрлаган сира инсонмас,
Кўзларингда гурур ва бахтдан ёш бу.
Сенсиз Ўзбекистон — Ўзбекистонмас,
Сенсиз кенг жаҳон ҳам сира жаҳонмас,
Тошбу!

Миртемир — интернационалист шоир. Интернационализм руҳи, халқлар дўстлиги мавзуйи шоирнинг бутун ижодига хос хусусиятдир. Бу хусусият тўпламда ҳам намоён бўлган. Совет халқларининг дўстлиги Миртемир учун абстракт тушунча эмас. Бу шоир қалбан ҳис этган конкрет туйғу. Бу — давримизнинг буюк ҳақиқатига айланган туйғу. Ана шу туйғунинг улуғворлигини акс эттирувчи шеърлардан бири «Юз бир» (Қардошлик қасидаси)дир. Шоир иттифоқимиздаги ҳар бир миллат ҳақида муҳаббат билан сўзлар экан, ҳар бир халқнинг характери, ўзига хослигини намоён этувчи фазилатларни широна зукколик билан илғайди, ошиқона ҳайрихоҳлик билан тараннум этади. Бу фазилатлар бир-бирини тўлдириб совет халқи деган буюк номда мужассам бўлиши шеърда чуқур бадий ҳаққоният билан акс этган.

Интеллектуаллик ва фалсафийлик Миртемир шеъриятига ҳамisha хос бўлган хусусиятлардан бири. «Излаганим» тўпламида бу хусусият яна ҳам теранроқ намоён бўлган. Шоир ҳаётий воқеаларни, даврни, замонни фалсафий идрок этишга интилади. Оддий ҳаётий ҳодисалардан фавқулодда поэтик хулосалар кашф этади. Бу шеърининг фалсафий салмоғини, эстетик таъсирини кучайтиради.

Миртемир ўзбек шеърияти тарихида ўзига хос йўлни босиб ўтган шоир. Шоир бу йўлни китобхонга ардоқли бўлиб, нурли самимияти, чўғли қалби сулув образлари, кашфиётлари билан ёритиб келди. Шоир тиниб-тинчимайди, доим изланиб яшади. Унинг ҳаловатсиз қалби изланишдан толмади. Миртемир шеърлари сўлим илҳом меваси. Шунинг учун у китобхонга завқ бағишлайди, уни эзгу туйғулар билан ошно қилади. Лекин шоир қирлар ошиб, тоғлар ошиб, диёрлар кезиб, ненидир излайди ва:

Излаганим бариси
Уша илҳом париси,—

деб ёзади.

Тўпламдаги шеърлар, унинг рамзий номи «Излаганим» шеърнятдан бахт топиб хотиржам бўлган юрак осойишталигини эмас, яратиш, излавиш иштиёқида ёнаётган қалб тугёнларини ифодалайди ва ҳақиқий истеъдод ҳеч қачон ривожланишдан тўхтамаслигини, қаримаслигини яна бир бор исботлайди.

Ҳа, ҳақиқий истеъдод қаримас экан-у, аммо...

Мазкур мақола Миртемирнинг русча китобига тақриз тарзида ёзилган ва илк бор «Литературное обозрение» журналида босилган, шоир ҳам у билан танишган эди.

1978 йил январь ойининг охирида Тюменда ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ кенгаши бўлди. Шоир Нормурод Нарзуллаев билан бирга борган эдик. Мен нутқимда ўзбек адабиётида меҳнат, дўстлик, Россия ва Сибирь мавзуси тўғрисида гапирдим-да, шу мавзунини ёритган шоирлар қаторида Миртемирни ҳам санаб ўтдим. Мажлисга раислик қилиб турган СССР Ёзувчилар союзининг секретари Юрий Верченко менга ялт этиб қаради-да, бир парча қоғозга бир нарса ёзиб Нормуродга узатиб юборди. Нутқим тугаб чапаклар тиниб, табриклар тугагандан кейин, Нормурод секин унинг мазмунини айтди. Биз беш кундан бери Москвада, йўлда Тюменда бўлиб Тошкентдан беҳабар эканмиз. Юрий Верченко ўша куни Москвага, ёзувчилар союзига телефон қилса, Миртемир вафот этганлигини хабар қилибдилар. Ҳангу манг бўлиб қолдик. Танаффусда кўз ёшимизни артиб ўтириб Тошкентга таъзия телеграммасини жўнатдик.

Ҳа, ҳақиқий истеъдод қаримас экан, аммо вафот қиларкан. Афсуски, бу қонун бу сафар ҳам устун келди. «Излаганим» Миртемир ижодининг сўнгги авж пардаси, унинг ҳаётни ошиқоналик билан тараннум этган сўнгги китоби бўлиб қолди.

Устоз шоир Миртемир меҳрини бахшида қилган халқ, киприкларим, деб ардоқлаган шогирдлари қалбида, ҳаётга миртемирона ошиқликни ифода этувчи шеърят руҳида ҳамиша барҳаёт.

1983

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

Умрлар бўладики, тиригида ўликдир,
Улимлар бўладики, мангуликка тирикдир.

Назаримда бу сўзлар муаллифнинг ўзига ҳам бевосита тааллуқли.

Шоирнинг сўнгги, ўзига кўриш насиб этмаган китоби Москвада босилган «Ласточка на проводах» (1967) эди. Бу китоб саҳифаларини очсангиз, кўз ўнгингизда ҳаётнинг санъаткорона тафаккур билан идрок этилган ажиб манзаралари намоён бўлади. Сиз олис-олисларга чўзилиб кетган, тиним билмас қалдирғочлар тизимини кўрасиз. Улар кимгадир «тор устида қатор ўтирган нота белгилари» бўлиб ҳаёт симфониясини эслатади. Мақсуд Шайхзода эса уларни шаҳар ва қишлоқлардан янгиликлар етказувчи илк даракчилар — баҳор элчилари, яхшилик йўлчилари деб тасаввур қилади. Шунинг учун шоир «қалдирғочлар — хушxabар бўлиб, симдан-симга қўниб кўчишлари»ни истайди. Мазкур тўпلامдаги шеърлар шоир қалбининг жўшқинлигини, муҳаббат билан лиммолимлигини ифода этади. Бу муҳаббат совет халқига бўлган муҳаббатдир ва у М. Шайхзода (1908—1967) шеърятининг бош хусусиятини ташкил этади.

М. Шайхзода ўзбек совет адабиётининг тўнғич авлодига мансуб. Унинг биографияси жуда ажойиб. Шоир биографиясида ўзбек ва озарбайжон адабиётларининг ўзаро алоқаси ноёб бир шаклда намоён бўлган. Озарбайжон халқининг фарзанди — Мақсуд Шайхзода қирқ йилдан зиёд Ўзбекистонда яшади, ўзбек тилида ижод қилди ва маданиятимиз тараққиётига улкан ҳисса қўшди. У ўзбек халқининг саодатини севиб куйлади. Унинг «Мирзо Улуғбек» драмасы ўзбек театрида саҳналаштирилган, шоир сценарийси асосида «Улуғбек юлдузи» фильми яратилган. Сўнгги тугалланмай қолган асарларидан бири эса Шарқнинг буюк олими ва мутафаккири Берунийга бағишланган драма эди.

Тадқиқотчи олим сифатида эса Шайхзода ўзбек навоийшунослигининг энг йирик вакилларида бўлган.

Иигирманчи йилларнинг охирида ўзбек совет адабиё-

нинг эстетик принципларини яратиш М. Шайхзода ва унга тенгдош авлод зиммасидаги вазифа эди. Мана шу авлоднинг ғоявий-бадий тушунчалари бирлашиб социалистик реализм методи асосида ривожланаётган ўзбек адабиётининг эстетик қонунларини ташкил қилди. Бу авлод учун Ҳамза, А. Қодирий, Сўфизода, Авлоний сингари адибларнинг ижодий тажрибаси намуна бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, улар учун бир тарафдан Шарқ классик адабиётининг аънаалари, иккинчи томондан халққа хизмат қилишнинг Максим Горький, Владимир Маяковский ижоди сингари намуналари мавжуд эди. Мазкур авлод вакиллари жаҳон классикасини таржима қилиш билан жуда жиддий шуғулландилар. Ҳар қандай таржима эса таржима қилинаётган асарнинг ғоявий-эстетик бойлигини ўзлаштиришдан, маҳорат сирларини эгаллашдан бошланган. Ва ниҳоят бу авлод вакилларининг улкан истеъдоди, ҳамиша янгиликка ўзига хосликка интилиш, изланувчанлик каби фазилатлари уларни адабиётимиз устунлари деган фахрли номга сазовор этди. Бу авлод вакиллари сафида кўп яхши хилма-хил шоирлар бор эди. Тарих уларни саралаб, биз учун энг яхшиларини танлаб берди.

Янги адабиётни яратишдек буюк тарихий вазифани бажарувчилар сафида турган бу адибларнинг ўзларининг ҳаётдаги роли ҳақида чуқур мушоҳада юритишлари, бу ҳақда ёзишлари табиий эди. Шайхзодадек ўзининг ҳаётдаги ролини англаб олишга ошиққан жўшқин шоир учун ҳам, бу муҳим ҳаётий ҳамда ижодий масала эди. У бутун ижоди давомида турли даврларда, турли шаклларда бу мавзуга қайта-қайта мурожаат қилди.

«Қалам», «Сиёҳдоним», «Умар Хайём ва шамол», «Шеърят — чин гўзаллик синглиси экан», «Сен ўзинг шеър» кабилар ана шундай шеърлар бўлиб, улар мазкур тўпламда «Шоирга йўқ тиним куни» сарлавҳаси остида алоҳида туркум сифатида ажратилган. Туркумнинг асосий моҳияти эса «Шам» шеърида ёрқин намоён бўлган.

«Ўзгалар учун ёруғлик таратишни» Шайхзода ҳам, унинг қаламдош дўстлари ҳам шоирнинг энг олий қисмати деб билганлар. Тўпламга шоирнинг сафдош дўстлари Ойбек, Ғ. Ғуллом, Ҳ. Олимжон ва Миртемирга бағишланган шеърлари ҳам киритилган. Бу шеърларда ана шундай олий қисматга интилган сўз усталарининг сиймоси ўзининг бутун салобати билан намоён бўлган.

Ҳаёт билан ҳамнафаслик шоир эстетик программасининг энг асосий белгиларидан. Шоир қалби воқелигимиз-

га ва унинг қаҳрамонлари эса совет халқига бўлган чексиз муҳаббат билан лиммо-лим. У қутлуғ заминга ҳамроҳ бўлганлигидан, эзгу ва равшан гоёларнинг «қад ростлаб юрганига гувоҳ» эканлигидан гоёт мағрур. Бу ҳиссиёт, айниқса, Ўзбекистонга бағишланган туркум шеърларда чуқур акс этган. Биз фикр юритаётган тўлғамга киритилган «Хоразмда қиш бўлмас экан», «Сувлар оқар тинмайин», «Симлар, қалдирғочлар ва қизлар», «Асримизга ризолик» каби шеърлар замон гимни, ватан мадҳияси бўлган асарлардир.

Шоир қалби бутун оламни қамрай олади. Уни ер курасининг тақдири, замин фарзандларининг қисмати ҳаяжонга солади. Шоир нурли эллар, турли халқлар ҳақида кўплаб асарлар яратган. Шайхзода саёҳатни жуда севади. Турли мамлакатларни кезар экан, шоир дунёга хорғин саёҳатчи нуқтаи назари билан эмас, хушёр, қизиқувчан, курашчан коммунист кўзлари билан қарайди! «Интернационал», «Карлови Вари ўрмонларида», «Намастэ, Ҳиндистон» каби шеърлар бунинг ёрқин далилидир. Шайхзода шоирона интуиция билан инсониятнинг асрий орзуси бўлган коммунистик жамият қиёфасини тасаввур этади:

Коммунизм кўринар дунё табассуида,
эрklarнинг мавзусида,
уммонлар ошаётган,
ҳадиксиз учаётган
саломлар тухфасида,
севгилар жилвасида,
қизларимиз ясанган
хушбичим либосида.

Шоир яратган Ватан образи ниҳоятда улуғвор. У Урта Осиё ва Кавказ гўзаллигини теран ҳис этади, фақат ўзига хос кўтаринки мисраларда тасвирлайди, бутун совет халқи учун ардоқли бўлган буюк Москвани улуғлайди, самимий меҳр билан Болтиқ бўйини эъзозлайди. У фақат иттифоқдош қардошларимизгина эмас, олис юртлардаги дўстларимизни ҳам севиб тилга олади. «Бомбайда», «Рикшанинг қўшиғи» шеърлари Ҳиндистон халқига бағишланган. Лекин у ким ҳақида қандай асар ёзмасин совет кишиси, Совет Ўзбекистони вакилининг номидан сўзлайди. Масалан, у Бомбайда «энг зебо, кўркам ерларни» кезар экан, ҳадсиз-ҳисобсиз ҳайратга солувчи воқеаларнинг гувоҳи бўлар экан, унинг хаёлини

«етмиш йил муқаддам бу ерларда ҳўқандлик бир мусофир, жаҳонгашта шоир Фурқат юрганлиги, шу музей, шу денгиз, боғу майдон барчаси уни кўрганлиги» ҳақидаги фикр банд этади. Фурқат бу элларга дили гурбат гуссасига тўлиб, қувгинди бўлиб келиб қолган эди. Шайхзода эса бу ерларни юртининг фироқида ёнган шоир сифатида эмас, муаззам давлатнинг — СССР дек ўлканинг намоёндаси, муътабар меҳмон сифатида кезмоқда. Бундай муқояса унда бир ўлканинг икки даврда яшаган икки шоири, уларнинг бир-бирига ўхшамаган тақдири ҳақида чуқур ўйлар уйғотади ва у:

Ўзим меҳмон бўлсам-да, эсимни фақат
Меҳмон бўлиб банд этди Зокиржон Фурқат,—

деб ёзади.

М. Шайхзода шеърятни чуқур фалсафий мазмунга эга.

Шоир шеърларидан бирини «Хиёбон» деб атаган. Хиёбон бу — икки ёғи яшил дарахтлар билан бурканган кўкаламзор йўл. Шоир хиёбонни таърифлар экан, ундан хиёбон юксак орзу-тилакларнинг мангу кўм-кўк йўлидир деган поэтик хулоса келиб чиқади. Шоир хиёбонни инсоннинг ҳаёт йўлига қиёслайди ҳамда ўз хиёбонининг манзарасини чизади. У инсоннинг умр йўли, нурли умр хиёбони чексиз эмаслигини, бирон-бир кун «ё денгизнинг ёқасида, ё шаҳарнинг орқасида ва ёки тоғ этагида мисли бахши эртагида битган можародек адо бўлади», аммо тарих хиёбони абадулабад битмайди, башар ўзининг тарихига нуқта қўймайди, деган хулосага келади. Мана шундай нурафшон оптимистик фалсафа шоирнинг бутун шеърятига хос бўлган хусусиятдир.

М. Шайхзоданинг фалсафий шеърятни миллий колоритга бой. Фольклор анъаналари бу шеърятнинг бадий заминларидан бири. Халқ қўшиқларидан бирида «сув кетару тош қолар» деб қўйланади. Шоир Тошкентнинг Бўржар дарёси бўйида ўтириб, унинг қирғоқларини тасвирлаб ёзади:

Лекин нурлар йитмайди,
Сув устидан кетмайди,
Бўржар кўксин ёритар
Қоронғуни эритар...
Еруғ қолар, сув ўтар.

У шеър санъатининг соҳиби, бадий усулларга бой санъаткор эди. Ҳаётий фактлардан фалсафий умумлашмалар чиқариш услубининг метафорик образлиги Шайхзода шеърятининг характерли хусусиятларидан бири. У ҳар бир детални ҳаёт билан қиёслайди, уни жонлантиради. Мана унинг «Кўрфаз, ёмғир ва чой» номли шеъри. Шоир ёмғирнинг кумушранг ипдек қамчиларини денгиз юрагига санчилаётган игналар, деб тасаввур қилади. Денгиз сувининг тиниқлигини эса кўк чойга қиёслаб:

Шунча уммон кўк чойга
аниқки —
коса керак
Ушбу кўрфаз қадарлик,—

деган фикрга келади. Шоирга уммон қадар кўк чой коса — пиёлани, денгиз узра чарх ураётган чайкаларнинг тўпланиши, ўзбекча тўйлар тантанасини эслатади. Бу образлар мантиқан боғланиб миллий колоритни ифода-лайди. Шоир шеърятдаги ана шундай миллий колоритни таржимада ифода этиш анча мушкул. Шунинг учун Шайхзода шеърларини таржима қилиш анча мураккаб. А. Санин, Ю. Хазанов, А. Наумов, С. Северцев, М. Павлова, Ю. Нейман каби таржимонлар шоир шеърятининг Бутуниттифоқ китобхонлари эътиборига ўзининг бутун жозибасини юклаган ҳолда тақдим этиш учун катта меҳнат сарфлашган.

Албатта, Шайхзода шеърларининг барчасидаги баркамоллик даражаси бир хилда эмас. Баъзи шеърлар чўзиқроқ туюлади, баъзи мавзулар юзакироқ ёритилади. Тўпламга шоирнинг кейинги йилларда ёзган, унинг шеърятининг фалсафий теранлигини ифода этувчи жуда кўплаб шеърлари кирмай қолган. Лекин шунга қарамай тўплам шоирнинг ўзига хос поэтик оламини, инсонларга, буюк мамлакатимизга ва унинг олисдаги дўстларига меҳр билан уриб турган юрагини, дунёни тинглашдан толмаган шоир қалбини ифода этади. Зотан, Шайхзода-нини ўзи:

Гап қаламда ё жинсида эмасдир,
Қаламкашнинг қалбидадир ҳамма сир,—

деб ёзган эди. Шоҳ асарлар яратишнинг сири ижодкорнинг қалбидадир деб биларди Шайхзода. Ана шундай сирларга бой шоир қалби тўпламда симлардаги бетиним

қалдирғочлардەк ўз китобхонларига етиб борган. Хиё-
бон — шоирнинг сўнггига етган ҳаёт йўли. Лекин шоир:

Тарих хиёбони битмас уфқда,
Башар ўзин тарихига қўймайди нуқта,—

деганида ҳақ эди ва бу мангу кўкаламзор хиёбонда
Шайхзода номи ҳам мангу навқирон идрок тимсоли бў-
либ барҳаёт қолади...

* * *

Устоз шоир М. Шайхзоданинг ажойиб шеърляти мен-
га ёшлигимдан яхши таниш эди. Чунки отам Ўзбекистон
ССРда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон Қаюмов
ўз даврининг яхши зиёлиларидан бири бўлиб, оиламиз-
нинг кутубхонасида замонавий шеърлий китоблар, жумла-
дан, Шайхзода шеърлари ҳам кўп бўларди. Мен шулар
орқали шоир билан ғойибона танишганман.

1947 йилда ТошДУга ўқишга келдим. Бу йиллари
шоирлар университетга тез-тез келиб турарди. Биз эса
бу учрашувларнинг энг фаол қатнашчилари эдик. Ўша
йили Шарқ факультетида бўлган учрашувда Шайхзода
шеър ўқиган ва биографияси билан таништирган эди биз-
ни. Ёдимга келгани, унинг ўзига хос услуб билан—сўз-
ларни донадор қилиб айтиб шеър ўқишига, ўзи тилини
ўзбек-озарбайжон деб атагани.

У пайтларда Шайх ака педагогика институтида дарс
берарди. Аммо қайсидир доно уни университетда спец-
курс ўқишга таклиф қилган экан. Шу ташаббусдан баҳ-
раманд бўлиб биз ундан Навоий маҳорати ҳақида қизи-
қарли ва мазмундор лекциялар тинглаганмиз.

1949 йилда бўлса керак, Маяковский юбилейи бўлди.
Шайхзода ёзувчилар союзидаги катта мажлисда доклад-
чи, биз эса корхоналарда лектор эдик. Дарсдан кейин
шундай лекциялардан бирига кетаётганлигини айтиб,
нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида берган мас-
лаҳатлари ёдимда...

Кейинроқ, 60-йилларда ТошДУ да яхши ташаббус
бошланди (ҳали ҳам давом этади), Боку университети
билан илмий алоқа ўрнатилди. Улар бизда озарбайжон
адабиётидан, биз уларда ўзбек адабиётидан лекция
ўқийдиган бўлдик. Шундан бери, бир неча йил Тошкент-
га Озарбайжоннинг яхши олимларидан бири Ҳидоят
Эфендиев кела бошлади. У киши эса Шайхзоданинг дўс-

ти, мактабдоши ва куёви эди. Шунинг учун ҳам Ҳидоят муаллим келганда дастурхон аввал Сокина опа ва Шайхзода акалар уйда тузалар, биз ҳам бўлардик. Табиийки, кейинги дастурхонларда Шайх ака ҳам бўлиб суҳбатни гуллатарди.

Шайх ака жуда фаол адиб, ажойиб нотик эди. Ҳар хил адабий кечаларда бўлганмиз. Паркентдаги бир учрашувга борсак, китоблари сотилаётган экан. Автографлар берди. Шунда менга ҳам бир китобини автограф билан тақдим этган.

Бўстонликда бўлган учрашув Ҳамзага бағишланган эди. Кўп яхши гаплар гапириб домла раислик қилди. Мен докладчи эдим. Юморга бой эди. Адабиётимиз тарихида уч киши Қозизода Румий, Ҳамза Ҳакимзода ва Мақсуд Шайхзода фамилиялари қофиядош эканлигини айтиб, кулдиргани ёдимда.

Бўстонлик муаллимларнинг кўпи Тошкент педагогика институтида Шайх акада ўқиган йигитлар эди. Шулардан бири уйда дастурхон ёзди. Меҳмон кўп, ичкилик қуйилган, мезбоннинг оғзи қулоғида эди. Шайх ака Собир Абдулла билан ҳазил бошлади.

— Собиржон, бу киши муаллим, номлари Абдураҳмон. Абдураҳмон Жомий.

Мезбон қўлидаги майи билан икки кўзи устозларда эди.

— Илгари Жомий эканлар, энди стаконий бўлибдилар-да,— деди Собир ака мезбоннинг қўлига ишора қилиб.

Шайх аканинг суҳбатда ҳам гапи образли, образи эса оригинал бўларди. Пул реформаси яқин ўтган пайт бўлиб, янги пулнинг қадри эскисидан ўн баробар ортиқ эди.

— Суҳбатимизни диққат билан эшитганингиз учун раҳмат. Сизга янги пул билан юз йил умр тилаймиз,— деб якунлади Шайхзода.

Шайх аканинг севган ибораси «Ўзларидан сўрасак» деган сўзлар эди. Ҳар саломлашганда шу калима тилга олинар эди.

Бир кун бир киши гаплашиб турган экан, бориб мен ҳам қўшилдим. Домла зўр бериб мени у кишига таништира бошлади. У киши эса «Лазизхонни биламан»,— деб гапини давом эттираверди. Шайх ака бундай қилганини кейинроқ, у киши хайрлашиб кетиб, ўзимиз қолганимизда «исмини айтармикин, девдим айтмади»,— деб кулиб қўйди Шайх ака.

1958 йилда мен Самарқанд университетиде ГЭК ка раис эдим. Шайх ака ҳам у ерда экан. «Нима қилиб юрибсиз», — деб сўрасам, «Улуғбек образи устиде ишла- япман» — деди. Ҳамма қўлёмалар Тошкентда-ку, десам, «Йўқ, илмий материални ўрганиб чиқдим. Энди бадий материал керак» — деди. Билсам, у мадрасаларга кириб ўлтириб Улуғбекнинг чиқишини, эл таъзимини, ўша давр воқеалари қай шаклда рўй беришини тасаввур қилиб олар экан. Бу ишни артистлар образга ёки ҳолатга ки- риш деб атайдилар. Шундан ўйлайманки, артист бир об- разга киради, драматург ўнлаб ҳолатларга кириб чи- қади.

«Мирзо Улуғбек»ни ёзаётганда Москвада ҳам кў- ришганмиз. Театрларни кўриб юрибман. Шекспирни, яқинда «Мария Стюарт»ни яна бир бор кўрдим девди- лар.

1962 йилда мен «Ўзбекистон маданияти» газетасига муҳаррир бўлдим. Шайх ака энг фаол муаллифларимиз- дан бири эди. Биринчи бор Бokuга кетаётганимда нима- ларни кўриш кераклигини маслаҳат қилган эди.

Шу йиллари менинг бир мақоламни кўриб мақтади. Унда тўрт мавзу бўлиб, мақола ҳам тўрт қисмдан иборат эди. Бундан кейин фикрларни учта-учтадан айтинг, композицияси чиройлик бўлади, деб маслаҳат берди. Данте ёдимга тушди. Кейинги ишларимни компози- цион белгилашда домланинг маслаҳатини эътиборга олганман.

Кўп бирга бўлганмиз. Пабло Неруда билан учрашув (1965) «Юлдуз онлари» ҳикоямга мавзу бўлган. Шайх ака учрашувда Неруда ҳақидаги шеърини ўқитганини ўша ҳикояда ёзганман.

Галина Мусинанинг Зулфия ижоди ҳақидаги диссер- тациясига домла илмий раҳбар эди, мен оппонент бўлган- ман. Нафосат ҳақидаги фикрларни жуда қувватлаган эди.

1966 йил ёзида, зилзиладан сўнг бир неча оила ёзув- чилар союзининг ижодхонасида яшаб, жон сақладик. Шайх акам ҳам Сокина опа билан шу ерда эди. Зерик- канда карта ўйнаганмиз. Мен Сокина опам, домла эса рафиқам билан шерик бўлардик. Карта ўйинига домла жуда уста бўлиб, ютганда мени дурак эмас, дониш деб атарди. Терминологияси ҳам қизиқ эди. Қозирни зот дерди, олтилик картани темир йўл (чунки белгилар икки қаторга учтадан терилган).

— Турғуной, сиз «Сабъайи сайёрни» ўқиганмисиз?

Ҳақиқатда ҳам кўп яхши асар-да (Еттиликни юринг, дегани).

Бир кун Москвада Ленин кутубхонасида кўришдик. Навоий ҳақидаги докторлик диссертациясини ёзиб тугаётганини айтди. Афсуски, уни ниҳоясига етказишга улгурмади.

Шайхзода ижоди энг гуллаган пайтда, ширага тўлган вақтда оламдан кетди. Унинг сўнгги давр поэзияси, Усмон Юсупов хотирасига, Фафур Ғулом ҳақидаги шеърлари, охириги шеърлар туркуми жуда бақувват, ноёб асарлар эди.

Шундай бўлдики, ўзимнинг камхафсалалигим туфайли мен у киши ҳақида жуда кам ёзганман. Шунинг учун «Замондошлар» китобига у кирмай қолган. Фақат ўлимдан сўнг бир русча китобига рецензия ёзиб, «Дружба народов» журналида чиқардим. «Современники» китобига шу мақола кирди.

Унинг «Тошкентнома»си энг яхши асарлардан бири эди. Мен уни шу мавзудаги мукамал асар деб биламан. Тошкент ҳақида мен марказий телевидение илтимоси билан тўла метражли ҳужжатли фильм сценарийсини ёзганман. Узоқ вақт сарлавҳа тополмадим. Устознинг руҳи йўқолмасин деб уни «Тошкентнома»—«Поэма о Ташкенте» деб атадим.

Шайхзода 19 февралда вафот этди. Ун кун аввал Комил Яшин билан кўргани бордик. Дарди оғир бўлса керагу аммо ҳеч зорланмади. Яшин ака Москвадан доктор чақирайликми?—деб сўраса, йўқ, доктор яхши малакаси билану аммо юрак заиф,—деди.

Сокина опа дори ичмайди, тинч ётмайди деган маънода Яшин акамга зорланди. Яшин акам, хотиннинг гапига кириш керак,—деб насиҳат қилса, бир қиссани мисол қилиб (худо пашшани хайдама деса; сен худо одамни бошқарасану, мен пашшага ҳам хўжайинлик қилолмайманми? деган бир одам ҳақида) энди эркалигимизни хотинимизга қиламиз-да,—деб гапни ҳазилга бурди.

12 ёки 13 февраль бўлса керак, Алишер Навоийнинг анъанавий конференциясига қатнашгани келган озарбайжон академиги Ҳамид Орасли (акамнинг, ўзимнинг устозларимдан бири)ни илтимосига мувофиқ докторхонага олиб бордик. Уларнинг суҳбати ширин, бамаъни эди.

19 февраль якшанба эди. Эртасига Осие ва Африка ёзувчилари ассоциациясининг Тошкентда мажлиси бўлиши керак эди. Эрталаб Ёзувчилар союзининг ўша йиллардаги секретари Раҳмат Файзий уйга телефон қилди.

— Шайх акамни бериб қўйдик.

... Кун бўйи кўпчилик бўлиб некролог ёздик.

Эртасига мен Қозоғистон ёзувчилари Габит Мусрепов, Анвар Олимжоновни аэропортда кутиб олишим керак эди. Улар трапдан тушиши билан кайфиятни изоҳлаб дафн маросими кетаётганини айтдим. Дўстлар таъзия изҳор қилишиб, дарҳол уларни ҳам олиб боришимни илтимос қилишди. Чиғатойга етиб келиб, биргаликда охириги марта ҳурмат бажо қилдик...

Умрлар бўладики, тиригида ўликдир,
Ўлимлар бўладики, мангуликка тирикдир...

Назаримда, бу сўзлар муаллифнинг ўзига ҳам бевосита тааллуқли.

1983

ЗОКИРЖОН ҲАБИБИЙ

Бу воқеа Фурқат юбилейи ўтаётган кунларда содир бўлганди. Алишер Навоий номли театрда ўзбек халқининг буюк маърифатпарвар, дарбадар шоири Фурқатнинг юз йиллик юбилейига бағишланган тантанали кеча давом этарди. Сўзга чиққанлар шоирнинг аччиқ қисмати, унинг ажойиб лирикаси ва ўткир сатираси ҳақида гапирардилар. Мана, ниҳоят минбарга шоир Ҳабибий кўтарилди. У Фурқатнинг кичик замондоши, ўша давр адабиётининг тирик гувоҳи. Йиғилганлар Ҳабибийнинг ўз устози ҳақидаги шеърини диққат билан тингладилар. Шоир ўз ҳаётини Фурқат ҳаёти билан таққослар, айти вақтда бизнинг бахтли ҳаётимизни фахр билан куйларди. Залдагилар оқсоқол шоирни гулдурас қарсақлар билан олқишладилар.

Бу воқеани шунинг учун эслаямизки, ўша мажлисда иштирок этган чет эллик меҳмонларимиздан бири «Ҳабибийга қараб Фурқатни кўрдим» деб ёзганди... Бу фикрнинг ҳаққонийлиги шундаки, Фурқат билан Ҳабибий ўртасида қандайдир умумийлик бор. Ҳатто уларнинг исми ҳам бир хил — иккаласи ҳам Зокиржон, иккаласи ҳам Холмуҳаммад ўғли. Иккала шоир ҳам машҳур, иккаласи ҳам аруз вазида ёзди, иккаласи ҳам қўшиқчи шоир. Аммо айти вақтда улар ўртасида катта фарқ ҳам бор. Бу фарқ биринчи навбатда уларнинг тақдирида кўринади: Фурқат колониализм даврида яшадди, у ўз Ватанидан айрилди, қувғинди бўлди. Бу нарса унинг тахаллусида ҳам ўз ифодасини топди — Фурқат (айрилиқ) билан белгиланади унинг тақдири. Ҳабибий эса, тахаллуси нуқтаи назардан ёндошганда, замонаси унга дўст деган оптимистик маънони англатади. У совет даврида яшадди, у бахтли, унга бахт ҳабиб (йўлдош). Фурқат билан Ҳабибий шеърятининг мазмунида ҳам катта фарқ бор. Бу фарқ уларнинг истеъдод қирраларини ҳам фарқлайди, чунки уларнинг ҳар бири ўзига хос чуқур индивидуалликка эга.

Ҳабибий Ҳамзанинг тенгдоши, у Улуғ Октябрь рево-

люциясининг меваси бўлган янги ўзбек совет адабиёти-нинг йирик вакилларида бири.

Ўзбек совет адабиётининг дастлабки йилларида ўз ижодларини ҳали инқилобга қадар бошлаган бир гуруҳ шоирлар авлоди майдонга чиқди. Улар ўз ижодларида Муқимий ва Фурқат анъаналарини давом эттирдилар. Бу группага демократ шоир Завқий (1853—1921) ҳам кирадики, у ўз ижодининг ёрқинлиги билан Насимий, Оразий, Зорий, Ерий каби шоирлар сафининг бошида туради. Бу авлоднинг кенжа вакилларида бири Ҳабибийдир.

Шоир 1890 йилда Андижон областининг Қўқон қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Ўзбек демократик адабиётининг таъсири натижасида унда шеър-иятга нисбатан қизиқиш уйғонди. Унинг дастлабки шеърлари анъанавий муҳаббат мавзуида ёзилди.

Шоир ўз таржимаи ҳолида ёзади: «...эски мактабда ўқиб, хат-саводимни чиқардим. Яна шу қишлоқдаги мадрасага кириб, мадраса қондаси бўйича дарслик китобларини ўқиб юрдим. Ёш ҳаваскор бўлганим учун дарсларим орасида ҳам Алишер Навоий, Фузулий, Фурқат, Муқимий ва бошқа турли баёзларни равон ўқийдиган бўлдим... Айниқса, Алишер Навоийнинг «Хамса»сидаги фасоҳату балоғати, Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида муболаға устидаги жўшқин маҳорати ўқиган сайин муҳаббатимни ўзига тортиб, мени мафтун қилар эди. Бора-бора йигирма ёшларимда шеър ёзишга киришдим...

Октябрь инқилобидан кейин Зокир Холматов турли совет ташкилотларида ишлайди. Айни вақтда ижодий ишдан ҳам воз кечмайди. Ҳабибийнинг ижодий «тажрибаси» салкам 70 йил. Гарчи у ҳамма даврда ҳам бир хилда кўтаринкилик билан ижод қилмаган бўлса-да, кўп қисми «қайта тайёрланиш»га сарфланди. Чунки шоир йигирманчи йилларда ўз ижодий йўналишини бошқа йўлга буришга мажбур бўлди. Зотан, ўша даврда адабиётнинг бош йўналиши ижтимоий аҳамиятга эга воқеаларни ёзишдан иборат эканлигини пайқади. Бу йўналиш таъсирида у совет кишиларининг муваффақиятлари ва ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи қатор шеърлар яратди.

Ҳабибийнинг катта адабиёт майдонига кириб келиши асосан 30—40-йиллар билан белгиланади. Бу йиллардаги икки улкан воқеа Ҳабибий ижодига таъсир этмай қолмади. Бу воқеалардан бири Алишер Навоийнинг юбилейини ўтказишга кўрилаётган қизгин тайёргарлик эди. Юбилей комитети республиканинг турли бурчагидан ўз-

бек адабиётининг тарихини мукамал биладиган кишиларни бу ишга жалб этиб, уларга шоирнинг танланган асарларини тўплаш ва нашр этишни топширди. Юбилей комитети томонидан бу хайрли ишга тақлиф қилинганлардан бири ўзбек адабиёти тарихини атрофлича биладиган таниқли шоир Ҳабибий эди. У Навоий лирикасини ўрганиш ишига фаол иштирок этди. Навоийни ўрганиш Ҳабибийнинг ижодида ҳам ўз изини қолдирмай қўймади, албатта. Чунки, юбилей баҳонаси билан шоир Навоий мактабини яна бир марта ўтган эди.

Ҳабибий яна шу даврга келиб ўз ижодининг асосий йўналишини белгилаб олди. У аруз вазнида ёзилган шеърлари ўзбек халқ музыкасига осон тушишини пайқагач, қўшиқ ёза бошлади ҳамда қўшиқчи шоир сифатида танила борди.

Қирқинчи йиллардаги иккинчи улкан воқеа бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштириш масаласи эди. Бу ишни амалга ошириш учун Катта Фарғона, Шимолий Тошкент ва бошқа каналларни қуриш учун эл-юрт отланган эди. Барча, шу жумладан, адабиёт аҳли ҳам бу улкан халқ ишига сафарбар қилинганди. Халқнинг бу улуғ ишига Ҳабибий ҳам ўз ижоди билан муносиб ҳисса қўшди. Унинг қўшиқларида шу куннинг қаҳрамонлари, канал қурувчилар ҳақида куйланарди. Шоирнинг бу даврда яратган кўпгина шеърлари «Давр қўшиғи» (1940) номли шеърлар ва қўшиқлар тўпламидан жой олди.

Қўшиқчилик шеъриятда муайян бир услубга эга. Бу жанрда совет воқелигини тантанавор куйлаш, жарангдорлик, тўқ қофия, шеърнинг нозик ритмларига алоҳида эътибор берилади. Бу сифатлар йиллар ўтган сари Ҳабибий ижодининг силлиқлашиб ва мустақамланиб боришида муҳим аҳамият касб этди.

Уруш йилларида Ҳабибийнинг юракка яқин қўшиқлари радио орқали мунтазам эшиттирилиб тўрилди. «Фронт учун концерт», «Сизнинг талабларингизни бажарамиз, ҳурматли жангчилар» деб номланган программаларда шоирнинг қўшиқлари куйланмай қолмасди.

Унинг урушдан кейинги даврда яратган асарлари ўз ёрқинлиги билан ажралиб туради. Шу нарсани қизиқиш билан эслаш мумкинки, Алишер Навоий ўзининг асарларини тўплаб, тўрт девон шаклига келтирган. Унинг биринчисида шоирнинг болалик, иккинчисида ўсмирлик, учинчисида ёшлик давридаги фикрлари жамланган. Улуғ мутафаккир шоирнинг энг асосий фалсафий ва инсонпарварликни мадҳ этувчи асарлари девоннинг тўртинчи-

си «Фавоид-ул кибар»да тўпланган. Агар таъбир жоиз бўлса, мен Ҳабибийнинг урушдан кейинги ижодини «Фавоид-ул кибар» деб атардим. Зотан, Ҳабибийнинг бу даврдаги шеърлари чуқур фалсафийлиги, бадий ёрқинлиги билан мутафаккир шоирнинг асарларини эслатади. Айни вақтда бу асарлар зерикарли дидактикадан йироқдир.

Ҳабибий бу даврга келиб ўз ижодий фаолияти асосида «кексалик» сўзини тушунтириб берди. Унингча, бахтли совет даврида 80 ёшга тўлган киши кекса деб ҳисобланмайди. Қисқаси, ҳаётда ўз қадами билан юролмайдиган, ривожланишнинг суръатини англамайдиган, бой воқеликдан илҳомланмайдиган, ёзолмайдиган, ёзганлари эса халқнинг, ўқувчиларнинг талабига жавоб беролмайдиганларгина кексаликни тан оладилар. Дарҳақиқат, кексалик ёшига бориб қолганига қарамай, тўрт йил мобайнида учта тўплам чиқарган шоирни чол дейиш мумкинми, ахир. «Колхозчилар қўшиғи» (1955), «Юрак куйлари» (1957) ва «Давримиз Фарҳодлари» (1959) — бу асарларнинг лирик қаҳрамонлари бизнинг замондошларимиздир. Бугунги совет кишиларининг ҳис ва ҳаяжонлари, дунёқараши, ватанга нисбатан юксак муҳаббати, ленинча партиёга садоқати Ҳабибий шеърлятининг бош йўналишини ташкил қилади. Шоир ижодида меҳнат мавзуси ҳам асосий ўринни эгаллайди. Мамлакатни ободонлаштириш учун олиб борилаётган меҳнат, чўлларни ўзлаштираётган қаҳрамонлар, Хоразм даштларида темир йўллар барпо қилган кишиларни шоир «Давримиз фарҳодлари» деб атади.

Шоирнинг сеvimли қаҳрамони — пахтакордир. — Ҳабибий ўз шеърларида мисқоллардан миллион тонналар барпо этаётган оддий ўзбек пахтакорининг меҳнатини шарафлайди. Бу мавзу шоир ижодида турлича вариантда ўз ифодасини топди. У гоҳ пахтанинг ҳаётдаги ўрни, гоҳ пахтакорнинг шарафли меҳнати, гоҳида оддий меҳнатқашнинг ватанга садоқатини ҳаяжон билан куйлайди.

Кейинги йилларда шоир ана шу мавзуда бир қатор қўшиқлар яратди. «Озод диёрим», «Ҳамиша барҳаёт», «Пахтакорларга», «Биз келдик», «Менинг ватаним», «Мирзачўл» каби оммавий, радио ҳамда телевидение репертуаридан кўп йиллардан бери тушмай келаётган қўшиқлар фикримизнинг далилидир. Бу қўшиқларнинг муваффақияти шундаки, уларда лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, меҳнати, ўз касбининг устаси эканлиги типиклаштирилган ҳолда ифода этилади.

Урушдан кейин Ҳабибий ижодининг яна бир қирраси ярқиради. Ўзининг ўткир ҳажвий шеърлари билан кўрина бошлади. Катта ақл эгаси, ўткир сўз соҳиби сифатида сатира жанрида ижод қила бошлади. Ҳабибий ҳажвийясининг асосий манбаи ўзбек халқ оғзаки ижоди ҳисобланади. Шоирнинг сатира тиғи ҳаётда сақланиб қолган ўтмиш сарқитларига, бюрократизмга, манманликка, худбинликка, ичкиликбозликка ва бошқа ярамас иллатларга қаратилгандир. Ҳабибий ўзбек сатирик журнали «Муштум»нинг доимий муаллифларидан бири эди.

Тўғри, Ҳабибий ижодида камчиликлар ҳам бўлди: шоирнинг баъзи шеърларида конкретлик етишмайди, у айрим шеърларида ўзининг фикрларини тасодифий ҳолда такрорлайди. Шеър ва қўшиқларининг бадиий шакли ҳам кўпинча бир хил бўлиб қолди. Аммо бу унинг ижодида асосий хусусият эмас, асосий хусусият — унинг мазмундор ва гўзаллигида.

Шоир Ҳабибий 1970 йилда ўзининг «Девон»ини тузиб сўз бошисида бундай, деб ёзган эди:

«Ўзбек адабиётининг бир томонида бармоқ вазни бўлиб, бир томонида аруз вазnlари бўлиши бу адабиётнинг катта бойлигига далолат қилади. Фақир аруз билан бирга бармоқ вазнида ҳам ижод этишга интилиб, бир қанча шеър ва дostonлар ёзиб, меҳнаткаш халқимга туҳфа қилдим.

Аруз алоҳида бир илм бўлиб, бу илм келгуси авлодларга осон қўлланма бўлишини назарда тутиб, кўп адиблар, масалан: Рашидиддин Ватвот «Ҳадойиқус сеҳр», Хожа Носири Tusий «Меъёрул ашъор», Абдурахмон Жомий «Аруз», Муҳаммад Биннил Қайс «Ҳадойиқул Ажам» сарлавҳали асарлар ёзиб кетганлар ва бошқа адиблар ҳам кўп меҳнатлар натижасида арузнинг асосий вази баҳрлари 19 хил бўлиб, шохчалари билан юздан ортиқ эканлигини аниқлашиб, ҳар қайси баҳрга алоҳида бир байт билан қалб ва ўлчов ясаб, номларини ҳам белгилаб қолдирган. Жумладан: ўзбек адабиётининг бош ташаббускори бўлган устоз Алишер Навоий ҳам ўтмиш адибларнинг асарларидан мукаммал фойдаланиб, ўзбек шеърларининг вазиларига мослаб «Меъзон-ул авзон» (Вазнлар тарозуси) номи билан пухта илмий бир асар ёзиб бизга қолдирганлар. Камина ўз меросимиз бўлган бу қимматли асарни икки-уч марта қизиқиб ўқир эканман, арузнинг турли вазилари мен учун маҳбуб ва марғуброқ тушди, турли вазиларда турли шеърлар ёзиб, билимимга лойиқ ўтмиш устозларнинг услубига кўра бир

девон тузиш орзуси кўнглимга гўлгула солди... Кексалигимга қарамай, жиддий ҳаракатимда давом этиб, қўлингиздаги девонни арузнинг 45 хил вазни ва баҳрларнинг исмлари билан тузишга киришдим. Итмомига еткурдим».

Кекса ўзбек шоирининг ўзбек совет поэзиясининг ривожланишига ва шаклланишига қўшган ҳиссаси озмунча дейсизми. Қилинган барча ишлар, яшаб ўтилган ҳаёт ва Ҳабибийнинг бутун ижодидан баҳраманд бўлган ўқувчилар кекса шоирнинг юз йиллик юбилейини тантаъали нишонлашларини чин қалбдан истардик. Бунга атиги ўн йилгина етмади, холос.

Адабиёт соҳасидаги улкан хизматлари учун Ҳабибий «Ўзбекистон ССР халқ шоири» деган фахрий унвонга мушарраф бўлган эди.

Ҳабибий домла бизнинг оиламизга дўст шоир эди. Уша девонидаги бир шеър тарих деб сарлавҳаланган ва муаллиф изоҳи бундай: «Бутун ҳаёти давомида мактабдорлик қилиб, меҳнаткаш халқимизнинг ўғил-қизларини ўқитиб, хат-саводини чиқариб, минглаб шогирдлар етиштирган қўқонлик кекса устозимиз Пўлатжон Қаюмовнинг вафоти учун ёзилган». Шеър охирида тарих туширилган бўлиб, «ёниб турган чироғи» иборасини абжад ҳисобида рақамларга айлантирилиб қўйиб чиқилса мухтарам отамнинг вафот йиллари — 1964 ҳисоби келиб чиқади:

Улуғ устозимиз ўтмиш жаҳондан,
Дилимда қолди кўп армону доғи.
Забардаст олиму фозил, табаррук,
Вужуди илму урфоннинг булоғи.
Кишининг кўз ёши дув-дув тўкилгай
Бу мотамни эшитганда қулоғи.
Ёқимли ҳосили одобу ахлоқ,
Билим юртин ширин сермева боғи.
Азизу ҳам лазизу суҳбат аро,
Очиқ меҳмон учун доим қучоғи.
Дариғо, кўз юмуб очгунча олмиш
Ажал сайёдининг қўйган тузоғи.
Боқиб халқимга тарихин, Ҳабибий,
Дедим у ўчмас (ёниб турган чароғи).

Отамизнинг хотирасига ҳурмат учун минг раҳмату аммо шу шеърни устоз шоирнинг автопортрети деб ҳам қабул қилиш мумкин.

АСҚАРАЛИ ЧАРХИЙ

Номинг, Муқимий барҳаёт,
Ёзганларинг ёзди қанот.
Кўрсатди даврон илтифот,
Илм аҳли аввал хор эди.
Зулм авж олган у маҳал,
Фазл аҳли беқадр, камбағал.
Хор эрди шоир ҳам ғазал,
Сенга кенг олам тор эди.

Ҳа, бу — Муқимийга мактуб. Унинг авлодлари, шо-
гирдлари номидан шоир Чархий қўли билан битилган
мактуб.

Инсоннинг табиати ўзи шундоқ бўлади. Бирор-бир
йирик мақсадга етишган он шу ишни орзу қилган аж-
додларимизни ёдга оламиз. Шоир Чархий ҳам фаровон
социалистик ҳаётимизнинг гўзалликларини куйлар экан,
Муқимийнинг машҳур «Сайёҳатнома»сини ёдга олади.
Уша вазн, ўша радиф, ўша услубда ҳикоя бошлайди:

Мен сен каби қилдим сафар,
Обод, туташ қишлоқ, шаҳар.
Инсон азиру мўътабар,
Не истасанг, у бор экан...

Минг офарин бу давр учун,
Эл шоду мамнун, дил бутун.
Шоир олимга бу кун,
Халқ ҳурмати бисёр экан.

Шоирга «Халқ ҳурмати бисёр»лигининг кўп сабабла-
ри бор. Чунки у ярим асрдан кўпроқ ўз ширин каломи
билан она халқи хизматида бел боғлаб турди. Шу давр-
да Чархий улуғ устозлар Лутфий, Жомий, Навоий, Фу-
зулий, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Завқийларга эргаш-
ди, уларнинг шеърларига назира қилди, ғазалларига

мухаммас боғлади. Унинг ўқувчилар дилига лаззат берувчи ўнлаб ишқий шеърлари Октябрь илқилобининг биринчи йиллариданоқ эл оғзига тушди ва шуҳрат топди. Шу кунгача ҳам Чархийнинг нозик образли мисраларини эл ҳузур қилиб тингламоқда. Шулардан бирини сизга эслатиб ўтмоқчимиз:

Тонг чоғи сарви нозим аста қиёлаб ўтди,
Тушгач кўзи кўзимга таъзим бажолаб ўтди...

Сунбулни бўйи тарқаб олам муаттар ўлди,
Сочи магар чамандин гулни аролаб ўтди...

Бир зумда кўздан учди, гўё. фалакни қучди,
Ё гул уни яширди, ёки ҳаволаб ўтди.

Ишқ оламида, Чархий, сабрингга офарин деб,
Нозик табассуми-ла ишқим баҳолаб ўтди.

Кекса шоиримизнинг мавзу кўлами кенг. У гоҳ муҳаббатни улуғлайди, гоҳ она-Ватан шаънига шарафлар айтади, гоҳ устозлари Фурқат ва Ҳамзаларнинг хизматларига таҳсин ўқийди, гоҳ Махмур ва Муқимийларнинг «Ҳафалак»ига бугунги Ҳафалак қишлоғини таққос қилади. Гоҳ одил замондан миннатдорлик туйғулари билан қалби жуш уради гоҳ ҳаётда учраб қоладиган эскилик сарқитларидан таъби ранжийди. Сўнгги ҳолларда Чархий «Муштум»нинг фаол муҳбири бўлиб кетади.

Умуман, унинг ижоди жанр эътибори билан лирика ва сатирадан ташкил топган. Шоирнинг китобларидан бирини «Ширин ва аччиқ» деб аталиши ҳам бежиз эмас. Ҳозир менинг қўлимда турган ва ушбу мақолага баҳона бўлган китоб ҳам мазмунан шундай. У қисқача таржимаи ҳол билан бошланади, сўнг лирик шеърлар, иккинчи қисмда эса ҳажвиялар берилган.

Чархий сатираси замонавий мавзуларда яратилган. 1918 йилда ёзилган эшонлар ҳажвидан бошлаб, шоирнинг ҳозирги шеърларигача ҳаммаси халқимизнинг дилидаги гаплар. Халқ мулкига ёмон кўз билан қараган раис, шаҳар ободончилигига эътибор қилмаган раҳбар, камтарликни унутган инсон, ичкиликка берилган бадбахт, қисқаси, унинг сатирик қаҳрамонлари ҳаммаси ўзимиз билган одамлар. Аммо шоир уларни шундай бир алфозда тасвирлайдики, шундай аччиқ ва таъсирли гаплар топадики, адиб истеъдодига таҳсин ўқийсиз. Чархий сатирик шеърларининг мавзун муҳим ва аниқ бўли-

шидан ташқари доимо киноявий ва кулгили. Мана, сифатсиз ишланган шкафнинг тасвири:

Орзулаб олган эдим, афсус чатоқ чиқдинг шкаф,
Олган айбим сезмагай, деб ямоқ чиқдинг шкаф.
Бир эшигинг беркилул бўлса, бири беркилмагай,
Бу аламинг устига беҳад қулоқ чиқдинг шкаф.
Ойнагинг атрофидан оққан клейдан доғман,
Боққан инсонга ажойиб тумтароқ чиқдинг шкаф...
Халқ ранжиб қарғагандан сир кўчиб, рангинг хунук,
Шошилиб ёки мудирдан бесўроқ чиқдинг шкаф.
Биз-ку, қуйдик, бошқалар доғинг кўриб ҳеч куймасин,
Бизга ибрат, ўзгаларга сен сабоқ чиқдинг шкаф.

Чархий ўзбек классик адабиёти, айниқса, энг яқин устози Муқимий анъаналарини янгича шароитда давом эттирган ўзбек шоирларидан бири. У том маънода Муқимийнинг шогирди. «Ота касбим тўқувчи бўлганлиги туфайли мен,— деб ёзади шоир таржимаи ҳолида,— ўзимга Чархий тахаллусини лозим топган эдим... Ижодда Фузулий, Фурқат, Муқимийларга эргашдим. Завқий билан танишишга муяссар бўлдим... Мен шоир деган номни жуда улуг санар эдим...

Мен кўп йиллардан бери Қўқондаги Муқимий музейида илмий ходим бўлиб ишлаб келаман. Муқимийнинг адабий меросини тиклашда, уни авайлаб сақлашда, эълон қилинмаган бир қанча ғазалларини халққа тақдим қилишда қўлимдан келганча хизмат қилдим ва ҳозир ҳам ана шу ишни давом эттирмоқдаман».

Нима бўлса ҳам шеърлардан бирида:

Чарх уриб жаҳон кездим,
Дилга билганим тиздим.
Яхшиларга эргашдим,
Топмадим зиён дерман,—

дея куйлаган шоир минг марта ҳақ.

Чархий Ҳабибий, С. Абдулла каби кекса авлод адиблари қаторида ўз ижоди билан адабиётимиздаги бир муҳим муаммони ҳал қилишга материал беради. Бу аруз вазнига муносабат масаласидир.

Асрлар давомида назмимизнинг етакчи вазни бўлиб келган аруз совет даврига келиб раҳнамоликни бармоқ вазнига бўшатиб берди. Бу тўғри ва қонуний ҳодисадир.

Шундан буён арузнинг тақдири ҳақида олимлар орасида турли хил фикрлар айтилган. Баъзилар арузнинг

қадрини ғоят ошириб юборган ҳоллари ҳам бўлган, баъзилар эса буни тамомила инкор этганларини ҳам эшитганмиз.

Ўзбек совет адабиётининг Ҳамза, С. Айний, М. Сўфи-зода, А. Авлоний, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Уйғун каби устоз адибларидан тортиб, то Эркин Воҳидовгача кўпчилик ўз ижодида бу вазнини ҳам ишлатгани арузнинг ҳаёт ҳақини ҳимоя қилади. Ҳозирги замон тожик, озарбайжон, уйғур каби қатор адабиётларда бу вазн ишлатилиб турибди. Музикага солинган ва қўшиққа айланган ғазаллар вазнининг ҳам умрини чўзмоқда.

Чархий каби истеъдодли арузгўйларнинг ижодий мисоли шундан далолат берадики, бу вазнининг хилма-хил баҳрлар хазинасидан енгилларини, ўйноқларини топиб ижодимиз хизматига қўйиш мумкин экан. Унда ҳам яхши фикрларни тушунарли ва таъсирли ифода этиш мумкин экан.

Чўнончи, Чархийнинг қуйидаги ҳажвий мисралари фикримизнинг исботи бўла олади.

Пул деб оқар дарёлар, пул ўлсин-а, пул ўлсин,
Оғдар-тўнтар дунёлар, пул ўлсин-а, пул ўлсин,
Кўп кетмасдан узоққа, тез тушдилар тузоққа,
Манман деган лайлолар, пул ўлсин-а, пул ўлсин...

Чархий ижоди ҳозирги замон ўзбек совет поэзиясининг услублари хилма-хиллигини ёрқин намойиш этиб туради. Бу ҳодиса адабиётнинг камолотидан нишонадир. Бу камолотда Ўзбекистон ССР халқ шоири Асқарали Чархийнинг ҳам маълум улуши бор.

Чархий соҳиби девон шоир. Унинг 1971 йилда нашр қилинган девони ижодининг ёрқин оинаси бўлди. Чархий домла 1979 йил декабрида сал кам саксонда вафот этди.

Чархий домла оиламизнинг энг қадрдон одамларидан бири ва мен умримда ўз кўзим билан, олти-етти ёшлигимда кўрган тирик шоир эди. Уттиз йилдан ортиқ ижодий дўстлик давомида мен ҳам одамлардан кўп нарсани ўрганганман.

Ғ. Ғулом, С. Абдулла, Ҳабибий, дадамларнинг Чархий домла билан суҳбатларида мен кўп марта бўлганман ва бу суҳбатлар биз, ўша вақтдаги ёшлар учун адабиёт ҳамда ижоддан очиқ дарс бўларди.

Ғ. Ғулом агар сал сиқилиб қолса машинасида Фарғонага қараб юриб кетар, Қўқонда Чархийни топиб ас-

кия қилар, мушоира бошлар, бирга юриб кўнгил ёзар эди. Кейин Чархий домла менга ўша айтишма шеърларни ўқиб берар, суҳбат тафсилотларини ҳикоя қиларди.

Ғафур ака бир ўринда уни «Қўқоннинг мард арслони, Муқимий ҳужрасининг посибони» деб мақтаб келиб, шеърининг охирида бундай ҳазил қилган эди:

Анинг таъбига қил сиғмай, қилгонингда таърифин,
Қўқонлик дўстимиз шоир Али Асқар Гипертоний...

Ихчамгина, хушсурат, хушмуомала Чархий жуда юмшоқ табиат одам эди. Ҳазилни яхши кўрар, яхши билар, жуда нозик тушунар ва ниҳоят ҳозиржавоб эди.

Едимда, Қўқонда Муқимийнинг ҳужрасига кириб кетаётган эдик. Аввалги хонада бир қанча портретлар осиёлиқ экан. Собир Абдулла сўз қотди:

— Домла, ҳамма классиклар шу ерда экан-ку! Навоий, Бобур, Муқимий, Чархий...

— Қаёқда, Собир ака, бизга туйнукнинг орқасидан жой тегса ҳам майлидй-я.

Мендан бошқа тингловчи йўқ эди. Икковлари ҳам кулишмасди. Мен ўзимни тўхтатолмадим. Собир Абдулланинг катта бурнига ишора эди «туйнук» дегани.

1943 йилда Чархий домла акам икковимизни Усмон Юсупов билан таништирган ва бу танишувдан кейин Усмон ота билан оилавий дўстлигимиз у киши ҳақида Москвада босилган ЖЗЛ сериясидаги китобда ҳикоя қилинган.

Москвалик ёзувчи В. Виткович «Длинные письма» деган китобида Чархий ҳақида катта муҳаббат билан жуда ҳаққоний ширин гаплар айтган. Олдимиздан оққан сувни ўша автор яхши қадрлаган эди.

Устозлар олдидаги бурчни бажариш ҳар хил бўлади. Мен 1970 йилдаги юбилей тадбирларига бошлиқ бўлганман. Фарғона, Марғилон, Қўқон, Тошкентда бўлган адабий кечалар жуда мароқли ўтган эди.

Фарғона театри саҳнасида табрик ашула-ўйин билан бўлди. Атлас кўйлакли қизлар «Тушгач кўзи кўзимга таъзим бажолаб ўтди» деб домланинг ашуласига ўйнар ва юбилярга таъзимни ўрнига қўяр эди. Завқдан ўзимни тутолмай қулоқларига шивирладим.

— Домла, бунақа ҳурматни Муқимий тугул, Навоий ҳам кўрмаган бўлса керак.

— Замон шунақа Лазизхон!..

Улуғ халқнинг адабиёти ҳам улуғ бўлади. Катта оғамиз, меҳрибон дўстимиз, қадрдон рус халқининг адабиёти ҳам унинг ўзидек буюқдир. Бу адабиёт ўзининг илғор ғоялари, юксак бадиийлиги билан аллақачонлар жаҳон халқлари ҳурматини қозонган. Ана шу адабиётнинг истеъдодли вакилларида бири ҳамшаҳар ёзувчимиз Сергей Петрович Бородин (1903—1974) бўлади.

Адабиётларнинг ўзаро алоқалари турли шаклларда намоён бўлади. Шулардан бири — географик бирликдир. Д. Фурманов, А. Толстой, Н. Погодин, Я. Колас, Б. Лавренев каби бир гуруҳ ёзувчилар борки, улар турли йилларда Ўзбекистонда бўлганлар, бир неча муддат истиқомат қилганлар, ўзбек ёзувчилари билан бевосита ҳамкорликда бўлиб рус ва ўзбек адабиётини географик жиҳатдан бир-бири билан боғлаганлар. Ана шундай ёзувчилардан яна бири Сергей Петрович Бородиндир. У Ўзбекистонга илк бор 20-йилларда келди. Шундан буён республикамиз билан алоқасини узмади, кўп йил бизда муқим яшади.

Адабий алоқа шаклларида яна бири у ёки бу ёзувчи ижодида ўзбек ёки Ўрта Осиё мавзусининг мавжудлигидир. Д. А. Фурмановнинг «Исён», Бруно Ясенскийнинг романлари, В. Луговской, П. Павленко, С. Щипачев кабиларнинг қатор асарлари ана шу адабий алоқанинг ёрқин мисоли бўла олади. Бу хил адабий алоқани энг кўп ифодалаган рус ёзувчиларидан бири — Сергей Петрович Бородин бўлди. Унинг ижодида ўзбек-халқи, Ўрта Осиё мавзуси етакчи ўрин эгаллайди, десак хато қилмаган бўламиз. Фикримизнинг далили учун унинг 1932 йилда нашр этилган «Сўнгги Бухоро» романини эслаб ўтиш kifоя. Бу асар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли ўзининг узоқ асрлик орзусига эришган ўзбек халқининг ҳаётидан, унинг эскиликни дадил емириб, янги ҳаёт қураётганидан ҳикоя қилади. 1933 йилда босилиб чиққан «Мисрлик» романида

Вахш водийсида Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун, босмачилик ҳаракатини тугатиш учун, мамлакатимизда пахтачиликни ривожлантириш учун олиб борилган курашлар қаламга олинади. Адибнинг «Осиё ҳикоялари» китобида мазкур мавзу янада ривожлантирилган.

Адабий алоқаларнинг яна бир шакли ўзаро таржимадир. Бу соҳада ҳам кўпгина таниқли рус ёзувчилари қатори Сергей Бородиннинг хизмати буюк. У С. Айний, Ойбек каби бир қанча ўзбек ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилиб, Бутуниттифоқ миқёсига, ҳатто жаҳон миқёсига олиб чиқишда асосий воситачи бўлди, рус-ўзбек адабий алоқаларининг ривожланишига улкан ҳисса қўшди.

С. П. Бородин ижоди кўп жиҳатдан ёзувчиларимизга намунали, унинг ижодий қобилияти айниқса тарихий роман жанрида ёрқин намоён бўлган.

Уруш йилларида тарихий асарлар кўп ёзилди. Бу ҳолнинг ўз қонунияти бор. Барча совет халқи манфур душманга қарши курашга отланган, она-Ватанни фашист босқинчиларидан мардонавор ҳимоя қилаётган жанг йилларида халқ оммасида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуларини тарбия қилмоқ — адабиётнинг энг муҳим вазифаларидан бири эди. Бу вазифани муваффақиятли бажаришда тарихий жанрнинг аҳамияти катта эди. Зотан, жангчиларга уларнинг улуғ аждодлари узоқ тарихда чет эл босқинчиларга қарши қандай курашганликларини эслатиб ўтиш, ана шу қаҳрамонлик анъанасини давом эттиришга чақиритиш тарбиявий аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам бу йилларда бутун совет адабиётида тарихий мавзуда кўплаб асарлар ёзилди. Ўзбек адабиётида ҳам Муқанна, Торобий каби қаҳрамонлар ҳақида ёзилган асарларни эслаб ўтиш мумкин. Умумановат адабиётида шу тип асарларнинг энг яхшиларидан ва СССР Давлат мукофотига сазовор бўлганларидан бири, С. П. Бородиннинг «Дмитрий Донской» романи бўлди. Бу роман рус халқи тарихининг энг қаҳрамонона даврларидан бири ҳақида ҳикоя қилувчи, рус кишисининг мардлиги ва довюраклиги, миллий ғурури ва она юртига муҳаббатини куйловчи жўшқин асар эди.

С. П. Бородиннинг бадий кучи унинг сўнгги бир неча йиллик ижод маҳсули бўлмиш «Самарқанд осмонида юлдузлар» номли йирик эпик полотносида ёрқин намоён бўлди. Бу асар Урта Осиё халқлари тарихининг

XIV—XV аср воқеаларидан, Амир Темур ва Улугбек яшаган даврдан ҳикоя қилади.

Маълумки, бу давр тарихи ҳақида жаҳон фани ва адабиётида кўпгина асарлар бор. Лекин, буржуа тарихчилари бу воқеаларни сохталаштирганлар, бузиб тасвирлаганлар. Улар ўзларининг синфий манфаатларидан келиб чиқиб, у ёки бу шахсни тарихнинг бош қаҳрамони қилиб қўядилар.

Бу тарих фақатгина марксист тарихшунос олимлар томонидангина ҳаққоният ва адолат билан текширилган. Ана шу текширишлар С. П. Бородин асари учун ижтимоий асос бўлди. Марксист тадқиқотчи ўлароқ С. П. Бородин тарихнинг бош қаҳрамони деб меҳнаткаш халқ оммасини тушунади ва социалистик реализм методида ижод қилувчи санъаткор сифатида халқ оммасини романининг бош қаҳрамони қилиб тасвирлайди.

«Самарқанд осмонида юлдузлар» асарида биз, фақат Урта Осиё халқларинигина эмас, балки, Қавказ халқлари, шунингдек, улкан Россия халқларининг ҳам вакиллари образини кўрамизки, бу билан муаллиф меҳнаткаш халқларнинг узоқ асрлик дўстлигини яна бир марта таъкидлаб ўтади.

Ёзувчи талқинида ҳукмдорлар қанчалик зўравон бўлмасинлар, дунёга келиб-кетаверадилар, уларнинг ҳокимияти мангу эмас, фақат осмонда юлдузлар, ерда меҳнаткаш инсонлар — халқ оммасигина мангудир.

Маълумки, тарихий асар ёзувчидан юксак бадий маҳорат талаб қилади. Зотан, у бундан бир неча аср муқаддам яшаган кишилар ҳаётини, характерини, даврнинг руҳини, урф-одатларини, тартиб-қоидаларини, ахлоқ-одобини, кийими ва тилини фикран тасаввур қила билиши керак. Жанрнинг тарихийлиги эса буларнинг ҳаммасида ҳақиқат меъёри бузилмаслигини тақозо қилади. Бу талабларга тўла жавоб бериш учун эса, ўша даврга оид барча тарихий материалларни яхши ўрганиб чиққан олимгина эмас, бадий фантазияси зўр санъаткор ҳам бўлиш керак.

«Самарқанд осмонида юлдузлар» асарида тасвирланган Темур ва Улугбек образлари ўзининг ёрқин ва конкретлиги билан ёзувчи улкан истеъдодини яна бир бор тасдиқлайди.

Бадий асар сюжетини пухта қуриш, композициясини аниқ белгилаш, образларини тўлақонли қилиб ишлаш, персонажлар тилини индивидуаллаштириш каби қатор бадий маҳорат масалаларида у моҳир санъаткор-

дирки, унинг ижодий тажрибаси ёзувчилар учун бир мактаб бўла олади.

Ана шу фазилатларнинг барчаси истеъдодли ёзувчимизнинг асарларини ва унинг номини фақат Иттифоқи-миздагина эмас, балки жаҳон миқёсига ҳам олиб чиқди. С. П. Бородин ўз асарлари билан совет адабиётининг оламда машҳур бўлишига катта ҳисса қўшди.

1965—66 йиллар бўлса керак, Ўзбекистонга Америкада тарихий романлар ёзиш билан шуҳрат топган ёзувчи-Ирвинг Стоун келган эди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзида бўлган суҳбатда у С. П. Бородиннинг истеъдодига қойил қолиб, унинг асарларини жуда мактаб гапирди. У «Самарқанд осмонида юлдузлар» трилогиясининг дастлабки икки китобини ўзи билан олиб кетаётганини ҳамда С. П. Бородин асарларини Америка китобхонига етказиш учун ҳамма чораларни кўражagini айтди.

С. П. Бородин — Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг фаол аъзоларидан бири эди. У ўзининг ижтимоий фаолияти, қатор назарий публицистик ва танқидий мақоалари билан республика адабий ҳаётида фаол иштирок этди. Унинг ижтимоий ва ижодий фаолияти халқимиз томонидан юксак қадрланган. У қўша-қўша орден ва медаллар билан мукофотланган, Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайланган, Ҳамза мукофоти лауреатига сазовор бўлган.

Сергей Бородин ақлли, мунозарада мантиқи кучли, кўнгли очиқ, меҳмоннавоз инсон эди. Биз унинг уйида (ҳозир уй-музей) кўп туз тотганмиз, чет эллик меҳмонларни олиб борганмиз.

У эски чақа-тангаларни тўплашга ишқивоз эди. Унинг коллекциясини билагонлар жуда қадрлайдилар.

Мен унинг союзда доклад қилганда яхши ишлаганини ўртача ёзувчи билан аралаштириб юборма деб берган маслаҳатини, менга Давлат мукофоти текканда Москвадан юборган хатини, Югославиядаги умумий танишларимиздан салом олиб келганини, қисқаси, бутун ҳаёти билан бизга бўлган ибратини доимо ёдда тутаман.

1983

ВАЛЕНТИН ОВЕЧКИН

Коммунистик партия бадий ижод ҳамиша халқ ҳаёти билан мустақкам алоқада бўлмоғи керак, деб таълим беради. Ана шу таълимотни тўғри тушуниб, унинг ижобий намунасини кўрсатган санъаткорлардан бири — таниқли совет ёзувчиси Валентин Владимирович Овечкиндр.

Одатда ҳар бир ёзувчининг севимли мавзуси бўлади. Санъаткор ўзига маъқул ва яқин бўлган муайян мавзунини чуқур ўрганади. Унинг камёб қирраларини очади. Валентин Овечкин ижодига диққат билан назар ташласак, унинг севимли мавзуси совет колхоз қишлоғининг ҳаёти эканлиги маълум бўлади. Чиндан ҳам, унинг 1929 йил 23 апрелда «Беднота» газетасида «Валентин Буровой» тахаллуси билан эълон қилинган «Савельев» сарлавҳали қишлоқдаги синфий курашдан ҳикоя қилувчи биринчи асари ҳам, 1936 йилда Ростов нашриётида босилиб чиқарилган «Қолхоз ҳикоялари» тўплами ҳам ёзувчининг номини оламга машҳур қилган. 1952—1956 йилларда ёзилган «Районнинг оддий кунлари» сарлавҳали очерклар туркуми ҳам юқоридаги фикримизнинг далили бўлади.

Ёзувчи бу мавзунини ижод марказига қўйганининг муайян сабаблари бор. Улардан бири муаллифни шу ҳаёт ичида яшагани, уни жуда яхши билишидир. Ёзувчи биографиясига назар ташласангиз, унинг қишлоқ билан узвий боғлиқ томонлари маълум бўлади. Биринчи ҳикояси босилиб чиққан пайтда 24 ёшли муаллиф Таганроғ районидаги «Федоров» коммунасининг раиси эди. Улуғ Ватан урушигача бўлган даврда у қироатхона уйининг мудирини, қишлоқ комсомол-ячейкасининг секретарини, қишлоқ партия комитетининг раҳбарини, «Райколхозсоюз»нинг раис ўринбосарини, райкомнинг ташкилот бўлими мудирини, Шимолий Кавказда чиқадиган «Қолхозная правда» газетасининг муҳбири каби вазифаларда

ишлаб, колхоз ҳаёти ва унинг муҳим проблемаларини чуқур ҳамда атрофлича ўрганган.

Урушдан сўнг эса, у яна бир неча йил Шимолий Кавказда, кейинроқ эса ўн беш йил Курск областида яшаб, ижодий фаолиятини давом эттирди.

Уруш йилларида у Совет Армиясида хизмат қилди ва 1944 йил ёзида «Фронт саломи билан» повестини яратди. Бу повестда тасвирланган воқеалар фронтда содир бўлса ҳам, аслида муаллиф яна ўша ўзига қадрдон колхоз ҳаёти мавзусини ёритади.

Ана шундай катта ҳаёт ва ижод тажрибаси билан бойигач, ёзувчи ўзининг машҳур очеркларини яратишга киришди.

Очерк — бадий ижодининг энг ҳозиржавоб ва жанговар жанри. Лекин совет адабиёти тарихида шундай даврлар ҳам бўлдики, бу муҳим ижод соҳасига етарли эътибор берилмади, айрим ёзувчи ва адабиётшунослар эса уни камситиб ҳам-юрдилар. Шубҳасиз, очеркларда ҳаётини воқеалар камайиб кетган даврлар ҳам бўлганлигини инкор этиб бўлмайди. Айрим назариячилар «Қишлоқда конфликт фақат яхши билан жуда яхши орасида қолди», деб бонг урганлари учун очеркларда сунъийлик кучайган, очерк асосан бирон қаҳрамон ҳақидаги қуруқ мадҳиядан иборат бўлиб қолган вақтлар ҳам бўлган.

В. Овечкиннинг новаторлиги шундан иборат бўлдики, у Коммунистик партиянинг ҳаёт ҳақиқатини тасвирлаш тўғрисидаги таълимотига таяниб, урушдан сўнгги давр колхоз ҳаётини бутун ички зиддиятлари билан ифодалашни бошлаб берди. Бадий ижод соҳасидаги кўзбўямачиликка чек қўйиш, ҳаётини проблемаларни кўтариб чиқиш ва уларни ижобий ҳал қилиш йўлларини кўрсатиб бериш ёзувчи очеркларининг асосий хусусияти бўлиб, бу бевосита Коммунистик партия Марказий Комитетининг қишлоқ хўжалигини кескин кўтаришга бағишланган Пленумларининг бадий ижод соҳасига таъсири эди.

В. Овечкиннинг «Районнинг оддий кунлари» (1952), «Илғор ўлкада» (1953), «Ўша районда», «Ўз кучи билан» (1954), «Машаққатли баҳор» (1956) деб сарлавҳаланган беш очерки бир туркумни ташкил қилди ва «Районнинг оддий кунлари» номи билан китоб ҳолида нашр қилинди. Бу «китобда колхоз қишлоғининг тараққиётида тўсиқ бўлиб турган бюрократизм, қоғозбозлик, ташаббуссизлик, кўзбўямачилик, мажлисбозлик каби

қатор иллатлар қолақ раҳбар Борзов образида умумлаштирилди. Автор Мартинов ва Долгушин каби ижобий образлар тимсолида бутун вужуди билан коммунист бўлган, ер ва донни муқаддас билган ажойиб совет кишиларини, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга астойдил бел боғлаган янги тип раҳбарларни тасвирлади. Янгилик билан эскилик орасида пайдо бўлган конфликт ёзувчининг диққат марказида бўлиб, бу конфликт ривожидан салбий кучларнинг қабихлиги ва ижобий кучларнинг бой маънавий фазилатлари конкрет равишда очиб берилди.

В. Овечкин очеркларининг қиммати — уларнинг ҳаётийлигида, муаллифнинг тасвир объектига партиявий принципиаллик билан ёндошишида, айна вақтда бу асарларнинг қиммати — уларнинг юксак бадиийлигида.

Унинг очерклари бу жанрга қайтадан ҳаёт берди, уни яна ўқувчиларнинг диққат марказига қўйди. Бу муваффақиятларнинг сабаби эса санъаткорнинг ижодий новаторлиги билан изоҳланади. Мазкур очерклар ёзувчининг типиклаштириш ҳуқуқи ва принципларини яна бир бор тиклади. Чунки, унгача очерк фақат ҳужжатли бўлиши ҳамда аниқ адресга эга бўлиши мажбурий ҳол, деб қараларди. Лекин В. Овечкин бу йўлдан бормади, балки у ҳаётда бор ҳодисаларни умумлаштириб, адрессиз, лекин гоёат реал, фақат бир районгагина хос бўлмай, балки кўпчилик районларда турли шаклларда учровчи ҳодисаларни ифодаловчи бадиий ҳужжатли асар яратди. Бу ҳолни муаллифнинг ўзи ҳам тасдиқлайди: «Мен бунини — аниқлик маъносидан — натурадан ҳам, хаёлдан ҳам ёзганман. Кўп нарса, табиийки, умумлаштирилган».

Унинг очерклари ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш, энг муҳим проблемаларни дадил кўтариб чиқиш ва бадиий новаторлик жиҳатидан совет адабиётида янги саҳифа очди. Бу асарларнинг муҳокамаси фақат ўқувчилар конференцияси ва МТС, колхозларнинг мажлисларидагина бўлмай, ҳатто бошланғич партия ташкилотлари ва район партия комитетларининг пленумлари кун тартибига ҳам киритилди.

Совет адабиётида унинг ижодий анъаналарини А. Калинин, Г. Тропольский, В. Тендряков ва бошқа ўнлаб унинг издошлари давом эттирдилар. Сўнгги давр ўзбек очеркнавислигида долзарб масалалар кўтарила бошлагани ҳам масалан, Йўлдош Шамшаровнинг мазмундор проблематик очерклари В. Овечкин ижодининг ўзбек совет адабиётига таъсири деб қаралмоғи лозим.

В. Овечкиннинг асарлари жуда кўп чет эл тилларида ҳам нашр этилган ҳамда совет адабиётининг жаҳон аҳамиятини тасдиқловчи факторга айланиб, чет эллардаги адабиёт мухлислари ҳамда мутахассисларининг юксак баҳосига сазовор бўлди. Чунончи, машҳур немис адибаси Марианна Ланге бундай дейди: «Овечкин партия ҳаётини бадий тасвир предмети қилиб олиши, унинг китобининг аҳамиятини ниҳоят оширади. Кўплар бу китобнинг бадий шаклидаги янгиликни таъкидлайдилар. Мен эса шу вақтгача ёзувчиларимиздан ҳеч бири Овечкиндек партия ҳаётини эстетик жиҳатдан ёритмаганлигини таъкидлаб ўтишни истар эдим».

«Машаққатли баҳор» биз учун, Германия Демократик Республикаси учун бадий очерк жанри нақадар зарур эканлиги ҳақида фикр уйғотади», деб ёзган эди «Дер Библиотекар» журнали.

...Ҳаётининг сўнгги йилларида В. Овечкин Тошкентда яшади ва республикамизнинг адабий ҳаётида фаол қатнашиб турди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг правление аъзоси қилиб сайланди. Унинг олтимиш ёшга тўлиши 1964 йилда бизда кенг нишонланди.

У билан учрашувлардан бирида «Ўзбекистон маданияти» газетаси учун бирор очерк ёзиб беришни илтимос қилдим. В. Овечкин Тошкент атрофидаги «Полиг-отдел» колхозининг тажрибасини ўрганаётганлигини, шунинг мисолида катта шаҳарга яқин қишлоқларда ёшларни шаҳарга тушириб кетишдан сақлаб қолишнинг ягона йўли, қишлоқни шаҳар даражасига кўтариш эканлиги ҳақида гапирди. Мазкур очерк унинг столи устида тугалланмай қолган сўнгги асари бўлди.

У қаттиқ нотоб бўлганда бир куни Новомосковская маҳалласидаги уйига К. Яшин билан кўргани бордик. Дард қаттиқлигига қарамай, у шикоят қилмас, докторлардан миннатдорлигини айтар, меҳрибончилигимиз учун раҳмат дерди.

Кўп ўтмай шу дард уни енгди.

Ҳаёт ва ижод проблемасини ижобий ҳал қилишда ажойиб намуна кўрсатган Валентин Овечкин кўп минглаб мухлислари қаторида ўзбек китобхонларига ҳам қадрлидир.

Ўзбек совет адабиёти ва адабий танқидчилигининг тараққиётида, уларнинг бугунги равнақида бир қатор устоз адибларимизнинг хизмати буюқдир. Зеро, улар ўз фаолиятлари билан ижодимизнинг эстетик принципларини белгилаб берганлар. Шундай муҳтарам зотлардан бири бўлмиш Сотти Хусайн фаол танқидчи, санъатшунос, драматург ва оташин публицист эди.

Унинг, айниқса, Ўзбекистонда марксча-ленинча адабий танқиднинг шаклланиши ва ривожланишига қўшган улуши катта эди. Чунки ўттизинчи йилларда маданий мерос ва замонавий адабий жараён масалаларига муносабатда хилма-хил, бир-бирига зид мулоҳазалар айтилаётган бир пайтда С. Хусайн адабиётда партиявийликнинг биринчи планда туришини, адабиётга партия раҳбарлигининг аҳамияти нақадар муҳим эканлигини ўринли таъкидлади.

У ўттизинчи йилларнинг бошларида ёзган «Мухбирликдан адибликка», «Ижодий йўлимиз», «Ўзбек адабиётининг ҳозирги муҳим масалалари», «Адабий танқидда партия чизигини маҳкам ўтказув учун» каби қатор мақолаларида ўша йилларда ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги олдида турган совет адабиётининг гегемонлиги учун кураш, партиянинг идеология соҳасидаги кўрсатмаларини амалга ошириш, марксистик адабиёт назариясини яратиш, совет адабиётининг ижодий методини йшлаб чиқиш каби қатор актуал масалаларни ёритишга ҳаракат қилди ва бу борада кўп нарсага эришди.

Ўша йилларда маданий меросга муносабат масаласи энг муҳим проблемалардан бири эди. Негаки, вульгар социологлар маданий меросимизнинг нодир намуналарини инкор этардилар. Шундай бир шароитда С. Хусайн Алишер Навоий, Шота Руставели, Муқимий каби классиклар ҳақида мазмундор мақолалар ёзиб, уларнинг ижодига марксча-ленинча муносабат билан ёндо-

шишининг ёрқин намуналарини кўрсатди. У мақолаларидан бирида, «Алишер Навоий — Шарқ адабиётида буюк бир давр очган ва ўзининг юқори бадиий асарлари билан ўзига ҳайкад қурган улуғ шоир»,— дея таъкидлаган эди.

С. Ҳусайннинг ўша даврда Ҳамзанинг ижоди ҳақида билдирган мулоҳазалари ҳали ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Шоир ижодига бағишланган мақолаларида «Ўзбек совет ёзувчилари, драматурглари орасида халқнинг бой тили хазинасидан фойдаланиш намунасини дастлаб Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кўрсатди» деб тўғри қайд этди. У Ҳамза ҳақида фақат мақолалар ёзиш билан чекланмади, айна пайтда унинг ижодини фаол пропаганда қилди. «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳаёти ва фаолияти ҳақида»ги (1940) китобида инқилоб куйчисининг поэтик асарлари ва драматургиясини юксак баҳолади.

С. Ҳусайн ўз давридаги ёш истеъдодларни вояга етказишда ҳам фидойилик қилган. Ўзбекистон ССР халқ шоири Миртемир ўз эсдаликларида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Сотти Ҳусайн «Ёш ленинчи» газетасига муҳаррир бўлди-ю, билим юртидаги ёш қаламкашларни газета атрофига тўплаб олди. 1926 йили «Ёш ленинчи»да менинг ҳам биринчи шеърим пайдо бўлди. 1928 йили биринчи китобим («Шуълалар қўйнида») ёруғлик кўргани эсимда. Сотти акамнинг сўз бошиси билан ёруғлик кўрган бу тўплам адабиёт соҳасида кўп тортишувларга сабаб бўлди. Сотти Ҳусайн ҳақ бўлиб чиққани бутун адабий жамоатчиликка равшан».

Кекса ўзбек зиёлиларидан бири Саодат Шамсиева С. Ҳусайннинг устозлик фазилати ҳақида қуйидагиларни хотирлайди. «Мен Сотти Ҳусайнни 1925 йилда биринчи бор кўрганман. Улка ўзбек хотин-қизлар билим юртига келиб ўқиётган кезларим эди. Ўқишдан сўнг сиёсий мактаб, адабиёт тўғарақларига қатнашардим. Эски шаҳар комсомолларининг ялпи йиғилишлари кўпинча Кўкалдош мадрасасида ўтарди. Билим юрти комсомоллари бу йиғилишга саф тортиб, шарқий айтиб борардик. Шу ерда мен Сотти Ҳусайннинг комсомол ёшларни эскилик қолдиқларига қарши чорловчи, билим-ҳунар ўрганишга даъват этувчи оташин нутқларини кўп тинглаганман».

С. Ҳусайннинг санъатшунос сифатида яратган қатор мақолалари ўзбек маданиятининг тараққиётига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Унинг «Лайли ва Мажнун»

операси ва Комил Яшиннинг «Номус ва муҳаббат» драмаси ҳақидаги мулоҳазалари худди шу фикрнинг далили бўлолади.

С. Ҳусайн драматург ҳам эди. У драмаларининг сюжетини ўзи кўрган воқеалардан олган. «Ғалаба» (1933) драмасида — Совет ҳукуматининг хотин-қизларни паранжи асоратидан халос қилиш, уларни жамоат ишларига жалб қилиш каби сиёсатини улуғлаган. Бу борадаги маккор душманнинг ҳийла-найранглари Бешариқ воқеаларидан олиб ҳикоя қилингани учун ҳам мазкур асар ғоят ўткир конфликтлидир.

С. Ҳусайн Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ташкилот комитетининг секретари, Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтининг директори, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети агитация-пропаганда бўлимининг мудир ўринбосари хизматларида бўлган йирик арбоблардан бири эди.

Бугунги кунда республикамиз жамоатчилиги С. Ҳусайн таваллудига 70 йил тўлиши муносабати билан унинг ёрқин хотирасини тилга олмоқда. Унинг асарлар тўплами нашр қилинган, ижоди илмий ишларга объект бўлган, хотирасини абадийлаштириш тадбирлари кўрилган.

Мен адабиёт даврасига кириб келганда Сотти Ҳусайн оламдан ўтган эди. Шунинг учун учрашиш насиб этмаган. Аммо... у отамни яхши таниган ва отамнинг хотиралари асосида, унинг шахси ҳақида анча аниқ тасаввурим бор.

Миртемир — унинг «Ёш ленинчи»даги адабий тўғарагидан чиққан шоир эди.

Собир Абдулла — унинг Тошкентдаги ҳовлидош қўшниси ва дўсти эди.

Фотима Йўлдошбоева — унинг рафиқаси ва университетда узоқ вақт бирга ишлаганимиз учун бизга ҳам қадрдон опа эди.

Шулар ва бошқа Сотти Ҳусайнни яхши билган кексалар билан бўлган суҳбатларда адиб ҳақида кўп маълумот олганман.

Хотиралар уни доно олим, изланувчи тадқиқотчи, партиявий принципиал танқидчи, маданий савияси баланд инсон деб тавсифлайдилар.

1976 йилда Сотти Ҳусайннинг юбилеи бўлиб ўтди. Тошкент ва Қўқонда унга бағишланган адабий кечаларда иштирок этдик, қизиқ хотиралар эшитдик. Эл

орасида унинг обрўи жуда баландлиги ҳар нутқдан яққол билиниб турарди.

Мен шу юбилей комиссиясининг раиси эдим. Катта жамоада, Ёзувчилар союзининг одамлар билан лиқ тўла залида минбардан туриб унинг ижоди ҳақида ўз мулоҳазаларимни айтганман. Шуларнинг бир қисми мазкур мақолада баён қилинди.

Иzzат Султонов «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг ўша йиллардаги сонларидан бирида «Танқидчининг уч фазилати» сарлавҳали мақоласида шундай гувоҳлик беради:

«Сотти Ҳусайннинг 70 йиллиги муносабати билан ўтказилган мажлисларнинг бирида раислик қилган профессор Лазиз Қаюмов бундай деди:

— Ҳамзашунослик бобида мен Сотти Ҳусайнни ўзининг устозим деб биламан. Унинг Ҳамза ҳақида айтган фикрларининг биттаси ҳам мен учун ўз қимматини йўқотган эмас».

Ҳа, шундоқ!

1983

Ўзбек совет адабиётининг тараққиёт тарихини ёритиш адабиётшуносликнинг энг муҳим вазифаларидан бири. Адабиётнинг тараққиёт тарихини эса айрим муаллифлар ижодини чуқур ўрганишдан бошлаш керак. Лекин ҳалигача адабиётшунослигимиз ҳар бир ёзувчининг совет адабиёти тарихида тутган ўрнини етарлича аниқлагани йўқ. Агар уларнинг баъзилари ҳақида илмий асарлар ёзилиб, ижодлари ўрганилган бўлса ҳам, лекин бир гуруҳ ёзувчиларнинг фаолияти ҳануз эътибордан четда қолмоқда. Баъзи муаллифларнинг эрта вафот этгани ҳам бу ҳолга қисман сабаб бўлди. Шариф Ризо ҳам шулар ҳисобига киради.

– У ўзининг қатор очерклари, ҳикоялари, илмий мақолалари ва бадий таржималари билан ўзбек совет адабиётига маълум ҳисса қўшган санъаткорлардан эди.

– Шариф Ризо (Ризаев) 1906 йилда Қўқонда туғилди. Илк маълумотни ўша ерда олди. Адабиётга бўлган ҳаваси уни шаҳар матбуотининг актив мухбирлари қаторига олиб келди. Бу даврда Қўқонда «Янги Фарғона» газетаси адабий марказ ҳисобланар, ёш шоир ва ёзувчилар шу ерда тўпланган эди. Ҳамза, Сўфизода, А. Қаҳқор, С. Абдулла, К. Яшин ва бошқалар газеталарда ўз шеър ва ҳикоялари билан қатнашиб турар эдилар.

Ш. Ризо ҳам 1926 йилдан шу газетага мақолалар бериб туради. Ўттизинчи йилларгача шу газетادا ва республика матбуотида унинг турли мавзуларда ёзилган бир қанча асарлари босилиб чиққан.

У 1931—1933 йилларнинг маълум бир даврида «Янги Фарғона» газетасининг редактори бўлиб ҳам ишлайди. Журналистик фаолияти уни ҳаётдан муҳим мавзунини топа билиш, сиёсий жиҳатдан тўғри ҳал қилиш, ижодда ҳозиржавоблик, ўқувчи билан содда тилда сўзлашиш кабиларга ўргатди ва унинг ижоди учун катта мактаб бўлди. У ўзининг журналистик фаолияти, редакцияда олиб борган ишлари, редакцияга жойлашиб олган бир

группа буржуа миллатчилари билан олиб борган кураши ҳақида «Ҳарифлар билан юзма-юз тўқнашганда» мақоласида (1933 йил) маълумот беради.

Унинг бадий ижоди анча бой бўлиб, унинг ўзига хоҳ хусусияти — асарларининг кўпинча ҳужжатлилигидир. Шунинг учун ҳам у кўпроқ очерк жанрида ижод қилди.

1933 йилда Ш. Ризо Ҳамид Олимжон билан ҳамкорликда «Иштибонинг тугилиши» очеркини ёзади. Очеркда яккахўжалик деҳқонларнинг йирик коллектив хўжаликларга уюшиши ҳикоя қилинади. Ш. Ризо «Бек билан олишма» очеркида (1940 йил) колхоз тузуми учун олиб борилган кураш картиналарини яратади. Очерк қаҳрамонларидан бири Кенжабой ака аввало колхознинг фойдасини тушунмайди, лекин ҳаёт воқеаларининг оқими, колхоз тузумининг ғалабаси унинг ҳам кўзини очади. «Мана ҳозирги замонда, — дейди Кенжабой ака, — ҳукумат, колхоз ерингга ер қўшиб, унинг устига дастурхон қўйиб ўзининг қўлингга тутқизяпти: «ҳалол меҳнат қил, қандингни ур! Кўзингни оч! Эгри йўлда бўлсанг, тўғри йўлга тушиб ол», деяпти. Биз бир неча замондан бери ўзимизнинг фойдамизни тушунмасдан, нодонлик қилиб эгри йўлда келаётган эдик, энди тўғри йўлга тушиб олдик, колхоз ҳам бўлиб олдик. Раҳмат, Совет ҳукуматига!»

Ёзувчи очерklarининг жуда кўпчилиги тарихий очерклардирки, улар катта илмий-маърифий аҳамиятга эгадир. «Заҳоб» очерки (1938) Қўқон шаҳрининг тарихига бағишланган. Муаллиф Қўқон шаҳрининг географик таърифидан унинг серсув, заҳоблигини ажратиб кўрсатади. Шу заҳобликка боғлаб шаҳар номининг этимологияси ҳақида фикр юритади.

У «Янги саодат курашчиси» (1939) очеркида Ҳамза ижоди ва биографиясига оид анча қимматли далиллар келтирди.

1940 йилда унинг «Халқ санъаткорлари» сарлавҳали очерки «Ғулистон» журналида босилиб чиқди. Унда машҳур қизиқчилар — Пўлатжон Нурматов, Комилқори Қулижонов, Эркақори Қаримов, аскиячи, Мамаюсуф ака Тиллабоев, қизиқчи Акабухор Зокиров кабиларнинг ижодига оид қизиқарли маълумотлар берилади. Автор аскиячи билан қизиқчининг ўртасидаги фарқни ҳам кўрсатиб беради.

Ш. Ризонинг бу хилдаги очерклари кўп. Шулар асосида хулоса яшаш мумкинки, у ўзбек совет адабиётида

тарихий очерк жанрини ривожлантиришга маълум ҳисса қўшган.

У ҳикоялар ҳам ёзган. Мисол тариқасида «Даъвогар султ бўлса, қози муттаҳам» (1940) ҳикоясини кўрсатиш мумкин. У аёллар озодлиги мавзуида ёзилган бўлиб, ўзбек аёлининг ўз инсоний ҳуқуқини топиш жараёни акс эттирилган.

Ёзувчи «Ор» номли ҳикоясида (1941) ишламайдиган, чайқовчилик билан шуғулланувчи, жамиятга зарар келтирувчи айрим шахслар ҳаётини тасвирлаб, уларнинг бу ишлари узоқ давом эта олмаслигини кўрсатиб, уларни тинч яшаб, ҳалол меҳнат қилишга ундайди.

Ш. Ризо бадий ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири тарихий фактларга риоя қилиш, тарихий мавзуларда қалам тебратишдир. Бу ҳол фақат очеркларидagina эмас, балки ҳикояларида ҳам кўринади. Унинг қатор ҳикоялари ўзбек адабиёти тарихи классиклари ҳаётидан олиб ёзилган. «Уч» ҳикоясида демократ шоир Завқий ҳаёти тўғрисида ёзади. Унда Завқийнинг Қўқон косибларининг актив ҳимоячиси эканлиги, шу асосда босмачи Эргаш қўрбошига қарши чиқиши ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ҳикоя биринчи бўлиб адабий жамоатчиликка Завқий ижоди ҳақида маълумот берган манбадир.

Машҳур демократ шоир Муқимийнинг жўшқин фаолияти ҳам Ш. Ризонинг диққатини ўзига тортган. Автор «Назира» ҳикоясида Муқимий ҳаётидан бир эпизодни ҳикоя қилади:

«...Эрта билан Муқимийнинг дўсти Обидча келди. Муқимий «ҳали азонда қилган машқни ўқиб берай»,— деб шошилиб Обидча устидан энгашиб, тоқчадаги чой қоғозни олди ва пойгакка чўкка тушиб, шираси қоча бошлаган ингичка овозда озарбайжон акценти билан ўқий бошлади:

Э пари, кўнглим олиб дон ўлдиғин билмасмусан?
Дард бердинг, менга дармон ўлдиғин билмасмусан?
Сурма устиңа қўйиб кўзни қиёмат айладинг.
Сурмасиз ҳам офати жон ўлдиғин билмасмусан?
Боғда ким рухсор очарсан, гул гижим бечоралар,
Рашкдан чоки гиребон ўлдиғин билмасмусан?
Боғлар зулфинг ҳавоси белима зуннорлар,
Йўқса торсонинг мусулмон ўлдиғин билмасмусан?

Шоир энтикиб-энтикиб ғазалнинг биринчи мисраларини ўқий бошлагандаёқ бу ғазални қайси шоирнинг ға-

залига ўхшатгани, аммо ҳарчанд уни эсига келтиролмай турган эди, шу мисрага келганда Обидчанинг эсига Фузулийнинг бир ғазали келди ва дилида «Эшон Фузулийга назира қилипти» деди-да, бошини кўтариб, Муқимийнинг юзига қаради.

— Фузулийга ўхшатдингизми?

Обидча аттор эди, аммо унинг дўконидан Навоий, Ҳофиз, Бедил, Фузулий девонлари узилмас, дўконда ёлғиз қолганда доим мутолаа қилиб ўтирар, ўзи умрида машқ қилмаган, аммо бутун-бутун девонни ёд ўқиб берадиган донишманд киши бўлиб, уни Муқимий билан таништирган нарса ҳам Навоий «Ҳамса»си эди.

— Фузулийда ҳам шунга ўхшаброқ тушадиган бир ғазал бор,— деди Обидча, лекин янги шеърдан олаётган мароқни бўшаштирмаслик учун илтимос қилди:— Уқинг, ўқинг эшон! Иштаҳа совумасин.— Шоир озарбайжон акцентини янада бўрттириб ўқишни давом эттирди:

Қаъбайи куйингда давлатхоҳ ўлан манзурлар,
Ақсари ҳожи пушаймон ўлдиғин билмасмусан?
Ажз ҳам элтар қаноат бирла эй дил, мақсада,
Мур наздики Сулаймон ўлдиғин билмасмусан?
Йўлида чекмак Муқимий чанд раиҷу интизор.
Шўхларнинг ваъда ялғон ўлдиғин билмасмусан?

Муқимий чиндан ҳам Фузулийдан илҳомланиб ёзган, вазни ҳам Фузулийга назира эди. Шундай бўлса ҳам Муқимий дўстини синамоқ учун сўради:

— Қайси жойини Фузулийга ўхшатдингиз?

Обидча саволга жавоб бериш ўрнига Фузулий шеърини эслаб, вазни ўхшайдиган мисраларини ўқий бошлади:

Нўла¹ зоҳид билса куфр зулфини имон ўлдиғин,
Шемди² кўрмишлармидир кофир мусулмон ўлдиғин.
Ваъдаий васлини ул кунданки вердим кўнглими,
Бан ани бимазмидин охир пушаймон ўлдиғин.

Бу мисраларда ҳам маъно бошқача-ю,— деди Обидча шоирни ранжитмаслик учун,— лекин «ўлдиғин» деган сўзингиз ғазални жуда ўхшатиб қўйипти.

— Мулоҳазангиз жойида,— деди Муқимий,— кеча оқшом Фузулийдан мутолаа қилган эдим, ўша ғазали

¹ Агар.

² Энди.

дилга жо бўлиб қолган экан,— деди, Фузулий ғазалининг сўнгги сатрларини ўзи ўқиди:

Эй Фузулий хўблар васлина айларсан ҳавас,
Гўёе билмасдан ул васл ичра ҳижрон ўлдиғин.

Мана бу ери ҳалиги машқимнинг охирги мисрасига маъно жиҳатдан ҳам ўхшайди, аълам.

— Ғазалда ўхшатув бўлади-да,— деди Обидча,— шундай устоз парвардигор баъзи вақтларда одамларни бир-бирига ўхшатиб яратади-ю...

— Бунинг йўриги (сабаби) бўлак, Амир Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Бедил — булар бизга устоз. Гоҳ-гоҳ шуларга мухаммас ва назира қилиб туриш уларнинг арвоҳини йўқлаган билан баробар.

— Шундай, шундай тақсир,— деб Обидча баодоб шогирд каби қичкина бошини қимирлатиб қўйди...»

Маълум даражада тарихий фактни акс эттирган бу ҳикоя, айни вақтда Муқимийнинг кўпчиликка маълум бўлмаган шеъри билан ўқувчиларни таништиради. Бу ҳолни муқимийшунослар (чунончи профессор Ғулом Каримов) ҳам таъкидлайдилар.

Маълумки, 1941 йил 22 июнда немис-фашист босқинчилари Совет Иттифоқига қарши хиёнаткорона ҳужум бошлади. Бутун совет халқи ўз она-Ватанини ҳимоя қилиш учун босқинчиларга қарши курашга отланди.

Бу даврда Ш. Ризо ҳам «Улим Гитлер жаллодга!», «Ай-Петрда тикланур Қизил байроқ», «Ленин шаҳрига» шеърларини ва «Нафрат ва муҳаббат» балладасини ёзди, бу шеърлари билан халқни ғалабага руҳлантирди, йигитларни эса бурчни бажаришга, она-Ватан учун жангга отланишга чақирди.

Шариф Ризо ижодида «Қор ёғди, излар босилди»¹ повести алоҳида диққатга сазовордир.

Асарда қишлоқларда қулоқларни синф сифатида тугатиш учун кураш даври акс эттирилади. «Т» қишлоғида биринчи бўлиб паранжисини ташлаган фаол жамоатчи коммунист Чинорбиби, унинг эри, қишлоқ ўқитувчиси, партия ташкилотининг секретари Тошбоев ва бошқа коммунистлар раҳбарлигида қишлоқ меҳнаткашларининг социалистик тузум ғалабаларини мустаҳкамлаш учун қишлоқ бойларига қарши олиб борган курашлари

¹ Ш. Ризо. «Қор ёғди излар босилди». Ўздавнашр, Тошкент, 1938 йил.

повестга асос қилиб олинган. Курашнинг конкрет ифодаси ер ислоҳотида ерларини яширган бойларни фош қилишдир.

Повестнинг асосий қаҳрамонларидан бири Чинорбиби қишлоқда хотин-қизлар ўртасида паранжини ташлаш, мактабга кириб ўқиш, қишлоқ бойларига қарши кураш, эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиш учун тушунтириш ишларини олиб боради. Лекин яширинган душманлар, собиқ мингбоши Парпийбой, унинг ҳаммаслаклари олдин Чинорбибининг эрини ўлдирадидилар, сўнг Чинорбиби ҳақида «Чинорбиби уйма-уй юриб хотин-қизларни бузаяпти», деб гап тарқатадилар, уни ҳам пинҳон ўлдириб воқеани босди-босди қилиб юборадилар, яъни «қор ёғиб, излар босилиб» кетади. Лекин совет прокуратурасининг ҳушёр ходимлари бу муаммони жуда усталик билан ечадилар, қотилларга тегишли чора кўрилади. Повестда янги тузум душманлари — Парпийбойга ўхшаган босмачи ўғрилارнинг турли хил кураш методлари фош қилинади.

Парпийбой ўз ерларида чоракорларни яширинча ишлатиб экин эктиради. Жамоа ижроком раиси Қодирбой Парпийбойга чора кўрмайди, унинг ёғлиқ паловига сотилади. «Еган оғиз уялар» дегандек Парпийбойнинг ислоҳотдан яширган ерларини билса ҳам индамайди. Қайтага район жамоасининг мажлисида бойнинг ёнини олади. «Фирқамизнинг, — дейди у айёрлик билан, — бир шиори бор: «ўртаҳол деҳқонлар билан иттифоқ бўлиш керак, алоқани маҳкам қилиш керак!»

Мараҳим каби сотқинлар Парпийбойни ўртаҳол деҳқон, ҳукуматга жонини фидо қилган, қишлоққа кўп яхшилиқлар қилган, етим-есирларнинг бошини силаб келган киши қилиб кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Парпийбой ўзи сингари бойларни ва Холиқ Раҳмонкул ўгли каби бир вақтлари камбағалларнинг ёстиғини қуритиб келган каллакесар босмачи ўғриларни тўплаб олиб эски қонхўрликларни давом эттирмоқчи бўлади, қишлоқдаги коммунист, комсомолларга қарши бўҳтон қилиб иғво кўтаради. Лекин қишлоқ коммунистлари, прокуратура ходимлари, актив деҳқонлар душманининг ҳақиқий башарасини очиб ташлайдилар.

Ш. Ризонинг бу повести ўзбек совет адабиётида маълум салмоққа эга бўлган асарлардан ҳисобланади. Асар 1939 йилда «Снег выпал, следы засипал» сарлавҳаси билан рус тилида ҳам нашр қилинган.

Биз кўрсатиб ўтган асарларда Ш. Ризонинг бадий

маҳорати ўсганлигини сезиш мумкин. Бу маҳорат унинг актуал мавзуларни топиб уларни тўғри ҳал қилишида, жонли характерлар яратишида кўринади.

Ш. Ризо адабиётшунос ҳам эди. У юзлаб ўзбек халқ мақоллари ва афоризмларини тўплади ва улардан бир қисмини «Мақоллар ва ҳикматли сўзлар» сарлавҳали китобча қилиб, 1941 йилда нашр эттирди.

Афанди латифалари фольклорда жуда катта ўринни эгаллайди. Халқ ўз қаҳрамони Мулла Насриддиндан фойдаланиб, унинг тили билан ўтмишда ноҳақ иш тутган, золимлик қилган, халқ бошига кулфатлар келтирган кишиларни қоралайди. Ҳаётнинг ўзгариши билан латифалар янги мазмун билан бойиб борди. Латифалар халқ донолиги сифатида кишиларни тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Лекин латифалар орасида нотўғри фикрларни тарғиб этувчилари ҳам учрайди. Бинобарин, афанди латифаларини ишлаб чиқиш адабиётшуносликнинг вазифаларидан бири эди.

Ў. Ризо афанди латифаларини тўплаб, бир неча китоблар нашр эттирди ва шу билан латифаларни системага солди.

У ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш соҳасида ҳам анча ишлар қилди, Муқимийнинг бир қанча янги шеърларини топиб, биринчи марта матбуотда эълон қилди.

Айниқса, Завқий ижодини ўрганишга у биринчи бўлиб киришди. Ш. Ризо Завқийнинг шеърлар девонини топди, баъзиларини оғиздан ёзиб олди, биринчи бўлиб, шоирнинг ижодий биографиясини яратди, ижодини ўрганишни бошлаб берди.

Унинг адабиётшунос сифатида ўзига хос хусусияти доимо янгиликка интилиш, ишланмаган мавзуларга мурожаат қилишдирки, шунинг учун ҳам мақолаларининг илмий қиймати баланд.

У, Н. Г. Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романидан «Вера Павловнанинг корхонаси» қисмини таржима қилиб, 1939 йилда «Гулистон» журналида эълон қилди. М. Шолоховнинг «Тинч оқар Дон» эпопеясини таржима қилишга киришди, ундан бир парча 1938 йилда «Гулистон» журналида босилди.

Гарриет Бичер Стоунинг негрлар озодлигини куйловчи «Том тоғанинг кулбаси» асари ҳам Ш. Ризо таржимаси билан ўзбек тилида нашр қилинди.

Соғлигининг қаттиқ оғирлашишига қарамасдан Ш. Ризо умрининг сўнгги дақиқасигача ижод қилди. У 1945

йилда Қўқон шаҳрида вафот этди ва ўша ерда дафн этилди.

Қўқон — кичкина шаҳар. У ерлик зиёлилар бир-бирларини яхши танийдилар. Шариф Ризо дадам билан дўст, онамга эса узоқ қариндош эди. Афанди латифаларини тўплаганда дадамнинг кутубхонасидан фойдалангани ёдимда.

Умрининг охирида у Қўқон маданият ва истироҳат боғининг директори эди. Муқимий номидаги шу боғнинг эшигини тагида кўришиб қолганимизда одоб билан салом бердим.

— Пулатжон домланинг кенжатоилари бу, — деб таништирди у ҳамроҳига.

— Халта қоқди денг, — деб кулди ҳамроҳи.

Кейин танишдик. Ш. Ризонинг ҳамроҳи Абдулла Қаҳҳор экан.

Мен Шариф Ризони кўрганимга кўп бўлган бўлса ҳам бу оқсоқроқ, ранги заҳил адибни жуда яхши эслайман. Эҳтимол шунинг учундирки, у биздан аввалги ҳамзашунослардан эди.

1983

ИЗЗАТ СУЛТОН

Иззат Султон адибларимизнинг кекса авлодига мансуб бўлиб, яқинда Ўзбекистон адабий жамоатчилиги унинг етмиш ёшга тўлишини катта юбилей билан нишонлади. Унинг ярим асрлик ижод йўлига бир назар ташлаганда, унинг қатор ўзига хос белгилари намоён бўлади. Бу белгиларнинг энг муҳимлари фикримизча қуйидагилар:

Иззат Султон — ҳам мантиқий тафаккурга моҳир, ҳам бадий тафаккурга соҳиб. Яъни илму фан билан бадий ижодни ўзига мужассам қилган сиймо.

Иззат Султон — зуллисонайн, ўзбекчаси ҳам, русчаси ҳам мукамал олим.

Бу хусусиятлар кўпчиликда бўлиши мумкин. Аммо уларнинг Иззат Султондагидек такомили кам учрайди.

Шу хусусиятларни бир оз батафсил кўриб чиқайлик.

Назариячилар адабиётшуносликни уч қисмдан иборат деб биладилар: адабиёт назарияси, адабиёт тарихи ва адабий танқид. И. Султон том маънодаги адабиётшунос, ҳар учала соҳадаги фаолияти ҳам тақдирга сазовордир.

У ўзбек адабиёти тарихидаги назарий фикрларни умумлаштириб, биринчи бор «Адабиёт назарияси» дарслигини ёзди. Урушдан аввалги йилларда нашр қилинган бу китоб биз тенгқур авлод эстетик тушунчасининг шаклланишига анча таъсир кўрсатган. Уша йлк йирик ишдан тортиб, то ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиш тарихининг тадқиқотига бағишланган докторлик диссертациягача у қатор назарий асарлар муаллифи сифатида танилди. Унинг назарий мақолалари энг аввал адабий жараённинг конкрет масалалари билан бевосита боғлиб кетганлиги учун ҳам қадрлидир. Энг йирик асари уни «Филология фанлари доктори» деган олий илмий даражага сазовор қилди, «Адабиёт назарияси»нинг мукамал баёни ва нашри яқинда олий ўқув юртлари учун дарслик бўлиб босилди.

Н. Г. Чернишевский фан назариясисиз тарихининг, тарихисиз назариясининг бўлиши мумкинмаслигини таъкидлайди. Чиндан ҳам шундай. Шунинг учун ҳам

И. Султон илмий фаолиятининг яна бир қисми адабиётимиз тарихини ўрганишга қаратилгандир. Бу авлод олимлар майдонга кириб келганда илмда ўтмиш маданий меросга нотўғри муносабатнинг чала муллолар томонидан ўйлаб топилган хом назариясига барҳам берилган бўлиб, мамлакатда А. С. Пушкин, Ш. Руставели, Т. Г. Шевченко юбилейларига тайёргарлик бошланган давр эди. Кекса авлод адиб ва олимларимизнинг деярли ҳаммалари навоийшунос бўлганлар. Айний, Ойбек, Ғ. Ғулум, Ҳ. Олимжон, Уйғун, О. Шарафуддинов, К. Яшин, С. Абдулла, Ҳабибий, А. Саъдий, В. Зоҳидов, М. Шайхзода, Бокий домла ва бошқа кўплаб устозларимиз фаолиятини эсласак, уларнинг ҳаммалари гоҳ текстолог, гоҳ тарғиботчи, гоҳ тадқиқотчи, гоҳ муҳаррир бўлиб, умуман адабиётимиз тарихини, хўсусан, Навоий ижодини ўрганишга катта улуш қўшганлар. И. Султон ана шу тўлқинда олимлардан бири бўлиб, Навоийнинг «Мезон-ул авзон» асари ҳақида кандидатлик диссертациясини ёқлаган. Унинг Навоий ҳақидаги илмий ишлари орасида энг сўнгги — «Навоийнинг қалб дафтари» асари алоҳида диққатга сазовор бўлиб, у жуда кўп манбалардан териб олинган маълумотлар асосида буюк мутафаккирнинг ҳаёт йўлини ёритади.

Адабий материал тадқиқотчининг эстетик диди шаклланишга бевоҳита катта таъсир кўрсатади. Навоийдек адабиётимизнинг энг юксак чўққиси мисолида шаклланган олимларимизнинг илмий тушунчалари ҳам табиийки, шунчалар юксак бўлди. Бу фикр И. Султонга ҳам тааллуқли.

И. Султоннинг олимлик фаолиятининг ҳам яна бир қисми адабий танқидчиликдир. Бу ўринда илмий фаолиятининг бугунги адабиёт мисолларидаги давомини кўрамиз. Олимнинг Ҳамза, Қодирий, Ойбек каби йирик адибларимиз ижоди ҳақида, бугунги адабий жараённинг турли масалаларига бағишланган мазмундор мақолаларида адабий танқидчиликнинг ижобий намуналарини кўрамиз.

И. Султоннинг илмий фаолияти асосан Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг даргоҳида кечди. У бу ерда гоҳ раҳбарлик лавозимида, гоҳ сектор мудири, гоҳ илмий кенгашда рансу гоҳ ёш олимларга устоз бўлиб, узоқ йиллардан бери хизмат қилиб келди. Бу хизмат ҳаққоний равишда баҳоланиб, И. Султонни Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси деган шарафли номга муяссар қилган.

Олимнинг авторлик иштироки ва илмий раҳбарлиги остида нашр қилинган «Ўзбек совет адабиёти тарихи», «Адабиёт назарияси» китоблари катта коллективнинг меҳнат маҳсули бўлиб, китоб муаллифлари қаторида И. Султоннинг ҳам Беруний номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреатига сазовор бўлиши, йирик олимимизнинг фан олдидаги хизматларига берилган ҳаққоний баҳодир.

Биз шу вақтгача И. Султон фаолиятининг биринчи ярми — олимлиги ҳақида гапирдик. Булар ҳаммаси медалнинг бир томони. Ҳайратлиси шундаки медалнинг иккинчи томони ҳам гоят гўзал бўлиб, бу ўринда биз унинг бадий ижоддаги фаолиятини кўзда тутамиз.

Санъаткор истеъдодининг кўп қисмини драматургияга бағишлади. Унинг драматик ижодиға халқимиз тарихининг йирик воқеалари мавзу бўлди. Чиндан ҳам агар Уйғун билан ҳамкорликда яратилган «Алишер Навоий» драмаси XV аср воқеаларини кўз олдимизда тикласа, Фурқат ҳақидаги бадий асарлари XIX асрдаги халқ ҳаётидан ҳикоя қилади. «Номаълум киши» драмасининг бош қаҳрамони озодлик ҳаракатининг ҳали стихияли давридан дарак берса, «Бургутнинг парвози» драмасида машҳур саркарда Михаил Васильевич Фрунзе образи яратилади ва унинг ўрта осиелик ҳамкорлари ҳақида ҳикоя қилинади. «Фидойи» кинофильмининг бош қаҳрамони маҳаллий коммунист бўлиб, унинг фаолияти 20-йиллар тарихи фонида кечса, «Имон» драмасининг бош қаҳрамонлари бизга замондош бўлган ўзбек зиёлиларидир. Кўриниб турибдики, олимлик санъаткор И. Султонга бадий ижод қонуниятларини чуқур эгаллашга яхшигина мадад берган. Бу ҳол мавзу ва қаҳрамонларнинг йирик бўлишида ҳам яққол сезилади.

И. Султон ижодий фаолиятининг жанрлар бўйича характеристикаси ҳам анча бой. Чунки у гоҳ ҳужжатли фильм, гоҳ инқилобий драма, гоҳ тарихий асар, гоҳ опера либреттоси, гоҳ киносценарий, гоҳ замонавий драма ёзган.

И. Султон бадий ижодининг гултожи шубҳасиз Уйғун билан ҳамкорликда яратилган «Алишер Навоий» драмаси ва кинофильмидир. Навоий образининг ҳаққонийлиги, замона муаммоларининг таъсирли тасвири Навоий ва Гули муҳаббатининг романтик руҳи билан, шеърини ифодадаги гўзал бадияти билан бу асар ўзбек драматургиясининг қимматбаҳо дурларидан бўлиб қолди. У ўттиз йиллик сахна тарихига эга. Аммо ҳамма

наrsa далолат бериб турибдики, бу асарнинг келажаги ўтмиш умридан кўра анча кўпдир.

И. Султон драматургиянинг асосий қонуниятларини яхши билади. Шунинг учун ҳам катта мавзу ва йирик қаҳрамонгина эмас, балки ўткир конфликт, ихчам композиция, қизиқарли сюжет топа билади. Саҳнада содир бўлаётган воқеаларни томошабинни ўзига жалб этиши воқеалар давомида залга янги-янги информациялар кетма-кет келиб туриши, асарнинг ҳам таъсирли, ҳам қизиқарли бўлиши зарурлигини И. Султон жуда теран тушунади ва ана шу тушунча унинг барча бадий асарлари ёзилаётганда драматург фикрлашида етакчилик қилади.

Ҳамза Ҳ. Олимжонлар ижодидан анъана бўлиб келаётган драманинг шеърӣ шакли бор. И. Султон ҳам шу анъанани ўзича давом эттиради. Бу ҳолни биз фақат «Навой» драмасигина эмас, «Номаълум киши»да ҳам кўраимиз. Ана шу муносабатдан Фурқат ҳақидаги «Шоирнинг қалби» опера либреттоси ўсиб чиққан.

«Олтин қафас», «Истеҳком» каби асарлар эса И. Султоннинг шу кунги ижодий парвозидан далолатдир.

Маълум бир муддат «Ўзбекфильм» киностудиясига раҳбарлик қилган И. Султон фақат ташкилотчи сифатидагина эмас, балки ижодкор сифатида ҳам ўзбек киносанъатининг ривожига анча ҳисса қўшди. У «Алишер Навой» кинофильмининг сценарий муаллифларидан бири, «Фидойи» кинофильмининг сценарий авторидир.

Кўп қиррали бадий ижод ҳалқимизга манзур бўлди ва партия, ва ҳукуматимиз халқ фикрини ифодалаб унга «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» деган фахрий унвон берди.

Кўрииб турибдики, И. Султон ҳам илмий, ҳам ижодий фаолиятида баландпарвоз сиймодир. Унинг таржимонлик, журналистик, давлат арбоби, илм ва ижодда устозлик фаолиятлари ҳақида ҳам кўп гапириш мумкин.

Биз И. Султонни зуллисонайн деб айтганимизда унинг ҳам ўзбек, ҳам рус тилларда бирдек ёза олишини кўзда тутган эдик. Чиндан ҳам шундай. Унинг илмий ва бадий асарлари гоҳ ўз баёнида, гоҳ таржимон ёрдами билан Бутуниттифоқ миқёсига чиққан ва ўзбек адабиётининг шуҳратига-шуҳрат қўшган. Истагимиз — шу яхши ишларнинг давоми узлуксиз бўлсин.

Ҳомил Исломович Ёқубов адабиётшунослик ва танқидчилик майдонига санъат ва адабиётни ўрганиш, тадқиқ этишда идеалистча соф санъатчиликнинг унлари ўчмаган, адабий ҳодисаларни, ўтмиш ва совет ёзувчилари ижодини баҳолашга жиддий методологик хатолар ҳамда камчиликларга йўл қўйилаётган, ур-йиқитчилик авж олган ғоят оғир шароитда кириб келди. У ўзининг нафосат ҳақидаги илк асари («Ойбек ва унинг шеърлари»)ни «Қизил Ўзбекистон» газетаси (1929 й. 16 август) саҳифасида эълон қилганида ҳали В. И. Ленин номидаги Урта Осиё Давлат университетининг талабаси эди. Кўплаб ёш ўзбек ёзувчилари, жумладан эндигина икки тўплами («Туйғулар» ва «Кўнгил найлари»)ни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этган Ойбек асарларини ҳам баҳолашда шартли субъектив мезонни асос қилиб олган ашаддий «танқидчи»лар Ҳ. Ёқубовнинг мақоласига нисбатан ҳам «тўқмоқ» усулини қўлладилар. Лекин ёш мунаққид ўз фикрларидан қайтмади. Чунки у дунёқараш ва истеъдоди тобора шаклланиб бораётган марксизм-ленинизм таълимотини ўрганиш билан жиддий шуғулланаётган ёш Ойбек шеърларидаги айрим ғоявий-бадий камчиликларни ҳалол кўрсатиб, янги воқелик моҳиятини ҳаққоний акс эттирган шеърларининг эстетик аҳамиятини тўғри баҳолай олганига ишонарди.

Қисқаси, адабиётшунос ва танқидчи учун энг характерли фазилатлар бўлган ижодкорлар асарларини объектив баҳолаш, ютуқларини ҳам, камчиликларини ҳам беғараз кўрсатиш, истеъдодлар келажагига умид билан қараш, уларни халққа манзур бўладиган асарлар ёзишга руҳлантириш, ўзининг ҳаққоний фикр-мулоҳазаларидан қайтмаслик ва бошқалар унинг илк мақоласидаёқ, гарчи куртаклар тарзида бўлса ҳам кўринган эди. Ундаги бу фазилатлар кейинги асарларида тўлиқ шаклланди, янги-янги хислатлар билан бойиб, такомиллашиб борди.

Ҳ. Ёқубовнинг серқирра ва билимдон адабиётшунос, адабий танқидчи эканлиги, ўз таҳлил услуби борлиги 30-йиллардаёқ аниқ сезилди. Унинг ўша йилларда «Қизил Ўзбекистон», «Ёш Ленинчи» каби газеталарда, «Китоб ва инқилоб», «Ўзбекистон шўро адабиёти», «Социалистик фан ва турмуш», «Гулистон» каби журналларда, илмий тўпламларда босилиб чиққан бир талай тақризлар («Ғ. Ғуломнинг кулги ҳикоялари», «Зафар нишони» повести, «Тарих тилга кирди», «Ҳукм» повести ҳақида, «Кўкан» тўғрисида), айрим ўзбек совет ёзувчилари ижодини умумлаштирувчи мақолалари («Уйғун ижодиёти», «С. Айнийнинг ижодий йўли», «Ғ. Ғулом ижодиёти», «Ҳамид Олимжон ижоди») илмий-назарий характердаги тадқиқотларни («Ёш ёзувчиларига консультация ва маслаҳатлар», «Янги лирика», «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик», «Ўзбек совет поэзияси янги босқичда», «Ўзбек совет поэзияси 15 йил ичида», «Таржимачилар — масъул ижод эгалари» ва бошқалар) илмий салмоғи, теранлиги билан алоҳида ажралиб турарди. У изланишларида Коммунистик партиянинг санъат ва адабиёт соҳасидаги кўрсатмаларини амалга ошириш учун астойдил интилди, ёш ўзбек совет адабиёти эришган ютуқларни умумлаштирди, йўл қўйилган хато ва камчиликларни принципиаллик билан кўрсатди, адабиётимизнинг тараққий этиши учун халал бераётган тўсиқларга, ёт идеологияга қарши шафқатсиз кураш олиб борди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ҳ. Ёқубов фақат совет адабиёти вакиллари ижодини таҳлил этиш, муҳим масалаларини ечиш билангина машғул бўлмади. У 40-йиллардан бошлаб кўп асрли ўзбек классик адабиёти, рус классик, ва совет ҳамда жаҳон адабиётининг йирик вакиллари (А. С. Пушкин, Н.В. Гоголь, В. Г. Белинский, Н. А. Некрасов, А. М. Горький, В. В. Маяковский, А. А. Фадеев, В. Шекспир, Д. Сервантес) ҳақида ҳам кўплаб қимматли асарлар яратди. Олимнинг Алишер Навоий («А. Навоийнинг «Хамса»си», «Ўзбек адабиётининг фари», Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони, «Сабъаи сайёр»да шаҳар қатламларининг образи), Бобур («Заҳриддин Муҳаммад Бобур», «Улуғ шоир ва адиб», «Бобур»), Муқимий («Демократик шоир», «Муқимий ва ўзбек адабиёти», «Ўзбек демократ шоири Муқимий») каби классик шоирларимизга бағишланган сермазмун мақолалари, «Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти ва ижоди» (1941), «Шоир Турди ижоди» (1941) каби моногра-

фнялар классик адабий меросни марксистик методология асосида ўрганиш ва баҳолашга қўшилган муҳим ҳиссадир.

Ҳ. И. Ёқубов илмий-тадқиқот ишларини ўқиш-ўрганиш, педагогик ва жамоатчилик ишлари билан қўшиб олиб борди. У 1943-1946 йилларда СССР Фанлар академиясининг Ленинграддаги Шарқшунослик институти аспирантурасида ўқиди. Атоқли олим А. К. Боровковнинг илмий раҳбарлигида тайёрлаган «Турди ва унинг адабий муҳити» номли кандидатлик диссертациясини 1948 йилнинг январида муваффақиятли ҳимоя қилди. Классик адабиётимиз меросини ўрганишга бағишланган бу нодир тадқиқот олимнинг етуклигини ва катта истеъдод эгаси эканлигини яна бир бор исботлайди.

Ҳ. И. Ёқубов Ўзбекистон Ёзувчилар союзида адабий консультант (1934-1935, 1944-1945), унинг танқид ва адабиётшунослик бўлимининг бошлиғи (1949-1951), «Шарқ юлдузи» журналининг масъул котиби (1946) бўлиб ҳам ишлади.

Ҳ. И. Ёқубов урушдан кейинги тинч қурилиш даврида, мамлакатимизда коммунистик жамият қуриш ишлари кенг авж олдирилган йилларда, айниқса, баракали ижод қилди. У шу йилларда том маънодаги кўп қиррали санъаткор олим бўлиб халққа танилди.

Олимнинг «Ғафур Ғулом ижоди» (1953), «Урушгача бўлган беш йилликлар даврида ўзбек совет адабиёти» (1954), «Ойбек ижоди» (1955), «Ғоявийлик ва маҳорат» (1963), «Адибнинг маҳорати» (1966) монографиялари адабиётшунослигимизда яратилган ҳар томонлама мукамал илмий асарлардир. Унинг Ҳамза, А. Қодирий, С. Айний, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, Н. Сафаров, М. Бобоев, А. Мухтор ва бошқа адиблар фаолиятига бағишлаб ёзган кўплаб мақола ва ижодий портретлари, «Ўзбек поэзия ва прозасида социалистик реализм масаласига доир баъзи мулоҳазалар» (1949), «Лирикада конфликт» (1956), «Адабий меросимизни чуқур ўрганайлик» (1957), «Лирикада замондошимиз нафаси» (1962), «Ҳақиқий новаторлик учун» (1963), «Танқид ва адабиётшунослик тарихига бир назар», «Навой ва ўзбек совет адабиёти» (1967), «Типик шароит ва типик характер», «Ҳамза Ҳакимзода ижодида социалистик реализмнинг таркиб топиши» (1968), «В. И. Ленин талқинида бадиий метод» (1970), «Адабий танқид»

нинг. партиявий бурчи» (1974) каби талай проблематик мақолалари илмий-назарий теранлиги, амалий аҳамияти билан кенг жамоатчилик таҳсинига сазовор бўлди.

Унинг олимлик истеъдоди олмассўз санъаткори Ойбек ижодини илмий тадқиқ этишда, айниқса, равшан кўринди. Узининг Ойбек ижодига бағишланган икки монументал монографияси («Гоявийлик ва маҳорат», «Адибнинг маҳорати») да реализм, лирик характер, лириканинг турлари ва жанрлари, ижобий қаҳрамон, конфликт ва характер, замонавийлик ва тарихийлик, анъана ва новаторлик, шакл ва мазмун диалектикаси, ижоднинг партиявийлиги ва халқчиллиги, тил ва услуб ва бошқа масалаларни Ойбек ижоди билан боғлиқ ҳолда юксак маҳорат билан текширди, илмий-назарий фикрларини умумсовет адабиёти билан боғлиқ ҳолда исботлади. Олим шу икки монографияси учун 1966 йилда филология фанлари доктори деган илмий даражани олиш шарафига муяссар бўлди.

Ҳ. И. Ёқубов 1934 йилнинг январ ойида Ўзбекистон Фанлари Комитети составида очилган Тил ва адабиёт илмий-текшириш институти (ҳозирги ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ишга кирган эди. У шундан бери мазкур илмий даргоҳда муттасил, аввал кичик илмий ходим, катта илмий ходим, сектор мудир, директор ўринбосари вазифаларида ишлади. У ҳозирги пайтда шу илмий муассасадаги «Ўзбек совет адабиёти тарихи» бўлимига мудирлик қилмоқда. Бу бўлим ходимлари узоқ йиллар давомида ўзбек совет адабиёти тарихини яратиш устида иш олиб бордилар. Бу ишларнинг самаралари сифатида «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари» (II томлик, 1961-1962), «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (Москва, 1967), уч том, тўрт китобдан иборат «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1967-1972) нашр этилди. Ўзбек совет адабиётшунослигининг муҳим ютуғи бўлган мазкур китобларнинг яратилишида Ҳ. И. Ёқубовнинг хизматлари бениҳоя катта бўлди. У ана шу ишларнинг ўз вақтида яратилиши, илмий-назарий жиҳатдан пухта бўлиши учун қайғуриш билан бирга, уларда асосий ва етакчи муаллифлардан бири сифатида ҳам фаол қатнашди.

Ҳ. И. Ёқубов раҳбарлик қилаётган бўлим аъзолари иттифоқимизда биринчилардан бўлиб, совет ёзувчилари асарларининг мукамал академик нашрларини тайёрлашга киришдилар. Ойбекнинг 20 томлик «Мукамал

асарлар тўплами»нинг нашрга тайёрланиши ва чоп этилишида Ҳ. И. Ёқубов раҳбар сифатида ҳам, бир неча жилларни нашрга тайёрловчи, кўпларининг маъсул муҳаррири сифатида ҳам фаол иштирок этди.

Қисқаси, Ҳ. И. Ёқубов диапозони шу қадар кенг адабиётшунос олимки, унинг тадқиқотчилик фаолияти адабиётимизнинг айрим даври ёки тури, баёзи ижодкорлари билан эмас, деярли ҳамма томонларини ўзида мужассам этган. Ўзбек классик ва совет адабиёти ва адабиётшунослиги ҳамда танқидчилигининг бирор проблематик масаласи йўқки, Ҳ. И. Ёқубов у ҳақда бирор нима демаган, ўз муносабатини билдирмаган, асосли фикрини айтмаган бўлсин.

Ҳ. И. Ёқубов таниқли педагог, кўплаб адабиётшунос олимлар етиштирган меҳрибон устоз, актив жамоатчи ҳамдир. У турли йилларда техникумларда, педагогика институтларида, В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетида (1948-1951, 1956-1959) «Ўзбек совет адабиёти», «Ўзбек классик адабиёти» курсларидан дарс берди.

У мактаблар учун бир қанча дарслик, хрестоматия ва ўқув программалари тузиш ишларида ҳам фаол иштирок этди. У 1948 йилдан бери ЎзССР Маориф министрлиги қошидаги Олий ўқув методика кенгаши (ВУМС)нинг аъзосидир.

Адабиёт ва санъат соҳасидаги Ҳамза номли республика Давлат мукофотлари Комитетининг, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий кенгашининг «Ўзбек тили ва адабиёти» журнал редколлегияси аъзоси, профессор Ҳ. И. Ёқубовнинг илмий раҳбарлиги остида бир неча фан доктори, кўплаб фан қандидатлари етишиб чиқди.

Ҳ. И. Ёқубовнинг адабиётшуносликни юксалтиришдаги бу соҳа учун муносиб кадрлар тайёрлашдаги, педогогик ва жамоатчиликдаги катта хизматлари Коммунистик партия ва Совет ҳукумати томонидан юқори тақдирланди. У икки марта «Хурмат белгиси» ордени, бир неча медаллар, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг фахрий ёрлиқлари билан мукофотланган. 1967 йилда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг фармони билан унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони берилди. 1970 йилда эса Беруний номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотини олиш шарафига ҳам мушарраф бўлди.

Яқинда Ҳомил Ёқубовнинг икки томлик «Сайланмаси» мазкур сатрлар муаллифининг сўз бошиси билан нашр этилди.

Ушбу икки жилдлик олижаноб қалб эгаси, камтарин инсон, адабиёт ва у ҳақдаги фаннинг алломаларидан бири Ҳ. И. Ёқубовнинг ярим асардан ортиқ давр мобайнида яратган сермазмун илмий-назарий, адабий-танқидий ишларининг учдан бир қисминигина ўз ичига олади.

Биринчи жилдга олимнинг буюк В. И. Лениннинг маданият ва адабиёт ҳақидаги гениал таълимоти, бадий метод, ижод эркинлиги, санъатнинг синфий ва партиявийлиги, халқчиллиги ҳақида доно фикрлари, кўплаб адиблар фаолиятига, қалами маҳсулларига берган объектив баҳсларининг тарихий аҳамияти талқин этилган мақолалари, ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиш хусусиятлари, бадий услуб, лирикада конфликт каби ғоят муҳим назарий-амалий аҳамиятга молик масалалар асосли ёритилган тадқиқотлари, социализмнинг ғалаба қозониши даври ўзбек совет адабиёти, ўзбек совет адабий танқиди ва адабиётшунослигининг туғилиши, шаклланиши, ривожига бағишланган адабий-тарихий очерклари, шонли КПССнинг тарихий XX съезидан кейинги йиллар ўзбек совет поэзиясида замонавийлик, ғоявийлик ва маҳорат масалалари аспектида таҳлил этилган, улуғ Алишер Навоий ижодининг ўзбек адабиёти тараққиётига кўрсатган таъсири ёритилган муҳим изланишлари киритилган.

Иккинчи жилд олимнинг классик адабиётимизнинг тўрт йирик намояндаси — Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Турди Фароғий, Гулханий, Муқимий ва кўп миллатли совет адабиётининг энг ёрқин, энг истеъдодли вакиллари Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжонларнинг ҳаёти, ижоди, маҳорати таҳлил этилган илмий ишларидан ташкил топган.

Мўътабар олимимизнинг ҳозир табаррук ёшлари 75 дан ошди. Шу кунларда адабиётшунослигимизнинг ҳамон ечилмай келаётган бир неча проблемаларини ҳал этиш, фанмиз учун ёш кадрлар етиштириш ишлари билан бандлар. Биз адабиётимиз алломасига чин дилимиздан узоқ умр, сиҳат-саломатлик, янги режа ва ниятларининг рўёбга чиқишига муваффақиятлар тилаймиз.

1983

МИРЗАҚАЛОН ИСМОИЛИЙ

Мирзақалон Исмоилий 1908 йилда Ушда туғилган. Унинг ҳаёти ва ижод йўли ўша авлод ўзбек зиёлилари учун жуда характерли. У камбағал деҳқон оиласида туғилди. Октябрнинг бахт нуридан баҳраманд бўлди. Совет ҳокимияти очган болалар уйида тәрбия топиб, билим юртида таълим олди. 1928-1930 йилларда Урта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетида таҳсил кўрди.

М. Исмоилийнинг меҳнат фаолияти ҳам мазмундор. У рабфакда муаллимлик қилиб, турли ижодий ташкилотларда хизматда бўлган.

Чунончи, Тошкент киностудиясининг фаолиятида ҳам, унда яратилган баъзи фильмларда ҳам унинг муайян ҳиссаси бор. Ўзбекистон Ёзувчилар союзида ҳам ишлаган.

Совет матбуоти унинг учун ижод мактаби бўлди. Бунинг далили — М. Исмоилийнинг «Қизил Ўзбекистон» газетаси, «Шарқ юлдузи» журнали ва Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлаганда орттирган тажрибаларидир.

Бу авлод ўзбек адибларининг ҳаёт йўлида йирик воқеалар кўп учради. Шулардан бири хотин-қизларни озод қилиш учун эскилик сарқитларига қарши ҳужум компанияси бўлди. Маълумки, бу мавзу Ҳамзадан бошлаб ўша вақтдаги ҳамма адиблар ижодида учрайди. Исмоилий ҳам бу мавзуга қизиқди ва 1927 йилда «8-Март — хотин-қизлар озодлиги» драмасини ёзди. Бу — адибнинг илк асари, ижодининг бошланиши эди. Унинг 50 йилдан ортиқроқ ижод йўлини таҳлил қилсак, адибнинг кўп қиррали фаолиятида учта йўналиш алоҳида ажралиб турганини сезиш мумкин. Шулардан бири драматургия, кино санъатидир.

1927 йилда шу жанрда ижодий фаолиятини бошлаган адиб тез-тез ва турли шаклларда унга мурожаат қилиб турди. Чунончи, «Ит пичан емас ва отга ҳам бермас», «Бесабаб ғавғо» каби машҳур драмаларни ўзбек тили-

га таржима қилди. Кўпгина кинофильмларнинг қаҳрамонлари унинг иборалари билан дубляж қилинган асарларда ўзбекча сўзладилар.

1942-1947 йилларда Совет Армиясида хизмат қилган ва фронтдаги ўзбек журналистикасининг фаолларидан бири бўлган М. Исмоилийнинг уруш мавзуида ёзилган анчагина очерк ва ҳикоялари бор. Унинг сценарийси бўйича 1941 йилда «Ўзбекфильм» студияси «Биз енгамиз» кинофильмини яратган эди.

1949 йилда эса М. Исмоилий «Кенг майдонлар» номли пьеса ёзиб, матбуотда эълон қилди. Муқимий номли театрда «Фарғона тонг отгунча» романи асосида яратилган пьеса муваффақият билан саҳналаштирилди. Буларнинг ҳаммаси адиб драматургия ва кино санъати соҳасида ҳам таҳсинга сазовор хизматлар қилганини кўрсатади.

Адиб ижодининг яна бир томони прозадан иборат. Унинг коммунистик ахлоқ масалаларига бағишланган чиқишлари гоҳ газета, журнал саҳифаларида, гоҳ телевизор экранларида ҳамиша ўқувчилар диққатини жалб қилган, уларнинг олқишига сазовор бўлган. У фикрларни ўзига жам қилган китобча эса ҳозир қўлма-қўл бўлиб кетган.

Ёшларнинг ҳаёти ва тарбияси масалаларига бағишланган «Бизнинг роман» асари ўз вақтида танқидчилик томонидан ҳам ижобий баҳоланган.

Шубҳасиз, наср соҳасидаги энг катта таҳсинга муаллиф «Фарғона тонг отгунча» асари орқали муяссар бўлди. Бу йирик эпик полотнонинг икки китоби ўқувчиларнинг қўлида, унинг таърифи одамларнинг оғзида.

Инқилоб арафасидаги ўзбек халқининг ижтимоий озодлик учун олиб борилган курашини тўла тасвирлаш эътибори билан бу асарни мен Ойбекнинг «Кутлуг қон» романини давом эттирувчи, шу мавзунини тўлдирувчи асарлардан деб биламан.

Унда яратилган илғор фикрли ўзбек зиёлисининг образи ҳам мазмун, ҳам бадий ифода нуқтаи назаридан адабиётимизни бойитган кашфиётлардан биридир.

«Фарғона тонг отгунча» асари адиб ижодининг кульминацияси ва адабиётимизга қўшган энг улкан ҳиссаси сифатида қайд этилмоғи лозим.

М. Исмоилий ижодида етакчи соҳа — таржимонлик. Бу савобли ишда адиб гоҳат катта жонбозлик кўрсатди ва шу соҳанинг катта мутахассиси, серғайрат иштирокчиси ҳамда иззатбоп ветерани бўлиб қолди.

Ойбек домла автобиографиясида 30-йиллар ҳақида гапириб, «Ўзбек ёзувчиларининг деярли ҳаммаси жаҳон маданияти ютуқлари олтин фондига кирган бадий ва илмий асарларни она тилига таржима қилмоқда эдилар» деб ёзган эди. Ана шу яхши анъана айниқса, М. Исмоилийнинг фаолиятида ривож топди. У таржима қилган асарлар орасида Л. Толстойнинг «Анна Каренина», «Тирилиш», М. Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони», Чехов ҳикоялари, М. Горькийнинг «Изергиль кампир», «Бўрон қуши ҳақида қўшиқ», «Лочин ҳақида қўшиқ», «Коновалов», И. Франконинг «Заҳар бургут», Новиков-Прибойнинг «Цусима», Н. Островскийнинг «Бўрон болалари», В. Катаевнинг «Оқариб кўринар бир елкан», Н. Погодиннинг «Кремль куранти», «Учинчи патетик», В. Ажаевнинг «Москвадан узоқда» каби асарлари, шунингдек, жаҳон классикасидан Э. Л. Войничнинг «Сўна», Ж. Верннинг «Сирли орол», Рашид Нури Гунтекиннинг «Чолиқуши» романлари, В. Шекспир, Лопе де Вега пьесалари бор.

М. Исмоилийнинг таржимонлик фаолияти фақат мазмундорлиги, катталиги, таржима диапазонининг кенглиги ва асарларнинг кўплиги билангина эмас, балки, таржима сифати ва бу иш жараёнида қатор назарий ва амалий муаммоларнинг муваффақиятли ҳал қилиниши билан ҳам диққатга сазовордир.

Унинг таржимонлик фаолияти ўзбек халқини маърифатли қилиш, уни жаҳон маданияти билан ошно қилишда яхши восита, кўприк ролини ўйнайди.

Унинг сидқидил хизмати халқимиз томонидан тақдирланган. 1983 йилда Мирзакалон Исмоилийга «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони берилди. Бу тақдир орден ва медалларда, фахрий ёрлиқларда ўз ифодасини топган. Буларнинг ҳаммаси китобхонлар оммаси муҳаббатининг тасдиқ муҳрларидир..

1983

ИБРОҲИМ РАҲИМ

Ўзбек совет адабиёти юзлаб катта ва кичик ёзувчиларимизнинг шуури ва кўз нури билан, меҳнат ва шижоати билан бунёд бўлган. Улкан наҳрда тўлқин келганидек, ижод майдонига ҳам авлод кетидан авлод кириб келаверар экан. Шу маънода Ҳамза, С. Айний, А. Қодирий, А. Авлоний, М. Сўфизода каби ёши улуғ устозларимизни бир авлод ҳисобласак, ундан кейинги тўлқинни Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Слимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, Қ. Яшин, Ғайратий, Ҳ. Шамс, М. Шайхзода, Миртемир, С. Абдулла, Н. Сафаров каби сеvimли адибларимизнинг жўшқин ижоди пайдо қилди. Денгиз тўлқини енгил турткидан кучсиз ҳаракат сифатида пайдо бўлади-ю, қирғоққа етиб келгунча куч йиғиб, пўртанага айланади. Худди шунингдек, адабиётимизнинг етакчи ижодкорлари соясида ва тажрибасида бундан бир неча йиллар аввал камтарона ижод қила бошлаган авлод бугунги кунда ярим асрлик умр кўриб қўйди. Мен бу ўринда Зулфия, У. Носир, М. Бобоев, Р. Файзий, А. Мухтор, Ҳ. Ғулом, Мирмуҳсин, С. Аҳмад, Т. Тўла, Ҳ. Назир, Р. Бобожон, Шукрулло каби туғилган кун эътибори билан ўзаро уч-тўрт ёш фарқли, аммо ижод ёшига кўра бир авлодни ташкил этувчи ёзувчиларни кўзда тутаман.

Авлод кетидан авлод кириб келмоқда майдонга. Бора-бора бўгинлар шунчалик кўпайиб кетадики, адабиётшунослар бундай ҳисобдан воз кечадилар. Аммо ўшанда мазкур авлодни Октябрь тенгдошлари деган тушунча билан ифода этиш мумкин. Ҳар ҳолда адабиётимизнинг Улуғ инқилоб йилларида дунёга келган авлоди ҳам ҳозир ижодий балоғат ёшида. Шулардан бири мен оловкор деб атаганим Иброҳим Абдурахмонович Раҳимовдир.

Иброҳим Раҳимнинг ҳикоя ва очерклари, қисса ва романлари, публицистик мақола ва киносценарийлари ўзбек адабиёти ва санъати хазинасидан ўзига муносиб ўрин эгаллаган. Улар ҳам, муаллифнинг номи ҳам ўқув-

чиларга яхши таниш. Шунинг учун ҳам мен, гапни қисқа қилиб, адибнинг қирқ йиллик ижодий фаолиятидаги баъзи масалалар ҳақидагина баҳс юритмоқчиман.

Иброҳим Раҳим биографияси учун характерли ҳолатлардан бири унинг ижтимоий фаоллигидир. 1916 йилда Фарғона область Қува районнинг Сойкелди қишлоғида туғилди. Аввал қишлоқ мактабида ўқиди, ўша йиллари муаллимликни ҳавас қилди ва сўнграқ ўқитувчилар тайёрловчи курсларни ботириб, ёш авлод тарбияси билан шуғулланди. Ҳатто бир неча муддат район пионер бюросининг раиси ҳам бўлиб ишлади. Адиб ижоди учун яхшигина ҳаётий материал берган бу фаолият 1934 йилгача давом этди.

1934 йилдан то шу кунгача И. Раҳим бошқа бир ижод университетида машғул. Бу университетнинг номи — журналистика. «Колхоз йўли» сарлавҳаси билан чиқадиган республика газетасида қаламкашлик қила бошлаган И. Раҳим, ниҳоят совет матбуоти саҳифасида адиб сифатида шаклланди. 1939 йилдан бошлаб шонли Коммунистик партия аъзоси бўлган ижодкор бу борада партия йўлланмаси билан матбуот соҳасида кўп хизмат қилди. Улуғ Ватан уруши йилларида фронтда ўзбекча газета чиқаришда қатнашди. Сўнграқ республика радиокомитетида эшиттиришлар тайёрлади. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг, «Гулистон» журналининг саҳифаларида ҳам унинг анча имзоси бор. У «Ўзбекфильм» киностудиясининг раҳбари, «Наштар» сатира киножурналининг бош муҳаррири, «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги мухбири лавозимларида ишлади. Узоқ вақт «Муштум» журналининг муҳаррири бўлиб хизмат қилди.

Узоқ йиллик журналистик фаолияти ёзувчини сиёсий муҳим мавзуларни топа олишга, ижодда партиявий принципалликка, ҳаёт оқимини тез тушунишга, ҳозиржавоблик билан ижод қилишга ўргатди. Ижодидаги заифлик ва бўш томонларни тезроқ бартараф қилишида ҳам партия матбуотининг таъсири зўр бўлди.

И. Раҳим ҳаётининг бир қисми Совет Армияси билан боғлиқ. Улуғ Ватан урушидан бир неча йил аввал ҳарбий хизматга чақирилган адиб урушнинг биринчи кунларидаёқ қўлига қурол олиб, ҳарбий қисмлардаги сиёсий-тарбиявий ишларда фаол иштирок этди. Илк бор, бадний ижодни ҳавас қилиб, қўлига қалам олганда ҳам у солдат шинелида эди. Бу гап 1938 йилларга тааллуқли.

Ёзувчиларимиз орасида шеър ёзмаган одам йўқ деса хато бўлмас. Энг ўта прозаик адибларимиз ҳам бир маҳаллар қофия жуфтлаганлар. И. Раҳим ҳам бундан мустасно эмас.

Унинг 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган «Баҳодир» сарлавҳали поэмаси қуйидагича бошланар эди:

Чегарадан
 ва чекистлардан
Салом, салом
Боғу бўстонга.
Чегарада ёзганим дoston
Совға бўлсин,
 тўёна бўлсин
Ун беш яшар Ўзбекистонга.

Чиндан ҳам муносиб тўёна бўлди. Ўзбекистоннинг ўн беш йиллиги муносабати билан республика Ёзувчилар союзи уюштирган бадий асарлар конкурсида у иккинчи мукофотга сазовор деб топилди. Ана шундай қилиб, жиддий ижод китобининг сарлавҳаси қўйилган эди.

Уруш арафаларида маҳаллий газета ва журналларда унинг бир неча ҳикоялари босилиб чиқди. Ҳали бадий жиҳатдан у қадар пишиқ бўлмаган илк ҳикоялар келажакдаги катта ижоднинг муқаддимаси эди. Адибнинг илк ҳикояларидан намуна сифатида «Чегарадан ўтган думсиз ит», «Шовлани ковлаганда» кабиларни эслатиб ўтиш мумкин.

Уруш йилларида ёзувчининг ижоди фронт оловларида пишиди. Ватанпарварлик ғояси адибнинг «Партизанка» ҳикояси, «Ўзбекистон танклари Германия юрагида» номли очеркида ва бошқа шу давр ижодига оид асарларида таъсирчан тасвирланган. Бу давр ҳаёт кузатишлари унинг кейинроқ ёзилган «Чин муҳаббат» романига материал бўлди.

И. Раҳимнинг бадий қобилияти урушдан сўнги йилларда тўла етилди, бу даврга келиб унинг ўзига хос хусусиятлардан бири ёзувчининг замонавий мавзуни доимо диққат марказида тутишидир. Бу ижодий принцип унинг барча жанрдаги асарларига ҳам тааллуқли.

Урушдан сўнги давр ўзбек адабиётида очерк жанрининг ривожланишида унинг хизматлари катта бўлди. Хусусан, чет элларда бўлар экан, у ерда кўрганларини ўзбек ўқувчилари билан баҳам кўришга шошилди ва

Хитой, Ҳиндистон, Югославия каби мамлакатларнинг халқлари ҳақида асарлар яратди.

И. Раҳим фақат йўл очерклари билангина эмас, балки В. Овечкин, А. Калинин, Г. Троспольскийлар каби қишлоқ хўжалик мавзудаги проблематик очерклари билан ҳам ўқувчилар оммасига танилган. Адибнинг ўша хил асарларидан «Механизаторнинг ўйлари», «Жонкуяр», кабиларни эслатиб ўтиш мумкин. Бу асарларда ёзувчининг ҳаётда пайдо бўлган прогрессив янгиликни топа билиш ва уни ўз вақтида ҳимоя қила билиш қобилияти кўзга ташланади. «Янгилик куртаклари» (1953) очерклар китобида бу руҳ айниқса кучли.

И. Раҳимнинг урушдан сўнгги даврдаги ҳикоя, очерк ва публицистик мақолаларининг ҳаммаси ҳам бирдек савияда ёзилмаган. Улардан айримлари ўз вақтида ҳақли танқидга ҳам учраган. Аммо шуни тўла асос билан қайд қилиш керакки, бу даврда адиб жиддий ижодий эволюцияни бошидан кечирди, ўзи ихлос қўйган ижодий жанрларнинг ички қонуниятларини чуқурроқ ўрганди, асарларининг тили устида қунт билан ишлади. Натижада, унинг кейинги йилларда яратган «Қўшкечик» очерки ижоддаги партиявийлик, оперативлик ва бадиийликнинг муносиб намуналари қаторида қайд қилинишига сазовор бўлди.

Ҳар бир адибнинг ўзига жуда маъқул, сеvimли ва айни вақтда яхши биладиган мавзуси бўлади. И. Раҳимнинг шундай мавзуси ўзбек пахтакорларининг шу кунги ҳаётидир. У граммлардан миллион-миллион тонналарни бунёд қилувчи мард инсонларни яхши кўради, ҳикояларида ўшаларни улуғлайди. Пахтакорларнинг ҳаётдаги қийинчиликларини яхши билади, проблематик очеркларида ҳам шу муаммоларни ҳал қилишга ўз овозини қўшади. Унинг бош қаҳрамонлари Турсиной Охунова ва унинг дугоналари, унинг тасвир объекти Жавод Кўчиев ва унинг жадвали. Унинг энг яхши асарлари «Зангори кема» капитанларига бағишланган. Бу жиҳатдан «Қадрибад одамлар» китоби, айниқса, таҳсинга сазовор.

Иброҳим Раҳим қишлоқ хўжалигининг ҳаётий проблемаларига фаол аралашади дедик. Шундай масалалардан бири пахта теримини механизациялаш масаласидир. Бу масала асносида ҳаётдаги илғор ва қолюқ кучлар орасида жиддий кураш кетган йилларда адиб «Зангори кема капитани» қиссасини ёзиб, илғор кучларни бадиий образларда улуғлади.

У колхоз меҳнатини тўғри уюштириш, меҳнатга

яраша ҳақ тўлаш ва шу борадаги ўз мулоҳазаларини «Ҳилола» қиссасида баён қилди. Бадий жиҳатдан анча пишиқ бўлган бу асарда автор колхоз бухгалтери Ҳилола унинг ҳаётдаги ортиқча исрофгарчиликка аёвсиз бўлган қарашлари орқали халқ хўжалигини кўздан кечирди ва бир қанча фойдали таклифларни ўртага қўйди. Тўғри, баъзи таклифлар мунозарали, аммо бош қаҳрамоннинг ташаббуси ва шижоати, ҳаётга муносабати, принципиал ва дадиллиги, янгилик излаш хусусияти таҳсинга сазовор.

Адибнинг ўзбек деҳқонларининг урушдан сўнгги давр ҳаёти ва меҳнатидан ҳикоя қилувчи энг йирик асари «Ҳаёт булоқлари» деб аталган эди. Сўнгра автор уни матбуотда айtilган танқидий мулоҳазалар асосида қайта ишлади ва «Ихлос» номи билан нашр эттирди.

Адибнинг шу мавзу бўйича олиб борган ҳаёт кузатишлари мазкур романда ўзининг тўла ифодасини топган. Асарнинг бош қаҳрамонлари район партия комитетининг секретари Саодат Муродова, фан кандидати ва колхоз раиси Комилжон, илғор колхозчи қиз Анорхон каби образлар шу кунги ҳаётимизнинг энг илғор намоёндаларидир.

Романда колхозларни йириклаштириш жараёнидаги асосий конфликт йириклаштиришга қарши кайфиятда бўлган кишиларнинг ҳаракати туфайли содир бўлади ва бу конфликт Умарали образи орқали ифодаланган. Авторнинг танқидга дуч бўлган салбий образларидан яна бири Ғози бўлиб, асар воқеалари давомида автор уни изчил фош қилиб боради.

Асарнинг фазилатлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Айни вақтда унинг бадий хусусиятлари ҳақида ҳам танқидий фикрлар билдириш мумкину, шу билан бирга бу асар ўқувчиларимиз томонидан севилиб ўқиладиган ва адабиётимиз тарихининг мулки бўлиб қолганини инкор этиш мумкин эмас.

И. Раҳим изланувчан адиб. У ҳаётдаги етакчи мавзуларни чуқур ўрганади ва уларни имкон борича тез ҳамда кенг ёритишга интилади. Бухоро атрофида таги беҳисоб газ конларининг очилиши ва бу ҳодисанинг республикамиз экономикасида тутган ўрни кабилар адибга катта илҳом бағишлади. У мазкур мавзуда дастлаб очерклар ёзди, публицистик мақолаларида бу мавзунинг турли томонлардан тадқиқ қилди. Сўнгра унинг «Оловкор» қиссаси ўқувчиларга етиб келди. Бу асар рус тилига ҳам таржима қилиниб, адибнинг номини ит-

тифоқимиз миқёсида машҳур қилди. Адиб худди шу мавзуда ҳужжатли фильм яратишда ҳам актив қатнашди. Ва ниҳоят шу мавзу «Тақдир» романида кенг ва атрофлича ишланди.

Турли авлодга мансуб замондошларимизнинг тўлақонли образи яратилган бу романда ҳаёт йўллари ҳар хил бўлса ҳам бир тақдир иши билан боғланган совет кишилари мадҳ этилади. Худди шулар вакили бўлган Ягона, Бардош Дадашев каби образлар ҳаётини ва бадий жиҳатдан пишиқ, улар ўқувчида симпатия уйғота олади. Совет кишининг бахтли тақдири Сурхонбойнинг ҳаётидаги саргузаштлари билан солиштирилганда янада ёрқинроқ очилади.

Бу асар ўзбек совет адабиётининг ютуқларидан бири бўлиб, унинг марказий наشريётлар томонидан катта тираж билан нашр этилиши умумсовет адабиётида ҳам эътиборга сазовор романлардан бири эканлигини кўрсатади.

Сўнгги йилларда И. Раҳим ижодида ахлоқий проблемалар катта ўрин эгаллай бошлади. Бу ҳол унинг «Тақдир» романида ҳам, катта-кичик бошқа асарларида ҳам кўзга ташланади. Адибнинг Шухрат Аббосов билан ҳамкорликда яратган «Қалбингда қуёш» фильмида ҳам шу асосий эътибор масалага қаратилган. Бир оғиз сўз билан айтганда бу фильм тилдаги эмас, дилдаги қуёш мадҳи, инсоннинг безаги — унинг виждони деган гапни шиор қилувчи асардир.

Адиб ўзбек совет адабиётида ҳарбий мавзунини чуқур эгаллаган ва кенг ёритганлардан бири. Хусусан, Улуғ Ватан урушидаги шонли ғалабамизнинг йигирма беш йиллигига тўхфа қилиб ёзилган «Мангулик қиссаси» асарида ўзбек халқининг уруш давридаги қаҳрамонлиги мисолида социалистик тузумнинг муайян тарихий даври ёритилади.

Агар бу асарда совет халқларининг дўстлиги мавзуси ҳарбий материал асосида ёритилса, «Тинимсиз шаҳар» романида худди шу мавзу 1966 йил Тошкент зилзиласи мисолида тасвирланган. Сўнгги асарда замондошларимизнинг анча ёрқин образлари бор. Унинг республика конкурсида ижобий баҳоланганлиги қонуний ҳол. Айни вақтда, асарнинг бадий хусусиятларини мукаммаллаштириш ҳақидаги танқидчиларнинг фикрларида ҳам жон бор.

Адибнинг ижоди ҳаёт билан ҳамнафас. Замонамиз қайси мавзунини олға сурса, адиб ҳам шу тўғрида қалам

тебратди. Чунончи, 1975 йилнинг илғор жаҳон жамоатчилиги фашизм устидан қозонилган ғалабанинг шонли 30 йиллигини нишонлади. Собиқ танкист, «Уни Фарҳод дер эдилар» фильмининг сценаристи бўлган адибимиз бу йилларда ҳарбий ватанпарварлик мавзуида икки асар яратди.

Улардан бири «Жоним фидо» музикали драмаси бўлиб, замондошимизнинг ёрқин образи яратилган бу драмада психологик тасвир анча кучли. Унда бурч ва муҳаббат муаммолари уруш даври воқеалари орқали ҳал қилинади.

«Жоним фидо» драмасида ўзбек аёлининг фронтлардаги қаҳрамонликлари ватанпарварлик ва интернационализмнинг яхши мисоллари сифатида талқин этилган.

«Чақмоқ» — уруш йилларида Белорусияда ташкил топган партизанлар отрядларидан бирининг номи. Унга ўзбек жангчиси Топилдиев командирлик қилади. Асарнинг мавзуи ҳам, кўпгина эпизодлари ҳам, қаҳрамоннинг фамилиясидаги ўхшашлик ҳам Совет Иттифоқи Қаҳрамони Мамадали Топиболдиевнинг мардона биографиясини эсга солади. Аммо бу ҳужжатли биографик асар эмас. Автор аниқ фактлардан илҳомланиб, воқеаларни умумлаштирган, бадий ижодда тўқиб қўшиш ҳуқуқидан тўла фойдаланган. Шунинг учун ҳам бу драма романтик кўтаринки руҳдаги асар бўлиб чиқибди. Унда драматик ситуациялар кўп. Гоҳ у немис офицери қўлига тушиб қолади, лекин йўқ жойдан имкон топилиб, қочиб кетади. Гоҳ партизанлар немис штабини катта қаҳрамонлик кўрсатиб талаб кетадилар. Яна бир ўринда Топилдиев ва унинг қуролдош дўсти Романов асирга тушган ҳолда, вазиятни тубдан ўзгартириб, немис офицерини мағлуб қилиб, қутулиб кетишади. Бунга ўхшаш драматик ҳолатлар асарда анча. Аммо романтик даражадаги қаҳрамонлик туфайли бу конфликтлар муваффақиятли равишда ҳал қилиб борилаверади. Бунга ўхшаш ҳоллар, эҳтимол, бир оз мантиқан далиллашнинг заифлигига ҳам мисол бўлару аммо турли миллат вакилларидан иборат бўлган партизан отрядининг қаҳрамонона руҳини далиллашга асос беради.

Халқларнинг дўстлиги ғояси драмада марказий ўрин эгаллайди. Рус, ўзбек, белоруслар, барча совет кишилари немис фашизмга қарши курашда бир тан, бир жон бўлиб кетганлар. Бу дўстликнинг тарихий илдизларини ҳам адиб муаллиф айрим деталлар билан баъзан эслатиб ҳам қўяди. Чунончи, Арсентий бобонинг қўлидаги

милтиқ граждандар уруши йилларида Урта Осиёда инқилоб душманларига қарши курашларда ҳам хизмат қилган бўлади.

Асарнинг композицион қурилиши мантиқан бир-бирига уланиб, бир-бирини тўлдирувчи эпизодлар орқали асосланади. Фашист қўмондонлиги партизанларни қириб ташлаш операциясини тайёрлайди, партизанлар немис офицерини қўлга туширадилар ва махфий план ҳақида воқиф бўладилар. Сўнгра улар фашистлар штабига ҳужум қилиб, планни қўлга киритади. Фашистлар партизанларни тугатмай, гаров сифатида қишлоқ халқини қамаб қўядилар. Уларни қириб ташлашмоқчи бўлишганда Топилдиев ўз хоҳиши билан асирга тушади ва махфий планни қайтариб беради. Аслида планнинг мазмуни совет қўмондонлигига етказилган эди. Шундай қилиб асар конфликтни ўткир вазиятда ривожланиб боради. Саҳнада ҳаракат кўп, воқеалар тез содир бўлади, характерлар кескин тўқнашувда очилади. Айни вақтда бир қанча диалоглар борки, улар қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини томошабинларга етказишда катта роль ўйнаган. Айниқса, немис офицери билан Топилдиевнинг икки вазиятдаги диалоглари икки хил ижтимоий фикрдаги кишиларнинг принципиал тўқнашуви бўлиб, социалистик тузум кишининг ҳар томонлама устунлигини ёрқин намоён қилади.

Асарнинг адабий асоси пухта. Қаҳрамонлар аниқ индивидуаллаштирилган. Евдокия она ва Арсентий бобо образи, Романов ва Аида кабилар жонли характерлар сифатида ўқувчи ва томошабин хотирасида сақланиб қолади.

Партизанлар отряди асар охирида навбатдаги операцияга жўнаб кетаётганда Арсентий бобонинг набираси Миша ҳам уларга эргашади. Миша уруш бошланганда ёш бола эди. Шу драматик ситуацияларга тўла даврда у йигитча бўлиб шаклланади. Ҳар қандай шароитда ҳам ҳаёт ўз мантиқий изини давом эттирар экан. Арсентий бобо милтигини набирасига тақдим этаётган эпизоднинг рамзий маъноси бизга манзур. У асарда тасвирланган воқеалардан бугунги кунимизга томон тортилган ил бўлиб туюлади.

«Чақмоқ» ва «Жоним фидо» И. Раҳимни драматург сифатида шуҳратдор қилди. Замондошларимизнинг тўққизинчи беш йилликни муваффақиятли равишда амалга ошириш борасидаги мардонавор меҳнати яна адибга илҳом берди ва у шу беш йиллик объектларидан бири

Сирдарё ГРЭСи қурувчилари ҳаётдан прозаик асар яратди. Уни «Одам қандай тобланди», деб атади.

Маълумки, Ўзбекистон меҳнаткашлари Россиянинг ноқоратупроқ зоналарини ўзлаштиришда жонбозлик кўрсатдилар ва фидокорлик давом этмоқда. Ҳаётдаги янги мавзунини тез топишга моҳир авторимиз аввал бу ҳақда очерк ёзди. «Қардошлар юртидаги хатлар» сарлавҳали очерки ҳаммага маъқул бўлди. Сўнгра бу мавзунини «Оқибат» романида кенг ва атрафлича ишланди. Мазкур асари учун Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳим 1983 йилда Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофоти лауреати бўлди.

И. Раҳим замоннинг энг муҳим ва актуал мавзуларида ижод қилувчи адиб сифатида, ўзбек насри ва киносини Иттифоқимиз миқёсида машҳур қилаётган адиб сифатида адабиётимиз тарихида ўз ўрнига эга.

Ҳақиқий меҳнат халқ томонидан ҳаммиша юксак қадрланади. И. Раҳим қирқ йилга яқин ижоди давомида, вақти ки бўлди, Москвада чиқадиган умумсовет адабий журналларининг конкурсиди голиб чиқди, Партия ва Ҳукуматимиз уни орден ва медаллар билан мукофотлади. Қолаверса у энг катта мукофот — кўп минг сонли ўқувчилар оммасининг эътибор ва ҳурматиға сазовор бўлди.

Хўш, бу ҳурматларнинг чин сабаби нимада? Бизнингча, сабаб ҳалол меҳнатда. Адиб ҳозир айни ижод авжиди. Аминмизки, Иброҳим Раҳим гўзал социалистик замонамиз кишилари улуғловчи кўплаб янги асарлар ёзиб беради, актуал мавзуларда ҳозиржавоблик билан ижод қилади ва янги асарларининг гојавий-бадий савияси янада юксакроқ бўлади. Истеъдодли оловкор адибнинг гојрати Бухоро газидек беқиёс бўлсин.

1984

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ

Ўзбек совет адабиётининг равнақини далилловчи мисоллардан бири шундан иборатки, у услуб эътибори билан хилма-хил адиблар жамидан ташкил топади. Ана шундай ўз услуби ва овози билан адабиётимизда ажралиб турувчи адибларимиздан бири — Раҳмат Файзий бўлиб, бу мақолада унинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги баъзи мулоҳазаларни ўртага ташладик.

Тошкентдаги меҳнаткаш бир оиланинг 1918 йилда туғилган фарзанди Раҳматулланинг ҳаёт йўли бошланғич мактабдаги илк қувончлар, сўнгроқ Тошкент темир йўли қошидаги билим юрти ва Тошкент электромеханика техникумидаги ўқув шавқи билан тўла бўлди.

Ёшликдаги ҳаётга, янгиликка чанқоқлик ва илм-фанга интилув ўсмирлар қўлига газета, журнал тутқазарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Совет матбуотининг мазмуни ёш газетхонни мафтун этар, унда фамилияси кўринадиган одамларни ҳаёлида идеаллаштирар ва матбуотга бўлган ҳавас туйғусини ловиллатарди. Бу ҳавас бора-бора асосий ҳунарни ҳам енгиб, ҳикоямиз қаҳрамонини 1937 йилда ўзбек ёшлар матбуоти хизматчилари қаторига олиб келди. Ижоднинг илк учқунлари учун майдон «Ленин учқуни» ва «Ёш ленинчи» газеталари бўлди.

Бу давр фаолиятини Раҳмат Файзий 1970 йилда «Ленин учқуни»нинг қирқ йиллик тўйи маносабати билан ёзган мақоласида бундай деб эслаган эди:

«Болаларимиз, эркатойларимизнинг устози, маслаҳатчиси, дўсти — «Ленин учқуни»нинг қирчиллама ёшига тўлган кунда, шу редакциянинг тупроғини ялаб, тузини тотганлардан бири сифатида унинг дорилфунунидан бир умр миннатдорлигимни изҳор қилмоқчиман, ҳозирги қирчиллама ёшидаги йигит-жувонлар биринчи синфга қадам қўйишганда, «Ленин учқуни» ҳам етти ёшга тўлиб, уларга ҳамроҳ бўлиб синфга кириб келган кезларида, мен мана шу севимли газета редакциясида журналистикани бошлаган эдим. Ҳамон уни севаман, бирон

сонини канда қилганимни эслолмайман. Газетанинг ҳар сонини қўлга олганимда ижодий фаолиятимнинг бешиги бўлганлиги учун ҳам ундан миннатдор бўламан. Она бевосита сақлаб қавиган гаврапушни ўпгандек миннатдор бўламан. Қўлимга қалам тутқазган бу газетага икки қўлимни кўксимга қўйиб миннатдорона таъзим қиламан».

Шундай қилиб, Улуғ Ватан уруши арафаларида Раҳмат Файзий журналист ва умидли ёш ижодкорлардан бири эди.

Бу тенгқур авлод ҳаётининг кўпгина йиллари Совет Армияси сафларида кечган, Раҳмат Файзийнинг ҳарбий хизмати эса 1939 йилдан бошланиб, уруш йилларида давом этди.

Матбуотдаги тажриба ва ҳарбий шарбит тақозоси адибни Ўрта Осиё ҳарбий округининг «Фрунзевец» газетасига олиб келди ва у бир неча муддат мазкур редакцияда газетачиликнинг барча роҳат ва машаққатларини бошқалар билан барабар тотди. Буларнинг ҳаммаси Раҳмат Файзийни моҳир журналист қилиб тарбиялади ва сўнгра у «Қизил Ўзбекистон» газетаси (1944—1951) ва «Шарқ юлдузи» журналида бўлим бошлиғи бўлиб фаолиятини давом эттирди. Ундан кейин яна бир неча йил «Ўзбекистон маданияти» газетасининг бош муҳаррири бўлди. Бу ҳаёт тажрибаси адибни матбуот талаби билан ишлашга, яъни актуал мавзуларда оператив ижод қилишга, воқеликнинг талабларини чуқурроқ тушунишга, ҳаёт зиддиятларига партиявий муносабат билан ёндошишга ўргатди.

Раҳмат Файзий лирик кайфиятли адиб. Бу нарса, айниқса, унинг болалар учун ёзилган асарларида яққол сезилади. У автобиографиясида ижод машқини шеърдан бошлаганлигини айтади. Уларнинг баъзи намуналари ўша вақтдаги газета, журналлар саҳифаларида сақланиб қолган. Аммо улардан бирортасини адиб сўнгги давр асарлар тўпламига киритмайдۇ. Шу ҳолнинг ўзи илк шеърый машқларига муаллифнинг адолатли баҳоси деб тушунилиши керак.

Ҳар бир адиб ўз ижоди билан адабиётнинг кемтик жойларидан бирини тўлдиради. Ўзбек совет болалар адабиётида Ҳамза, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Уйғун, З. Диёр, Қ. Муҳаммадий, Ш. Саъдулла, П. Мўмин, Қ. Ҳикмат каби қатор шоирларимиз ижоди билан мазмундор поэзия яратилган. Аммо тарозининг иккинчи палласига проза асарларини қўйсақ, Ғ. Ғулом, А. Раҳ-

мат, Ҳ. Назир, Ё. Шукуров ва бошқаларнинг насрий асарлари кўзда тутилганда ҳам поэзиянинг салмоғи бо-сиб кетади. Ана шу ҳолатда Р. Файзий болалар учун қа-тор ҳикоялар ёзди, «Ғунча», «Гулхан» журналларининг фаол муаллифи ва редколлегия аъзоси бўлиб хизмат қилди.

Урушдан сўнгги йиллар ўзбек болалар адабиётини тебратиб турган кўп сонли насрий асарларидан бир нечасини танлаб олиб Раҳмат Файзий иккита китоб қил-ган. Улардан биттаси 1955 йилда босилиб чиққан «Биринчи хат» ҳикоялар тўплами бўлиб, ундаги асарлар-нинг мавзу доираси кенг. Уларда адиб болалар дунёси-нинг жозибали тасвирини, ёш қаҳрамонлар характери-даги катта фазилатларнинг куртакларини, ота-она, мактаб ва муаллима билан боғлиқ масалаларни, илк му-ҳаббат туйғуларини чиройли тасвирлаган. Раҳмат Фай-зийнинг иккинчи китоби Ҳаёт Содиқов ҳақидаги ҳикоя-лар циклидан иборат бўлиб, бунда муаллиф болалар психологиясини нақадар чуқур билишини намоиш қилди.

Мазкур асарлар Раҳмат Файзий ижодидаги гума-низм ғоясининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган.

Болалар ҳаёти адиб ижодининг фақат илк даврида-гина эмас, балки, бутун давомида катта ўрин эгал-лайди.

Адиблар ижод принципларига кўра ҳар хил бўлади-лар. Ҳаёт ҳақиқатини баъзилар жуда кенг ҳаёлий умум-лашма орқали юзага келтирадилар. Раҳмат Файзий, ме-нинг фикримча, бошқа тоифа ижодкорлардан бўлиб, у яратган бадний образлар асосида реал характерлар, конкрет шахслар фаолияти ётади. Бу ижодий принцип-нинг шаклланишида Раҳмат Файзийнинг журналист ва очеркнавислик фаолияти ҳал қилувчи таъсир кўрсатди.

Адибимиз республика матбуотининг фаол ходими бўлиб юрган йиллар — Улуғ Ватан урушидан сўнгги давр — ҳалқимизнинг мардонавор меҳнат жараёнига тўғри келди. Бу йиллардаги бош вазифа урушдан чар-чаб чиққан мамлакатимиз хўжалигини тиклаш ва мус-таҳкамлаш учун курашдан иборат эди. Шунинг учун ҳам унинг очерклари Фарҳод ГЭС қурувчилари, пахта-корлар, заводларимизнинг илғор ишчилари, чўлни ўз-лаштираётган комсомоллар, маданият соҳасининг ил-ғорлари ва бошқа муҳим мавзу ва йирик қаҳрамонлар ҳаётидан ҳикоя қилади. Бу хил асарларнинг яхши на-муналари қаторида «Раис», «Тўёна», «Дўрмонлик

йигит», «Директор», «Раққоса», «Балли, она қизим» каби асарларни эслатиб ўтиш мумкин.

Раҳмат Файзийнинг бу тилдаги асарлари адабиёти-мизда очерк жанрининг ривожланишида муҳим ҳисса бўлди, ижод билан ҳаётнинг алоқасини янада мустақамлади:

Айни вақтда очеркчилик ҳаётни чуқурроқ тушунишга унинг зиддиятларини аниқроқ белгилашга, ҳаёт қаҳрамонларини мукамал ўрганишга ва айни вақтда ҳақиқат меъёрини бузмаган ҳолда бадий умумлашма қилиш тажрибасини оширишга катта имкон яратди.

Ижоднинг муҳим ва мураккаб соҳаси бўлган очеркчилик бошқа жанрлар қатори Раҳмат Файзий ижодида кейин ҳам давом этди. Республикамизда пахта ҳосили учун кураш авжига чиққан паллаларда яна газета-журналларда Раҳмат Файзийнинг очерклари кўриниб турди.

Адиб очеркларининг мавзу кўлами ҳам кенгайиб борди, қаҳрамонларининг жозибаси ҳам ортди. Сўнгги йилларда эса унинг ижодида халқаро мавзу ҳам пайдо бўлди. Чунончи, Монреалда (Канада) бўлиб ўтган жаҳон виставкасида Ўзбекистон кунларининг иштирокчиси бўлган Раҳмат Файзий сафар таассуротларини «Заранг барг» сарлавҳали йўл очеркида қизиқарли ҳикоя қилиб берган.

Шундай қилиб, кичик эпик жанр бошқа барча адиблар қатори Раҳмат Файзий ижодининг ҳам илк саҳифаларини ташкил этади. Бу ҳол, айниқса, унинг ҳикоячилик фаолиятида кўринади. Раҳмат Файзий ҳикояларида совет кишисининг меҳнатга муносабати, коммунистик ахлоқи турли фон ва шаклларда улуғланади. Шу маънода Раҳмат Файзий ижодининг бош белгиси совет воқелигини куйлаш бўлиб, унинг барча асарларини бир қилиб, совет кишисининг кўп томлик мадҳи дея баҳолаш мумкин. Фикримизнинг исботи учун унинг «Гўзал», «Қайнона», «Чаноққа томган қон», «Қадрдон хатлар» каби қатор ҳикояларини эслаш kifоя.

Адиб ҳикояларида романтик кўтаринки руҳ ҳукмрон. У ҳаётни ҳаяжон билан кузатади ва ундаги яхшиликни бор овоз билан улуғлайди. Адиб аста-секин кичик эпик шаклдан повесть жанрига ўтди. «Чўлга баҳор келди» повести (1951) Р. Файзийнинг дастлабки йирик асаридир.

Урушдан сўнгги давр яратувчилик меҳнати авж олган дамларда Мирзачўлни ўзлаштириш учун ҳаракат авжига чиққан, ҳаётда шу вазифа биринчи даражали

бўлган ва адабиётимизда ҳам шу мавзу диққат марка- зига ўтган вақт эди.

Раҳмат Файзийнинг бу мавзуга мурўжаати ўша воқеалар билан барабар бошланган эди. Бўлажак об- разларнинг прототиплари билан автор яқиндан таниш- ган, уларнинг характеридаги айрим белгиларни очерк- ларда ифода эта олган эди.

Ижодий муваффақият бирдан содир бўлмайди. 1951 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъа- ти декадаси олдидан нашр этилган «Чўлга баҳор кел- ди» повести бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Асардаги камчиликларни бартараф қилишда маҳаллий матбуот ҳам, марказий матбуотда, декада кунлари СССР Ёзув- чилар союзида бўлиб ўтган муҳокамалар ҳам катта ёрдам қилди.

Қайта ишлашдан кейин «Чўлга баҳор келди» пове- стида ҳаёт ҳақиқати анча тўлатилган, янгилик билан эскиликнинг кураши ишонарли равишда ҳал этилган, чўлни ўзлаштирувчи совет ёшларининг мардонавор меҳ- нати ҳам, гўзал муҳаббати ҳам, жозибали тасвирланган асарнинг бадий фазилатлари ҳам анча бойиган эди. Шунинг учун ҳам «Чўлга баҳор келди» повести халқи- миз мардонавор меҳнатининг солномасидан бир саҳифа бўлиб тарихда қолди.

Раҳмат Файзий повесть босилиб чиққанига деярли йигирма йил ўтгандан кейин унга яна бошқатдан қўл урди. Адабий танқидчилик берган ижодий маслаҳат- ларни эътиборга олди, ниятни йириклаштирди, сюжет чизиқларини ривожлантирди, кенгайтди, қаҳрамонлар тақдирини кўпроқ очди, психологик далиллашни мус- таҳкамлади. Натижада бу қисса яхши романга айланди ва жамоатчилик уни янгидан қабул қилиб олди.

Асарнинг асосий қаҳрамони Муҳиддин ёзувчининг энг катта муваффақиятидир. Айни вақтда унинг дўст- лари Солижон, Собир, Ризо образларида ҳам совет ёш- ларининг характери яхши умумлаштирилган. Ёзувчи бу образларни индивидуаллаштиришга катта эътибор берган. Солижон — куйни, қўшиқни яхши кўрадиган, хушчақчақ, аскиячи йигит. Собир кўп жиҳатдан Муҳид- динга ўхшаб кетади, камгап, ишга берилган, лекин ар- зимас сабаб билан ёш хотини Водилда қолиб кетганидан сўп қайғуради. Ризо — бир оз нимжонроқ бўлса ҳам, ишда ўта фидойи, меҳнатсевар йигит. Бу йигитларнинг ҳаммасини бир қишлоқда туғилиб-ўсгани эмас, балки игона мақсад — чўлни ўзлаштириш нияти бирлаштира-

ди. «Чўлга баҳор келди» романининг жиддий муваффақиятларидан бири колхоз партия ташкилотининг секретари Тошпўлатов образидир. Тошпўлатов — ленинча услубда иш олиб боровчи партия ходими. Ёзувчи бу образда Мирзачўлнинг эртанги кунини учун қайғурадиган партия раҳбари типини тасвирлайди. Тошпўлатовни колхознинг ҳозирги муваффақиятларидан кўра келажакни кўпроқ қизиқтиради. «Қачон қараса планни бажараётганимиз билан ўзимизни юпатамиз. Эртани ўйламай яшаб бўладими? Агар биз шу бугунни ўйлар эканмиз ва бугунги ишимиз билан қаноатланиб қолар эканмиз, эртага ҳам худди шу бугунги иш такрорланаверади, на силжиш бўлади-ю, на ўзгариш», — дейди у раис Акрамов янги ер ўзлаштиришга эътироз билдирганида.

Тошпўлатов колхознинг, қолаверса, бутун Мирзачўлнинг эртанги кунини Муҳиддинга ўхшаган комсомол-ёшлар қўлида эканлигини яхши тушунади, шунинг учун ҳар ишда уларни қўллаб-қувватлайди.

Колхоз раиси билан парторг ўртасидаги муносабат ҳам романда янгича ҳал қилинган. Кўпгина асарларда ишлаб чиқариш конфликтини консерватор раис билан илғор парторг ўртасидаги қарама-қаршиликка асослашни сир эмас. Раҳмат Файзий романининг қаҳрамони бўлмиш колхоз раиси Исмоилжон Акрамов эса билимдон, колхоз хўжалигини яхши билладиган, ҳар бир ишни ақл тарозусига солиб кўрганлиги учун ўз камчиликларини тезда тушунадиган ва тузатишга ҳаракат қиладиган одам. Бу икки характер раҳбар ходимлар сифатида бир-бирини тўлдирди.

Романининг асосий конфликтини эса ҳосилот советининг раиси Рихсивой ака образи билан боғлиқ. Бу одам колхознинг ҳамма ютуқларини ўзи тўфайли деб билади. У икки гапнинг бирида, пахта ҳосили учун мен жавобгарман, деб туради.

Рихсивой ака ўзининг шахсий тажрибасига қаттиқ ишонади, тажриба эса эскирганини, пахтачилик илми илгарилаб кетганини тушунмайди. Унинг камчиликларини Тошпўлатов, Муҳиддинга ўхшаган янги типдаги пахтакорлар тимсолида ҳаётнинг ўзи фош қилиб боради. Натижада колхозчилар унинг маслаҳатларига, буйруқларига амал қилмайдиган бўлиб қолишади.

Лекин романда Рихсивой ака образининг тасвирида меъёрдан четга чиқиш ҳоллари ҳам мавжуд. Ёзувчи бу образга хос қора бўёқларни бир оз қуюқлаштириб юборган. Янги ердаги қизил чойхонада бўлган очиқ партия

мажлисида колхозчилар Рихсивой акага унинг камчиликларини очиқ айтишади. «Рихсивой ишончимизни оқлай олмади» — дейди ёшлар билан янги ерга кўчиб чиққан кекса пахтакор Абдуғафур ота. Бу — ҳосилот раиси устидан чиқарилган ҳукм бўлиб жаранглайди. Рихсивой акани ҳеч ким амалидан олиб ташлагани йўқ. Лекин ҳаётнинг ўзи уни бу ишдан озод қилади. Конфликтнинг мантиқий якуни ҳам мана шунда. Лекин ёзувчи бу билан чекланмай, бу образни колхоз мулкани талон-тороқ қилиш билан боғланган сюжет линиясига олиб киради. Натижада образнинг мантиқий йўналиши маълум даражада бузилади.

«Чўлга баҳор келди» романида яна бир қатор муваффақиятли чиққан образлар бор: Муҳиддиннинг севгилиси Юлдузхон, ажойиб она образи — Хосият хола, ёшларнинг дўсти, кўмакдоши ва маслаҳатчиси кекса пахтакор Абдуғафур ота, бригадир Комилжонлар Мирзачўл фидойиларининг жасоратини, қаҳрамонлигини ўзида муҷассам қилишган.

Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди» романи социализм воқелигини бадиий идрок этишда адабиётимиз эришган катта ютуқ сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётшунослар урушдан сўнгги давр ўзбек прозасини таҳлил қилганда аёллар образи унда марказий ўринни эгаллаганлигини таъкидлайдилар. Чиндан ҳам шундай. Мазкур асарнинг қаҳрамонларидан бири бўлган Юлдузхон ҳам шу галереядан муносиб ўрин олган.

Раҳмат Файзий тиниб-тинчимаган ёзувчи. У гоҳ кичик газета мақоласига, гоҳ портрет очеркига, гоҳ ширин ҳикояга, гоҳ публицистик мақолага, гоҳ ҳажми латифадан ортиқ бўлмаган миниатюр новеллаларга, гоҳ киносценарий, гоҳ романга имзо чекади. Булардан баъзилари коллектив тўпламлардан жой олади, баъзилари «Биринчи баҳор», «Шоҳи дарпарда» каби бир қанча тўпламларини ташкил қилади. Шу давр ҳикояларидан ижобий намуналар сифатида «Кузатиш», «Қайнона», «Сувчи», «Йўлда» кабиларни эслатиб ўтиш мумкин.

Раҳмат Файзий сўнгги йилларда бир неча муддат «Ўзбекфильм» киностудиясининг ижодий коллективида сценарийлар бўйича раҳбарлардан бири бўлиб ишлади. Бу иш жараёни унинг ижодий фаолиятида кескин бурилиш ясаб, у икки сценарийга муаллифилик қилди:

«Ёр-ёр» кинофильми Раҳмат Файзий ижодида янги саҳифа очди. Бу ижодий янгилик фақат жанр ўзгаришидагина эмас, балки адиб ижодида авваллари баъзан

Йилтиллаб кўриниб қоладиган юморнинг бу сафар асарда етакчи ўрин эгаллашида намоён бўлди. Енгил комедия жанрида ёзилган бу асарда иккита маиший конфликт бор. Биринчи оила бошлигининг ота-бободан қолган пастқам ҳовлига ёпишиб олгани-ю, иккинчиси мустақил фикрли ўғилнинг уйланиш масаласи. Ҳар иккала конфликт ҳам жўнгина ҳал бўлади. Аммо воқеа давомида келинни излаб ота-бола бутун республикани айланиб чиқадилар. Йўлда улар кўп кишилар билан тўқнашадилар. Ана шу динамик сўжет кўплаб комик вазиятлар яратади.

Раҳмат Файзий ҳаётдаги сентименталь воқеаларни кўпроқ сезувчи, лирик кайфиятдаги адиб эканлигини аввал айтган эдик. Унинг кўп қиррали ижодида шу руҳдаги асарлардан иборат бутун бошли бир йўл бор. Мазкур фикр уруш даври асарларидан бошланади. Улуғ Ватан урушининг оловли йилларидаги ҳаёт машаққатлари ҳаммани ҳам қийнади-ю, аммо унинг энг оғири норасида гўдаклар бошида бўлди. Шу воқеанинг ижтимоий жарангоси сифатида оддий ўзбек меҳнаткаш оиласи Шоаҳмад ота ва Баҳри опаларнинг гражданлик жасорати уларнинг шуҳратини оламга ёйди. Бу ота-она фарзанд қилиб олиб тарбия берган ўғил-қизлардан ташкил топган катта оила дунёдаги энг интернационал оила эди. Оддий совет кишилари бўлган Шоаҳмад ота ва Баҳри опаларнинг софдиллиги, гуманизми, патриотизми ва интернационализи жаҳонни ҳайратга солган эди. Шундай улкан воқеа унинг биқинида бўлган ёзувчиларни ҳаяжонга солмаслиги мумкин эмас эди.

Раҳмат Файзий бу мавзунини тезда топди ва узоқ ишлади. Аввало мавзунинг айрим қирралари очерк ва ҳикояларида кўринди, сўнгра катта ижодий изланишдан сўнг «Сен етим эмассан» кинофильми яратилди.

Мазкур мавзунини бутун мураккаблиги билан тўла ёритиш иштиёқи Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романини (1969) ёзилишига сабаб бўлди. «Бу романим фақат ҳужжатли асар эмас,— деб ёзади у ўзининг бир мақоласида,— унинг тасвир доираси бир оила тарихига нисбатан анча кенг. Унинг қаҳрамонлари мен урушнинг машаққатли йилларида яқиндан билган ва жондан севган оддий кишилар. Мен «Ҳазрати инсон» романида урушнинг оғир машаққатларини бошидан кечирган, аммо ҳамма қийинчиликларни енгиб, душман устидан бўлажак ғалабани яқинлаштириш учун мардонавор меҳнат қилган совет кишиларини тасвирлашга интилдим».

Чиндан ҳам мазкур роман воқеалари кенг планда тасвирланган бўлиб, унда фронт орқасидаги оммавий қаҳрамонлик, ғалаба туйғуси билан қилинган мардонавор меҳнат конкрет образлар фаолиятида тўғри тасвирланган.

Воқеалар марказида Маҳкам ака ва Меҳринисо опа фаолияти туради. Уларнинг ички дунёсини кўрсатишда ёзувчи бу оддий совет кишиларининг катта қаҳрамонлигининг туб манбалари совет гуманизми ва интернационализм туйғулари эканлигини, бу хусусиятлар улар характерининг қонуний моҳияти эканлигини гоят ишонarli тасвирлайди. Раҳмат Файзий мазкур романида катта маҳорат кўрсатади. Ботир билан Салтанат севгисининг тасвири лирик планда ёритилган бўлиб, романининг жозибали моментларини ташкил қилади. Ориф билан Иқбол сатанг муносабатлари бой юмор билан тасвирланган. Асарнинг айрим эпизодларида пайдо бўладиган Усмон Юсупов ва Йўлдош Охунбобоев образлари ўқувчининг хотирасида жонли равишда сақланади.

Мазкур роман жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинди ва оламари кенг шуҳрат топди.

Раҳмат Файзий ижодининг умумий обзори — унинг бутун ижодий фаолияти совет кишисини, Коммунистик партия тарбиялаб етиштирган инсонни мадҳ этишдан иборатдир, дейишга асос беради. Коммунист санъаткор Раҳмат Файзий ўз ижодий вазифасини шунда кўрган ва уни муваффақият билан амалга оширган.

Совет ижодкорининг бахти шундаки, у она халқини, ажойиб замонасини, жонажон партиясини улуғлайди ва айни вақтда, улар ижодкор фарзандларини ардоқлайдилар, тақдирлайдилар, қадрлайдилар. Ёзувчи кўксидagi орден, медаллар, «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси», «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» фахрий унвони шу бахтнинг нишонидир.

Совет адибининг бор қобилияти она халқига мансуб бўлиб, балоғат ёши ижодкорнинг мухлислари олдидаги бурчларини яна бир бор ёдлатиб туради. Шунинг учун ҳам тилагимиз ижодда янги парвозлар, яхши асарлар насиб этмоғидир. Ишончимиз комилки, ўзбек совет адабиёти деб аталган улкан китобнинг бир саҳифасини ташкил этувчи Раҳмат Файзий ижоди, баркамолликка томон бўлган ривож йўлида дадил давом этади.

ҲАКИМ НАЗИР

Ҳаётда ҳар бир кишининг — каттаю кичикнинг ўзига ярашиқ бурч ва вазифалари, юмуш ва ташвишлари, умид ва интилишлари бўлади. Тароватли қишлоқларимиздан бирида яшовчи Қаримнинг ягона иши сигир боқишдан иборат эди. Лекин инсон боласи бошига нима келишини, қандай воқеа рўй беришини олдиндан билмайди. Тасодиф оёқ остидан чиқади. Қаримнинг сигири арқонини узиб кетиб, бир неча гўза ниҳолларини пайҳон қилиб ташлайди. Бунга Қаримнинг бепарволиги сабаб бўлади.

Бўлиб ўтган воқеага Қарим олдинига унчалик парво қилмайди. Чунки бепоён зумрад далалардаги гўзаларни сон-санови йўқ. Қаримнинг сигири пайҳон қилган ниҳоллар эса бунинг олдида денгиздан бир қатра-ку. Аввалига Қарим ҳам шундай деб ўйлайди. Бироқ унга ўзидан каттароқ болалар бир туп гўзада қанча тола, қанча ёғ, қанчадан-қанча моддалар борлигини тушунтирадилар. Қарим шундан кейингина сигирнинг колхоз мулкига қанча зарар келтирганлигини пайқаб, ачинади, уялади. Чунки Қарим бу ишда сигири эмас — ўзи айбдорлигини жуда яхши биларди.

— Ҳақим Назирнинг асарларидан олиб ҳикоя қилинган бу парчада қатрада қуёш акс этиши кўриниб турибди. Ёзувчининг шунга ўхшаш ўнлаб ҳикояларида, биз ўзимизга қадрдон оловли қуёшни, мусаффо ҳавони, муқаддас она-Ерни, бир сўз билан айтганда бугунги гўзал Ўзбекистон, осмонўпар «оқ олтин» тоғлари бунёд этаётган фидокор пахтакорларни, уларнинг қувноқ, бахтиёр болаларини кўрамиз. Улар Ҳақим Назир асарларининг қаҳрамонларидир.

Бу ҳикояларнинг ижобий қаҳрамонлари ўрта ва катга ёшдаги мактаб болаларидир. Бу ёшда болаларни дунёдаги ҳамма нарса қизиқтиради, бу ёшда уларнинг она-Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат, садоқат, бурч каби олижаноб туйғулари шаклланади, гўзал ҳис-туйғулари, олий инсоний муносабатлари уйғонади. Бу қаҳрамонлар шун-

дай ёшдаки, уларнинг ўзаро муносабатида соддалик, шу билан бир қаторда жиддийлик ва қатъият бор.

Шунинг учун ёзувчининг «Бошоқ» ҳикоясининг қаҳрамонлари — Азимжон ва Тоштилла бошоқда иштирок этмасак, катталар олдида уятга қоламиз, меҳнат интизомини бузган бўламиз деган фикрга келадилар. Бу, болалар маънавий дунёсининг жуда бойлигидандир. Ҳаким Назир бу туйғулар оламида меҳнат романтикасига катта эътибор бериб, унинг ўзига хос нафосатини кўрсатади. Адиб ўзининг бу тасвирларида жуда ҳақдир. Бу хусусан унинг ўзбек миллий колоритини тўғри ва ёрқин тасвирлашида, қишлоқ турмушидан олинган жонли ва ҳаётий воқеа-деталларда яққол кўринади. Адиб асарларида болаларнинг халқ мулкини кўз қорачиғидек асраш хусусидаги олижаноб туйғулари, коллективнинг меҳнатини қадрлаш, эъзозлашлари, меҳнатнинг шон-шараф иши эканлиги ҳақидаги тушунчалари ўзининг жонли ифодасини топган. Мана шу хусусиятлар Ҳаким Назир асарларида ҳаққоний тарзда тасвирланган. Ҳаким Назирнинг бадий маҳорати юқорида баён этилган фазилатларда, шунингдек, болалар руҳий оламини чуқур идрок қилишда янада яққолроқ намоён бўлади. Боя айтганларимизга муаллифнинг кўп сонли турли мавзулардаги ҳикояларигина эмас, «Сўнмас чақмоқлар», «Ёнар дарё» каби пиёнерлар ҳаёти кенг планда кўрсатилган жуда қизиқарли, ажойиб повестлари ҳам далил бўла олади. Сиз «Ёнар дарё» повестидаги Дамир образига чуқурроқ назар ташласангиз, ёзувчининг юксак бадий маҳоратига яна бир қарра ишонч ҳосил қиласиз. Адиб, айниқса, Дамирнинг билимга бўлган чексиз қизиқишини, баъзан тутиб қоладиган инжиқлигини, юрак сирларини ҳаётий равишда тасвирлаб беришга муваффақ бўлган. Муаллиф боланинг тилида Ўзбекистон газчилари ҳаётини тасвирлаган чоғида ҳам ҳақиқий реалист санъаткорлигини кўрсатади.

Ҳаким Назир ижодининг мавзу диапазони кенг, жанрлари ранг-барангдир. Чунки, Ҳаким Назир деярли эллик йиллик ижодий фаолияти давомида самарали ижод этиб, ўнлаб турли жанрларда яратилган катта-кичик асарларнинг муаллифи бўлиб қолди. У болаларга бағишланган бир қатор ҳикоялар, повестлар ва республика ёш томошабинлари театрларининг сахнасида қўйилган «Чиранма гоз, ҳунаринг оз!» драмасининг муаллифидир.

Адибнинг энг яхши асарлари аллақачон рус тилига

таржима қилинган ва Бутуниттифоқ китобхоналарининг эътиборини қозонган. Улар орасида «Қишлоқдаги жиянларим» (1948), «Пионерлар боғи» (1950), «Беш баҳор» (1955), «Сўнмас чақмоқлар» (1957), «Чўл ҳавоси» (1958), «Яхши ном» (1962), «Сиз мени биласизми?» (1963), «Ёнар дарё» (1966), «Али ва Шер» (1971), «Лочин қанотлари» (1973), «Кенжатой» (1975) каби асарлари бор.

«Сув гадоси оқ падар денгизни бошлаб келди» ва «Кўктерак шамоллари» асарларида ахлоқий масалалар кўтарилган, замондошимиз образи яратилган.

Биз ёзувчининг рус тилида нашр этилган ва юқорида эслатиб ўтилган асарларини асл нусхаси билан қиёслар эканмиз, таржимонлик санъати нақадар олижаноб ва мураккаб эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу таржималар адабиётларимиз ўртасидаги дўстлик кўприги бўлиб қолди. Ўзбек ёзувчисининг ўй-фикри ва ғояларини кўп миллионли китобхонлар даврасига олиб кирди. Шунинг учун биз, бу ўринда дўстлик кўпригининг бунёдкорлари — Ҳ. Назир асарларининг таржимонлари, хусусан, ўзбек совет адабиётининг дўсти, ажойиб рус ёзувчиси Борис Зубавиннинг меҳнатини мамнуният билан қайд этамиз.

Ҳаким Назирнинг энг яхши асарлари рус тили орқали ССР халқлари ва баъзилари социалистик мамлакатлар халқларининг тилларига ҳам таржима қилингандир.

Мен бу ерда Ҳаким Назирнинг ўзи ҳақида, унинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақида ҳам сизга бажонидил қисқача сўзлаб бермоқчиман.

У 1915 йили Тошкентда туғилди. Кўнчилик ҳунарини ўрганди. Фабрикада ишлади, ҳозирги вақтда индустриал техникум деб юритилаётган ишчилар университетида таълим олди.

Ҳ. Назир журналистикада ижод дорилфунунини ўтади. У узоқ йиллар мобайнида пионер матбуоти, газета ва журналларнинг, шунингдек, Тошкент радиоси ёшлар бўлимининг етакчи журналистларидан бири бўлган эди. Айни вақтда у юқори малакали педагог бўлиб, Тошкент кечки Педагогика институтини тамомлаган, бир неча йиллар ўқитувчилик қилиб, «Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси», деган фахрий унвон олишга муяссар бўлган.

Ҳаким Назир В. Катаев, А. Гайдар, Л. Кассиль, Б. Житков каби рус ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига моҳирлик билан таржима қилган.

У ёзишни эрта бошлаб, матбуотда кеч кўринди. Унинг илк китоби 1948 йилда нашр этилди. Муаллифнинг номи дастлаб 1933 йилда матбуотда кўринган эди. Биргина шу фактнинг ўзиёқ ёзувчи ўз ижодига қандай талабчан бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Коммунист ёзувчи ўзининг ижодий ва жамоатчилик фаолияти билан республикамиз меҳнаткашлари орасида катта обрў-эътибор қозонган.

Ўзбекистоннинг бадиий прозаси унинг поэзиясига нисбатан анча ёшдир. Болалар прозаси эса унга қараганда ҳам навқирон. Мана шунинг учун биз Ҳ. Назирни болалар адабиётига катта ҳисса қўшиб, уни Бутуниттифоқ минбарига олиб чиққан етакчи ёзувчилардан бири эканлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Унинг улкан хизматлари Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофоти билан тақдирланган. У — Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси.

1984

«...Йўлдош Охунбобоев ёнида турган Нодира аянинг олов сўзларини майдон тўла халқ ҳаяжон билан тингламоқда. Майдон ўртасида ловиллаб ёнаётган гулханга исқирт паранжиларини улоқтираётган хотинларга қарата:— Дугоналарим, сингилжонларим,— дерди жангчи қиёфасидаги Нодира ая, — зулмат чимматини йўқотинглар! Токи ўзбек аёлининг қадди-қоматини, ақл-идрокини жаҳон кўрсин!.. Дугоналарим, Владимир Ильич айтган эдиларки, ҳар бир чўри хотин — давлат арбоби бўлади бизнинг давримизда. Азиз одамлар, дунё — сизники, келажак сизлар билан! Ҳали шундай кунлар келадими, жаҳон аёллари айниқса Осиё ва Африканинг заҳматқаш хотин-қизлари, сизларни байроқ қилур, сизларга тасанно ўқир, сизнинг йўлингизни ўз мақсадлари деб билур... «Бизнинг йўлимиз эса» тўғри йўлдир, — деган эдилар қуёшимиз Ленин, — чунки эрта ё кеч албатта бошқа мамлакатлар ҳам шу йўлга кирадилар». Ленин ғоялари абадий ўлмас, қуёш каби мангудир...»

Мазкур сўзларни эшитиб турган, бошига кўк салла қўндирган мулланамо бир зот бу доно гапларга мантиқан зид жавоб тополмай алаmidан тўн енгидан тўппонча чиқарди-ю, мунофиқлик билан тепкини босади...

Бу — Сарвар Азимовнинг «Оппоқ тонг қўшиғи» киновестидан бир лавҳа.

Назаримда шу парчада автор ижодининг учта асосий белгиси сезилади.

Аввало, ёзувчи қайси бир мавзуга қўл урмасин уни Ленин кўзи билан, партия назари билан баҳолайди. Иккиламчи, у асарларига майда ҳодисалар эмас, даврнинг етакчи воқеаларидан мавзу ва конфликт топади. Учинчидан унинг қаҳрамонлари энг катта ҳодисалар марказида фаол иштирокчи бўлганликлари учун ҳам йирик характерлидир. Худди шу фикр Сарвар Азимовнинг турли асарларида яратилган хотин-қизлар образларига ҳам тўла тааллуқли.

«Юлдузлар жамоли» пьесасида врач Бахмал, учувчи Қорасоч, колхоз раиси Чўли аканинг рафиқаси ва маслаҳатчиси Меҳрихон, шўх ва чиройли ҳамшира Жумагул, фронтда бўлган сержант Соня каби хилма-хил, аммо ҳар бири ўтқир характер сифатида тавдаланган аёллар образлари галереяси бор.

Бу асарнинг асосий конфликті обком секретари Улуғ Турсунов билан ишлаб чиқариш бошқармаси партия ташкилотининг секретари Полвон Султонов орасида. Яна ҳам тўғрироғи, бу икки образда автор ҳаётдаги ижобий ва салбий ҳодисаларни умумлаштириб берган. Бир вақтлар анча ижобий бўлган Улуғ Турсуновнинг характерида муросасозлик, амалпарастлик, туҳматчилик, ахлоқан пастлик каби хусусиятлар ҳукмрон бўлиб олган. Аммо буларнинг барчасини у жуда усталик билан коммунист қиёфаси остига ниқоблаган.

Драманинг мавзуи замонавий бўлса ҳам, аммо воқеалар давомида асар қаҳрамонлари кўз ўнгидан турли йилларда кечмиш тарих ўтади. Бу тарих ўз ичига йнгирманчи йиллар ўттиз еттинчи йил воқеалари, уруш даври ва шу кунги муҳим масалаларни қамраб олади. Турсунов шу даврларнинг барчасида ҳам манфур ишлар қилган. Шуларни фош қилишда Бахмал, Соня, Қорасочларнинг ҳикоялари ва иштироклари катта.

Бахмал тасодифан унинг хонликларига гувоҳ бўлиб қолади-да, уни Полвонга айтади. Соня фронтда Турсунов алдовига учган. Қорасоч билан эса ораларида муҳаббат бўлган. Аммо амалимга футур етмасин деб, у акаси халқ душмани деб туҳмат билан қамалган қизга уйланмаган.

Ҳаётда яхши одамлар ҳам жуда кўп. Ҳақиқий муҳаббат соф туйғуга қурилган оилалар ҳам кўп. Авторнинг бу идеалини Бахмал билан Полвон мисолида кўрамиз. Бахмал севгили эрига уйғоқ кўзлари ҳамиша юлдузлар жамолида бўлишини тилайди.

Ленин ғоялари ҳаётни кураш майдонига айлантирган. Ҳар бир инсон инқилоб баррикадасининг қайси томонида бўлишини аниқ белгилаб олиши керак. Сарвар Азимов йирик характерли образлар яратади-да, уларнинг ҳаёт йўллари мисолида ғоялар тантанасини тадқиқ ва ташвиқ қилади. «Опноқ тонг қўшиғи» киноповести ва ўша асосда лентага туширилган «Блокнотдан саҳифа» кинофильмида Комил Рустамов ва Мардонбек икки қарама-қарши қутб. Инқилобда, инқилобдан кейинги ички курашларда улар юзма-юз турадилар. Ҳатто

уруш ҳам уларни икки томонда туриб учрашишларига сабаб бўлади. Асарнинг финалида Совет делегацияси составида «Ўзбекистон» теплоходида чет элга кетаётган Комил Рустамов Истанбулнинг Олтиншоҳ портида Мардонбекка дуч келади. Ана шу ерда ватангадо, ўзаро курашда ютқазган рақиб Мардонбек жон беради.

Ана шу хил антитезани муаллиф қаҳрамонлар севгиси билан ҳам боғлайди. Улар ҳар иккилари Гулчеҳрага ошиқ. Тақдир у гўзал аёлнинг умрини калта қилди. Курашлар даврида жувонмарг бўлди у. Аммо унинг қизини (марҳуманинг ҳурматиغا Гулчеҳра деб аталган) онасининг ушалган орзуси дейиш мумкин. У бахтли замонда яшаб, Москвада, консерваторияда ўқиб артистка бўлиб, етишади. Шунинг учун ҳам асар бошида-ю, охирида жарангловчи «Ўрик гуллаганда» ашуласи шу қизнинг қалб қўшиғи, бахт қўшиғидир.

Мазкур асар ўзбек кино санъатида Ленин мавзуини чуқур ёритувчи ва таъсирли тасвирловчи ижодий муваффақиятлардан биридир. Унда халқимизнинг улуғ доҳийга муҳаббат, доҳиймизнинг эса халққа ғамхўрлиги турли тарихий воқеалар орқали жуда яхши ҳикоя қилиб берилган. Шарқ хотин-қизларининг ҳаёти, кураши, тақдири ҳақидаги доҳий фикрларини эса мақоламиз бошида айтиб ўтдик.

«Қонли сароб» (1961—64) драмаси театримиз тарихида ҳар томонлама янги ва муҳим ҳодиса бўлди. Бунда драматург ўзбек муҳожирларининг ҳаётини қаламга олади. Агар «Оппоқ тонг қўшиғи»да Мардонбекнинг ҳаёти бошдан-оёқ ҳикоя қилинса, бу асарда ўша хил одамларнинг ҳаёт йўлининг охири, чет эл даври кўрсатилади. Миллатчилик, аксилинқилобчилик тақдири мазкур асарда жуда таъсирли кўрсатилган. Адабиётимизнинг мафкуравий курашдаги иштироқига яхши мисоллардан бири бўлган бу асар ёзилганига йигирма йилча бўлса ҳам ҳануз сиёсий ва бадий аҳамиятини йўқотган эмас.

Улуғ Ватан урушида совет халқи фашизмни тор-мор қилиб ташлади. Бу ғалаба бевосита душманларимизнинггина эмас, балки унинг ювиндихўрларининг ҳам тақдирини ҳал қилди. Уларнинг ижтимоий орзулари қонли сароб эканлигини исбот қилди.

Мана шулардан баъзилари: Фоявий раҳбар — Шайх Абдулфотиҳ, Туркистон миллий комитетининг раиси Мир Алихон, унинг саркотиби Аслзода Саидхон, Қўрбоши Юртолбек, зиёли — мавлоно Фигоний...

Драматург буларнинг ҳаётини батафсил тасвирлай-

ди, ички ва ташқи конфликтларни кўрсатади. Охири ҳаёт мантиқи уларни уч гуруҳга бўлиб қўяди. Бир хиллари масалан, Юртолбек ҳаёт бой берилганлигини бўйнига олиб эссиз умр деб пешонасига ўқ узади. Бир хиллари хўжайинларини алмаштириб, энди америка долларига виждон сотадилар. Энг донолари, айниқса, Муяссар каби ёшлар юртимизга қайтиб, қайтадан бахт топадилар. У эски адресга хат ёзганда, «Сизлар орзиқиб, тинмай ҳикоя этганингиз Ватанни кўрдим. Кўрдиму ҳаёт қолганимга ҳадди-ҳисобсиз қувондим. Қувондиму аччиқ ҳақиқатни айтсам, ҳаммангизга беҳад ачиндим...»

Йўлдан адашган ватангадоларнинг аччиқ тақдири, айниқса, хотин-қизлар мисолида ёрқин кўринади.

Ақиқа — ғоят ҳусндор, ақлли, пок қиз. Аммо уни қаро кучлар қўғирчоқдек ўйнайдилар, ёвузларча алдайдилар. Натижада у меҳмонхона кабаресида рақсга тушувчи енгилтаклар қаторига келиб қўшилади. Ақиқа ҳам Бодомқовоқ, Зулукбадан, Заркокиллар каби ялағоч ўйинга тушувчилардан бири бўлиб қолади.

Сарвар Азимов катта ҳаёт муаммоларини Улуғ Ватан уруши мавзудаги «Ватан ўғлонлари» киноценарийсида ҳам кўтарган эди. Бу асарнинг бош ғояси интернационализмдир.

Ўзига хос ижодий услубга эга бўлган адиб лирик кайфият билан ёзилган прозаик асарлари — «Камалак», «Кўзлари чўлпон» қиссаларида инсонга ҳурматни биринчи планга қўяди. Чунончи «Камалак» — бу Барно Қаримованинг муҳаббати, бахти ва бахтсизлиги ҳақидаги ғоят таъсирли ҳикоягина эмас, балки бир яхши одамнинг ҳол-аҳволидан огоҳ бўлиш ўрнига, меҳр билан қараш ўрнига, уни ишдан, партия сафидан ҳайдаган одамларнинг пушаймони ва беқадрлик — камоли телбалик, деб чиқарган ҳаёт хулосаси ҳамдир.

Сарвар Азимов бадиий ижодининг асосий хусусиятлари шундан далолат берадики, у катта воқеаларни диққат марказига олиб йирик характерлар яратган ва бу воқеаларни ленинча партиявийлик позициясида собит туриб ёритган истеъдодли ўзбек совет ёзувчисидир.

Сарвар Азимовнинг ижодий фаолияти хилма-хил. Унинг танқидчи ва адабиётшунос, таржимон ва ташкилотчи сифатида ҳам катта хизматлари бор.

Устоз ва биродар Ҳамид Олимжон оиласида туғилиб тарбия топган Сарвар Азимов ёшлигида Тошкент педагогика техникумида, кейинроқ эса Ўрта Осиё давлат университетининг филология факультетида таълим олди.

1948 йилдан бошлаб адабий-танқидий мақолалари билан жамоатчиликнинг эътиборига сазовор бўлди. Унинг тенгқурлари билан ҳамкорликда ёзган мақолалари принципиал катта масалаларни кўтариб чиқди ва адабий жараёнга катта таъсир ўтказди.

Кейинроқ «Ҳамид Олимжоннинг ҳаёти ва ижоди», «Ҳамид Олимжон абадияти» каби илмий монографиялар ёзилди; буларнинг барчаси адабиётшунослар томонидан юксак баҳоланди. Сарвар Азимов фан кандидати даражасига эришди.

Уша пайтларда ўзбек мактабларини дарслик билан таъминлаш муҳим вазифалардан бири эди. Сарвар Азимовнинг кўп марта нашр қилинган «Ўзбек совет адабиёти» дарслигида бир неча авлоднинг эстетик фикри шаклланди.

Кейинчалик олим йирик илмий тадқиқотлар учун филология фанлари доктори даражасига эришди ва хизматлари юқори тақдирланиб «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвони берилди.

Сарвар Азимов Лев Толстойнинг «Тирик мурда» асарини ўзбек тилига таржима қилган. Айни вақтда унинг қатор бадий публицистик ва илмий асарлари, мақолалари ҳам рус тилига, қардош халқлари ва чет эл тилларига таржима қилинган.

Адиб Сарвар Азимов айни вақтда улкан жамоат арбобидир. У турли йилларда партия раҳбарлик ишларида бўлган, Ёзувчилар союзига раислик қилган. Маданият министри, Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раис ўринбосари бўлган. Бир неча йил дипломатик хизматда бўлган Сарвар Азимов Ливанда ва Покистонда совет элчиси вазифасини бажарди. Ҳозирги кунда у Ўзбекистон ССР ёзувчилар Союзининг биринчи секретари, Осиё ва Африка ёзувчилари билан алоқа қилиш Совет комитетининг раисидир. Бу хизмати «Нилуфар» мукофоти билан тақдирланди, унга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвони берилди. У — СССР Олий Совети депутаты.

Адиб ва арбоб Сарвар Азимов олтимиш ёшга тўлди. Бу санани яқинда адабий жамоатчилик кенг нишонлади. Табриклар орасида унинг асарларидан лаззат олган, маслаҳатларидан ҳаёт йўлини аниқлаган, ижод ибратидан шогирд бўлиб таълим олган ўқувчиларининг ҳам ихлоси ҳурмат туйғулари бор.

ҲАМИД ҒУЛОМ

Ҳамид Убайдуллаевич Ғуломов биз инқилоб тангдошлари деб аталган ўзбек совет адабиётининг ўрта авлодига мансуб ёзувчиларимиздан бири. Уларнинг ҳаёт ва ижод йўлининг биринчи этапи Улуғ Ватан уруши ва унғача бўлган даврдан иборат.

1919 йилнинг баҳорида тошкентлик музика муаллими оиласида дунёга келган Ҳамид Ғулом совет мактаблари ва комсомол сафида тарбия топди. У аввало Фаробий номидаги мактабда, кейинроқ ҳозир Тошкент политехника институти деб аталаётган олий ўқув юртининг аввал ишчилар факультетида, сўнграқ тоғ инженерлари тайёрловчи факультетида ўқиди.

Аммо бу зийрак йигитчанинг хаёли ер остидаги эмас, ер устидаги гўзалликларда эди. Шунинг учун ҳам доимий қизиқишига манба бўлган адабиёт инженерлик ҳавасидан зўр чиқиб, уни киши руҳи инженери бўлишга ундади. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда Ҳ. Ғулом Низомий номидаги Давлат педагогика институти рус тили ва адабиёти факультетини, кейинроқ эса Москвадаги СССР Ёзувчилар союзининг икки йиллик Олий адабиёт курсини ҳам ўтаб, ўз соҳасининг назарий асосларини эгаллади.

Ҳ. Ғуломнинг урушгача бўлган меҳнат фаолияти хилма-хил. Отасидан гўдаклигида етим қолганлигиданми, «Қизил тонг» фабрикасининг мотористкаси бўлган онасининг тарбиясиданми, ўзининг чаққонлиги-ю, катта ғайратиданми, ҳар ҳолда у жуда ёшлигидан мустақил иш бошлади. Ун уч ёшлигидаёқ у саводсизликни битириш курсининг энг кенжа муаллимларидан эди. 1938—1941 йилларда турли редакцияларда, жумладан, «Қизил Тожикистон» газетасида журналист ва Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир бўлиб ишлайди. Сўнграқ унинг фаолияти радиокомитетда давом этди. У ерда Ҳ. Ғулом бош диктор ва редактор бўлиб ишлаган.

Бадий ижодга бўлган қизиқиш ҳаётининг ҳамма даврида ёзувчининг асосий ҳамроҳи бўлди. Ниҳоят бу ижод 1934 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган «Бизнинг лагеръ» шеъри билан нишона берди. Шундан буён ҳозирга қадар шеърят шоиримизнинг доимий машғулотиدير. Унинг илк қисми урушдан аввалги даврга тўғри келади. Ҳали бу давр шеърларининг ҳаммаси бадий мукамал бўлмаса ҳам ҳар ҳолда шоирнинг ғоявий позицияси тўғри эди. У ўз овози билан адабиёт хорига жўр бўлар, ўз тенгқури бўлган лирик қахрамоннинг ҳис-туйғуларини ифода этар эди. Унинг замондоши эса инқилобнинг, Днепротэснинг фаол иштирокчиси эди.

Ҳ. Гулом ўзбек совет адабиётининг катта авлод вакиллари ғамхўрлиги ва ёрдамида камол топди.

1937 йилда А. С. Пушкин вафотининг юз йиллиги муносабати билан ҳамма йирик адибларимиз таржима иши билан банд бўлдилар. Ҳ. Гулом ҳам устозлари қаторига қўшилиб Пушкиннинг «Тош меҳмон» драмасини, сўнграқ М. Ю. Лермонтов вафотининг юз йиллигига унинг машҳур «Мцири»сини ўзбек тилига таржима қилди.

Унинг урушдан аввалги фаолияти ҳақида Комил Яшин қуйидагиларни эслайди:

«Улуғ Ватан уруши арафасида биз Ҳамид Гуломни истеъдодли ёш шоир ва таржимон сифатида СССР Ёзувчилар союзига аъзо қилиб олдик. Уша қабул мажлисида Ҳамид Олимжоннинг раислик қилгани, Фафур Гуломнинг докладчи бўлганини эшлаш қувонарлидир».

Уруш даврида барча адабиётимиз, жумладан, унинг ёш қисми янада фаоллашди. Ҳ. Гулом ҳам бу давр адабиётига қатор публицистик ва лирик шеърлари билан, хусусан, «Ғалаба йўлида» достони билан ҳисса қўшди.

Бу даврда адиб эгаллаган ҳаётий материаллар унинг сўнгги асарларига мавзу берди.

Урушдан сўнгги даврда Ҳ. Гулом журналистик фаолиятини «Совет Ўзбекистони» газетасининг бўлим бошлиғи ва масъул секретари вазифаларида, сўнграқ, «Литературная газета»нинг Ўзбекистон бўйича мухбири бўлиб, 1965 йилдан 1971 йилгача «Шарқ юлдузи» журналининг бош муҳаррири сифатида давом эттирди.

1971 йилдан 1981 йилгача Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг директори бўлиб ишлади.

1958—1965 йилларда у Ўзбекистон Ёзувчилар союзи

раисининг муовинларидан бири бўлиб, совет ёзувчиларининг халқаро алоқаларида фаол иштирок этди. Буларнинг ҳаммаси унинг ижодига таъсир этмай қолмас эди. Унинг «Қитъалар уйғоқ» балладалар китоби колониализм ва неоколониализмга қарши кураш, жаҳондаги мазлум халқлар озодлигини улуғлаш ғоясига хизмат қилувчи асарлардан бири сифатида совет адабиётида ўз ўрнига эга бўлди. Бу балладаларнинг баъзилари араб, ҳинд, инглиз, француз, румин тилларига ҳам таржима қилинган. Унинг «Куба ҳақида ҳикоялар», «Япония ҳақида ҳикоялар», «Европа бўйлаб саёҳат», «Жазоирда тонг» тўпламлари ҳам ҳужжатли адабиётнинг яхши мисоллари сифатида ўзбек адабиётида халқаро мавзунини бойитиб, таҳсинга сазовор бўлдилар.

Ҳамид Ғулום фақат публицистик поэзияси билангина эмас, балки эл оғзига тушган қўшиқлари ва халқаро мавзудаги мазмундор очерклари, замонавий мавзуда ёзилган қатор ҳикоялари билан адабиётимизга ўз ҳиссасини қўшиб қолмай, айни вақтда йирик эпик полотнолари ва драмалари билан ҳам кенг китобхонларга ҳамда томошабинлар оммасига манзур бўлди.

* * *

Ҳ. Ғулוםнинг эпик асарлари қаторида «Олмос қизи» повести, икки китобдан иборат «Машъал» романи, «Тошкентликлар» деб аталган йирик асари ҳамда «Сенга интиламан» катта эпик полотноси кабилар бор.

Романист сифатида у ўзбек халқининг совет даври тарихидан бош мавзулар топди.

1958—62 йиллар орасида яратилган «Машъал» романида адиб совет ҳокимиятининг биринчи йилларини бадиий лавҳаларда тиклади. Адабиётимиз анъаналарини давом эттириб, у Ленин ғояларига содиқ бўлган ажойиб қаҳрамонлар образини яратди. Романдаги Ботир-али образи ижобий қаҳрамонлар галереясидан мустақкам ўрин олди.

Бу романда социалистик тузумни барпо этиш ва кишилар онгидаги эскилик сарқитларига қарши олиб борилган кураш ҳаққоний тасвирланган. Айниқса, Эъзозхон каби образлар тимсолида хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган жанговар кураш картиналари яхши маҳорат билан ёритилган.

Асарнинг бош қаҳрамони душман қўлида ҳалок бўлиб, эрта майдондан чиқиб кетиши туфайли рўй берадиган сюжетдаги камчиликни қайд этгани ҳолда адабий

танқидчилик бу асарни юқори баҳолади. «Машъал» романи тарихий жанрнинг ижобий намуналаридан бири сифатида ўзбек адабиётида айрича аҳамиятга эга. «Машъал» романи ўзбек адабиётини Иттифоқ миқёсига олиб чиққан йирик асарлардан биридир. У СССР халқларининг кўпгина тилларига таржима қилинган. Китобнинг русча нусхаларини мен чет эл кутубхоналарида ҳам кўрганман. Унинг эстон тилига таржимаси эса Эстонияда декадамиз бўлган кунларда нашр этилган эди.

Уруш йилларидаги ўзбек халқининг мардонавор меҳнати, ватанпарварлиги, интернационализм ва гуманизм каби улуг туйғулари ёзувчининг «Тошкентликлар» романида ўз ифодасини топган. Ватан уруши даврининг ўзига хос қийинчиликлари ва бу қийинчиликларни енгиш жараёнидаги совет кишиларининг қаҳрамонликлари романнинг қадрини оширади.

Урушдан сўнгги давр Ўзбекистон тарихида қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш учун олиб борилган умумхалқ кураши ҳам адабиётимизнинг кўпгина асарларига мавзу бўлган. «Сенга интиламан» романида Ҳ. Фулом шу мавзуга мурожаат қилади. Аммо бу асар кўпгина хусусиятлари билан бошқалардан ажралиб туради. Хусусан, автор воқеалар тарихига саёҳат қилиб Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақидаги 1918 йилда қабул қилинган Ленин декретига ўқувчини жалб этиши ва бугунги қилинаётган ишлар Ленин ғояларининг конкрет тантанаси эканлигини таъкидлаш алоҳида таҳсинга сазовор.

Адабий танқидчилик бу асарнинг бадиий жиҳатдан бўшроқ баъзи ўринлари ҳақида ўз вақтида фикр айтган. Ёзувчи танқидий мулоҳазалардан тўғри хулоса чиқарди ва асарнинг қайта нашри ҳамда русча таржимасида камчиликларнинг кўпига барҳам берди.

Кўриниб турибдики, Ҳ. Фуломнинг бу романларини мантиқан бир-бирини тўлдирувчи халқимиз ҳақидаги трилогия деб қабул қилиш ҳам мумкин.

Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш йилларидан ҳикоя қилувчи «Мангулик» романи уни СССР Давлат мукофоти лауреати унвонига мушарраф қилди (1981).

Ҳ. Фулом жуда маҳсулдор адиб. Унинг ижодий ҳисоботида қўриқ ерлар қаҳрамонлари ҳақида роман билан баробар шоир Машраб ҳақида тарихий қисса ҳам, «Мирзачўл», «Совет Ўзбекистони» ёки Афғонистон ҳақида хужжатли киноленталар ҳам бор.

У А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, В. Шекспир, Лопе де Вега, М. Горький, В. Маяковский ва кўплаб замон-

дош адибларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ўзбек совет адабиётида Ҳамза ижодий таржибасидан бошланиб Қ. Яшин, Уйғун, С. Абдулла, З. Фатҳуллин, Н. Сафаров каби драматургларимиз ижоди орқали давом этиб келаётган музикали драма жанрига Ҳ. Гулом ҳам ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Унинг «Фарғона ҳикояси», «Тошболта ошиқ», «Уғил уйлантириш», «Ажаб савдолар» каби замонавий мавзуда ёзилган музикали драма ва комедия асарлари ҳам томошабинлар эътиборини қозонди.

Ҳ. Гулом бугунги ўзбек совет адабиётининг ёрқин вакилларидан бири бўлиб, маҳсулдор ижоди билан адабиётимизни бойитиб келган. Унинг ижодий фаолияти Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти ва «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби», «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» деган унвонлар билан тақдирланган. Барча пешқадам ва жанговар ёзувчиларимиз каби коммунист ёзувчи Ҳ. Гулом ҳам идеология фронтининг коммунистик партиявийлик руҳи билан сўғорилган фаол жангчисидир. Унинг бадий очерклари, публицистик мақолалари ҳам тез-тез чиқиб туради.

Адабиётимизнинг «ўрта авлоди» эндиликда «оқсоқоллар» қаторидан ўрин олди, уни ёш авлодлар қувиб етаяпти. «Ўрта авлод»нинг етук вакилларидан бири — Ҳ. Гуломни эндиликда фақат республикамиздагина эмас, балки бутун мамлакатимизда ва чет элларда ҳам китобхонлар яхши танийдилар. Ёзувчининг халққа танилиши эса, уни шу халқ олдидаги, адабиёт олдидаги бурчини тагин ҳам оширади, унга янги мажбуриятлар юклайди.

1983

РАМЗ БОБОЖОН

Ҳар қандай одам ота-онаси билан, авлод-аждоди билан фахрланади. Рамз Бобожон ҳам бундан мустасно эмас. Фикримнинг далили ҳаёт ҳақидаги ўйларни ўзида жамлаган «Бобом билан суҳбат» достони ёки автобиографиясидаги мана бу таъкид:

«Бобом аслида бинокор уста бўлиб... у февраль инқилоби тугар-тугамас, 1917 йилда Коммунистик партия сафига киради. Тошкентда Октябрь революциясини тайёрлашда ва ғалаба қозонишида фаол иштирок этади. Туркистонда ҳокимият Советларга ўтгандан кейин Очил Бобожонов Тошкент эски шаҳар ижроия комитетининг раиси бўлиб ишлайди ва халқ орасида катта обрў топади.

1920 йил сентябрда Очил Бобожонов Туркистон Компартиясининг V съездида РКП(б)нинг Бутуниттифоқ конференциясига делегат қилиб сайланади. Шу муносабат билан у Москвага боради. Владимир Ильич Лениннинг табаррук сўзини тинглайди, тарихий учрашувда ҳаётбахш суҳбатидан баҳраманд бўлади...

Дадам Насриддин... 1918 йилда Ленин партияси сафига аъзо бўлиб киради ва бор куч-қувватини ёш Совет давлатини мустаҳкамлаш ишига сарф қилади».

Рамз Носирович Бобожонов ана шу оилада 1921 йил 2 декабрда дунёга келади. У «Ҳаёт» мактабида бошланғич маълумот, Ленин номли билим юртида ўрта маълумот олди. Аввал медицина институтида ўқий бошлади-ю, аммо адабиётга бўлган қизиқиш устун чиқиб уни Тошкент педагогика институтига тўртиб кетди.

Меҳнат фаолияти хилма-хил бўлган: Ўзбекистон давлат нашриёти ва радиокомитетида редактор ва бўлим мудири, ёзувчилар союзида адабий консультант ва ўрта мактабда ўқитувчи, «Ленин учқуни» газетасининг редактори ва «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бўлим мудири, бадиий адабиёт нашриётида директор ва Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениясининг секретари.

ри бўлиб ишлаган. Шу кунларда у чет эллардаги ҳамюртлар билан дўстлик ва маданий алоқалар қилувчи «Ватан» жамиятининг раиси.

Унинг илк шеъри «Шодлигим» 1935 йил июнь ойида «Ленин учқуни»да босилиб ёш йигитчанинг шоирлик ҳавасини ошқор қилган эди. 1939 йилда биринчи бор шеърлар тўплами нашр этилди. «Ушбу тўплам нашр этилиш арафасида, — деб эслайди у, — ҳаётимда яна бир унутилмас ҳодиса рўй берди. Шоир Ҳамид Олимжон билан биринчи марта учрашдим. У кичик бир китобимга тақриз ёзиш билан келажак ижодимга йўлланма бергандай бўлди».

1944 йилдан буён Рамз Бобожон СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси, 1948 йилда Москвада чақирилган биринчи Бутуниттифоқ ёш ёзувчилар кенгашининг иштирокчиси. 1951 йилдан бери КПСС сафида бўлган бу коммунист шоир «Оби ҳаёт» достони учун СССР давлат мукофоти билан тақдирланган. Аввалроқ «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» ва 1971 йилда эса «Ўзбекистон ССР халқ шоири» фахрий унвонларига сазовор бўлган.

«Мен шеърият парисига бир умр содиқ қоламан, уни ҳеч қачон тарк этиш кўнглимда йўқ», — деган эди у. Агар сал кам ярим асрлик ижод йўлига диққат билан назар ташланса бу гап тўғри бўлиб чиқади. У асосан шеър, баллада ва поэмалар ёзди. Урушдан аввалги шеърлари совет даврида бахт топган ёшликнинг ғурури ва сурури эди. Узи айтгандек, «шиддатли уруш кунлари газета саҳифаларида босилган ватанпарвар шеърларимиз, радио тўлқинларида янграган оташин агиткаларимиз билан қонли майдондаги дўстларимизга мададкор бўлиб» турардик. Рамз Бобожон ўша йиллари «Василий Теркин»ни ўқиб унинг фронтдош ўртоғи Аҳмаджонни кўз олдига келтирди ва шу қаҳрамоннинг ишларини қофияда баён этишга интилди. Урушдан сўнги бир кам қирқ йиллик ижодининг тематик диапазони жуда кенг.

Рамз Бобожоннинг ўттиздан ортиқ катта-кичик китоблари ўзбек, рус, озарбайжон ва бошқа тилларда нашр қилинган. Булар орасида «Олтин камалак», «Водийни кезганда», «Қадрдон дўстлар», «Назми ва Турғун», «Раҳмат, меҳрибон», «Поэма ва балладалар», «Танланган асарлар», «Севги сирлари», «Янги рубойлар», «Ҳа, мен Осиеликман!» «Танланма» каби китоблар бор.

Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони замонамизнинг ҳамма масалаларига ўз муносабатини билдиради. Мазкур туйғулар орасида ғоявий содиқлик ва эътиқоднинг бардамлиги ёрқин ажралиб туради.

Рамз Бобожон поэзияси жанр жиҳатидан сиёсий лириканинг яхши намуналарини беради. «Москва», «Жон Украина», «Волгадан Донгача», «Қизил майдон», «Водийни кезганда», «Сибирга мактуб» каби шеърларнинг сарлавҳасидан ҳам, мазмунидан ҳам интернационалист ватанпарвар лирик қаҳрамон образи гавдаланиб туради. Шу қаҳрамоннинг меҳнати, тинчлиги, бахти, севгисини улуғлайди шоир. Айни вақтда барча ғалабларимизнинг асосий сабабчиси Коммунистик партия эканлигини қайта-қайта таъкидлайди ва уни, партияни «сенга эътиқодим, меҳру муҳаббатим. Ҳурмату иззатим, ақлу заковатим, бутун фикру ўйим, инсоний ҳиссиётим» деб таърифлайди.

Сен

ҳамиша шоир илҳомида

Онам калон!

Юракдан юракка

мисоли уммон

Оқди иҳлос:

Сенга

Сенинг ихтиёрингга

Шеърим тугул

Ўзимни бердим

Не қилсанг, қил!

Бахтлиман ярасам ҳоли корингга!

Қўпгина поэмалари ичида «Қизил галстук», «Биринчи парвоз» каби болалар адабиётини бойитган асарларини, «Она Ҳиндистон», «Баҳс» каби замонамизнинг сиёсий масалаларини дадил кўтариб чиққан асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Чуқур фалсафий фикрларни у «Хайёмнома»да айтишга интиланган.

Рамз Бобожон худди Мақсуд Шайхзодадек рубоий жанрига янгича муносабатда бўлди ва шу шаклда анча бамаъни асарлар ёзиб уни адабиётимизда янгича тиклашга сабаб бўлди. Ҳозирги рубоийларнинг иккинчи умрини белгилашда шу ижодий изланишларнинг хизмати шубҳасиз катта бўлди.

Ҳар қандай ҳақиқий шоирнинг бир неча мисралари бора-бора халқ иборасига айланиб кетиши манзур нарса. Рамз Бобожон шеърларининг музикага тушган

лари ҳам бор. «Лабинг гилосга ўхшар, кўзинг чаросга ўхшар» деган мисралар ўз вақтида жуда машҳур эди. «Кузда тўй қилмаган деҳқон қолмасин, мукофот олмаган бир жон қолмасин»,— деган иборалар ҳам шу шоирдан чиққан.

Гоҳо-гоҳо у драматургияга қўл урган. Ахлоқий проблемаларга бағишланган «Тоға-жийанлар» драмаси Тошкент Ҳамза театрида муваффақият билан қўйилганлиги, «Драматургнинг туғилиши» сарлавҳали тақризлар босилганлиги ёдимда. «Лўлилар» комедиясини «Цигана не обманешь» деган сарлавҳа билан «Ромэн» театри қўйилган ва бир куни Москвада уни бирга кўрганимиз ёдимда. Шу асар «Зухранинг мактублари» сарлавҳаси билан Муқимий театрида ҳам ўйналган. «Инсу-жинс» деган пьеса ҳам ёзган.

«Кўп вақт устоз ёзувчилардан бадий таржима билан шуғулланиш ҳам фикрни, ҳам қаламни чархлайди деб эшитардим. Буни ўз тажрибамда синаб кўрдим. Пушкин ва Лермонтов, Некрасов ва Твардовскийларнинг баракали ижодидан қилган таржималарим бадий маҳорат чўққиларига интилишимда таянч нуқталаридан бири бўлди десам хато қилмайман»,— деб ёзган эди у.

Рамз Бобожон Ибсен драмасини, Николай Тихонов, Сергей Михалков шеърларини ҳам меҳр билан ўзбек тилига таржима қилди. Александр Твардовскийнинг «Василий Теркин» поэмасини таржима қилиш осон иш эмас. Рамз Бобожон бу ишнинг уддасидан чиққан. Айниқса, мана бу мисралари ёқади менга:

Боқма медаль, орденга,
Олдинга боқ, олдинга!

Николай Грибачев ва Наби Хазрий билан адабий муомалалари қизгин. Бири-бирининг таржимони. Уларнинг асарларини Рамз Бобожон ўзбекчага муваффақият билан ағдарган. Ўз навбатида Наби Хазрий бунинг шеърларини озарбайжон тилига, Николай Грибачев эса рус тилига таржима қилган. Сўнги таржима СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган.

Лев Ошанин билан ҳамкорлик яна бошқача. Иккаласи биргаликда ёзган «Сияй Ташкент — звезда Востока» шеъри музикага тушиб энг машҳур совет қўшиқларидан бири бўлиб кетди.

Рамз Бобожон халқаро маданий алоқалар соҳаси-

да кўпдан бери фаоллик кўрсатиб келади. У дунёнинг кўпгина мамлакатларида, жумладан АҚШ, ФРГ, Япония, Франция, Ҳиндистон, Англия, Швеция, Дания, Венгрия, Болгария ва бошқа мамлакатларда бўлди. Ёзувчи одам кўрганини айтолмай, ёзолмай туролмайди. Шунинг учун ҳам унинг сўнгги йигирма йиллик ижоди давомида тематик доира кенг ва халқаро мавзу кучли. Айни вақтда унинг энг яхши асарлари у мамлакатларга ўз тилида, рус тилида, таржималарда ҳам етиб бориб совет адабиётининг обрўйига ўз ҳиссасини қўшган.

Унинг ўзи ҳам бундай иқрор қилади: «Ватан чегарасидан ўзга тупроқларга қадам қўйишим ижодимга янги мавзулар олиб кирди ва ҳаёт ҳақидаги тушунчамни бойитди. Жаҳонда тинчлик учун кураш ва уруш оловини ёқувчиларга нафрат туйғулари поэтик ижодий руҳимга тобора сингиб бориши билан халқ олдидаги виждон бурчимни сидқидилдан ўтаётгандай бўламан, енгил тортаман».

Ҳар қандай одам ота-онаси билан, авлод-аждоди билан фахрланади. Аммо ҳар киши шундай яшаши, шундай ишлаши керакки, унга келганда оиланинг обрўйи яна ошса ошсинки, тушиб кетмасин. Назаримда Рамз Бобожоннинг ҳаёт ва ижодига назар солинса ўша партия ишига садоқат туйғуси — оилавий анъанавий туйғу янада мустаҳкамланди, янги шаклда — бадий ижодда давом этди дейиш мумкин.

1984

АСҚАД МУХТОР¹

Бадий ижод — истеъдодли кишилар мулки. Ҳар қандай истеъдод эса такрорланмас, ҳаётга янгича қарашдир, у ижодий қизиқишларнинг серқирралиги, фикрнинг дадиллиги, ўткирлиги ва сабот билан ишлаш олишга қобилликдир. Ана шу хислатларнинг барчаси Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати Асқад Мухтор истеъдодига хос сифатлар. У ҳам журналист, публицист, ҳам шоир, ҳам таржимон, ҳам адиб, ҳам драматургдир. Шунингдек, у жамоат арбоби, ёш ижодкорлар мурабийси ҳамдир.

А. Мухтор 1920 йил 23 декабрда Фарғонада, темир-йўлчи оиласида туғилди, болалар уйида тарбияланди. Ёзувчи ўн икки ёшлигидаёқ «Ленин учқуни» газетасининг актив ўқувчиси ва ёш муҳбири бўлганлигини, журналистик касбини эгаллашни орзу қилганлигини эслайди. 1936 йили у Тошкентдаги журналистика техникумига кириб ўқиди ва айни пайтда «Ёш ленинчи» газетасида ишлади. А. Мухтор ўшандан бери то яқин йилларгача журналистика соҳасида меҳнат қилиб келди.

У кўп йиллар «Совет Ўзбекистони» газетасида ишлади, «Шарқ юлдузи» журнаliga бош муҳаррирлик қилди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг секретари бўлди, ўн бир йилдан ортиқ «Гулистон» журналининг бош редактори вазифасида ишлади. Бир-икки йил «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасини ҳам чиқарди. Хуллас, журналистика ёзувчи учун ижод дорилфунуни бўлди, уни ҳаётий проблемаларга чуқур кириб боришга, уларни аниқ партиявий мавқеда баҳолай олишга, долзарб мавзуларга ҳозиржавоб бўлишга ўргатди.

У «академик университет»ни ҳам ўтади — 1938 йили УзДУ — ҳозирги Самарқанд Давлат университетининг филология факультетига ўқишга кирди, аммо ўқишни

¹ Мақола Нодира Қажумова билан бирга ёзилган.

Тошкент САГУда яқунлади. Чунки Улуғ Ватан уруши туфайли бу ҳар иккала олий ўқув юрти бирлаштирилган эди.

1938 йили республика газетасида ўн саккиз ёшли студент — Асқад Мухторнинг илк шеъри босилиб чиқди. Шундан сўнг изланишлар, фикрлашлар, ижодий синов йиллари бошланди.

У қирқ беш йиллик ижоди даврида минглаб шеърий сатрлар битдики, булар шоирни китобхонлар эътирофи ва меҳр-муҳаббатига сазовор этган ўнларча тўпламларни ташкил қилади. «Меҳнатга шон-шараф», «Раҳмат, меҳрибоним», «Сизга айтар сўзим», «Истиқбол», «Шеърлар», «99 миниатюра», «Қуёш беланчаги» ва бошқа шеърий тўпламлари ана шулар жумласидандир.

А. Мухтор ҳали вояга етмаган поэтик товуши билан ўз авлодининг орзулари ва интилишлари ҳақида, халқнинг уруш йилларидаги жасорати, республиканинг урушдан кейинги янги қурилишлари, инсон характерининг товланиши тўғрисида ҳикоя қилар эди.

Йиллар ўтиши билан шоир лирикаси янги-янги фикр ва ғоялар, поэтик кашфиётлар билан тобора бойиб борди. Шоир анъанавий шаклларга таянибгина қолмай, балки янги ифода воситаларини ҳам яратди. Булар, хусусан, китобхонлар муҳаббатини қозонган, теран мазмунли фалсафий поэтик миниатюралардир. Уларда анъанавий мавзулар кутилмаганда янги қирралари билан намён бўлади.

А. Мухтор лирикаси юксак гражданлик ҳис-туйғуларига йўғрилгандир. У илғор замондошлари билан барабар қадам ташлашга, замонавий ҳаёт проблемаларини кенг кўламда қамраб олишга интилади. Меҳнат, бунёдкорлик, интернационализм, халқлар дўстлиги, тинчлик учун кураш, инсоннинг келажак учун масъулияти — шоир шеърларининг бош мавзуларидир.

«Пўлат қуювчи», «Қатта йўлда» деган илк поэмаларида у воқеликни кенгроқ қамраб олишга интилди, янги воситалар, жанрнинг янги имкониятларини излади. Бу поэмаларда совет кишиларининг бунёдкорона меҳнатлари акс эттирилган, ана шу жараёнда бунёдкор инсоннинг маънавий дунёси шаклланиб бориши поэтик тарзда ишончли кўрсатиб берилган.

А. Мухторнинг ёрқин истеъдоди кичик проза жанрида ҳам кўринади. Уларнинг кўпчилиги ғоят хилма-хил мавзулардаги публицистик мақолалар, дунё мамлакатлари ҳақидаги-йўл очерклари, кишилар онгидаги эскилик

сарқитларини фош қиладиган ҳажвий ҳикоялар ташкил этади. Унинг бир қанча очерк ва ҳикояларида ишчиларнинг, колхоз қишлоғи кишиларининг, шаҳар ва қишлоқ зиёлиларининг эса қоларли образлари яратиб берилган.

Шуни айтиш керакки, у бутун ижодида меҳнаткаш инсон мавзусига ҳамиша зўр эътибор билан қаради. Ўзбек металлургияларига бағишланган «Дарёлар туташган жойда» номли машҳур қиссасини олайлик. Бу қиссадан олдин ёзувчи Бекобод металлургия заводининг илғорлари ҳақида бир неча очерк, ишчилар сийфи ҳақида бир неча очерк, ишчилар синфи ҳақида бир талай шеърлар ҳамда «Пўлат қуювчи» поэмасини ёзган эди. Қиссада заводдаги катта интернационал коллектив ҳаёти, меҳнати, ишчиларнинг илғор тажрибасини фан ютуқлари билан бирга қўша олиш учун кураш ёрқин тасвирлаб берилган.

«Туғилиш» романининг бош қаҳрамони Бўриев ўз ишига содиқ, меҳнатни жон-дилдан севадиган илғор ишчи. Ёзувчи унда республиканинг муҳим қурилишида янги, йирик саноат марказигина эмас, балки совет кишиларининг янги авлоди ҳам туғилаётганлигини кўрсатиб беради. Бўриев ҳамкасбларининг онгига улар ўзлари бажараётган ишнинг юксак маъносини етқазиб, кишиларни руҳлантира билади, ҳар бир одам қалбидаги пинҳон ижодкорлик учқўнини алангалата олади, ўзи намуна кўрсатиб, қурилиш — ҳар бир одамнинг шахсий иши эканлигига ишонч уйғота билади.

Ёзувчи ижодида тарихий-инқилобий мавзу муҳим ўрин тутаетди. Бу мавзу унинг илк асарларидан бири — Қорақалпоғистонда Совет ҳокимиятининг қарор топишига бағишланган «Қорақалпоқ қиссаси»да ўз ифодасини топган эди.

А. Мухтор «Қорақалпоқ қиссаси»да инқилоб арафасидаги курашлардан сўз очаетди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси фақат ижтимоий тенгсизликка эмас, балки ҳаётдаги барча адолатсизликларга, шу жумладан турли хил уруғлар орасидаги конфликтларга ҳам чек қўйганлигини кўрсатувчи, Совет ҳокимияти йилларида кичик миллатлар, жумладан, қорақалпоқ халқи нақадар юксак парвоз этганини ҳаққоний ифодаловчи бу асар, шубҳасиз авторнинг ҳам, адабиётимизнинг ҳам катта муваффақиятидир. «Бухоронинг жинкўчалари»да эса Улуғ Октябрь инқилоби арафасидаги воқеаларни тасвирлайди, таниқли революция арбоби Файзулла Хўжа-

евнинг мураккаб руҳий кечинмалар ва курашларга бой ўсмирлик йиллари ҳақида, уни инқилоб сари бошлаган эски турмуш зиддиятлари тўғрисида ҳикоя қилади.

«Опа-сингиллар» романида 20-йиллар ҳаётини, хотин-қизлар озодлиги масаласини биринчи планга қўйган ҳолда тасвирлайди. Ёзувчи ўша даврда ички душманларга қарши олиб борилган курашнинг қурбонлари ва маҳаллий халқларга улуғ рус халқи вакилларининг оғаларча ёрдами кабиларни ҳаққоний ҳикоя қилади.

«Опа-сингиллар» романидаги қаҳрамонлар — Онахон ва Жўраҳонларнинг ҳам революция сари босиб ўтган йўли осон бўлмаган. Ана шу йўлда Жўраҳон хотин-қизларни маданиятсизлик, қолюқлик ва маънавий асоратдан қутқариш учун курашда революцияни ҳимоя қила туриб фожиали ҳалок бўлади. Ёзувчи Октябрнинг буюк ғоялари ўзбек хотин-қизларини бахт-саодат, тенглик, маънавий эркинлик учун курашга руҳлантирганлигини чинакам маҳорат билан кўрсата олган. Ҳозирги замон мавзуи Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», «Чинор» романлари ва «Бўронларда бордек ҳаловат...» қиссасида ёрқин ифодаланган.

«Бўронларда бордек ҳаловат...» қиссасининг қаҳрамони Заргаров ҳамиша ғолибликка интиладиган авлод вакилидир. Дарҳақиқат, у ўзар саҳрони бўйсундиради. Саҳро унинг метиндек иродаси олдида мағлуб бўлади. У мураккаб ишлаб чиқариш тўқнашувларида ҳам, оилавий можароларда ҳам қийин аҳволда қолиб, эсанкирмайди, ўзини йўқотиб қўймайди. Аммо ғалаба осонликча қўлга кирмайди. Заргаровнинг бахти — қийинчилик билан эришилган бахтдир.

Заргаров характерида юксак гражданлик ҳис-туйғуси ва кучли шахс хислатлари бир-бири билан узвий боғланиб кетган. Ёзувчининг ютуғи шундаки, у ўз қаҳрамонида гражданлик ўз-ўзини англаш қудрати эканлигини ёрқин ифода этиб бера олган. Узининг гражданлик қудратини англаш, асло шахсий хислатларнинг намоён бўлишига халақ бермайди, аксинча, баркамол, ҳар томонлама уйғун шахсни шакллантиришга кўмаклашади.

«Чинор» мушоҳада билан ёзилган кўп қиррали мураккаб асардир. Асардаги Очил бува оиласининг тимсолида ўзбек халқининг тарихи ифодаланган. Бунини адиб баҳайбат чинорга қиёс қилади. Чинор эса халқимизда мангулик рамзидир. Очил бува тимсолида ўзбек халқига хос бўлган энг яхши фазилатлар мужассамлашган. Унинг ёшлик йиллари Совет ҳокимиятини мустаҳкам-

лаш учун курашга бағишланган. Очил буванинг фарзандлари бутун республикага тарқалган, улар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида иштирок этадилар. Бу авлод ўзбек ҳалқининг йиғма портретидир. Ҳар бир янги авлод тасвирида ҳалқимиз истеъдоди ва маънавий бойлигининг янги қирралари очила боради.

Роман деярли бир асрлик тарихни ўз ичига олади. Уни ўқигандан кейин кишида шундай таассурот қолади: асарда олис йиллар воқеалари тасвири хирароқ, ёйиқ ва мавҳумроқ, яқин йиллар воқеалари эса ёрқин, контрастли ва конкрет чиққан. Сезилиб турибдики, ёзувчи замонавий материални яхши билади ва таҳлил қилади, илҳом билан қалам тебратади.

«Чинор» романида Асқад Мухтор ижодига хос бўлган бир ижодий усул яққол кўзга ташланади. Муаллиф асарда қўйилган масалалар моҳияти китобхонга тўла ва равшан бўлиши учун қаҳрамонларини фавқулодда воқеалар марказига ташлайди, улар ҳаётининг энг муҳим, бурилиш даврларини тасвир учун танлаб олади.

«Чинор» романи фалсафий теран, эмоцияга тўлиқ, бадий ва мазмунан ҳалқчил асардир.

Романдаги қудратли дарахт образи — мангулик, ҳалқ куч-қудрати тимсолидир. Чинор ер қаърига чуқур илдиз отади ва ўзининг қудратли гавдаси ҳамда шохлари билан нурга, қуёшга талпинади.

Асар марказида ҳалқнинг энг яхши фазилатларини — унинг тарихий тажрибаси ва тақдирини, донишмандлиги ва юксак инсонийлигини ўзида мужассамлаган қарийб юз ёшлик Очил бува образи туради. Асардаги бошқа қаҳрамонларнинг тақдирлари эса шахснинг давр билан, ҳалқ тақдири билан турли-туман ижтимоий-руҳий алоқалари жараёнида тадқиқ қилинади.

Ориф образи — ёзувчининг муваффақиятидир. Ана шу кўламли, ижтимоий йўналишдаги характерда шахснинг интеллекти ва эмоционал бойлиги, билимдонлиги ҳамда зиёлилиги ўзаро узвий боғланиб кетган. Романинг чуқур маънавий мазмуни, ёзувчининг тасвирланаётган воқеаларга фаол муносабати баённинг романтик руҳини белгилаб берган. Асар кўтаринки поэтик руҳда ва таъсирчан тилда ёзилган.

«Жар ёқасидаги чақмоқ» сарлавҳали тарихий қиссасининг ҳам тарбиявий аҳамияти катта.

А. Мухтор драматург сифатида ҳам машҳур. Унинг «Мардлик чўққиси», «Самандар», «Сахро тор» пьесалари навқирон авлодни жасорат жозибасини, буюк аъ-

моллар қудратини тушунишга ўргатади, коммунизмнинг бўлажак бунёдкорларини тарбиялашга ёрдам беради.

Шу ўринда А. Мухтор истеъдодининг яна бир қирраси — унинг ажойиб болалар шойри ва ёзувчиси эканлиги тўғрисида ҳам гапириб ўтиш лозим. Унинг «Чин юракдан», «Ҳаётга чақириқ» номли шеърлар ва ҳикоялар тўплами, шунингдек, «Дунё болалари» туркумидаги ҳикоялари ёш авлод томонидан севиб ўқилмоқда.

У истеъдодли таржимон ҳамдир. У ўзбек китобхоналарини жаҳон прогрессив ва рус адабиёти асарлари билан кенгроқ таништириш учун кўп меҳнат қилади. Софокл, Р. Тагор, Ф. Шиллер, А. Пушкин, М. Лермонтов, В. Маяковский, М. Горький, Т. Шевченко, А. Блок, С. Корнейчук, К. Симонов, В. Василевская, П. Павленко, М. Карим ва бошқа машҳур адибларнинг поэтик ва драматик асарларини ўзбек китобхоналари А. Мухтор таржимасида ўқимоқдалар.

Айни пайтда, ёзувчининг кўплаб асарлари Ватанимиз халқлари ва чет мамлакатлар халқлари тилларига таржима қилинган.

Унинг кўп йиллик самарали ижоди ўткир истеъдодининг муҳим белгисидир. Адиб «Ўзим ва шеър ҳақида» деган мақоласида: «Ҳар китобни энг муҳими, энг сеvimлиси, энг сеҳрлиси шу бўлади, деб ёза бошлайман. Лекин китоб тугаганда маълум бўладики, бу эмас. У ҳамон олдинда. Унинг умиди дилни аланга олдиради» деб ёзган эди. Бу талабчан сўзлар шундан далолат берадики, китобхоналар ўзларининг сеvimли адибидан зўр илҳом билан ёзилган янги асарлар кутишга ҳақлидирлар.

1983

Совет адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, у кўп миллатлидир. Бугунги совет адабиёти етмиш саккиз тилда яратилади. Қатрада қуёш акс-этганидек, ижоднинг мазкур хусусиятини Ўзбекистон адабиёти мисолида ҳам кўриш мумкин. Бугунги адабиётимиз ўзбек, рус, қорақалпоқ, татар, тожик, уйғур каби тилларда бунёд этилмоқда. Ягона ижтимоий ва эстетик идеал, ягона ижодий метод ҳаммамизни бирлаштиради.

Таниқли рус адибларидан бири Александр Удаловнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақида ўйлаганимда, совет адабиётининг интернационал характери кўз олдимда ёрқин гавдаланади. Интернационализм унинг асарлари мавзусида ҳам, қаҳрамонлари фаолиятида ҳам, ижодининг лейтмотивида ҳам яққол намоён бўлади.

Александр Андреевич Удалов 1914 йилда Симбирск (ҳозирги Ульяновск) шаҳарида дунёга келди. Аммо жуда ёшлигидаёқ Тошкентга келиб қолган бу дўстимизнинг бутун ҳаёти ва ижоди Ўзбекистон билан боғлиқ. У шу ерда ўқиди, шоли тозалаш заводида ишчи бўлиб меҳнат фаолиятини бошлади. Шу муҳитда адиб бўлиб шаклланди. Унинг ижодий характеристикаси бой. Ҳаётимизнинг турли соҳалари унинг илк ҳикояларига мавзу берган. «Мардлик» сарлавҳаси билан «Литературний Ўзбекистан» журналида эълон қилинган биринчи ҳикояси босмачиларга қарши курашда жасорат кўрсатган мардларни улуғлар эди.

1938 йилда унинг дастлабки — ҳикоялар тўплами нашр этилди. Бу китобини ёш адиб машҳур совет ёзувчиси Михаил Шолоховга юборган эди. Устоз унга ёзган мактубида бадий маҳоратни мукаммаллаштириш борасида кўп фойдали маслаҳатлар берган. Бу фикрлар А. Удалов учун унга оқ йўл тилаган фотиҳадек бўлди.

1940 йилда ёзилган «Марина» қиссаси коллектив-

лаштириш давридаги қишлоқдаги синфий курашдан ҳикоя қилади.

Уруш йилларида у, барча тенгқурлари қатори қўлига қурул олди, айна вақтда қаламини ҳам ташламади. Уруш мавзусини у солдат назари билан ёритди. Уша оловли йилларда А. Удалов дивизия газетасида ишлади. Фронт матбуоти саҳифаларида унинг кўплаб очерк ва ҳикоялари босилган, уларда совет жангчиларининг баҳодирликлари улуғланган.

Урушдан сўнгги даврда ёзувчининг «Чин қалбдан», «Яккама-якка», «Ёз кунларидан бирида», «Биринчи қор» повестлари ёзилди ва 1959 йилда улар Москвада «Мовий тоғ этакларида» номи билан нашр этилди.

Ҳар бир адибнинг ўзига хос, фикрига мос мавзулари бўлади. А. Удалов рус ва ўзбек халқларининг асрий, самимий дўстлигини ўзининг ярим асрлик ижодига бош мавзу қилиб танлаган ҳамда уни турли жанрларда чуқур, ҳар томонлама ёритган. Шу интернационализм ғояси унинг романлари орқали ҳам қизил ип бўлиб ўтади.

Сўнгги йилларда у мазкур дўстликнинг тарихий идеалларини очишга интилиб, тетралогия ёзишга аҳд қилди. «Сабр косаси» ва «Муҳаббат барҳаёт»дан иборат икки романда рус ва ўзбек халқларининг чоризм зулмига қарши биргаликда олиб борган кураши реалистик бадиий лавҳаларда чуқур акс эттирилган. Республикамизда ҳам, бутуниттифоқ миқёсида ҳам ёзувчининг «Сабр косаси» (1963) номли йирик эпик полотноси юксак баҳо олди. Тарихчининг соғлом ақлли санъаткорнинг истеъдоди ва эҳтироми билан омихта бўлиб бу асар ҳам мазмундор, ҳам жозибали бўлиб чиққан. «Севги яшайверади» (1973) номи билан нашр этилган романининг иккинчи китобида муаллиф ижодининг янги чўққиларига кўтарилди. Биз бу ўринда адибнинг халқ ҳаётига оид манзараларни маҳорат билан чизиб, кишилар қалбини моҳирона тадқиқ қилгани ва гўзал тасвирини кўзда тутамиз.

«Ватан фарзанди» (1982) ана ўша тетралогиянинг учинчи қисмидир. Энди асар воқеалари 20-йилларнинг иккинчи ярмида давом этади. Бу асарда пайдо бўлаган янги қаҳрамон Еттисойлик Арслон Кўчиев деган йигит.

Қаҳрамоннинг тақдири оддий эмас. Унинг отаси қулоқлар ва муллаларнинг заҳарли таъсирига берилиб илк тракторга қарши чиқади ва уни тўхтатаман деб

ўзини унинг остига ташлайди. Бу ҳодиса ҳақиқий фожиа билан тамом бўлади.

Отасининг аламини мулладан ололмай армонда қолган йигитча қишлоқдан қочиб кетади. У тракторчи бўлишга қатъий қарор қилади.

Еш Арслон кекса рус революционери Андрей Никифорович Муромцев оиласида паноҳ топади, унинг ўғли Сергей билан туғишган оғадек қадрдон бўлиб қолади.

Романда ўша давр ҳаёти кенг кўламда ва ҳаққоний тасвирланган. Курашларга бой давр эди. Кураш эса қурбонсиз бўлмасди. Ҳақиқатпарвар Андрей Никифорович нэпманлар Рассахин ва Шчёткинларнинг ҳийланайранглари ни фош қилиш борасида қурбон бўлади.

Романда Арслоннинг кейинги ҳаёти ҳақида гап кетганда, унинг Ватан урушида қатнашган, белорус ўрмонларида партизанлик қилгани айтиб ўтилади.

Тетралогиянинг давомини адиб ижодининг мухлислари муштоқлик билан кутмоқдалар.

Ўзбекистонда ижод қилувчи қардош адибларнинг яна бир савобли иши бор. Улар ўз тилларига ўзбек адабиётининг намуналарини таржима қилиб, ижодимиз тарғиботига катта ҳисса қўшадилар. Бу борада А. Удаловнинг хизматлари катта таҳсинга сазовор. Унинг бу борадаги кейинги ишларидан бири Юрий Қарасев ҳамкорликда Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романини рус тилига таржима этгани бўлди.

А. Удалов ёзувчилар союзимизнинг фаол аъзоларидан бири. У узоқ вақтлардан бери «Звезда Востока» журнаliga муҳаррирлик қилиб келмоқда, кўп йиллар Ўзбекистон ССР Ёзувчилар сюзининг секретари бўлиб ишлади.

Унинг шахсий фазилатлари, камтар раҳбар, адолатли инсон, ёшларга ғамхўрлиги ижоди орқали келган обрўйига обрў қўшди. «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» (1979), Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати (1983) Александр Андреевич Удалов дўстликни куйлаган дўстим бўлиб, туб мағзи интернационализм ғоялари билан суғорилган унинг энг яхши асарлари халқнинг маънавий мулкига айлангандир.

1984

ТУРОБ ТУЛА

Дунёда шеър ёзадиганлар кўпу лекин шоирлар оз дейишади. Бу фикрда муайян ҳақиқат бор. Ҳамма гап шеър деб нимани, шоир деб кимни тушунишга боғлиқ. Агар қофия жуфтлаб, ритмли сатрлар тиза билган ҳаммани шоир саналаверса, поэзиянинг қадри хазон баргга тенг бўларди. Яхшини ёмондан, қийинни осондан, ҳақиқийни сохтадан фарқ қила билиш учун тўғри мезон керак. Назаримда шеърятда шундай мезон — чинакам шоир.

Чинакам шоир деганда қалбининг қаъридан чиққан туйғулар бутун халқ фикрига айланадиган, мисраларидан одамлар ўз юрагининг дардларини топа оладиган, топганда ҳам ўзи айта олмаётган, тилини учида турган гаплар гўзал образларда аниқ ва мукаммал баён қилинган шеърлар ярата билган одамни тушунаман. Бунақа шоир умр бўйи шеър дарди билан нафас олади, қофия топса қувонади, вазн тополмай қайғуради. Ўзининг бутун ҳиссиётини, эътиқод ва тафаккурининг покиза нурларини истеъдод ва меҳнати билан йўғриб шеърга тўкади. Ижодкор дўстимиз Туроб Тўла ана шундай лутфи лазиз шоирлардан бири.

У шеър ёзиш машаққатини ҳам, роҳатини ҳам яхши билади. Чинакам шоир қандай бўлиши кераклиги ҳақида кўп ўйлайди. Ҳатто 50-йилларда, худди эсдан чиқмасин деб кундалик дафтарига ёзиб қўйгандек, ўзининг эстетик идеалини шеърда баён қилиб қўйган.

Шеър ёзганинда, мисраларинг сенинг
Амудай мавж урса, жўш урса, тошса,
Марғилон ипаги сингари товланиб,
Ҳалима авжидай боғлардан ошса!
Тебратиб-тебратиб янграса гўё —
Танбурдай торингу рубоб каби соз,
Ўқувчи қалбингни шундай кўриб турса.
Қуш каби қилмоқчи бўлганинг парвоз.

Ҳа, шундай

Истардим: шеърим қалбларни
Булбуллар синғари этолса мафтун.
Хаёлини олиб, меҳрини чулғаб
Завққа тўлдиролса борлиқни бутун.

Т. Тўланинг сал кам ярим асрлик ижод ҳосилига бир яқун ясамоқчи бўлсак, шунини қайд қилиш керакки, у ўзининг латиф қўшиқлари билан ҳалқ юрагига кира билди. Устоз Зулфия буни «ижодкор ҳавас қиладиган сийрак ва гўзал толе» деб атаган эди.

Эмоциядан далилларга ўтайлик. Ҳозир мен бир неча мисра шеърларини ёдингизга соламан. Эътибор қилинг. Уларни ўқишингиз билан қулоғингизда куйи ҳам, ижроси ҳам янграмайдими? Агар шундай бўлса, демак шоирнинг мисралари қалбимиз қаърида ўрнашиб қолган бўлиб чиқади.

Чаман эмиш, гул эмиш,
Булбуллар ошиёни,
Коммунистлар гуллатмиш
Бу озод Осиёни...

Эй, субҳи сабоҳ еллари, тўхтаг, менга навбат,
Тингланг мени Поп ерлари, тўхтаг, менга навбат...

Кўчалар,
Кўчалар,
Ойдин кўчалар,
Бунча ҳам гўзалсиз қайдин, кўчалар?..
Баҳор келса гул бўлади бу тоғлар,
Булбуллардан эгилади бутоқлар,
Баҳор бўйи адирларни тутганда
Жаннатда ҳам топилмайди бу чоқлар...

Ермисан, хаёлмисан,
Соҳиби жамолмисан?
Кўнглимни ёриб чиққан
Нозик нав ниҳолмисан...

Попнинг попуқ қизларига яли-яли,
Ширмоёнининг юзларига яли-яли...

Т. Тўла қўшиқлари машҳурлиги билан фольклор асарларига ўхшаб кетади. Тўғрироғи, шоирнинг шахсий туйғуси ҳалқ фикрига айланиб қолган. Буларнинг барчаси ижоднинг халқчиллигидан нишонадир. Шоирнинг халқ томонидан эъзози ҳам шу ҳол билан изоҳланади.

Аммо эъзозга етишгунча шоир жуда катта ҳаёт мактабини, ижод дорилфунуни ўтиши керак. Т. Тўла ҳам шундай қилган.

Туроб Тўла 1918 йилда Турбатда, унинг таърифича, «Қорабов тоғларининг этагида, бир томони боғ, бир томони кўк янтоғ, бир томони гуллолага бой, бир томони кўкўпар сой, чор атрофи фақат уфқдангина иборат, ёнғоқдайгина қишлоқда» туғилди. Болалар уйида тарбияланди. Кейинчалик Лохутий номидаги Тошкент театр техникумида ва Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида таҳсил кўрди. «Ёш ленинчи», «Совет Ўзбекистони» газеталарида, радиода, Ўзбекистон ССР Давлат нашриётида, «Ўзбекфильм» киностудиясида ғайрат билан меҳнат қилди. Кейинги йилларда Ўзбекистон киноматрографчилар союзининг секретари, Ўзбекистон ССР Маданият Министрлиги Санъат бошқармасининг бошлиғи лавозимларида ишлади. Ҳозир Ҳамза номидаги Давлат академик драма театрининг директори.

Унинг дастлабки «Олқишлар» сарлавҳали шеъри «Ленин учқуни» газетасида босилганда, у 16 ёшда эди. Қалдирғоч шеърдан кейин «Лагерни севиб», «Ёшлик ва орзу», «Чегарада», «Руставели», «Папанинга» кабилар бунёдга келди ва биринчи «Шеърлар» (1939) тўпламидан жой олди. Бу тўплам ёш шоир учун бадий маҳоратининг ошириш борасида катта синов бўлди. Муҳокама ва мулоҳазалар ёш ижодкорни Алишер Навоий, Лутфий, Бобур, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, И. Крилов, Я. Колас, С. Вурғунлар ижодини ўрганишга даъват этди. Шундан кейин Т. Тўла «Бахт тонготари», «Табассум», «Муборакбод», «Оромижон», «Қанотлан қўшиқларим», «Доира», «Гулёр», «Сайланган асарлар» каби тўпламлари ҳамда қатор дostonлари билан адабиётимизни бойитиб борди.

Бугунги кунда ижод хирмонида унинг йигирмадан ортиқ шеърий китоби, юзлаб қўшиқлари, ўнлаб дostonлари, сахна нуруни кўрган драмалари, экрандан ярқираган фильм сценарийлари бор.

Т. Тўла — лирик шоир. Унинг шеърляти ҳиссиётга бой. Замонамиз ва замондошларимизнинг барча туйғулари унинг қалбидан ўтади, шеърига терилади, куйга тушиб қўшиққа айланади. Шу маънода унинг ижоди давримизнинг поэтик солномаси деб баҳоланиши мумкин.

У илк шеърлятида бахтиёр совет ҳаётини тараннум қилди. Ватан уруши йилларида ҳам шоир, ҳам нотик бўлиб жангчиларимизни ғалабага, фронт орқасидаги

қахрамонларни эса шарафли меҳнатга ундади. Ўзининг энг жўшқин мисраларини ғалабамиз мадҳиясига бағишлади. Урушдан сўнгги давр ижоди эса ғоят ранг-баранг. Ана шу мазмундор ижоднинг бош хусусиятларидан бири ҳаётдаги ҳар бир янги ҳодисага, йирик ҳодисага қалб акс садоси борлиги билан изоҳланади. Бу ҳол эса ижодда партиявийликнинг ёрқин мисолидир. Шоирнинг «Офтоб найзада», «Лирика» каби китоблари фикримизнинг далили бўла олади.

Ҳар бир санъаткорнинг севимли мавзун бўлганидек, ҳар бир шоирнинг ҳам ўз қалбига, эстетик дунёсига, истеъдодининг йўналишига мойил куйлари бўлади. Ватанга чексиз муҳаббат туйғулари унинг сал кам ярим асрлик ижоди давомида ана шундай доимий мавзу бўлиб қолди. Шоир ўлкамизнинг гўзал боғ-бўстонларини, оқ олтин кони — пахтазорларини, зилол сувларию беғубор осмонини, кенг дашт саҳроси-ю, осмонўпар тоғларини зўр маҳорат билан куйлади.

Ниҳолсан, чамансан, гулсан,
Менинг наздимда ҳаттоки
Сенга деб парвариш топган
Гули раънодан ортиқсан,
Менинг наздимда олам
Бўлмагай сенсиз бу оламда,
Ватансан, соҳиби кўнглимдаги
дунёдан ортиқсан.

Шоирнинг бир даста шеърлари халқаро мавзуга бағишланган. «Ит ҳуради, карвон ўтади», «Макдональдга жавоб», «Мазлум шарқлик дўстимга», «Имзо чекдим» сингари шеърларида тинчликка таҳдид солувчилар қаттиқ қораланади. У ўз ижодида совет халқини улкан бир оила бўлиб, уларнинг аҳил, тотув, бир-бирига ҳурмат, иззатда яшашини жонли мисраларда ифодалайди. Дўстлик, ҳамжиҳатлик, биродарлик ва бирдамликни улуғловчи «Таъзим», «Хок», «Волоколамск тош йўли», «Минг орол қўшиғи», «Йигирма олти», «Наҳра» сингари шеърларида бу фикр таъсирли образларда ифодаланади.

Умуман, публицистика Т. Тўланинг севимли жанри. Гоҳ жарангдор қофияларда, гоҳ жангвор нутқларда умуминсоний масалаларни ўртага ташлайди, уни эҳтирос билан муҳокама қилади. Буларнинг барчасида коммунист адиб халқимиз, партиямизнинг позициясини изоҳлайди, қувватлайди, тарғиб қилади. Унинг «Замон ҳукми», «Хат», «Трамвайда топилган дафтар», «Бугун

кун тартибида коммунизм» каби асарлари, турк революционер ва шоири Нозим Ҳикмат ҳақидаги достони, фольклор шаклида ёзилган янги «Суюк Момо» эпоси кабилар ҳам шоир эҳтиросининг кучидан, бадий изланишларининг хилма-хиллигидан нишонандир. Халқлар дўстлиги, интернационализм туйғуси бу асарлар лейтмотивини ташкил этади.

Т. Тўла ижодида бағишлов шеърлар ҳам катта ўрин тутлади. Унинг «Инсон фазилати» шеъри машҳур механизатор Мелиқўзи Умрзоқовга, «Бойчечак» шеъри рақс юлдузи Мукаррамахонимга, «Лазги» шеъри раққоса Робияхонга, «Ходи ака тўйи экан, борайлик» қасидаси фольклоршунос олим Ходи Зарифга бағишланган. Шунинг алоҳида таъкидлашни истардикки, шоирнинг бир талай шеърларида жонажон республикамиз пойтахти Тошкент таровати мадҳ этилган. «Тошкент таронаси», «Тошкент», «Тошкент ўйлари», «Тўй хат», «Тошкент жамоли», «Тошкент наҳори», «Ленин сўзлар эмиш бугун Тошкентда», «Тошкент таровати» шеърлари ва «Чақар» балладасида шаҳар жамолини тасвирлаш билан бирга 1966 йилдаги Тошкент зилзиласи, унинг қайта қурилиши, янги пойтахт салобати улуғланади.

Аммо шоир шеъриятининг қаҳрамони ёлғиз тошкентлик эмас. Йўқ, унда Оҳангарон ва Газли ишчиларининг меҳнати, Наманган ва Фарғона пахтакорларининг мадҳи, Бухоронинг таърифи, Самарқанднинг тавсифи, қисқаси, «Ватан шаҳнози» марказий ўрин эгаллайди. Унинг қўшиқлари ижтимоий лириканинг ижобий мисолидир. Бу ўринда «Ленин шарофоти», «Ўзбекистонда» каби кўплаб асарларини кўзда тутаман.

Бахтимиз қомуси — янги Конституция қабул қилиниши муносабати билан СССР Давлат гимни янги таҳрирда тасдиқланди. Ўзбекистон ССРнинг давлат гимнини эса Т. Тўла тўлдирди ва эндиликда Темур Фаттоҳ билан биргаликда у республикамиз давлат гимнининг муаллифидир. Бу энг катта ижодий бахт ва боқий ижод белгиси.

Бугунги ўзбек қўшиқчи шоирларининг етакчи вакили Т. Тўла бўлади. Унинг лирикаси табиатан мусиқий, куйланишга мойил.

Машҳур совет шоири Степан Шчипачев қўшиқни энг нозик инсоний ҳис-севгига ўхшатиб, уни ёзиш осон эмас эканлигини таъкидлаган эди. Ана шунинг кўзда тутиб, Т. Тўланинг қўшиқчилигимиз ривожидида катта хизмат қилганини қайта-қайта таъкидлаш керак. У ўз қўшиқлари-

да ижтимоий-сиёсий, ишқий ва қувноқ кайфиятларини куйлади. Шоирнинг «Иўлларим», «Олтин сандиқ», «Тошкент наҳори», «Уч дугона», «Эй гул», «Горимнинг сири», «Навниҳол», «Ширмоной», «Газли кўҳликлари», «Мафтунингман», «Мажнунтол», «Булбул», «Сарвиноз», «Хаёлим сенда», «Гулёр», «Муҳаббат мадҳи», «Гулбоққа», «Сен бўлмасанг», «Сабо», «Санам, ҳеч борми инсофинг», «Бўламан дейди», «Ортиқсан», «Дилором», «Келинг, ёр», «Маҳбубга», «Табассум», «Куйлатиб қўйдинг мени», «Момо» қўшиқларини эслайлик. Улардан бири эшитувчини хаёл гирдобига тортса, иккинчиси орзу сари етаклайди, яна бири эса, рақс сари ундайди, уларда киши дарди, севинчи, муҳаббати ғоят лазиз ифодаланadi.

Ана шундай куйга мафтулик ва унинг сиридан воқифлик Михаил Мелкумов билан ҳамкорликда яратилган «Шашмақом» телефильмининг катта муваффақиятига ҳам сабаб бўлди.

«Яхши қўшиққа тўйиб бўлмайди. Қанча бўлса шунча оз!— деган эди Т. Тўла мақолаларидан бирида.— Шоирларимиз ёзишдан, бастакорларимиз басталашдан толмайдилар, ижрочиларимиз ижро этиш билан, томошабинларимиз тинглаш билан — хурсандлар. Масала бундамас бугун. Масала яхши қўшиқ қанча кўп бўлса, шунча озлигида.

Қўшиқ бир тиниқ дарё: У ҳамиша оқиб туриши керак. Лиммо-лим оқиши керак. Унинг ватани бор. Ватанини шарафлаши лозим, халқи бор, халқини куйлаши керак, партияси бор, партиясига хизмат қилиши керак, у уларнинг дастёри, камарбастаси!»

Ана шу эътиқод шоир ижодининг компаси. Бугун унинг ижодини баҳолаётиб, Т. Тўла сўзи билан иши бир шоир; чақириқларига ўзи амал қиладиган, амалиётидан хулоса сифатида чақириқлари келиб чиқадиган ижодкорлардан бири эканлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Т. Тўла яхшигина драматург ва кинодраматург ҳамдир. Унинг меҳнат ва изланишлари туфайли яратилган «Қизбулоқ» фожеаси, «Қари қиз», «Момо ер» (Чингиз Айтматов асари бўйича) музыкали драмалари, «Зулматдан зиё» операси ва «Самарқанд фожеаси» балетининг либреттоси, «Фурқат», «Мафтунингман», «Шашмақом» кинофильмлари минглаб томошабинлар эътиборини қозонди. «Қувваи қаҳ-қаҳа» ёки «Нодирабегим» пьесаси театрларимизда муваффақият билан ўйналди.

Шоир «Қари қиз» шеърый драмасида афсона билан ҳақиқат, ҳақиқат билан кишилиқ хаёлот, вафо билан

садоқатнинг кучи ва ниҳоят кишининг орзу-умиди билан турмуш ҳақиқатларини реалистик асосда чоғиштиради. «Қизбулоқ» шеърӣй фожеаси эса буюк эътиқод ҳақида, илоҳӣй ва инсонӣй эътиқод тўғрисида, қай бирининг ҳақлиги ҳақида мусоҳаба юритади.

Т. Тўла ўзини комедия жанрида ҳам синаб кўрди. Комедия бўлганда ҳам замонавий комедия. У ижодининг дастлабки даврларидаёқ фелъетон, ҳазил-мутойибалар ҳам ёзиб кўпгина машқ қилган эди. Ана шу тажриба заминида «Мафтунингман» фильмининг сценарийси яратилди.

Т. Тўла мунаққид ҳам. Шоир бадний ижод билан шуғулланибгина қолмасдан, замондош қалам аҳллари, куй ва қўшиқ ижрочилари, илмий янгиликлар билан ҳам қизиқиб юради, уларга ўз вақтида фикр билдириб, ижоди ва адабиёт учун хулосалар чиқариб боради, ижодкорларни ўз устида тинмай ишлашга, изланишга даъват этади. Унинг «Нафосат» ва «Қамалак» тўплами ана шундай бамаъни мақолалар тўпламидан иборат. «Нафосат» тўпламидаги «Китобда йўқ қўшиқлар», «Ташна кетган шоир», «Бир дафтар қиссаси», «Темур Фаттоҳ баҳона», «Нафосат даврасидаги ўйлар» мақолалари классик шеърӣят намояндалари ҳақида баҳс, ўз асарлари билан адабиёт майдонини безаб юрган сўз санъаткорлари ҳақида мадҳ ҳамда адабиётимиз олдида турган баъзи масалалар ҳақидаги қайдларга бағишланган.

Таржима — улкан санъат ва чуқур ижодий меҳнат, таржимон эса, икки халқни бир-бирига яқинлаштирувчи ижодкор. Таржима санъатида ўзини синаб кўрмаган, бунга ўз ҳиссасини қўшмаган ижодкорни топиш амри-маҳол. Т. Тўла ҳам таржима билан шуғулланиб, В. Шекспирнинг «Қийиқ қизнинг қуйилиши», Ф. Шиллернинг «Мария Стюарт» асарларини, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. Крилов, Н. Некрасов, Я. Колас, М. Турсунзода, Р. Ҳамзатов ва бошқаларнинг шеърларини ўзбек тилига муваффақият билан таржима қилди.

Айни вақтда унинг ҳам рус тилида кўпгина китоблари босилган. Унинг номи Йгтифоқимизда машхур ва у ўзининг энг яхши асарлари билан ўзбек адабиёти ва санъатининг оламари шуҳратига катта ҳисса қўшмоқда.

Белоруссиянинг машхур шоири Пимен Панченко бир шеърини Т. Тўлага бағишлаган. Унда Бухорони, Наманганни бирга сайр қилганликларини эслайди, ўзбек элини улуғлайди, айниқса қизларини мақтайди.

Енимда товусдек этди хиромон,
Имласа — чопардим унинг измига.
Шоир Туроб эса, истеҳзо билан
Кулиб борар эди ошиқ дўстига.

(Таржима бизники — Л. К.)

Бунга ўхшаш шоирона мусоҳабалар Т. Тўла тажрибасида кўп. У қалб қўриғи халқига бағишлаган. Бу садоқат эса жавобан ҳурмат келтирди. Партия ва ҳукуматимиз шоир ижодини, меҳнатларини юксак баҳолаб Туроб Тўлага «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби», «Ўзбекистон ССР халқ шоири» деган унвон берган, орден ва медаллар билан тақдирлаган.

У халқ эъзозидек буюк бахтга муяссар шоирларимиздан бири.

Дунёда шеър ёзадиганлар кўпу ҳақиқий шоирлар оз дейдилар. Аммо оз бўлса ҳам улар бор. Мисоли лутфилазиз шоир Туроб Тўла!

1983

Устоз шоир Фафур Гулом «Ўзбекистон маданияти» газетасида босилган шеърларидан бирини Мирмуҳсинга бағишлаган эди. Чунки устознинг бу авлод ёзувчиларидан умиди катта эди. Ҳозирги адабиётимизда баракали ва мазмундор ижоди билан ҳар бири ўзига хос ва муносиб ўрин эгаллаб турган шу авлод вакиллари қаторида Мирмуҳсин ҳам бор. Барчаларининг ижоди жам бўлиб устоз Фафур Гуломнинг яхши ниятлари амалга ошганини тасдиқлаб турипти.

* * *

Мирмуҳсин Мирсаидов 1921 йил 3 майда Тошкентда меҳнаткаш оилада дунёга келди. Унинг отаси Мирҳож Мирсаид ўғли кулол усталар авлодидан бўлиб, шу хунар билан обрў топган эди. Октябрь инқилобидан сўнг эса у «Қизил кулол» артелининг ташкилотчиларидан бири бўлди.

Кулолчилик — меҳнат билан санъатнинг синтезидан иборат. Ана шу хил оилавий муҳитда тарбия топган ўғлининг ижод ҳақидаги илк таассуроти ўша йиллари шакллана бошлади. Мирмуҳсин ёшлиқда, қишнинг узоқ кечаларида, сандал атрофида отасининг ҳамкасб дўстлари билан суҳбатларини, «Жангнома», «Рустами достон», «Фарҳод ва Ширин», «Аҳмад замчи», «Искандар», «Минг бир кеча» китобларини мароқ билан тинглаганини ҳали-ҳали эслайди. Бўлажак ижоднинг муҳим бир манбаи — фольклор ўшанда белгиланган эди. Халқ оғзаки ижодига бўлган қизиқиш адибнинг бутун ижоди давомида ривож топди, такомиллашди, асарларига мавзу макони бўлди, маҳорат мактабини ўтади.

Мирмуҳсин ижодининг энг асосий манбаи — ижтимоий воқеликдир. Адиб Октябрь инқилобининг ғалабасидан сўнг туғилган бўлса ҳам, мен уни инқилоб тенгдошлари қаторига киритаман, чунки ижодий авлод уч-тўрт

Йил аввал ёки кейин туғилганидан қатъи назар, ўз фаоллиги билан тенгдош бўла олади. Эҳтимол, бу қобилиятнинг тез товланиши билан изоҳланар. Ҳар ҳолда Мирмуҳсиннинг ижодий биографияси шу фикрга асос беради.

Мирмуҳсин тенгқурлари қатори социалистик тузум яратиб берган барча афзалликлардан фойдаланиб ижодкор сифатида шаклланди. У совет мактабида мукамал таълим олди. Ўзбек классик ва совет адабиёти, шунингдек, рус ва бошқа қардош халқлар адабиётини жиддий ўрганиб, ўсди. Жамоат ишларидаги фаоллик Мирмуҳсиннинг ҳаёт йўлини белгилашда муҳим роль ўйнади. У ўн ёшида комсомол аъзоси, яна бир йилдан сўнг эса Тошкентдаги Куйбишев номи биринчи мактаб бошланғич комсомол ташкилотининг секретари эди. Худди шу йиллари унда ота ҳунар — амалий санъатга эмас, балки сўз санъати — адабиётга бўлган ҳавас баланд келди. Мирмуҳсиннинг биринчи шеъри «Овчи болалари» (1936) деб аталиб, «Еш куч» журналида босилган. Кейинроқ «Шералининг мардлиги» (1936) ҳикояси эълон қилинди. Уша даврнинг сиёсий воқеаларига комсомол шоирнинг муносабатини билдирувчи «Испан ватанпарварларига» шеъри эса «Совет адабиёти» (1936) журнали саҳифаларидан ўрин олди.

Уша кезлари мактабимизга Ойдиннинг келиши, у менинг шеърларимни тинглаб, берган маслаҳатлари, кейинчалик адиба билан бир неча учрашувим менга қувват берди, — деб ёзади Мирмуҳсин таржимаи ҳолида. — Газета, журналлар редакциясида қатнашимим катта мактаб бўлди. Бунда мен тажрибали шоирлар билан учрашдим, тенгқурларим... қаламкаш дўстларим билан ҳамкорлик бошланди, чиллаки чиллакини кўриб чумак уради, деганларидек ўртамизда қизгин мусобақа, мунозаралар бошланди».

1938 йилда Мирмуҳсин Тошкент Давлат педагогика институтига ўқишга кирди. Олий таълим билим доирасини янада кенгайтди. Айниқса, рус классик ва совет адабиёти билан яқиндан танишишга, устоз шоир ва адибларнинг ижодий тажрибаларини чуқур ўрганишга имкон берди. Натижада улкан рус адабиёти унинг ижод дорилфунуни бўлиб қолди. «Рудакий, Низомий, Алишер Навоий, Саъдий, Бобур, Достоевский, Шевченко, Бальзак, Гёте, Шиллер, Р. Тагор, Иқбол... мен буларнинг асарларини кейинроқ ўргана бошладим. Аммо ҳар бир ўзини ҳурмат қиладиган ёзувчи умрининг охиригача улардан ўрганиши керак», — дейди адиб.

Ҳақиқий санъаткор бўлиш учун замон билан, ҳаёт билан ҳамнафас бўлмоқ лозим. Ана шу ижод аксиомасини яхши тушунган Мирмуҳсин сал кам эллик йиллик ижоди давомида унга оғишмай амал қилди. Чунончи, 1939 йилда, студентлик пайтларида у Каттақўрғон сув омбори қурилишида иштирок этди, қурувчилар газетасининг фаол мухбири бўлди. 1943 йилдаги Бекобод металлургия заводи қурилишига у ҳам сафарбар эди. Бошқа ҳамкасб адиблар билан бирга «Металл учун» сарлавҳали газетанинг биринчи номерини тайёрлашда иштирок этди.

Ижтимоий фаоллик адибни ҳаёт билан чамбарчас боғлади, ҳаёт проблемаларини чуқурроқ ўрганишга, партиявий принципаллик билан ҳал қилишга, оператив равишда ижод қилишга ўргатди. Бу фаоллик у ўрта мактабда тил ва адабиёт муаллими, Ўзбекистон комсомол Марказий Комитетининг сектор мудири бўлиб ишлаганда, Тошкент радиосида адабиёт бўлимига редакторлик қилганда ҳам изчил равишда давом этди. 1948—1951 йилларда адиб Ўзбекистон Ёзувчилар союзига секретарлик қилган пайтларида эса у янада ривож топди. Бу фаоллик 1946 йилдан буён КПСС аъзоси бўлган адиб учун характерли хусусиятга айланиб қолди.

Журналистика — ижод мактабидир. Мирмуҳсин умр бўйи бу соҳадан узилган эмас. 1951—1961 йилларда ва яна 1971—1981 йилларда, жами йигирма йил у «Шарқ юлдузи» журналининг редактори, 1961—1963 йилларда «Совет Ўзбекистони» газетасида адабиёт ва санъат бўлимининг мудири, 1963—1971 йилларда «Муштум» журналининг муҳаррири. 1981 йилдан то шу кунгача «Гулистон» журналининг редактори эканлиги юқоридаги фикримизнинг бир далилидир.

Улуғ Ватан урушидан аввал бошланган Мирмуҳсиннинг бадиий ижоди сўнграқ тобланди, пишди, шуҳратдор бўлди. Уруш йилларида халқимизнинг жанглардаги қаҳрамонлиги адабиётда бош мавзу эди. Мирмуҳсиннинг «Панфиловчи» каби қатор шеърлари ўша давр ижод маҳсулидан намунадир. Унинг уруш давридаги бир қанча шеърлари мактуб жанрида ёзилган. 1943 йилда нашрдан чиққан «Вафо» тўпламидаги шеърлар ватанпарварлик туйғулари билан адабий жамоатчиликнинг эътиборини қозонди.

Мирмуҳсин ижодининг парвози Улуғ Ватан урушидан сўнги даврга тўғри келди. Бу давр ижоди ижодкорнинг асарлари ва номини мамлакат миқёсида машҳур қилди.

Мирмуҳсиннинг ижодий фаолиятида иккита асосий соҳа бор. Улардан бири шеърятдир. У узоқ йиллар давомида шоир сифатида маҳсулдор ижод қилди ва ҳали ҳам шеърятдан узоқлашгани йўқ. Унинг ижодий ҳисоботида юзлаб турли-туман мавзуда ёзилган шеърлар, «Уста Ғиёс», «Яшил қишлоқ», «Дўнан», «Қадрдонлар» каби замондошимизнинг ёрқин образини яратувчи поэмалар, «Широқ», «Набира» каби дostonлар салмоқли ўрин эгаллайди.

Мирмуҳсин шеъряти совет ўқувчиларига ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Жонажон далаларда» (1960), «Фарғона баҳори» (1951), «Шеърлар ва поэмалар», «Лирик мисралар», «Ватандошлар» (1959), «Ирмоқлар» (1961), «Қалб ва фалсафа» (1963) каби қатор тўпламларга жам бўлиб етиб борди.

Бу шеърят миқолида шоирнинг маҳорат эволюциясини яққол сезиш мумкин. Мазкур такомил риторик баъдан образли тафаккурга, оддий хабарлардан фалсафий умумлашмаларга, умумий тасвирдан ҳар детали характернинг бир қиррасини очишга хизмат қилувчи синчков реализмга томон бўлганини танқидчилик қайд қилган.

Мирмуҳсин ижоди публицистик поэзиянинг яхши намунаси сифатида адабиётимизни бойитган. Зероки, шеърларининг мавзу доираси анча кенг, лирик қаҳрамонни ҳаётдаги кўп ҳодисаларга иштирок этади, уларни идрок қилади. Шеърят қонунига биноан воқелик ҳиссиётлар орқали образларда ифода этилади. Туйғулар динамикаси унинг шеърларида яхши берилган.

Ҳар бир шеър мазмунига хос бир образ асосида қурилади. Мирмуҳсиннинг энг яхши шеърлари улўғ доҳий Ленин ва жонажон Коммунистик партия мадҳига бағишланган. Лирик шоир сифатида у Ленин образини қалб туйғулари орқали очади. Унинг мазмундор шеърларидан бири «Аппосионата» деб аталади. Жаҳон классикасининг нодир намуналаридан бири бўлган бу куй Лениннинг севимли музика асарларидан эди. Шоир шу куй орқали доҳийнинг нозик дидини таъсирли тасвирлай олган.

Мирмуҳсин ижоди адабиётимизда ғоявийлик учун курашда ибратлидир. У шеърларининг бирида ҳаётимизга ёмон кўз билан қаровчи ғоявий душманларимизни жуда тўғри таърифлаб, уларни «Қора кўзойнак»,

деб атаган эди. Мен ўша шеър қаҳрамонига ўхшаган шахсларни ҳаётда кўп марта кўрганман. Улар билан гоҳ илмий конференцияларда, гоҳ чет элда бўлганимда кўп мунозара қилганман. Ҳаёт ҳақиқатини бузиб кўрсатувчи, ҳаётимизнинг гўзаллиги ва улкан ривожини атайлаб тушунишни истамайдиган бу сурбетлар билан юзма-юз бўлганимда ёки асарларини ўқиганимда Мирмуҳсиннинг «Қора кўзойнак» шеъри эсимга тушади.

Мирмуҳсиннинг поэтик ижоди бунга ўхшаш ёдда қоладиган асарларга бой. Бу яхши асарлар шоир ғоявий позициясининг аниқлиги билан ажралиб туради. Унинг шеърларида эмоция кучли. Улардан бир қанчаси қўшиқ бўлиб, халқ оғзига тушиб кетганлиги ҳам шу ҳол билан изоҳланади.

Шеърийта тажрибаси анча ошгач, Мирмуҳсин поэма жанрига мурожаат қилади. У «Уста Ғиёс», «Дўнан» (1947), «Яшил қишлоқ», «Қадрдонлар» (1954) каби поэмалари билан адабиётимизнинг обрўсини оширди. Хусусан, ўзбек деҳқонларининг мардонавор меҳнатларини улуғловчи «Уста Ғиёс» поэмаси Иттифоқ миқёсида ҳаққоний шуҳрат топди. Халқлар дўстлигининг яхши бадий ифодаси бўлган «Невара» дostonи асар яратилган йиллардаги адабиётимизнинг жиддий ижодий ютуғидир.

Ириқ инсоний характерларни поэтик шаклда кенг ифодалаш ниятида Мирмуҳсин 1957 йилда «Зиёд ва Адиба» номли шеърий романини ёзган. Бу оғир жанрни эгаллаш борасидаги қийинчиликларни муаллиф тўла бартараф эта олмаганлиги танқидчилик томонидан ўша вақтдаёқ эътироф этилган эди. Шунга қарамай мазкур асар ўзбек адабиётида шеърий романнынг биринчи мисоли бўлиб турибди.

* * *

Мирмуҳсин ижодининг иккинчи даврида, бунда мен сўнгги чорак асрни кўзда тўтаман, насрга кўпроқ мурожаат қилди. Очерк, публицистика, ҳикоя, қисса, повестлар ёза бошлади. Натижада ҳаёт воқеалари анча кенг кўламда ва ўз ҳолатида инкишоф этила бошлади. Шунинг учун ҳам у бугун адабиётимизнинг етакчи шоирларидан биригина эмас, балки кўпгина проза асарларнинг муаллифи сифатида ҳам элга таниқли. Унинг «Жамила» (1957), «Ҳикоялар» (1959), «Қизил дурралар» (1961), «Созанда» (1963) каби кўпгина китобларига кирган насрий асарлари шу фикримизга гувоҳдир. Бу асарларнинг

мавзулар доираси кенг, қаҳрамонлари хилма-хил ва фаол, конфликтни ўткир.

Хусусан «Жамила» асари ўзбек совет адабиётида яратилган хотин-қиз ижобий қаҳрамонлар галереясини бойитганлиги, 1959 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунларида жамоатчилик томонидан эътироф этилганлиги ҳануз ёдимда. Замоनावийлик — адабиётнинг қалби. Шунинг учун ҳам бу мавзу Мирмуҳсин ижодида марказий ўрин эгаллайди. Аммо замонавийлик фақат мавзуда намоён бўлмайди. Утмишдаги воқеаларни тасвирлашда ҳам замонавийлик руҳи уларга берилган баҳсда изҳор этилади. Шу маънода Мирмуҳсин замондошимиз кўзи билан тарихга назар солади. У ўтмишдаги ҳодисалардан бугун учун зарур бўлган хулосалар келтириб чиқаради. Унинг «Оқ мармар» (1958), «Чўри» (1959), «Тунги чақмоқлар» (1964) повестлари ва шунингдек, «Широқ» достони фикримизнинг далилидир.

Мирмуҳсин, кўриб ўтганимиздек, тарихий мавзуга бот-бот мурожаат қилиб турди ва айниқса «Меъмор» романида катта ижодий муваффақиятга эришди. Маълумки, тарихий жанрнинг ўз қийинчиликлари бор. Фактларнинг ҳаққонийлигини сақлаган ҳолда, умумлаштириб давр ҳақиқати даражасига олиб чиқиш — ана шу ижодий талаблардан биридир. Қайд қилмоқ лозимки, Мирмуҳсин бу борада катта маҳорат кўрсатган.

Асарнинг бош фазилати шундан иборатки, ўтмишдан қолган осори-атиқа — хонлар ва ҳукмдорлар мулки эмас, балки халқ бойлиги, халқимизнинг ўша даврдаги меҳнати, ақли, истеъдодидан ёдгорлик экани жуда тўғри кўрсатилган.

«Меъмор» романининг марказида санъаткор уста Нажмиддин Бухорий образи туради. Унинг ғоявий ва бадиий изланишлари, ҳукмдор синф билан доимий тўқнашувлари, реакцион жоҳил кучлар билан мунаввар санъат орасидаги қарама-қаршилиқлар сюжет марказига қўйилган. Айниқса, ўша жаҳолат замонида тараққийпарвар санъаткорнинг маънавий фожиаси ёзувчи томонидан жуда ўткир, изчил ва ҳаққоний равишда мантиқли тасвирланган. Асарнинг бошқа қаҳрамонлари ҳам психологик томондан ишонарли ёритилган.

Мирмуҳсин ижодига ҳамиша талабчан бўлган танқидчилик асардаги айрим бобларнинг бир оз чўзиқлиги, тилида давр колорити камлиги ҳақида бир оз мунозара қилди-ю, аммо яқдиллик билан уни ўзбек тарихий роман-

ларининг яхшиларидан бири деб баҳолади. Бу баҳо Москвада бўлиб ўтган ўзбек тарихий романлари муҳокама-сида яна бир бор тасдиқланди.

Кўриниб турибдики, Мирмуҳсин бадий ижоднинг бошқа шаклларида муайян тажриба орттиргач, дадиллик билан роман жанрига қалам урди ва тез орада бир қанча, асосан замонавий мавзуда, йирик эпик полотнолар яратди. Унинг илк романи «Чинқиш» совет кишисининг характери шаклланиш жараёнини бадий тадқиқ қиладди, ахлоқий проблемаларни кўтаради.

Ўзбекистонда пахтакорлар меҳнатига мададкор бўлмаган, уларнинг эҳтиёжлари билан қизиқмаган ва яхшиликни, янгиликни қалам билан қувватламаган бирор адиб бўлмаса керак. Мирмуҳсин ҳам шу қонуниятдан мустасно эмас. У мазкур мавзунини турли аспектда ёритган. Чунончи «Умид» романида у пахта селекционерларининг илмий изланишлари, ҳаётининг позицияларини атрофлича ёритади. Агар ҳозир пахтазорларга ҳамма мададкор эканлигини, хусусан селекционер ҳам унинг ҳосилини оширишу меҳнатини енгиллаштириш устида тинмай ўйлашини эътиборга олинса, бу асар аввало мавзу муҳимлиги ва оригиналлиги билан ҳам таҳсинга сазовор эканлиги ойдин бўлади.

Мирмуҳсиннинг бу икки романи адабий жамоатчиликда анча баҳо уйғотади ва умуман юксак баҳо олди. Бу баҳо ижобий қаҳрамонларнинг характерида замондошимизнинг туб туйғулари бадий таъсирчан, ишонарли умумлаштирилганлиги, салбий қаҳрамонлар мисолида эса ҳаёт ва ондаги эскилик сарқитлари кескин танқид этилгани билан ҳам изоҳланади.

Ҳар иккала китоб ёзувчига ўқувчилардан юзлаб хатлар келтиргани ҳам муаллиф айтмоқчи бўлган гаплар асосий адресига етиб борганидан ва қалб туйғуларини кўзгаганидан далолат беради. «Умид» романи учун Мирмуҳсин 1974 йилда Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати унвонига сазовор бўлганлиги жамоатчиликнинг бу асарга берган энг ҳаққоний баҳосидир.

Адабиётимизнинг бош вазифаларидан бири замонамизнинг асосий қаҳрамони бўлган ишчилар синфининг ҳаётини бадий мукамал образларда акс этиришдан иборат. Мирмуҳсин ҳам бу муҳим вазифани амалга оширишга маълум ҳиссасини қўшган. Унинг «Дегрез ўғли» романи Ўзбекистонда ишчилар синфи шаклланиш тарихидан кенг кўламда ҳикоя қиладди. Ҳозир бу китоб рус

тилига таржима қилиниб, мамлакатимизда энг машҳур романлардан бири бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам «Дегрез ўгли» романи 1978 йилда ВЦСПС ва СССР Ёзувчилар союзининг замонавий совет ишчилар синфи мавзудаги энг яхши бадиий проза асарлари конкурсида ғолиб чиқди.

Мирмуҳсин ҳамиша ҳаётнинг энг муҳим мавзуларини қаламга олиб, энг муҳим проблемаларга мурожаат этувчи, замонамизга ҳамнафас адибдир. Шундай мавзулардан яна бири янги ерларни ўзлаштириш, сув омборлари ва ҳавзалар қуриш йўли билан қишлоқ хўжалигини сув танқислигидан умрбод халос қилиш масаласидир. Ижодининг илк қадамларидаёқ Каттақўрғон сув омбори қуриш тажрибасини ўрганган адиб «Чотқол йўлбарси» номли навбатдаги романида Чорвоқдаги қурилишлардан, бу иншоотнинг мардона фарзандлари ҳаётидан ҳикоя қилади.

Муаллиф бу қурилиш, унинг қийинчиликлари ва ташвишларидан яхши хабардор. Худди мутахассисдек қурилаётган станциянинг иқтисодий фойдаси ва аҳамияти ҳақида ўқувчига маълумот беради. Улкан коллективнинг яратувчи меҳнатини мадҳ қилади. Романда ўқувчи хотирасида сақланиб қолувчи бир қанча ёрқин образлар, ўткир конфликт ва сюжет йўллари бор. Умуман бу борада ёзувчи маҳорати анча баланд.

Айниқса, баҳодирлиги туфайли «Чотқол йўлбарси» деб ном олган ромanning бош қаҳрамони Қоражон Мингбоев образи унинг катта ижодий ютуғи. Чунки асар қаҳрамони ҳаётнинг кўп синовларига бардош берган шахс. У урушда бўлган, танки ёнганда ҳам ҳайиқмаган, институтни битириши ҳам жуда қийинчилик билан ўтган. У ҳаёт орзусига эришиб инженер бўлади. Ҳалол меҳнати билан юқори тоғ бағрида қурилаётган бу иншоотнинг участка бошлиғи даражасига кўтарилади. Ниҳоят у ҳаётдаги ўз ўрнини топади. Бахти ҳам шу ерда очилади. Чунки тақдир уни Гулгун билан учраштиради, муҳаббат лаззатини тотади у. Буларнинг барчаси жам бўлиб ажойиб ва мураккаб инсон характери кўз олдимизда намоён бўлади.

Тўғри, ҳаёт йўли ҳамиша ҳам силлиқ эмас. Бу ерда ҳам ёмон кишилар унинг ишига ҳам, бахтига ҳам чангал урадилар. Амалпараст ва ғийбатчи Миёнхожи Ҳазратов мисолида шу хил салбий кучлар умумлаштирилган. Ёмон одам агрессив бўлади. Ҳазратовнинг ҳаракатлари ва иғволари билан Қоражон участка бошлиғилигидан ке-

тиб, самосвал машина шофери бўлиб қолади. Яна устига бу қора кучлар минг хил найраг билан Гулгунни ҳам ундан айнитадилар.

Бу билан ёзувчи ҳаёт қийинчиликларини енгил, разил кучларга қарши курашиш ҳар бир киши учун жуда зарурлигини таъкидлайди. Асар қаҳрамонлари бу қийинчиликларни енгадилар. Аммо танқидчилик тасвирнинг бу қисмида мантиқ бўшашганини, муаллиф схемаси сезилиб қолаётганлигини ҳам таъкидлаб ўтди.

Мавжуд мунозаралардан қатъий назар Мирмуҳсиннинг бу романи замонавий ишчилар синфи ҳаёти ва қаҳрамонлигини кўрсатувчи яхши асарларимиздан бири эканлиги шубҳасиздир.

Мирмуҳсин прозасининг мавзу кўлами кенг. У бир қанча чет мамлакатларда ҳам бўлган ва табиики, ўз таассуротларини қаламга олган. Адиб уларни бадиий қиссаларда, таъсирчан бадиий образлар орқали ҳикоя қилади. Бу хил китоблар қаторига «Искандар кўрфази» ҳам киради. Ҳинд раққосаси Тара Чоудри ҳақидаги шеър, ҳинд болаларининг ҳаётини ёритувчи «Мутилал» қиссаси, араб халқининг озодлик учун курашидан олинган ҳикоялар, айниқса, Афғонистондаги Савр инқилоби картиналари ва афғон аёллари ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Чодрали аёл» (1980) асари шу фикримизнинг ёрқин далилидир.

* * *

Мирмуҳсин ижоднинг яна икки бобида ғайрат қилган. Булардан бири болалар адабиёти бўлиб, бу борада унинг бир қанча шеър ва ҳикояларини ўз ичига олган ундан ортиқ китоби ёш авлодни коммунистик руҳда тарбия этишга катта ҳисса қўшганлигини айтиб ўтиш керак. Иккинчиси ҳажвиёт бўлиб Мирмуҳсиннинг қатор шеърлари ёмон одамларга заҳар бўлсин, деб ёзилган. Унинг бир қанча ҳикоялари эса (масалан «Мусича одам») ёмонларни фош этиб, яхшининг кўпайишига хизмат қилади. Бу соҳада ҳам Мирмуҳсин ижоди анча маҳсулдор бўлиб, унинг энг яхши асарлари Москвада нашр этилди, адабиётимизнинг Иттифоқимиз доирасида обрўсини оширди.

Мирмуҳсин бутун ижодий фаолиятида катта-кичик, шеърӣ-насрий китоблардан икки юздан ортигини нашр эттирди. Агар китоблар сони ижодий умрга бўлиб чиқилса, йилига тўрттадан ортиқроқ китоб тўғри келади. Бу ҳол санъаткорнинг яна бир характерини — чумолидай тинимсиз меҳнат қилишини, заҳматкаш адиб экан-

дигини кўрсатади. Ҳар бир адибнинг зиммасига яна иккита вазифа юклатилган. Унинг бири — ўзининг энг яхши асарларини бошқа тилларга таржима қилдириб, бошқа халқни ўз мисолида ўзбек адабиёти билан таништириш бўлса, иккинчиси рус адабиёти, бошқа қардош адабиётлари ҳамда жаҳон прогрессив адабиётининг энг яхши намуналари билан она халқини ўз тилида ошно қилишдир. Ҳар икки соҳада ҳам Мирмуҳсин фаол. Унинг барча йирик асарлари рус тилига таржима қилиниб Тошкент ва Москвада катта тираж билан босилган, айна вақтда айрим асарлари Украина, Озарбайжон, Қозоғистон, Тожикистон, Қорақалпоғистон АССРда китоб бўлиб чиққан.

Мирмуҳсиннинг ўзи эса А. С. Пушкин, Т. Г. Шевченко, В. В. Маяковский, Адам Мицкевич, Христо Ботев, Н. Тихонов, Я. Қолас, С. Шчипачев кабиларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, маданий ҳамкорлигимизга катта ҳисса қўшган.

Халққа, партияга қилинган хизмат кишининг ўзига ҳурмат бўлиб қайтади. Мирмуҳсиннинг ҳам адабий ва ижтимоий фаолияти юксак қадрланди. У уч марта «Ҳурмат белгиси» ордени ва қатор медаллар билан мукофотланди. Адибга «Ўзбекистон ССР халқ маорифи аълочиси», «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими», «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» фахрий унвонлари берилди.

Мирмуҳсин ижод майдонида бўлган даврдаги II, III, IV, V, VI, VII Бутуниттифоқ ёзувчилар съездларига делегат бўлгани, V ва VI съездларда эса ревизия комиссиясига сайлангани ҳам унинг адабий фаолиятига жамоатчилик ҳурматидан яна бир мисолдир.

Мирмуҳсиннинг ҳозир айна қалами пишган, истеъдоди тобланган пайт. Унинг олтмиш ёшлик тўйига туҳфа қилган асари «Илдизлар ва япроқлар» деб аталади. Бунда узун толали, халқ таъбири билан айтганда, ипак пахта ҳосилини янада ошириш устида иш олиб бораётган қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилинади. Автор ижодий ниятида бу кўп томли эпик полотнонинг илк қисмидир.

Тинимсиз меҳнат, катта масъулият ва ўзига талабчанлик билан босиб ўтилган йўлнинг умумий обзори шуни кўрсатадики, адибимизнинг ижодий маҳорати йил сайин ошиб бормоқда. Ишончимиз комилки, унинг навбатдаги асарлари яна ҳам бадиий пишиқ, яна ҳам мазмунлироқ, яна ҳам ёқимли бўлади.

«Ҳеч бир инсон оёқ тагига қараб яшамайди. Олис уфқларни мўлжалга олиб юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, яшариш, яратиш иштиёқи оёққа турғизган». Саид Аҳмаднинг бу сўзлари унинг ўз ижод йўлини ҳам изоҳлаб беради.

Ҳеч қайси бир китоб бирданига ва осонликча пайдо бўлган эмас. Ерни пешана тери яшнатади деганларидек, ҳар бир бадий асар ёзувчининг катта меҳнати, юрак қўри, кўз нури, ақл ва билак кучи билан яратилади. Муаллиф ўйлаганларини китоб қилиб тартиб бергунча, уни сизга маъқул қиламан, деб бутун умр бўйи заҳмат чеккан. Бу ўринда Саид Аҳмад ҳам мустасно эмас, ҳамма ижодкорларнинг тақдири шу. Ва агар шу асарлар сизга манзур бўлса, қалбингизга завқ беролса, санъаткор ижоднинг энг машаққатли дақиқаларида тортган азобларини ҳам бир зумда ёддан чиқаради. Ҳа, санъаткор уни унутади, аммо...

Аммо энди ўқувчи уни ёддан чиқаришни истамайди. Китобхон муаллиф ҳақида, унинг бошқа асарлари, ҳаёт ва ижод йўли ҳақида кўп нарса билгиси келади. Ана шундай толибларга атадик бу мақолани.

* * *

Ўзбек совет адабиёти ўзининг тарихида юзлаб ном, исм ва тахуллусларни ўз саҳифаларига жо қилди. Уларнинг энг ёши улуғлари ижодини илқилобдан аввал бошлади-ю, Улуғ Октябрь ғояларини дарҳол маъқуллаб, ижодининг гулини Ленин ишининг тарғибига бағишлади. Яна бир катта гуруҳ ёзувчилар 20-йилларда биринкетин ижод майдонига кириб келдилару ҳалол меҳнатлари билан адабиётимизнинг мазмунини бойитдилар, шухратини янада оширдилар. Навбатдаги гуруҳ эса Ватан уруши арафасида ўзининг биринчи китобини ўқувчиларга тақдим этган эди. Саид Аҳмад — шулардан бири.

Саид Аҳмад Хусанхўжаев 1920 йилда Тошкентда туғилган. 1938 йилда ўрта мактабни битиргач, аввал тасвирий санъат ўқув юртида, кейинчалик Тошкент педагогика институтида таълим олган. Адабиёт дарслари ва тўгаракларида ижодга ҳаваси яллиғланиб, қўлга қалам ушлаган, совет матбуоти унинг ижод университети бўлган. У «Муштум» журналинда, радиокомитетда (1942-1943), «Қизил Ўзбекистон» газетасида (1943-1947), «Шарқ юлдузи» журналинда (1948-1950) хизмат қилган.

1940 йилда Саид Аҳмад ўзининг биринчи ҳикоялар тўпламини «Тортиқ» деган сарлавҳа билан ўқувчиларга тақдим этгану энди шон-шухратга фарқ бўламан деб ўйлаб турганда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналинда саҳифаларида қаттиқ ва аччиқ танқид еган. Бу шапалоқ танқиднинг муаллифи Абдулла Қаҳҳор ёш адиб ҳикояларидаги сунъийлик, ҳаётни чуқур билмаслик ва бошқа бадиий маҳорат борасидаги камчиликларни рўй-рост кўрсатиб ўтган эди. Халқимизда «бевақт тушган пулдан, вақтида тушган мушт яхши», — деган ҳикматли гап бор. Ижоднинг бошида, ёзувчи характери шаклланаётган даврда қаттиқ айтилган гап бир умр унинг ёдида қолди ва кейинги ижодий муваффақиятларга замин тайёрлади. Тўғри, ҳали ҳам гоҳ бирор асарида кичикроқ камчиликлар учраб қолади. Шуларни сезганимда ҳар қандай доно инсоннинг ҳам хотираси қисқа бўларкан-да, ўша шапалоқ ёддан чиқибди-да, деб ўйлаб қўяман.

Уруш даврида ва ундан сўнг биринчи йилларда С. Аҳмад кўплаб фельетон, очерк ва ҳикоялар ёзди. Айниқса, Уста Парпи бош қаҳрамон бўлиб шаҳар айланган ва кўзи тушган камчиликларни «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида танқид қилганда ўқувчилар жуда хурсанд бўлган ва фельетонлар циклининг муаллифини ҳурмат билан олқишлаган эдилар.

1942 йилда унинг «Эр юрак», 1948 йилда «Фарғона ҳикоялари» тўпламлари ва 1949 йилда «Муҳаббат» сарлавҳали ҳикоя ва очерклар тўплами нашр этилди.

Шундан буён қанча сувлар оқиб кетди, не-не ишлар бўлиб ўтди. Аммо адиб ўз устида ишлашни тўхтатмади. Истеъдодини тоблади, устозларининг ижодини, уларнинг маҳорат сирларини чуқур ўрганди. Кейинроқ у қардош СССР халқлари адабиёти ва жаҳон адабиётининг энг яхши ижодий анъаналарини эгаллади ва ўзича давом эттирди. Унинг ҳикояларида Ойбекнинг психо-

логик тасвир маҳорати, Ғ. Ғуломнинг юмори, А. Қаҳҳорнинг баёндаги лаконизми мужассам бўлгандек кўринадименга.

Ижоддаги камолат бирдан юзага келмайди. Бунинг мисоли С. Аҳмаднинг ҳикоялари. У жанрларнинг қонуниятларини эгаллагунча кўп меҳнат сарф қилди. Орада кемтик асарлар яратган вақтлари ҳам бўлди. Баъзан устозларига бўлган ҳурмат тақлид даражасида намоён бўлди. Гоҳи психологик чуқур тасвирлар етмай қолди. Ҳар ҳолда муаллифнинг ҳамма ҳикоялари ҳам бирдек савияда ёзилган эмас. Нисбатан заиф ҳикоялари ҳам бор. Шулардан бири «Хотинлар» (1948) деб аталади.

60-йиллар С. Аҳмад ижодининг камолат даври, ширага тўлган пайти бўлди. Шунинг учун ҳам ёзувчининг бу йилларда яратган асарларини мен, сиз азиз китобхонларга астойдил тавсия қиламан ва имоним комилки уларни ўқиган одам руҳан бойийди, эстетик завқ олади.

Ўқувчилар оммаси денгиздек бепоён ва унинг таркиби ҳам турфа хил. Эҳтимол баъзилар бизнинг фикримизга қўшилмас ёки уни тўла қувватлагиси келмас, асарни тавсия қилувчи билан мунозарага киришни хоҳлаб қолар. «Хўш, бу асарнинг нимаси яхши? Уларнинг бадий етуқлиги нимада?»— қабилда савол ташларлар. Бу ҳолда ҳам мақола муаллифи ўз фикрида мустақкам қолади ва бажону дил мунозарага киришади.

Мана, Саид Аҳмад ҳикояларининг ғоявий-бадий хусусиятларини бир оз кўздан кечирайлик. Хўш, уларнинг ўзига хослиги нимадан иборат?

* * *

С. Аҳмаднинг деярли барча ҳикоялари замонавий мавзуда ёзилган. Демак, унинг бош қаҳрамони — замондошимиз. Одатан шоирлар воқеликни ўз ҳиссиётлари орқали акс эттирадилар ва кўпинча лирик қаҳрамон муаллифга тенг бўлади. Саид Аҳмад прозасида ҳам худди шу ҳолни кўрамиз. Унинг бош ижобий қаҳрамонлари — ўз тенгқурлари бўлган совет кишилари.

Ёзувчининг бир гуруҳ ҳикоялари уруш даври воқеаларига бағишланган («Ҳазина», «Ҳайқирӣқ», «Раҳмат, азизларим» кабилар). Уларда муаллиф даҳшатли оқибатларини таъсирли қилиб тасвирлайди ҳамда қаҳрамонларни улуғлайди, уларнинг мардлиги ва камтарлиги олдида таъзим қилади.

Ўзбек совет адабиётида хотин-қизлар образини яра-

тишда ҳам унинг дурустгина ҳиссаси бор. «Хазина» китобидаги кўпгина ҳикоялар шу фикримизнинг далили бўла олади. Ҳикояларнинг бош қаҳрамони ички дунёси бой ва пок бўлган совет аёли. Ёзувчи ҳар бир ҳикояда шу характернинг муайян янги бир қиррасини очади.

Унинг «Тоғ афсонаси», «Зумрад», «Кечиккан севги», «Муҳаббатнинг туғилиши», «Кўзларингда ўт бор эди», «Пойқадам», «Иқбол чироқлари», «Хотин», «Лочин» каби бир қанча ҳикоялари муҳаббат мавзуйига бағишланган. Уларда муҳаббатнинг туғилиши, унинг лаззати ва дардлари, севгини қадрлаш ва муҳаббатда вафодор бўлиш мақсадлари, севгининг биз тасаввур қилолмайдиган тақдири кабилар аниқ, ишонарли ва ҳаққоний тасвирланган. Буларнинг ҳаммаси орқали катта инсоний муҳаббат ҳақидаги адиб фалсафаси ўқувчининг қалбига етиб боради. Айни вақтда эри билан уришиб қолиб, ундан қасд олиш ниятида аҳдига хиёнат қилмоқчи бўлган аёл ҳақида «Ялпиз ҳиди» ҳикояси, бизнинг фикримизча, шу мавзуда ёзилган ва умуман, ижодкорнинг муваффақиятлари ҳисобланишига арзийдиган бошқа асарларидан фикрининг нотўғрилиги билан ажралиб туради.

Агар хотин-қизлар образи, уларнинг маънавий дунёси С. Аҳмаднинг муҳаббат мавзуйидаги ҳикояларида бир томондан очилган бўлса, бошқа бир гуруҳ ҳикояларида у энг муътабар инсон — она образини яратади. «Она-жонларим», «Меҳрибон», «Тоғларда», «Чевара» каби ҳикояларида ёзувчи онанинг биз учун муқаддас қиёфасини тасвирлайди, она меҳрининг тубсиз беҳадлигини ишонарли равишда ҳикоя қилади.

Она ҳурматини бажо келтирувчи, муҳаббатда эса тазозининг иккинчи томонида муносиб турувчи мард совет кишиларининг образи ҳам С. Аҳмад ҳикояларида кўп учрайди. Буларнинг ҳаммаси ёзувчи диққат марказига кўпроқ ахлоқий-этик муаммоларни қўйганидан далолат беради. Бу масалалар муайян ҳаёт вазиятларида ишонарли ҳамда тўғри ҳал қилинганлиги адибнинг йирик ижодий муваффақиятидир.

Аммо ижодий муваффақият фақат шуларнинг ўзи эмас. Акс ҳолда, унинг бутун хизмати тўғри гапларни топиб гапириш бўлиб қолар эди. Ҳамма гап шундаки, С. Аҳмад ўзи излаб топган яхши ва тўғри гапларни теран, пишиқ, образларга ўраб, сюжетигади воқеалардан мантиқий хулоса чиқариб, ширин тил билан ўқувчига етказади.

Энди адибнинг бадий маҳоратидаги ўзига хосликларни ажратиб кўрсатамиз. Зотан, қирқ йилдан ортиқроқ ижод муҳлати давомида С. Аҳмаднинг эстетик принциплари шаклланди ва унинг ўзга хос томонлари бўртиб чиқди.

У бадий ижодга инсон ҳаётидаги майда-чуйда ҳодисалар эмас, балки йирик воқеаларгина мавзу бўлишини яхши тушунади ва ҳикоялари учун шундай сюжетлар излаб топади.

У қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати мантиқан далилланган бўлиши керак, деган гапни ижодий принцип қилиб олди, уни энг яхши асарларида амалга оширди.

У «ёзувчи гапириш эмас, кўрсатиш керак» деган А. М. Горькийнинг фикрига тўла қўшилди ва фикрларнинг яланғоч баёнини асарларидан ўчириб ташлади.

Ёзувчи ҳикояларида тасвирлайдиган ҳар бир воқеаларни лирик таъсирчанлик билан ифодалашга, бадий усулларнинг хилма-хиллигига эришишга, воқеалар баёни давомида фикрий параллеллар ўтказиб боришга, миллий колоритни тўла ва ҳаққоний тасвирлашга қаттиқ интилди ҳамда бу борада муваффақиятларга эришди.

С. Аҳмад ҳикояларининг бадийлиги, воқеаларнинг ихчам тавсифида, манзараларнинг ҳаққоний ва тасвирнинг чуқурлигида, деталнинг ифодали ҳамда тилнинг жонли, ҳаётӣ, табиилигида айниқса ёрқин намоён бўлади.

Қисқаси, адиб бадий ижод қонунларини яхши эгаллади. Албатта, унинг ижоди камчиликлардан холи эмас, баъзан у воқеа ва характерни бўрттиришда меъеридан чиқиб кетади, баъзан характерлар ҳаракатида мантиқ бузилиб, аллогизмга йўл қўяди, баъзан оқ сўт ва оппоқ пурни, 104 ёшга кирган буви билан Фарҳод ГЭСни, яъни бир-бирига ўхшамаган нарсаларни ўхшатиб, ўқувчини таажжубда қолдиради.

Ва ниҳоят унинг ҳикоялари мавзу жиҳатдан чекланиб қолаётгандек кўринади. Ёзувчининг ўзи ҳам бунга сезди шекилли, бу ҳақда жиддий қайғура бошлади. Натижада, ҳамма мавзу ва сюжетлар манбаи ҳаёт, воқелиқдир, деган аксиомани ёдга олиб, воқелиқни чуқур ўрганишга киришди. Унинг назари Ангрэн шахтёрларининг меҳнати самараларига, Фарғона чўлларини обод қилаётган қаҳрамон совет кишиларига тушди:

Шундан бошлаб унинг ижодидаги мавзу биқиқлиги барҳам топди. Бадий қуввати кучга тўлиб, нимани ёзай деб турган адибни шахтёрлар ва чўлқуварлар мавзу

билан тўла таъминлаб ташладилар. Натижада, С. Аҳмад ижод китобининг янги саҳифаси бошланди.

* * *

«Мўтти» ҳикоясида ёрқин индивидуаллашган ишчи характери, «Пойқадам» ҳикоясида муҳаббатда адашган студентка қиз Нигора образини яратиб, ёзувчи мавзулар доирасини бир оз кенгайтирган эди. Кейинроқ яратилган «Чўл бургути», «Урик домла», «Лочин», «Одам ва бўрон», «Бўстон», «Тўй боши» каби қатор асарлар ёзувчи ижодида ҳам, ўзбек совет прозасида ҳам янги янгиликлар бўлди.

Янги мавзу, образ, тасвирий воситаларни излаб топган ёзувчи бу циклдаги асарлари билан улкан характерлар барпо этди. У муҳаббат ва ҳайрат билан чўл бургути деб атаган инсоннинг маънавий кучи бургутникидан ўн баробар ортиқ бўлиб чиқди. Янги ерлар ўзлаштириш, қийинчиликларни бартараф этиш жараёнида совет кишининг қаҳрамонлиги, меҳнатсеварлиги, ватанпарварлиги янгича намоён бўлади. Шу шароитда шаклланган инсонлар характери ҳам янгича ва улар ёзувчи аввал тасвирлаб келган образларга нисбатан йирик ва юксак, воқеалар ҳам катта ва қизиқарли, сюжетлар ўткир ва конфликтлари ҳам кескин. Муаллиф чўл қаҳрамонларини жуда ҳам севиб, уларни ўз муҳаббати билан йўғириб, юксак мадҳлайди. Унинг қалами орқали биз Бургут, Урик домла каби бир қанча индивидуал образлар билан танишамиз ва уларнинг мардона меҳнатини қадрлашга ўрганамиз.

С. Аҳмад чўлқуварлар ҳаётидан бир туркум асарлар ёзган бўлса ҳам, у мавзунини майда жанрларда тўла айтиб бериш мумкин эмаслигини тушуна бошлади ва бу мавзуда йирик эпик полотно бошлади.

Тўғри, Саид Аҳмад бундан аввал ҳам жанрини йириклаштиришга ҳаракат қилиб кўрган эди. Чунончи, унинг «Қадрдон далалар» (1949) повести аллақачонлар ўқувчиларга етиб келган, ундан ўн йилча сўнроқ эса, ўлкамизда коллективлаштириш тарихидан, ўша даврдаги синфий курашлардан ҳикоя қилувчи «Хукм» повести (1958) босилиб чиққан, ўқувчиларга маъқул бўлган ва адабий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланган эди. Бу асарлар айни вақтда унинг йирик эпик жанр қонуниятларини эгаллаш борасидаги уринишлари ва қийинчиликларини ҳам яққол кўрсатиб турарди.

Маълумки, роман муаллифи халқ тарихидаги муҳим бурилиш даврларидан мавзу танлаганидагина жанр талабига муносиб мазмун топа олади. Айни вақтда роман йирик эпик тасвири, конкрет характерларни тақозо қилади. Марказий Фарғона чўлларини ўзлаштириш тархи, бу ишга биринчи бор қўл урган мардлар ва айнқса бу ишни уруш йилларида бошланганлиги Саид Аҳмадни ҳайратга солди, натижада бу воқеага бағишлаб «Уфқ» романини бошлади. Мазкур романнинг ҳар уч китоби 1964, 1970, 1974 йилларда ўқувчилар қўлига етиб борди.

«Уфқ» романида Ватан урушининг оловли йилларида ўзбек деҳқонларининг фронт орқасида кўрсатган меҳнат қаҳрамонлиқлари атрофлича ҳикоя қилинади. Айни иш фаолияти шу давларга тўғри келган Раҳмонберди тоға, Икромжон каби образларнинг тасвири муаллифнинг жиддий ижодий ютуқларидан ҳисобланади. Ҳаёт оқимиға биноан ёшлик ва ўспирийлик йиллари шу уруш даврида ўтган Низомжон каби образлар мисолида у комсомолларимизнинг қаҳрамонлик анъаналари меросхўри эканликларини аниқ факт ва деталлар орқали очиб бера билган. Шундай қилиб бу асарда бир эмас, бир неча авлод вакиллари ва улар мисолида ҳаётнинг кенг кўлами тасвирланган. Романдаги Иноят оқсоқол образида муаллифнинг сатирик характер яратиш кучи намоён бўлган. «Уфқ» романининг ижобий қаҳрамонлари характеридаги халқимизнинг қатор гўзал хусусиятлари чуқур ва ҳар томонлама очилган.

Романда халқимизнинг севимли ва доно оқсоқоли ҳақида ёзилган саҳифалар оз бўлишиға қарамай, унда Йўлдош ота характерининг ёрқин штрихлари сезилиб туради ҳамда ўқувчининг хотирасига мустаҳкам ўрнашиб қолади. Эпизодли образнинг бунчалик муваффақияти — ёзувчи бадий маҳоратининг ўсиб бораётганидан ва у йирик, эпик тасвир қонунларидан чуқурроқ далолат беради.

Романдаги психологик тасвир ва персонажлар тилини ишлаш борасидаги авторнинг ижодий ютуқлари ҳам юқоридаги даъвомизга бир далилдир.

Умуман олганда, мазкур мавзудаги ўзбек романларининг энг яхшиларидан, адабиётимизни бойитган асарлардан бири, деб ҳаққоний равишда баҳс олган бу асарда баъзи бадий нуқсонлар ҳам бор. Чунончи, роман композицияси яхлит эмаслиги, Азизхон каби баъзи образлар схематик бўлиб чиққанлиги, Икромжоннинг

қочоқ ўғли билан учрашиш эпизоди мантиқан етарли асосланмагани кабиларни асарнинг камчилиги сифатида кўрсатиб ўтилган.

* * *

С. Аҳмад ўзининг кўп сонли фелъетон ва очерклари, ҳикоя ва повестлари билан ўзбек адабиётига яхши ҳисса қўшган адиб. Унинг «Уфқ» романи авторнинг жиддий потенциал имкониятларидан дарак бериб турибди.

Сўнги йилларда у «Келинлар қўзғолони» сарлавҳали ахлоқий мавзудаги комедияси билан катта шуҳрат қозонди. Бу асар республикамиздан ташқарида ҳам кўп саҳналаштирилди.

Унинг сценарийси бўйича суратга олинган кинофильмлар ҳам бор.

Айни вақтда у О. Гончар, Б. Полевой, А. Мисатов ва бошқа ёзувчиларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Бу хизматларнинг барчаси уни «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси», Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати деган шарафларга эриштирган.

Унинг асарларидан лаззат олган биз ўқувчилар адиб ижодига барака тилаймиз, унинг ўз сўзларини ёдига соламиз: «Ҳеч бир инсон оёқ тагига қараб яшамайди, олис уфқларни мўлжалга олиб юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, яшариш иштиёқи оёққа турғизган». Умид қиламизки, бу сўзлар Саид Аҳмаднинг бундан бунёнги ижод йўлида ҳам девиз бўлиб қолади.

1983

БОРИС ПАРМУЗИН

Унинг ижоди серқирра: шеър ҳам бор, очерк ҳам ҳикоянинг ҳамма тури, айниқса романлари баъмани.

Борис Сергеевич Пармузин 1924 йилда Қўқонда туғилган. Унинг иккита ҳаёт университети бўлди. Биринчиси — армия. У 1943 йилгача Совет Армиясида хизматда бўлди: ҳарбий пиёда аскар мактабининг курсанти, ўқчи взвод командири — Туркистон ҳарбий округининг газетаси «Фрунзевец» ходими сифатида у ҳаёт дарсларини ўтди.

Армия хизматидан бўшагач, Тошкент юридик институтида ўқиди, хизмати эса Ўзбекистон комсомоли Марказий Комитетида, адабиёт ва санъат нашриётида, «Комсомолец Узбекистана», «Вечерный Ташкент» газетасида, «Звезда Востока» журналида кечди. У анча йиллардан бери Ўзбекистон ССР ёзувчилар союзининг секретари.

Унинг поэтик ижоди жуда бой. «Қўшиннинг тугилиши» (1954), «Одамлар сояга қочмайдилар» (1957), «Қадимий Бухоро қизлари» (1960), «Кутилмаган йўллар китоби» (1962), «Муҳаббат сени чорлади» (1966), «Иқрор» (1972) каби қатор шеърый китобларида совет кишининг хилма-хил туйғулари ўзининг бадий ифодасини топган.

Борис Пармузин шеърларининг темаси Ўзбекистон ҳаётидан олинади, лирик қаҳрамоннинг характерида маҳаллий колорит кучли. Унинг туйғулари тиниқ.

Борис Пармузин ўзбек тилини, адабиётини, тарихини, маданиятини яхши билади ва яхши кўради. Бу меҳр унинг шеърларида ҳам, қатор ҳикоя ва очеркларида ҳам яққол сезилиб туради. Унинг Тошкент ва Москвада рус тилида босилган «Шамол шовулларди» (1958), «Камтар» (1958), «Ҳорманг», (1959), «Саҳро жангчилари» (1964), «Хотира» (1972) каби ҳикоя тўпламларини истаган саҳифасини очсангиз шу меҳрни сезасиз.

Борис Пармузин катта меҳр билан Ўзбекистон ҳақида кўп очерклар ёзган. Ёки Ўзбекистонлик совет киши-

си назари билан дунёнинг кўп мамлакатларида бўлган ва унда кўрганларини китобда ҳикоя қилган. Унинг очерк китобларидан намуна сифатида «Шодликка тўла ҳаёт» (1962), «Токиода тинчлик йўқ» (1966), «Ўзбекистон ҳақида болалар учун А. Мухтор билан ҳамкорликда ёзилган «Янги ва қадим йўллар қиссалари» (1967), «Ўзбекистон олисларида» (1969 йилда Р. Исломбеков билан биргаликда ёзилган) китобларини эслатиб ўтиш мумкин.

Борис Пармузин ҳарбийлар ҳаётини жуда яхши билади. У инқилоб йиллари, совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун кураш даври, албатта. Улуғ Ватан уруши ва бугунги кун армия ҳаётидан жуда кўп, ҳар хил муҳим мавзулар топган. Бу катта мавзу «Чегарадан саксон километр» (1959, 1963), «Полк тревога билан кўтарилди» (1964, 1965), «Яна жадвал бузилди» (1965), «Тоғ ортида баҳор битади» (1967), «Ер силкиниши биланоқ» (1971), «Шарқ осмонининг ранги» (1975) каби повесть ва романларида ишланган.

Ҳарбий ватанпарварлик мавзуида баракали ва самардор меҳнати учун Борис Пармузин «Саҳро ҳамиша нотинч» асари учун 1971 йилда СССР муҳофаа вазириликнинг дипломи билан тақдирланган.

Ҳарбий мавзудаги асарларни кўп ёзган Пармузин детектив жанрига тез ўтди ва бу борада катта шуҳрат топди. Унинг «Махсус топшириққача» романи менга жуда ёқди. Роман икки китобдан иборат бўлиб, биринчи китоб 1973 йилда, иккинчи қисми билан биргаликда эса 1982 йилда нашр этилди.

Бу романнинг композицияси оригинал ва ажойиб.

Асардаги асосий воқеалар 20-30-йилларда, Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврда содир бўлади. Аммо асар автори воқеаларга аралашиб, бамисоли пьеса пардалари орасидаги антрактдай бош қаҳрамони Маҳмудбек Содиқов кундаликларидан фойдаланди. Кундаликлар ўша давр воқеаларини ҳозирги кунларимизга боғлашга хизмат этади. Кундаликнинг саҳифаларида давр руҳини акс эттирадиган тарихий фактлар келтирилади. Чунки қаҳрамон узоқ йиллар она диёрда бўлмаган. Чунки ҳаёт тақозоси билан қўшни мамлакатлардаги бизга қарши уюшган кучлар марказини тор-мор қилиш эҳтиёжи туғилди. Бу топшириқ романнинг бош қаҳрамони Маҳмудбек Содиқовга юклатилди. Коммунистик идеалларга садоқат, юксак ватанпарварлик бурчи, революцион романтика руҳи эндигина йи-

гирма тўрт баҳорни кўрган йигитни махсус топшириқни бажариш учун душманлар уясига йўллайди, бутун ҳаётини шу ишга бағишлайди.

Ёзувчи тасвирда аниқ ҳужжатларга таянади. Шу босидан асарнинг жанри роман-хроника деб белгиланган. Асар саҳифаларида Кўршермат, Фўзаил Махсум, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Боймирза Ҳайит ва бошқа қатор инқилоб душманлари, сотқинлар бирин-кетин пайдо бўлади. Уларнинг совет мамлакатига қарши олиб борган қўпоровчилик ишлари, хиёнатлари, инқироzi романда жуда ишонарли кўрсатилган. Уларнинг инқироzi ҳомийларининг керагидан озроқ пул ва қурол берганликларида эмас, балки ниятлари, тутган йўллари, яъни Советлар мамлакатини бутунлай йўқ қилиш ғоялари хом ҳаёллигида асоссизлиги ва пучлигида. Дарёни тескарисига оқишиш мумкин бўлмаганидек, кун сайин оёққа туриб келатган янги жамиятни яқсон этиш мумкин эмасди. Тарих мантиқи ва ҳақиқати эди бу. Ҳақиқий совет кишилари Маҳмудбек ва унинг дўсти, устози, тажрибали разведкачи Асқарали янги, адолатли жамиятга ишонадилар. Ғоявий матонатлари, жасорату бурчга садоқатлари туфайли бу қаҳрамонлар айёр душманлар орасида, ғоят қийин шароитларда ҳаммавақт ғолиб чиқадилар.

Улуғ Ватан уруши ҳар бир совет кишиси учун бир синов бўлди. Бу синовга ҳамма ҳам бирдек бардош беролмади. Душман қўлига тушиб қолган баъзи иродаси бўш одамлар унинг хизматига ўтиб кетдилар. Ғалабадан кейин эса гуноҳига жавоб беришдан қўрқиб ўзга элларда қолиб кетишди. Ватандан айрилиқ унга қайтиб келолмаслик бундай кимсалар учун катта жазо эди. Миллатчилик ташкилотларининг бошлиқлари қўлида ўйинчоқ бўлган бундай одамларнинг кўзи кейинроқ очилади, ўз хўжайинларининг ҳақиқий башарасини танийдилар ва алданганликларини тушунадилар. Романнинг бош қаҳрамонлари Маҳмудбек ва Асқарали ўзларининг хатарли ишларида кўзи кеч очилган ана шундай кишиларга таянадилар.

Улар амалга ошираётган ишнинг бутун хавф-хатарини китобхон ҳам сезиб туради. Қаҳрамонлар гўё тиф устида юргандек ночор ҳолатларда бўлишади. Қари тулки муфти Садриддиннинг ишончини қозониш, унинг муҳити, одамларини ўрганишдай хатарли ишни бажариш чинакам қаҳрамонлик эди. Маҳмудбек ана шуни амалга оширади. У Урта Осиё республикаларига юборилган ҳар бир диверсантни биларди. Муфтининг секретари сифа-

тида энг муҳим ҳужжатларни кўчиради-да, бир нусхасини керакли совет идораларига етказиб туради.

Елғиз от нима ҳам қила оларди деган гап бор. Мазкур асарда ғоявий эътиқоди мустаҳкам, қаҳрамон бир киши баъзан одамлардан кўпроқ мамлакати фойдасига хизмат қилаолиши мумкинлиги ишонарли исботланган.

Қаҳрамонлар бирдан туғилмайди. Маҳмудбек ҳам баъзан хатога йўл қўяди, хомроқ иш қилиб қўяди. Аммо энг керакли пайтда ундан ақллироқ устозлари — тажрибакор совет разведкачиси Асқарали — унга кўмакка келади, йўл кўрсатади, тузатади.

Асарда қаҳрамонлар ҳаётда тобланиши тўғри таъкидланади.

Роман конфликтни жуда ўткир. Чунки тасвир объекти, мавзуси, ундаги курашлар ўткир. Асар воқеалари тарих қадамини тўғри тасвирлаган. Мамлакатимизда социалистик революция ғалаба қилди. Мазлум синф ҳукмрон бўлди. Аммо революция туфайли мағлуб бўлган ҳукмрон синф мамлакатда ички душманга айланди. Гражданлар урушида енгилган кучлар янги социалистик тузумнинг ашаддий душманлари бўлиб қолдилар. Иккинчи жаҳон уруши бошлангандан сўнг Гитлер Совет ҳокимиятининг душманлари, қўрбошилар, муфтилар хизматидан фойдаланмоқчи бўлди. Туркистон миллий комитети деб аталган комитет тузилди. Унинг раҳнамолари Мустафо Чўқоев ва Вали Қаюмхонлар хоинлик қилган ўз тупроқларига ҳукмрон бўлиб қайтишни орзу қилдилар. Совет Иттифоқининг фашистлар Германияси устидан қозонган тарихий ғалабаси бу орзуларни чилпарчин қилди. Фашистлар миллатчилик туйғулари совет халқларининг дўстлигидан кўра кучлироқ, биринчи зарбадан кейинроқ СССРдаги турли миллатлар ҳар томонга тарқаб кетади деб хом хаёл қилган эдилар. Совет халқларининг метиндек мустаҳкам дўстлиги фашизм устидан ғалабанинг асосий омилларидан бири бўлди.

Борис Пармузиннинг мазкур китоби миллатчилик ғояси ҳар қандай кучли капиталистик мамлакатга таянмасин барибир инқирозга учрайди деган фикрни аниқ ҳужжатлар билан ёрқин кўрсатади. Икки хил система ўртасидаги мафкуравий кураш авжига чиққан даврда бундай китоблар ғоят қимматлидир. У идеология курашимизга хизмат қиладиган долзарб ва зарур асар.

Маҳмудбек кундалигида Ғалабанинг 25 йиллиги байрам қилиниши ҳақида шундай дейди: «Бу ерда, солдат қабрлари олдида ҳар бир одамнинг ўз хотиралари бор».

Китобхон ҳам романда ҳикоя қилинган воқеаларни, қаҳрамон кечинмаларини ўз қалб призмасидан ўтказди.

Романнинг яна бир ўзига хос хусусияти унда тасвирланган воқеалар, фактларнинг архив материаллари, илмий тадқиқотлар билан асосланганлигидир. Ҳатто баъзи ўринларда шундай манбаларга тўғридан-тўғри мурожаат этилади. Китоб устида ишлашда авторга Маҳмудбекнинг прототипи ва разведкачи ўртоқлари ёрдамга келган. Улар тинчлик, халқ бахти учун олиб борилган оғир ишлар амалга оширилган муҳит, курашнинг бутун мураккаблигини кўрсатишга ёрдам берганлар.

«Махсус топшириққача» ҳарбий-ватанпарварлик мавзуини бутун ижодида кенг ишлаб келаётган ёзувчи Борис Пармузиннинг катта ютуғи эди.

Борис Пармузин «Махсус топшириққача» романи билан адабиётимизни анча бойитди ва айни вақтда ўзига хос услуби бор ёзувчи сифатида танилди. Агар мазкур роман сиёсий мавзуда бўлса, «Пахта» (1982), «Ўзилган тола» (1983) каби китоблари худди шу мавзуларни бошқа материалда давом эттиради.

20-йилларда «Пахта» учун кураш — социализм учун кураш» деган шиор жуда машҳур эди. Ана шу курашнинг турли шахслари, совет кишиларининг қаҳрамонлиги, ички ва ташқи душманнинг найранглари, бу найрангларнинг фош қилиниши мазкур қиссаларда жуда яхши ҳикоя қилинган.

Борис Пармузиннинг ўзига хос услуби йирик асарларда ҳам тарих ҳақиқатини аниқ сақлаши, ҳужжатлар ва иштирокчиларнинг хотираларидан кенг фойдаланишида намоён бўлади.

Ва яна «автор эскартмалари»да лирик чекинишлар қилиб ўзбек пахтасининг бугунги кунини, ҳосили, бойлиги, обрўйи, қиммати ҳақида фикрлар айтади, дунёнинг турли бурчакларида у билан ғурурланганлигини ҳикоя қилади.

«Ўзилган тола» қиссасида эса ўзбек ипағи ҳақида шундай ғурур билан ёзади. Масаланинг тарихига мурожаат қилиб совет кишилари 20-йиллари душманларнинг бизга тескари, ипак-атласни кўпайтиришимизга монёблик қилишга ҳаракат қилганликлари ва уларга қандай зарба берилганлигини тасвирлайди.

Кўриниб турибдики, Борис Пармузин ўзбек тарихининг йирик воқеаларини қаламга олувчи яхши санъаткордир.

У ўзбек ва қорақалпоқ адабиётларининг оташин

дўсти, тарғиботчиси ва таржимонидир. Ойбекнинг «Нур қидириб», «Қуёш қораймас» романларини рус тилига таржима қилган. И. Раҳим, Ҳ. Назир, Ж. Оймирзаев, Ж. Абдуллахонов, С. Караматов, У. Ҳошимов ва бошқа кўпгина ўзбек носирларининг асарлари унинг таржимасида рус китобхонига етиб борган.

Ҳар қандай ҳалол хизмат халқ ҳурмати билан тақдирланади. Борис Пармузин ҳам шундай. У «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвонига сазовор бўлган.

У олтмиш ёшини янги ижодий режалар билан кутиб олмоқда. Режалари тўла амалга ошишига тилакдошмиз.

1984

Жуманиёз Жабборов 1930 йилда Қашқадарё области Қосон районининг Пўлоти қишлоғида туғилди. Отаси Жаббор Халилов узоқ йиллар мобайнида қишлоқ совети раиси, сельпо ходими, колхоз партия ташкилоти секретари ва бошқа хизматларда бўлган. Онаси Ражабой Халилова кўп йиллар давомида колхозчи, мактаб-интернат тарбиячиси бўлиб ишлаган.

Жуманиёз 1946 йилда ўз қишлоғидаги Ломоносов номли тўлиқсиз ўрта мактабнинг 9-синфини тугатиб, 1947 йили эса район маркази — Қосондаги Киров номли мактабнинг 10-синфини муваффақиятли битиради ва Тошкент Давлат университетининг филология факультетига ўқишга келади.

1947 йил 1 Сентябрда Тошкентнинг революция скверига университет биносининг учинчи қаватида ўзбек филологияси бўлими учун биринчи лекция бошланганда биз курсдош эдик. Уша гурпуада ҳозирги ўқувчи яхши танийдиган Саида Зуннунова, Восе Маҳкамов ва бошқа студентлар ҳам бор эди.

Жуманиёз бир ўринда эслайди: «Бизнинг филология факультетимизни чинакам адабиёт мухлислари анжумани деса бўларди. Бу ерда ўтадиган қизиқарли адабий кечалар, шоирлар билан учрашувлар, пойтахт ёзувчилари билан яқиндан танишувимиз орзуларимизни алангалантирар эди.

Бу пайтда менинг бир неча дафтар машқий шеърларим бўлиб, уни кимгадир кўрсатишдан, ўқиб беришдан ийманар эдим. Қасални иситмаси ошкор қилади деганларидек, бир куни Ёзувчилар союзи биносига, ёш ҳаваскорлик даврасида «Ўзбекистон» сарлавҳали шеъримни ўқиб бердим. Гарчанд умумийроқ ёзилган бир шеър бўлса ҳам, ундаги нимадир ўртоқларга маъқул бўлибди. Бу йиғилишдан сўнг янада дадилроқ ва ишонч билан машқлар қила бошладим».

Мана шу гапларнинг ҳаммасига мен гувоҳман.

Унинг чиройлик хати билан ёзилган машқ шеърлари ҳали ҳам кўз олдимда. Бир кун Насриддин деган ўртоғимиз билан бирга мушоира қилиб узоқ ёзишганмизда, унинг сўнги банди бундай тугаган эди:

Сен чаманда якка гулсан, биз харидоринг учов,
Гоҳ Насрий, гоҳ Ниёзий, гоҳ Лазизхон истабон.

1950 йилда ёзилган бир мақола «Коммунизм сари» сарлавҳаси билан босилган адабий альманахга тақриз эди. У «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1951 йил 7 январь сонида бир подвал бўлиб босилди. Мақола авторлари тўрт киши бўлиб Сами Раҳим, Лазиз Қайум, Жуманиёз Жабборов, Анвар Шомақсудов деб имзо чеккан эдилар.

Бу ёғини Жуманиёз Жабборов ўзи бундай эслайди: «1950 йили «Ёш Ленинчи» ва «Совет Ўзбекистони» газеталарида, 1951 йили — студентлик пайтимда «Шарқ юлдузи» журналда бир йўла саккизта шеърим босилиб чиқди. Қадрли газеталарни ва журналнинг бу раҳнамолиги ва эътибори дўстларим қатори, тенгдош қаламкашлар қатори мени ҳам ижодга йўллади. Бу шеърлар 1953 йилда нашр қилинган илк тўпламим «Ватанимни куйлайман»га асос бўлди. Шу йили ёзувчилар союзига аъзо бўлиб қабул қилиндим. 1956 йили «Баҳор нафаси» номли иккинчи тўпламим нашр этилди. 1958 йили «Мақсад йўлида», 1959 йили рус тилида «Взаимость», 1960 йили «Тоғлар садоси», 1961 йили «Она-Ер қўшиғи», 1964 йили эса «Субҳидам хаёллари» номли шеърлар ва дostonлар тўпламларим босилиб чиқди».

Давом эттириб айтмоқчиманки, 1966 йилда «Лирика», 1968 йилда «Саҳро санам», 1968 йилда «Ҳасанжон ва Гулжаҳон», 1970 йилда «Лирика», 1971 йилда «Илҳом дақиқалари» китоблари ҳам босилган. Ундан ташқари рус тилида «Голоса в горах» (1966), «Раздумье в пути» (1974) китоблари Москвада босилди. Бир чет эл сафаридан сўнг «Йигирма кун дафтари» очерк китоби нашр этилган (1967).

1980 йилда Жуманиёз Жабборов эллик ёшга тўлди. Шу муносабат билан унинг ҳам икки томлик асарлар тўплами нашр қилинди. Унга «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони берилди. Кейинги йилларда рус ва ўзбек тилларида яна бир неча китоблари чиқди.

Кўриб турибсизки, Жуманиёз Жабборов фаол ишлаётган шоирларимиздан бири. Шу ижодий фаолият мат-

буот, нашриёт ва партия органларида ишлаш билан қўшиб олиб борилди.

Шоир ТошДУни битиргач, Максим Горький номидаги адабиёт институти қошидаги ижодий курсда таҳсил олди.

Журналистлик фаолиятини «Саодат» журналида бошлаган Жуманиёз Жабборов узоқ муддат «Шарқ юлдузи»да ишлади, поэзия бўлимининг бошлиғи, масъул секретари бўлди. «Гулхан» журналига редакторлик қилди. Кейин «Совет Ўзбекистони» газетасида адабиёт ва санъат бўлимининг бошлиғи, редактор ўринбосари бўлди. Бир неча муддат Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг агитация ва пропаганда бўлимида хизмат қилди. Ҳозир эса Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг директори.

Жуманиёз Жабборов яратган лирик қаҳрамон — замондошимиз. Унинг ҳис-туйғуларида шу куннинг барча муҳим масалалари ўзининг инъикосини топган. Шоир унинг меҳнатини, Ватанга муҳаббатини, коммунизм ишига садоқатини, халқлар дўстлиги туйғусини тўлароқ ифода этиш учун, мазунли ва таъсирли айтиш учун тинмай изланади ва бу борада муваффақиятга эришади.

Жуманиёз Жабборовнинг шеърлари, халқ таъбири билан айтганда, чоки силлиқ. Унинг ўқувчи билан суҳбати самимий. Шоир шундай тон ва гап топадики, ҳар шеър дилни очиб қилинган суҳбатга ўхшайди. Автор насихат қилмайди, ақл ўргатмайди, суҳбат давомида ўқувчини ўз хулосасига яқин олиб келади. Мен буни шоирнинг бадиий маҳорати камолатига далил деб билман.

Унинг бир қанча шеърлари куйга солинди. Қўшиқ бўлди. Ҳали-ҳали у қўшиқлар «Севгини асранг, дўстлар» деб радиодан қулоғингизга маслаҳат бериб туради.

Жуманиёз Жабборов асосан поэзияда ижод қилди. Илҳоми жуда мавж уриб кетганда дostonга ўтди. Илк поэмаси «Гулшан» (1957) деб сарлавҳаланган эди. Унда фашизмга қарши қаттол урушда она-Ватанимизни ҳимоя қилиб қаҳрамонларча ҳалок бўлган мард йигит Дониёрнинг сеvimли ёри Гулшаннинг ҳаяжонларини, унинг эндиги ҳаётга муносабатини, ёрига меҳри-садоқатини, севинч ва қайғуларини анча таъсирли тасвирлаган эди.

Шоир Ватанимиз бойлигини орттириш ниятида тинмай изланувчи геологлар ҳаётидан ҳайрати ва уларга ҳурматини ифода этиб, бу ватанпарварлар жасоратини

улуғлаб поэма ёзди ва уни «Тоғлар садоси» деб атади. Худди шунингдек она-Ватаннинг буюклигидан ғурур ва унга фарзандлик бурчи ҳақидаги ҳис-туйғулар «Она-Ер қўшиғи» лирик поэмасида баён қилинган. Шу яхши асарлардан старт олиб инерция пайдо қилган шоир кейинроқ «Чўл гўзали», «Йўлдаги ўйлар», «Қишлоқдаги ҳайкал» каби қатор замонавий мавзудаги дostonларини ёзди. Буларнинг кўпи рус тилида ҳам чиқди ва авторга катта шуҳрат келтирди.

Жуманиёз Жаббаров асосан шоир, аммо гоҳ очерк, гоҳ публицистик мақола, гоҳ музикали комедия ҳам ёзди. 1973 йилда ёзилган бир пьесаси замонавий ёшларимиз ҳаёти, ахлоқи, муҳаббатидан ҳикоя қилиб, сахнада узоқ яшади.

Ижод қилиш — муттасил изланиш, кашф этиш, янгилик яратишдан иборат. Шоиримиз таъкидлайдики, «Инсон қалбининг энг нозик, терең туйғуларини, дўстлик ва бахтни муносиб шеърий асарларда куйлай билиш саодати — ижодкордан катта меҳнат, бутун куч ва имкониятни тўла сафарбар қилишни талаб қилади. Бу ҳақиқатни озми-кўпми ҳис қилганим ҳолда шу йўлда астойдил хизмат қилмоқчиман.

Лермонтов, Шевченко, Байрон, Маяковский, Блок ва бошқа буюк шоирлар ижоди билан, рус совет поэзияси ва қардош халқлар шеърятининг асл дурдоналари билан танишувим ва уларни ўзбек тилига таржима қилишим мен учун яна бир мактаб вазифасини ўтади».

У-Р. Тагор, Воқиф, Ю. Смуул асарларини ҳам таржима қилган. Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сини ҳам ўзбекчалаштирган.

Кўпгина бошқа ўзбек адибларидек, Жуманиёз Жаббаров ҳам дунё кўрган, йўл юрган шоир. Шу таассуротлар унинг ижодидаги халқаро мавзунини ташкил қилади. Бу хил шеърлари совет ватанпарварлиги ғоялари билан суғорилган.

Жуманиёз Жаббаров урушдан сўнги даврда ижод майдонига кириб келган ўзбек адибларидан маҳсулдор, мазмундор ва талантли вакиллари билан бирдир.

Шоир ижодининг туб мақсадини бундай аниқлайди: «Агар шу ёзганларимнинг бир қисми ва ёзажак шеърларимнинг бир нечтаси азиз ўқувчилар, шеърхонлар қалбига йўл топа олса, уларга завқ бағишлай олса, ўзимни бениҳоя бахтиёр сезардим».

Эҳтимол, сиз танишдирсиз. Шундоқ бўлса ҳам мен сизларни янада яқинроқ танишишингизни истардим. Чунки унинг биографияси ўз тенгқурлари учун умумий, бинобарин, бу ижодий йўл ўзбек адабиётининг янги саҳифаларидан бирини ташкил қилади.

Шундоқ қилиб унинг номи Улмас. У 1934 йилда Тошкентда туғилган, шу ерда ўрта маълумот олган, адабиётга ҳавас қўйган.

Унинг ўқувчилик йилларида Тошкент кўпгина адабий ҳодисалар шоҳиди эди. Газеталарда Ойбекнинг публицистик мақолалари босилар, радиода Ғ. Ғулومнинг овози янграр, А. Қаҳҳорнинг ҳикоя ёки фелъетонлари тилга тушар, М. Шайхзоданинг жўшқин-жўшқин нутқларини учрашувларда эшитиш мумкин эди. Унинг устозлари, сеvimли адиблари фақат булар эмас эди. Улмас адабиётимиз тарихидан аъло баҳо билан имтиҳон топширган. СССР халқлари адабиётининг барча янгилекларини, рус адабиётининг энг кейинги асарларини, жаҳон классикларини диққат билан ўқир эди.

1948 йилда Тошкент Давлат университетига журналистика бўлими очилди-ю, узоқ-яқиндан қалами қиртиллаб қолган ёшлар шу ерга интила бошлади. Шулардан бири Улмас эди.

Бу ёқимтой йигитча университетда яхши ўқиши, ижтимоий фаоллиги, чиройли муомаласи, ўзига хос маданияти билан тезда кўзга ташланди. Шунинг учун ҳам гарчи бу авлод университетни тамомлаганда мен ёш муаллим бўлсам ҳам, аммо уни биринчи курсдан университетдаги комсомол ишларимиз бўйича яхши биламан. У кўз олдимизда ёзувчи бўлиб шаклланди.

Адибларнинг адабиётга кириб келиш йўллари ҳар хил бўлади. Биров ишчи бўлиб узоқ ишлаган, биров колхоздан келган. Қимнидир бошқа соҳада (чунончи, ўқитувчиликда) тажрибаси ортиқроқ. Бир тоифа адибларнинг ижод йўли матбуотдаги илк тажрибалардан

бошланган. Бунинг мисолини ҳамма адабиётлардан, шу жумладан, ўзбек совет адабиётидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Қувонарлиси шундаки, ёш авлод ҳам ана шу яхши анъанани давом эттирмоқда. Кўп ёшларнинг ижод тажрибалари газета ёки журнал, радио ёки телевизорда ишлаган йилларида шаклланди.

Юқорида айтилган барча гапларим Улмас Умарбековга ҳам тўла тааллуқли. Зероки, у университетни битирар-битирмас Тошкент радиосининг адабиёт ва санъат бўлимига хизматга келди. Бу унинг бахти эди.

Тошкент радиосининг тарихини ёзишганда унинг кўп томонларини айтадилару аммо унинг кадрлар мактаби бўлганлиги кам тилга олинади. Ҳолбуки, А. Мухтор ва Ҳ. Гулом, Т. Тўла ва Ҳ. Назир, Ж. Абдуллахонов ва Ф. Мусажонов каби кўплаб адибларимиз турли йилларда шу ерда ижодий тажриба орттирганлар. Ва умуман, радио қулоғини бураб ўз овозини эшитиб ҳаяжонга тушмаган адиб Ўзбекистонда топилмаса керак. Мазкур мисоллар муаллифи ҳам шу бахтдан мустасно эмас. Аммо мазкур мақоламиз қаҳрамони мустасно. Чунки, у ҳамманинг овозини ёзиб олгану ўзиникини қирқиб ташлаган, ҳаммага микрофон тутгану аммо ўзи гапирмаган. Нима ҳам дердинг, ўзинг ишлаган жойда ўзингга навбат деярли келмайди. Бир ёқдан камтарлик ҳам йўл қўймайди.

Аммо, бошқа жойларда — газета-журналлар саҳифаларида унинг номи кўп учрайди, телевизорда инсценировка қилинган ҳикояси кўрсатилади, фильмларнинг субтитрларида, китобларнинг муқоваларида унинг фамилиясини ўқийсиз.

Улмас лирик кайфиятли адиб, аммо шеър ёзганини билмайман. Ҳикояларини ҳаяжонга тўлдиргани учун ҳам уни шоир дейиш мумкин. У ўз ижодини ҳикоядан бошлади. Илк ҳикоялари (биринчи тўплами 1959 йилда босилган) билан ўқувчиларнинг диққатини ўзига тортиди.

Унинг ҳикоялари бир неча катта-кичик тўпламларни ташкил қилди. Тўпламлар эса, китоблар дарёсига тушган оқар сувдек тезда ўтиб кетдилар. Аммо бу китоблар сизу бизнинг қўлимиздан, кўз олдимиздан ўтиб кетдилар ва хотирамизда из қолдирдилар. Шунинг учун мен уларнинг номи билан хотирангизни чалғитмоқчи эмасман. Аммо шуни таъкидлашни истардимки, Улмаснинг ҳикояларида ёқимли ҳаво ва нур кўп. У ҳаётдаги ҳар

бир ҳодисани фалсафий мушоҳада этади. Ундан хулоса чиқаришга интилади ёки ўқувчини шунга ундайди. Унинг ҳикояларини ўқиган одамда ҳаётга, инсонга муҳаббати ортади, уни ўқиган одам шодроқ, енгил яшайди. Бу катта санъат. Сўзимнинг ростилигини текширмоқчи бўлсангиз унинг энг яхши ҳикояларини, ҳеч бўлмаса «Бобоёнғоқ» ёки «Юлдузлар»ни ўқиб кўринг.

Улмас ҳикоялари адабиётимизга янги мавзу олиб кирди. Бу ўз тенгдошлари ҳаётининг талқини эди. Бу ҳодисаларни у ўзига хос енгиллик билан, аммо жиддий равишда ҳикоя қила бошлади. Натижада у насрий асарларимиз ичида янги атмосфера, кайфият ва интонация пайдо қилди. Бу машқларнинг ҳаммасини ҳам муваффақиятли чиқди деб айта олмайман. Аммо унинг бўлганлиги рост ва маъқул. Маъқуллиги шундаки, бу ҳаракатлар барчаси бир бўлиб Улмас Умарбеков деган ёзувчини пайдо қилдики, сиз унинг асарларини бошқа адибларникидан мавзу ва талқини билан, тили ва услуби билан, ҳадеб «ман» деявериши билан бўлса ҳам барибир ажратиб оласиз. Ёш адиб учун оригиналликка эришиш, бу катта ижодий муваффақиятнинг синонимидир.

Қамолатнинг яна бир белгиси янги жанрни эгаллашда кўринади. Янги жанр Улмас учун қисса — повесть бўлди. У ҳикояда қаламини қайраб олгач, воқеликни кўпроқ ўргангач, фикри ва ҳаяжони кичик рамкага сиймай қолди. Шунинг учун ҳам у энди қисса жанрига қўл урди. Бу дегани мавзу кенгайди, сюжет мураккаблашди, фикр кўпайди, қаҳрамон катталашди, меҳнат йириклашди, дегани. Устига-устак яна ҳар жанрнинг ўз машаққатлари бўлади. Буларнинг ҳаммасини ғайратли Улмас муваффақият билан яқунлади. Натижада унинг илк катта асари «Севгим-севгилим» адабиётимизда ҳодиса бўлди, ҳамманинг оғзига тушди, танқидда юқори баҳоланди.

Ҳа, бу ажойиб асар эди. Унда замоннинг энг муҳим проблемаларига ёшлар назаридан берилган баҳо бор эди.

Мен бир китобчамда бундай деб ёзган эдим: «Улмас Умарбековнинг «Севгим-севгилим» повести авторнинг бу жанрдаги биринчи, лекин муваффақиятли тажрибаси. Ёш автор совет ёшларининг психологиясини тасвирлашга ҳаракат қилади. Ҳали ҳаётда қийинчиликларга дуч келмаган повесть қаҳрамонлари... ноҳақлик-

лар билан тўқнашадилар ва ана шу психологик ҳолатда уларнинг ҳаёт тажрибаси ортади, адолат ҳақидаги тушунчаси шаклланади. «Севгим-севгилим» повестининг ўқувчилар оммаси томонидан иссиқ кутиб олиниши сабаблардан бири ёш автор ўзига хос услубга интилгани ва асар устида жиддий ишлаганидир». Шунча йил ўтса ҳам ҳануз ўша фикримга собит бўлганлигим учун бу ўринда уни такрорлашни лозим топдим.

Улмас бу муваффақиятли тажрибани давом эттириб, яна бир қанча йирик эпик асарлар яратди. Улардан «Уруш фарзанди», «Одамда ташвиш бўлгани яхши» кибилар бугун ҳаммамизга яхши таниш.

Маълумки, реализм ҳаётни ҳаққоний тасвирламоқдир. Адабиётимизда социалистик реализм тобора чуқурлашиб бормоқда деб кўп гапирамиз. Бу дегани адибларимиз нигоҳи адабиётнинг бош тасвир объекти бўлган инсоннинг ички дунёсини борган сари кўпроқ ва чуқурроқ ёритишмоқда дегани бўлади. Мазкур фикр Улмаснинг ижоди мисолида ҳам ёрқин кўринади.

Улмас адиб сифатида яна бир хусусияти билан бошқалардан ажралиб туради. У жаҳон кўрган, йўл юрган. Европани теплоходда айланиб чиққан, Японияга бориб келган. У совет-болгар маданий дўстлигининг меваларидан баҳраманд бўлган. Улмас кўпгина болгар адибларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилди, болгарлар ҳам унинг кўп асарларини ўз тилларида нашр этдилар. У ўзбек адабиётига болгар мавзусини икки планда олиб кирди. Аввало, Болгария, унинг тарихи, маданияти, адабиёти билан чуқур танишди, сўнг шу мавзуда ажойиб, романтик кўтаринки асарлар яратди. «Анна-Мария» новелласи шулар жумласидан.

Адабиётимизнинг ёш, аммо қобил ва нодир намоёндаларидан бири шу адиб. Танишинг: Улмас Умарбеков.

* * *

Унинг барча ижоди Коммунистик партиянинг ёш совет ижодкорларига кўрсатган оталарча ғамхўрлигининг ёрқин мисолларидандир.

Уни адабиётимиз яратди. У университетнинг адабиёт тўғарагидан бошлаб Бутуниттифоқ ёш ёзувчилар семинаригача кўп ижодий мусобақаларда такомил тонди.

1962 йилда Улмаснинг сеvimли устози Ғафур Ғулом бундай деб ёзган эди:

«Мен ёш қаламкашлар ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишни кўпдан буён ўйлаб юрган эдим. Чунки қариган сари ўринбосарлар тўғрисида одам кўпроқ ташвиш тортадиган бўлиб қолар экан. Ахир, ҳамма касбда бўлганидек, бадий ижодда ҳам ўринбосарлар, меросхўрлар бўлади, бусиз адабиёт ўсмайди. Мен ижодкорлик заҳматини ўз бўйнига олиб қалам тебратаётган ёш ёзувчиларга назар ташлар эканман, ўзимча енгил тортаман, оталик ғурури, қандайдир қониқиш ва таскинлик ҳисси пайдо бўлади. Ростини айтганда, шеъриятимиз булоғида қайнаётган ёш шоирларнинг ҳисобига етмаймаман. Уларнинг қанчаси давр синовидан ўтиб, шеъриятимиз осмонида порлаб турувчи юлдуз бўларкан, буни мен айта олмаман.

Лекин, ишонч билан айта оламанки, шеъриятимизга яна дидли, равшан ва доно ижодкорлар келмоқда, улар мен бошлаган шеъримни давом эттиради, ёзилмаган сатрларини ёзади, Хусниддинни ёки Эркинни айтайми, Теша Сайдалиевни ёки Ҳамид Нурийни тилга олайми, ёки бошқаларни қисқаси, ҳаммасида кишини ўзига жалб қилувчи нимадир бор. Мен ёш шоирларимиз тўғрисида ҳозирча кўп гапирмайман. Бу менинг шоир бўлганлигим учун эмас, балки, шоир меросхўрларимизнинг ёш ҳикоянавис ёки драматургларга нисбатан анча мўллиги туфайли, холос. Одил Ёқубовни ёш драматург дейишга ҳаққим йўқ, у аллақачон катталар даврасидан ўрин эгаллади. Ҳикоячиликка келганда эса аҳвол сал дуруст. Саид Аҳмаддан кейин анча танаффусдан сўнг Ўлмас Умарбеков, Фарҳод Мусажонов, Худойберди Тўхтабоев каби умидли ёшлар майдонга чиқди. Кези келганда шуни айтиб ўтайки, бизда кичик жанрга — ҳикоячиликка етарли диққат қилинмагани менинг иззат-нафсимга тегади. Шунинг учун ҳам бу мақолани атайин ёш прозаикларга бағишладим.

Мен Ўлмас Умарбеков ижоди диққат қилса арзирли деб ўйлайман. Унинг активлиги, тиришқоқлиги ва тинимсиз изланиши эътиборимни тортди. Ўзим актуаллик ва ҳаваскорликни, сиёсий ўткирлик ва партиявий юксакликни ижоднинг ўзаги деб тушунганим учунми, Ўлмас асарларидаги мавзу муҳимлиги, актуаллик ва чуқур замонавийлик менга ёқади. Фикримча, халқимга ҳам ёқса керак. Ўлмас ҳар кунлик оддий воқеалар асосида каттароқ, муҳимроқ гапни айтишга уринади, одамларимизнинг юксак ижодий фазилатларини оддий, лекин жонли, такрорланмас лавҳаларда очиб беришга интила-

ди. Улмас адабиётнинг вазифаларини тўғри тушунади: ёзувчи ҳам оддий бир одам, кишиларга хос ҳамма қай-ғу-аламда, ҳамма севинч, кўркамликда унинг ҳам nasibasi бор. Улмас ўша дастлабки салмоқли китоби бўлмиш «Юрак сўзлари» тўпламида ҳам, «Қишлоғимиз кишилари» номли китобида ҳам ва конкурсда мукофотга сазовор бўлган «Бобоёнғоқ» асарида ҳам одамларимиз юрагидаги, онги ва юриш-туришидаги ўзгаришларни, янгиликларни кўрсатишга ҳаракат қилади.

Ёшларда, ҳатто катталарда ҳам шундай камчилик борки, улар ўз ҳикояларида ҳаётдаги бирор янгиликни олади-да, уни қуруқ баён қилиш билан банд бўлиб, одамни бутунлай эсдан чиқариб юборади. Ваҳоланки, янгиликни одам яратади ва у одам учун яратилади. Улмас Умарбеков ўз асарига ана шундай янгиликни асос қилиб олади-да, унинг воситасида кишиларимиздаги ўзгариш, ўсишни очиб беради, уларни ўша нарсаларнинг ижодкори, ҳаракатга келтирувчиси сифатида кўрсатади. Бу жиҳатдан унинг «Хатингни кутаман», «Беш панжа барабар эмас», «Юрак сўзлари», «Бобоёнғоқ», «Меҳр» ва «Ҳайкал» ҳикоялари алоҳида эътиборга лойиқ. Бу ҳикоялардаги одамлар жонли, ёрқин характерли бўлиб, энг аввало давлат ва халқ манфаати учун жон куйдирадилар, янги, коммунистик ахлоқни ҳимоя қиладилар. Улар самимий, бир-бирига дўст, ҳамкор, ҳа Улмас юқоридаги асарлари билан ижодда янада баландроқ поғонага чиқди. Бу ҳикояларнинг мазмуни кенг, фикри чуқур ва умумлаштириш кучи анчагина баланд. Буларда Улмас сафсатабозлик, баёнчилик ва сусликдан қутулган, ёрқин характерлар яратишга эришган. Улар кам гапириб, кўп ҳаракат қилади. Ёш ёзувчи қаҳрамонларнинг психологиясига, қалб ҳаракатига асосий диққатини қаратган. Лекин бу, Улмас Умарбеков тап-тайёр ёзувчи бўлиб етишди деган сўз эмас. Унинг баъзи ҳикояларидаги сюжет суст, баёнчилик, чўзиқлик бор, нурсиз образлар учраб туради. Сўнгра, Улмасда конфликт заифлиги равшан сезилади, тасвирда образлилик етишмайди. Тил бойлигини ошириш устида кўпроқ ишлашини эслатиб ўтардим.

Мен Улмаснинг бундай камчиликлардан қутулишига ва мустақил, ўзига хос эътиборли ёзувчи бўлиб етишишига қаттиқ ишонаман. Унда талант билан бирга интилиш, ҳаракат ва сергаклик бор. Шунга ишониб, яхши умид билан Улмасни анча мақтаб юбордим. Бу мақтов-

ни Ўлмас Умарбеков маълум даражада қарз деб тушун-
са ҳам майли».¹

Ҳақиқатан ҳам Ўлмас бу гапларни қарз деб тушун-
ди ва шу юксак баҳони оқлаш учун тинмай меҳнат қил-
ди. Бугун у устозлари олдида, ўқувчилари олдида ҳи-
сobot бериб айта оладики, шу даврда у ўнлаб ҳикоялар,
кўпгина қиссалар, ажойиб драмалар, яхши романлар,
совет ёшлари ҳақида киносценарийлар ёзди, адабиёти-
миз ривожига ўз ҳиссасини қўшди. Унинг асарлари ўқув-
чилар, томошабинлар ва мутахассисларга манзур
бўлди. Унга Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти,
Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофоти бе-
рилди. Турли асарлари Бутуниттифоқ миқёсидаги кон-
курсларда ғолиб чиқди. Бугун адибнинг барча йирик
асарлари рус тилида босилиб чиққан, қардош халқлар
ва баъзилари эса чет тилларга ҳам таржима қилинган.

Унинг кўп сонли ҳикоялари «Юрак сўзлари», «Қиш-
лоғимиз кишилари», «Бобоёнғоқ», «Кўприк», «Олтин
япроқлар» каби турли йилларда нашр қилинган тўплам-
ларига кирди. Барча ҳикоялари жам бўлиб ўзига тенг-
қур замондошларининг, ёш зиёлилар, деҳқонлар, геолог-
лар, ишчиларнинг маънавий дунёсини ёритиб беради.

У бир қанча яхши қиссалар ёзди. «Уруш фарзанди»
асари ҳам шу ҳисобга киради. Менга шулардан иккита-
си жуда ёқади. «Жўра қишлоқ»да автор воқеани рево-
люциянинг биринчи йилларидан танлайди. Уша йиллар-
нинг инқилобий романтик руҳи, босмачиларга қарши
олиб борилган курашлардаги совет чекистларининг
мардлик ва қаҳрамонликлари маҳорат билан тасвирлан-
ган. Асар воқеалари драматик руҳда, кўпгина қаҳра-
монлари халқимизнинг келажагини ҳимоя қилиб қур-
бон бўладилар. Худди шу қаҳрамонларнинг хотирасини
ўқувчилар онгига жо қилароқ бу асарлар коммунистик
тарбияга хизмат қилади.

Адибнинг «Ёз ёмғири» қиссаси детектив жанрида
ёзилган. Асар сюжетининг тугуни қаҳрамонлардан би-
рининг ўлими билан бошланади. Шу қотилликни тадқиқи
ва таҳлили давомида характерлар ёритила боради.
Ёзувчи ўзига хос йўл тутиб бир чеккадан ўлимгача бў-
либ ўтган воқеаларни тиклайди. Натижада кўз олди-
мизда яхшиликдан борган сари узоқлашиб бораверган
ва охири мешчанлик кайфиятига фарқ бўлган аёл обра-

¹ Ғ. Ғулום. Талант ва маҳорат. «Ўзбекистон маданияти» газе-
таси, 1962 йил, 8 сентябрь.

зи гавдаланади. Асарнинг асосий гоёси ахлоқий покликнинг муайян қирраларини очиш орқали уни тарғибот қилишдир. Детективнинг ҳамма қирраларини очиш орқали уни тарғибот қилишдир. Детективнинг ҳамма омиллари мавжуд бўлган бу асар жуда катта қизиқиш билан ўқилади ва ўқиган одамга қаттиқ таъсир қилади. Умуман, Улмас Умарбеков ҳар бир асари билан бир янги ва керакли гап айтади: одамда ташвиш бўлгани яхши деб ўқувчи билан ҳаёт ҳақида суҳбат қилади. Дамир Усмоновнинг ишга тўла баҳорини тасвирлаб ҳаёт проблемаларига диққатингизни жалб қилади.

Камолат ҳар томонлама бўлди. Бадий маҳорат ўсди, мавзулар доираси кенгайди, қаҳрамонлар галереяси бойиди. Қиссалар энди романга айланди. Унинг романи «Одам бўлиш қийин» деб аталди. Чиндан ҳам Абдулла олим ҳам бўлиши мумкин, аммо одам бўлиши... Бу романнинг проблемаси.

Гулчеҳра билан Абдулла бир-бирларини севадилар. Улар бинойидек бахтиёрлар, орзулари эса ундан ҳам ширин. Аммо ёш олим Абдулла фақат илмий режаларини эмас, ҳаётдаги орзуларини ҳам амалга ошира бошлаганда характерининг миси чиқади. Шахсий муваффақиятларини у биринчи планга қўяди. Бунга ўхшаш нохуш хусусиятлар аввал Гулчеҳра икковларининг орасига нифоқ солади; кейин у авж олади, охири бахт йўққа чиқади, ўрнига ҳижрон, бахтсизлик келиб чиқади. Дастлабки интилишларда собит бўлган ёшлар ҳаёт синовидан баробар яхши ўтолмайдилар, олим бўлиш мумкину одам бўлиш қийин эканлиги исбот бўлади.

Улмас Умарбеков ҳақиқий санъаткор сифатида бу фикрларини шиор қилиб ўртага ташламайди. Йўқ, улар олинган воқеалар тасвиридан мантиқий хулоса сифатида келиб чиқади.

Улмас Умарбеков романларида турли-туман психологик ҳолатлар учрайди. Ёш қаҳрамонларнинг ҳаётдан ҳайрати, севинчи, муҳаббати, ахлоқий дунёсининг шаклланиши, ўзаро зиддиятлар, буларнинг барчасини санъаткор моҳирлик билан тасвирлаб беради, бизни шунга ишонтиради. Бу эса маҳоратнинг бош белгисидир.

Романдаги Гулчеҳра гоёат ёқимтой образ. У самимий ва орзуларга бой. Худди шу хил хусусиятлари билан у Абдуллага ёқади. Аммо Абдулланинг характерида сезилар-сезилмас салбий белгилар бор. Ана ўша томон зўрайиб кетиб, охири дўстликка, муҳаббатга хиёнат қилади. Ҳаётнинг бундай зарбасига чидай олмай Гул-

чеҳра ўзини-ўзи ўлдиради. Гулчеҳранинг хулосасига қўшилиш ёки қўшилмаслик мумкин. Аммо ёзувчининг ўз қаҳрамони тақдирига ўта меҳр билан қарагани шубҳасиздир.

Умуман йирик характерлар яратишга моҳир бўлган ёзувчи асарларида ўлим билан тугалланадиган фожиавий ҳодисалар кўп учрайди. Бундай ҳолат «Севгим-севгим» қиссасида ҳам «Кузнинг биринчи куни» драматикасида ҳам бор. Муаллиф мазкур масалани жиддий қўйиб, ана шу масала замиридаги конфликтларга бўлган муносабатда характерларни кенг, тўлақонлироқ очади.

Ўлмас Умарбековнинг бадиий услубига хос хусусиятлардан яна бири шуки, у ҳаётни оқ-қорага, одамни яхши-ёмонга дарҳол ажратиб қўймайди. У қаҳрамонларнинг ички дунёсидаги қарама-қаршиликларни психологик жиҳатдан батафсил таҳлил қилади. Масалан «Одам бўлиш қийин» романидаги Абдулла яхши одамми ёки ёмон. Буни автор воқеалар давомида аста-секин очиб боради. Бунинг мисолини романдаги бедана ови манзараси билан исботлаш мумкин. Тоғаси Обид ака бедана отганда аввал унинг раҳми келади, чўл булбулларини қириб ташланаётганидан ғазабланади. Аммо аста-секин бу ҳолатга кўникади, ҳатто унинг ҳам ғайрати келиб ўша шавқ билан яқиндагина ўзи ачиниб турган беданаларни қийрата бошлайди. Бу психологик манзара романда ўз ўрнида берилганидан ташқари умуман асарнинг рамзий увертюраси бўлиб туюлади менга. Ўлмас Умарбековнинг бошқа асарларида ҳам шундай. Унинг реализмида символика элементлари бор. Сатрлардагина эмас, сатрлар орасида ҳам маъно бор.

Ёзувчининг прозаик асарлари уни иттифоқ миқёсида шуҳратдор қилди. «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» асари анча шов-шувга сабаб бўлди. Бу асарни баҳолашдаги дискуссия шу билан яқунланадики, автор мазкур асари учун СССР Ёзувчилар союзи мукофотининг лауреати бўлди.

Танишинг, бу Ўлмас Умарбеков.

* * *

У. Умарбеков актив жамоатчи адибларимиздан бири. У узок йиллар радиокомитетда адабиёт ва санъат бўлимига бошлиқ бўлди. Кейин Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг пропаганда бўлимида масъул хизматда бўлиб, партия ҳаёти университетини ўтди. Ун-

дан кейин бир неча йил «Ўзбекфильм» киностудиясининг директори бўлди. Шу кунларда Ўзбекистон ССР Маданият ва маданиятнинг биринчи ўринбосари.

У маданиятнинг ҳамма соҳасини яхши билади. Ҳатто Анатолий Софроновнинг «Мерос» пьесасини, болгар драматургиясининг яхши намуналарини ўзбек тилига таржима қилиб, ўз вақтида халқимиз мулкига айлантирган уларни.

У. Умарбеков сценарист бўлган «Йигит ва қиз», «Асосий кун» кинофильмлари шуҳратдор бўлди, томошабинларни мафтун қилди. Халқлар дўстлиги мавзуй ўзбек ва болгар халқининг уруш йилларидаги жанговар дўстлиги мисолида Улмас ёзган икки солдат ҳақидаги ажойиб кино-поэмада марказий ўринни эгаллади. Бу сценарий асосида биринчи марта «Ўзбекфильм» халқаро ҳамкорликка қараб Болгария киностудияси билан биргаликда жуда мазмунли ва қизиқарли кинофильм яратди. Шу хизмати У. Умарбековни Ҳамза мукофоти лауреати қилди.

Назаримда бу муваффақиятларнинг ҳаммасига анча илгари асос қўйилган эди. Бундан бир неча йил аввал «Ёш гвардия» сахнасида «Оқар сувлар», «Суд» каби Улмаснинг илк пьесалари қўйилган вақтлар ёдимда. Улар ахлоқий мавзудаги яхши асарлар эди. У драматурглик репетициясини ўша комсомол театрида ўтди. Натижада Ҳамза театри учун яхши автор бўлиб етишди.

Умуман, театр тарихида муаллиф билан коллективнинг алоқаси яқинлигини кўрсатувчи бир ҳолат бор. Конкрет актёрларни, уларнинг қобилият ва имкониятларини кўзда тутиб, улар учун образ яратилади. Айниқса, бу опера ва балет санъатида кенг тарқалган. Ўзбек театри тарихида, хусусан драматик театрда бу кам учрайдиган ҳодиса эди. Улмас катта драматургияга қадам қўяр экан Тошкентдаги Ҳамза театрининг етакчи артистлари билан алоқа ўрнатди. Вақтини, кучини аямай улар билан ҳамкорлик қилди. Айни вақтда уларнинг тажрибасини асарининг маъзига сингдириб юборди. Масалан, «Шошма, қуёш» деган ажойиб бир драмаси бор. Менинг назаримда у СССР халқ артисти Сора Эшонтўраева учун ёзилган бўлиб туюлади. Ҳар ҳолда бош қаҳрамон Сора опа ижросида жуда таъсирли чиққан ва бу ижро ҳам асарнинг худди шу хил шартли маънода СССР халқ артистлари Шукур Бурхонов, Наби Раҳимов, Зикир Муҳаммаджонов учун ёзилган дейиш мумкин. Бу ўринда мен «Қиёмат қарз», «Комиссия», «Кузнинг биринчи

куни» асарларини кўзда тутаялман. Ҳар ҳолда бизнинг онгимизга бу асарларнинг бош ғояларини шундай моҳир актёрлар У. Умарбеков билан бирга муҳрланганлар.

Адабиёт ва санъат воқеликни инсон характери орқали акс эттиради. Инсон характери, ахлоқи эса ижтимоий воқеликда шаклланади. Қоммунистик ахлоқнинг энг гўзал намоиш бўлишларидан бири — бу инсондаги инсофдир.

...Ешгина доктор йигит институтни битириб қишлоққа ишга боради. Ўзбекча қилиб айтганда у шу ерда туб қўйиб палак ёзмоқчи. Яхши ният билан иккита кўзичоқ сотиб олган. Эҳтимол бу бўлғуси оиланинг бойлигининг ҳамиртурушидир: Аммо... Лаънати уруш ҳамма планларни ўзгартириб юборади. Доктор йигит бўлса биринчилар қаторида фронтга жўнайтиди. Шунда кўзичоқларни қўшниси Сулаймон отага омонат қўйиб кетган. Орадани чорак аср ўтди. Йигитдан дарак йўқ. Сулаймон ота омонатни эҳтиёт билан сақлаб ўлтирибди. Энди у бутун бошлиқ фермага айланиб қолган. Кампир дунёдан ўтди. Чол ҳам ўзини заиф сеза бошлади. Наҳотки бу омонат эгасига қайтмаса, қиёмат қарз бўлиб қолса.

Сулаймон ота қўйларнинг эгасини ахтариб топишга қарор қилади. Бу эса муаллифга Сулаймон ота кўзи билан бугунги Тошкентни, Украина, Белоруссияни кўришга ймкон беради. Улуғ Ватан уруши жанггоҳларига борганда халқимизнинг қаҳрамонлик дostonлари янгидан тингланади. Уша ерларда — ўзбек жангчиларининг қабри устида интернационализм мавзуси очилади. Асарнинг ечими жуда қизиқ. Ота қўйларнинг эгасини ахтариб топади-ю, аммо у тамомила бошқача одам бўлиб чиқади. Натижада қўйларни сотиб пулини марҳум жангчиларимизга ёдгорлик ўрнатиш учун юборади.

Бу асарда ҳам ўзбекча миллий одатига, ҳам совет характериға, ҳам умуминсоний ижобий ахлоққа мос келадиган инсоф, ҳалоллик тушунчаси Сулаймон ота ва унинг ҳаракатлари мисолида романтик кўтаринкилик билан тасвирланган.

Эгаси йўқ, эгасининг даъвоси йўқ кўзичоқларни ота чорак аср сақлаб, кўпайтириб, то жойини топиб топширмагунча тинчимайди.

Муқояса учун бошқа бир факт келтираман. Бир куни Нью-Йоркда электр энергияси авария туфайли узилиб қолиб ярим сутка шаҳар электресиз қолган. Бу капитализм кўрғонида эса магазиннинг қоровулчилиги телеви-

зор, электрон сигнал, махфий ток билан ишлайди. Шаҳар қўриқчисиз қолганда туппа-тузук одамлар магазинларни талаб кетганлар. Мана сизга капиталистик дунё кишисининг инсоф, адолат ҳақидаги тушунчаси.

У. Умарбеков асарининг қиймати ҳам шундаки, у одамларимиздаги ижобий хусусиятларни излаб топади, уни бўрттириб кўрсатади ва таъсирли ташвиқ қилади.

Бу асар Ҳамза театри репертуаридан мустаҳкам жой олди. Мен уни Москвада, Малий театр биносида Тошкент театри гастролларида рус томошабини билан ҳам кўрганман, олқишларига гувоҳман. Уша кунлари «Правда» да босилган мутахассисларнинг мақолаларида ҳам шу юқори ижобий фикр тасдиқланган эди.

Ёзувчи ҳаёт воқеаларини ана шундай ахлоқий аспектдан туриб ёритади. Ҳар қандай жиддий асарда бўлганидек, унинг пьесаларида ҳам ҳаётнинг бир эмас, бир неча қатлами қамраб олинади. «Комиссия»да ҳам сюжет чизиклари ўзаро жуда чирмашиб кетган. Чунончи бош қаҳрамон — электрокабель заводининг инженери Ғаниев — жанг кўрган, фронтда тобланган принципиаллик ва қатъийликни шу кунгача сақлаб қолган инсон. У ишлаб чиқаришни уюштиришдаги йирик хатоликларни дадил фош қилади, тузатиш йўлларини айтиб беради. Салбий кучлар қаршилигига дуч келса ҳам чекилмайди. Обкомга хабар қилиб, комиссия уюштиришга эришади. Бу ижобий қаҳрамон — у шунчаки фронтвик бир киши. У ҳамиша шундай яшаган. Жанг қилган ва бугун ҳам шу тушунча билан ишлайди.

Мазкур корхонанинг директори Қаримов ҳам фронтвик. У бугун заводни шу аҳволга тушиб қолишига асосий айбдор одам. У ҳам ижобий шахсу аммо ҳаёт фалсафасини тўғри аниқлаб ололмаган. Масалан, урушда ҳам чала жанг қилган. 1943 йилда у алоқа взводининг командири эди. Бир куни жанг жуда шиддатли бўлди. Аммо ҳарбий қону қаттиқ. Улим ўз комига ютиб турса ҳам чекиниш мумкин эмас. Қаримов командирга вазиятни тушунтириб, чекинишга команда олади. Аммо бу командани у взводдаги йигитларга етказмайди. Взвод жойлашган жойга яқинлашганда душман ўша ерни жуда қаттиқ тўпга тутади. Қаримов барибир йигитлар ҳалок бўлди, мен у ерга етиб борсам қайтишга улгурмайман деб ўйлайди. Бекорга мен ҳам ҳалок бўламан, деб ўйлайди. Аслида эса жангчи ўртоқлари тирик эдилар. Улар охириги томчи қони қолгунча душманга қаршилиқ кўрсатиб ҳалок бўладилар. Шу-

нинг учун унинг виждони тоза эмас. Ҳар йили 9 Май, Галаба куни ҳамма тенгқурлари байрам қилишади. Қаримов ҳам. Аммо бир куни зиёфатдан келаётганда кўз олдида ҳалок бўлган ўртоқлари гавдаланади. Уларнинг сўзлари жуда таъсирли. Агар ҳаёт бўлсам бобо бўлармидим, қизим катта бўлиб қолгандир...

Муаллиф айтмоқчики, комиссия ҳам ҳар хил. Четдан келганини алдаб жўнатиш ҳам мумкин бўлару ичингдаги-чи, виждон-чи. Бу комиссиядан ҳеч ёққа қочиб қутулиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам инсон тўла виждон билан, соф ҳалоллик билан яшаши керак, кейин афсус қилмайсан, демоқчи бўлади автор. Бу эса жуда доно фикр. Чиндан ҳам шундай бўлиши керак. Виждоннинг мувозанатини ҳеч қачон бузмаслик керак. Едда бўлсинки игна ўтган жойдан, кейин туя ҳам ўтади. Қаримовнинг фожеаси ҳам шунда.

Конфликт ва характерларни йирик планда кўрсатиш учун У. Умарбеков ҳаётдаги катта воқеаларни тасвирлайди. Шунинг учун ҳам кўп асарларида инсон ўлими ва шу фожиа атрофида, унга муносабатда характерлар очилади. Бу жиҳатдан «Кузнинг биринчи куни» асари жуда таъсирлидир.

...Шу куннинг эркатой болалари, студентлар. Саломат, бақувват, башанг йигитлар. Хаёллари қизларда, кўзлари эса доимо қадаҳда. Тўйиб улфатчилик қилишади-да, кейин шўхлик бошланади. Ҳазил-ҳазил билан отасининг ов милтиғи ўртага чиқади. У ўқланган эди. Мерганлик қилишади. Деворга қараб отишади. Худди шу пайтда девор орқасида, йўлакда кетаётган одамни отиб қўйишади.

Ана шу фожиага муносабатда характерлар очила боради. Эркатой ўғил, унинг танноз онаси, онасининг гапидан чиқмайдиган профессор фожиани хаспўшлашга, ундан тонишга, қочишга урунишади.

Аммо бу хил ахлоқий тушунча виждонли бошқа оилага, эндигина пенсиянинг биринчи кунига етишган киши оиласига тўғри келмайди. Виждонли ота ўз ўғлини ҳам, унинг ўртоқларини ҳам ҳалолликка, бориб милицияга учрашишга, тасодифан бўлганлигини тушунтиришга ундайди. Ана шундоқ икки хил ахлоқий тушунчадан конфликт келиб чиқади. Асар ҳаяжон билан ўқилди ва томоша қилинади. Унда ёшларнинг тарбияси масаласи жуда жиддий қўйилган. Айниқса, финал таъсирли.

Чорбоғдан болаларни излаб топган ҳалол отанинг гапига кириш ўрнига бу падарлаънат эркатойлардан

бири унга милтиқ ўқталади, тепкини босади, яна қотиллик қилади.

У. Умарбеков драмалари ҳаётдаги жуда жиддий масалаларни саҳнага олиб чиқади ва савияси эътибори билан умумсовет драматургиясининг яхши асарлари қаторидан жой олмоқда. Чунончи, ҳозир «Кузнинг биринчи куни» Москва театрларидан бирида муваффақият билан ўйналмоқда.

...Мана бу қаҳрамоннинг ҳаёти тамомила булутсиз эди. У катта заводлар бирлашмасининг директори, ишлари, обрўйи баланд. Хотини фалсафа профессори, ўғли медицина бўйича аспирант, қизи университетни битиряпти, куёв тайин, қуда ҳам яхши одам. Обкомнинг секретари унинг фронтдош дўсти. Бошқа дўстлари ҳам кўп. Бугун эса шу бахтиёр ҳаётнинг энг яхши кунларидан бири, унинг туғилган куни...

Ҳамма нарса яхши-ю, аммо бир оз соғлиги заифлашган, бир марта инфарктни кўрган у. Пенсияга ҳали эрта, аммо у ўз аризасига мувофиқ ишдан бўшатишларини сўраб раҳбарларга мурожаат қилади.

Гап шундаки, у ҳалол одам. Бугунги кунда раҳбарликка бемалол кучи ва ақли етади, лекин интуитив равишда сезиб турибдики, уч-тўрт йилдан кейин у тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолиши мумкин. Ҳозир яхши истеъдодли ёшлар кўп. Урнига одам етарли. Асарнинг асосий конфликти ана шу воқеадан сўнг бошланади.

Аввало кўпчилик ўз аризасига мувофиқ бўшаганлигига ишонмайди. Жинояти бор, ишдан олинди, деб ўйлайди. Ҳаммадан илгари бўлгуси куёв қуёндек қочиб қолади, қудалар ҳуркиб кетади. Ўғлининг илмий раҳбари тайёр диссертацияни яна бир бор текшириб чиқиш кераклигини эслаб қолади. Бундан жабр тортган муттаҳамларга жон киради. Албатта, рафиқаси, дўсти — обком секретари, ўзига ўхшаш виждонли одамлар уни тўғри тушунишади. Лекин ҳамма эмас.

Ҳаммасига чидар эди-ю, аммо ўғлининг эътирози унинг сабр косасини тўлғазиб юборади. Ўғли, бунақа ишларни қилишга шошилмаслик керак эди, ҳали болаларингизнинг иши битмаган. Қўллаб турган одамлар бизни ерга ташлаб юборишди ота, — дейди. Ҳаётдаги ҳамма нарсага ўз кучи билан эришган, қўлтиқтаёғи автомат бўлган фронтовик, мард, ҳалол ота эътиқодига бу шафқатсизларча урилган болта эди. Чидолмай ўғлига тарсаки тортади-да, ўзи инфаркт бўлиб йиқилади. Пьеса мотам маросимининг охиридан бошланади.

Инсонни қадрлаш керак, яхши одамларни қувватлаш керак. Яшасин виждонли инсонлар! — деган фикрларни У. Умарбеков бу асарида жуда ҳам жиддий қилиб айтган. Асарни баҳолашда айрим субъектив фикрлар айтилди-ю, аммо асар, худди қаҳрамонидек ўз оёғи билан туриб дадил юриб кетди. Унинг русчаси «Советская драматургия» альманахида менинг кириш сўзим билан босилди. Автор эса Бутуниттифоқ драматурглари конкурсининг ғолибларидан бири бўлди.

...Улмас доимий изланишда. Ҳозир ҳам сиз менинг сўзларимни ўқиб турганингизда у сиз ҳақда ўйлайди, нима билан хурсанд этсам экан, деб бош қотиради.

Ишонаманки, эллик ёш, балоғат ёши. У ҳали кўп яхши асарлар яратади ва биз яна бошқа авлодга ҳам уни кўрсатиб, ғурур билан деймиз:

— Танишинг, Улмас Умарбеков!

1983

ЭРКИН ВОҲИДОВ

Мен уни кўпдан бери, «Шарқ юлдузи» журналида биринчи шеъри эълон қилинганидан буён биламан. Шеър Москва Давлат университетига бағишланган эди. Албатта, бу қонуний ҳол: «Ленинские гори»да қад кўтарган улуғвор университет биноси қайси бир ўнинчи синф ўқувчисининг тушига кирмаган дейсиз! Лекин ўша йилнинг сентябрида у Тошкент Давлат университети филология факультетининг студенти сифатида аудиторияда менинг «Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича лекциямни тинглаб ўтирарди. Бу 1955 йили бўлган эди.

Кекса ўзбек шоири Ғайратий уни мендан ҳам яхши биларди. Чунки Эркин ўзининг биринчи машқларини севимли шоири — Тошкент Пионерлар саройи адабиёт тўғарагининг раҳбари Ғайратийга олиб борар эди.

Мен Эркинни университет адабиёт тўғарагида, комсомол газетаси редакциясида, телевизор орқали ўз шеърларини ўқиётган ҳолда кўп маротаба кўрганман. Ҳамма вақт уни мамнуният билан тинглаганман. Албатта, бу шеърларнинг қиммати бир хил эмас. Унинг шоирона мушоҳада юритиши оддийликдан мураккабликка, юзаки тушунишдан туб моҳиятни очиб беришдек эволюцияни босиб ўтди. Бироқ Эркинда икки фазилат доимий ва муқим: ўзига талабчанлик ва образ оригиналлиги. Ҳар иккисига қатъий амал қилиш туфайли у кўп муваффақиятларни қўлга киритди.

Унинг ҳаётни ўзига хослик билан кўриши менга жуда ёқади. У чойнакка боқар экан, такаббур кишини кўради. Пиёла эса шоирга камтар меҳнаткашни эслатади. Хулоса ҳам жуда табиий: инсон камтарликни қадрлайди ва шунинг-чун ҳар куни пиёланинг пешонасидан ўпади.

Эркиннинг поэтик образлари жуда миллий, ўзбек маданияти ва адабиётининг классик анъаналари билан мустаҳкам боғланган.

Кейинги пайтларда Эркин классик аруз вазнида де-

вон тузди. Бу Низомий, Навоий, Умар Хайём назмининг вазнидир. Аруз вазнининг истиқболи хусусида турли-туман фикрлар юради. «Ўзбекистон маданияти» газетаси 1956-1957 йилларда мана шу масала юзасидан катта мунозара ўтказган эди. Ушанда айрим мутахассислар аруз ва замонавий поэзия бир-бирига мутаносиб эмас, деб башорат қилган эдилар. Бу масала студентлар аудиториясида ҳам қизгин муҳокама қилинганда, Э. Воҳидов ўзбек поэзияси классик вазнининг оташин ҳимоячилари сафида бўлди. Унинг девони шоирнинг мунозарада ижоди билан қатнашганлигини кўрсатиб турибди. «Ёшлик девони»да шоирнинг жонли тили ва бадиий мушоҳада қобилияти яққол намоён бўлган.

Ҳозирги кунда Э. Воҳидов энг машҳур қўшиқчи шоирларимиздан бири. Унинг девонидаги ўнлаб шеърлар хонандалар оғзига тушди ва тезда халқ орасида шўрат топди. Буларнинг барчаси ўша китобга халқ берган баҳо деб қаралмоғи керак.

Мазкур баҳс эса ғазалларда куйланган ғояларнинг элга манзурлигидан келиб чиқади. Шоир ғазаллари мавзу жиҳатидан хилма-хил. Унда муҳаббат лирикаси ҳам, фалсафий лирика ҳам кучли, барча шеърлар арузнинг энгил шаклларида ёзилган. Айни вақтда, унинг оригиналликка интилиши шаклда ҳам кўринган.

Масалан, «Фузулий ҳайкали қошида» ўйлар шаклида ёзилган шеърда улуғ озарбайжон шоирининг мисралари кўчирма сифатида келтирилади-да, уларга муносабат орқали фикр давом этади. Агар бу шеър озарбайжон халқига, унинг улкан поэтик даҳосига муҳаббатнинг гўзал ифодаси бўлса, «Азгануш» шеърида арман халқига самимий ҳурмат тўйгулари ифода этилган. Булар барчаси, «Ўзбегим», «Ўзбекистоним» шеърлари муаллифининг интернационалист инсон ва шоирлигини кўрсатувчи конкрет далиллардир.

Эркин шеърятининг мавзу кўлами йил сайин кенгайиб борди. Севги лирикаси, ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадалар, ижтимоий мавзу тез орада ўзбек китобхонини мафтун этди. Бундай шеърлар унинг «Тонг нафаси» (1961), «Менинг юлдузим» (1961), «Ақл ва юрак» (1962), «Нидо» (1965) номли тўпламларидан жой олди.

Эркин маҳорати пишгандан сўнггина Ленин мавзуга мурожаат қилди. Шоир ўзининг «Буюк ҳаёт тонги» достонида В. И. Лениннинг ёшлик йиллари ҳақида самимий ҳаяжон билан ўзига хос равишда ҳикоя қилади. Достон рус тилига ҳам таржима қилинган. Китобхонлар

тезда бу дostonни илғаб олдилар. У ўзбек ленинномасидан ўзига муносиб ўрин эгаллади.

Албатта, ўзбек адабиётида Ленин образини яратувчи асарлар кўп. Аммо ёш шоир Лениннинг ёшлик йилларини қаламга олди. Шу маънода бу поэма адабиётимиз учун мавзу жиҳатдан ҳам янгилик бўлди.

Оталар ва болалар муаммоси кимни ҳаяжонлантирмаган дейсиз! Эркин ҳам бундан истисно эмас. Гоявий мухолифларимиз совет кишиларининг ёш авлодни кекса авлодга қарама-қарши қўйишга интилганларида Эркин ҳам ҳаяжонга тушди. Шоирнинг бу туйғуси унинг «Нидо» дostonига асос бўлди. Унда уруш жангоҳларида ҳалок бўлган кишининг ўғли отасининг ишини охиригача етказиш учун қасамёд қилади. Кескин баҳе услубида ёзилган бу дostonда ёш инсоннинг қалб тепиши фоятда нозик ифодалангани учун ҳам дostonнинг муваффақияти тасодифий эмас.

1966 йилнинг 26 апрелида Тошкентда зилзила бўлди. Кўп миллатли мамлакатимизнинг барча халқлари юртдошларимизга ёрдам қўлини узатдилар. Уша йилнинг июлида украиналик қурувчилар билан бўлган учрашувлардан бирида Эркин ўзининг янги асари — «Палаткада ёзилган дoston»ини ўқиб берган эди. Зилзила ҳақида у вақтда кўп шеър ёзиларди. Уша кун учун жуда зарур бўлган, лекин капалакдек умри қисқа шеърлар унутилиб кетди. Ваҳоланки, Эркиннинг дostonи совет кишиларининг жасоратини ва чуқур интернационалистик туйғусини мадҳ этувчи ҳақиқий бадий асар сифатида адабиётимиз хазинасидан жой олди.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети бу учала дostonи учун Э. Воҳидовни 1967 йилда Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти билан тақдирлади.

Э. Воҳидов ижоди тез камол топди. У поэтик асарларининг мавзулар доирасини кенгайтириб борди. Натижада, ранг-баранглик ижодининг ажралмас хусусиятига айланиб қолди. Унинг «Шахмат ва шеър» каби асарларида йилт этган солиштириш қобилияти кейинроқ «Чароғбон» каби ажойиб дostonларида камол топди. «Қора денгиз эртаги» дostonидаги романтик руҳ шеърлятида қанот бахш этди.

Замонавийлик байроғини маҳкам ушлаган шоир замондошимизнинг лирик образини янги тасвирлар билан тўлдириб бермоқда.

1972 йилда, СССР ташкил топганига эллик йил тўлгани нишонланаётган пайтда, у Останкино минорасида

суҳбат шаклида бир поэма ёзди. Совет ҳокимияти йилларида, совет халқлари дўстона оиласида халқимизнинг парвозини минорага рамз бериб яхши тасвир қилди.

Яна бир шеърда бугунги кексаларнинг кўзи билан ёшларга разм солди. Ҳозирги ёшларнинг ота-оналари анъанасига содиқлигини жуда тўғри тасвирлай билди. Шу мавзудаги шеърлари «Ҳозирги ёшлар» китобига жам бўлган. Уқувчиларга жуда манзур бўлган мазкур шеърга ҳатто шоирона жавоб келтириб чиқариб, Ғайратий домла унга жавобан «Ҳозирги чоллар» шеърини ёзган эди.

Узбекистон ССР ва Узбекистон Коммунистик партиясининг олтин тўйи — эллик йиллиги нишонланган вақтда унинг «Узбекистоним» асари матбуотда эълон қилинди. Бу асарни халқимиз тарихининг поэтик баёни дейиш мумкин.

Унинг «Бахмал» достони эса ватанпарварлик мадҳиясидир.

Эркин тенгқур ўзбек адиблари фақат ўзбек адабиёти анъаналаринигина эмас, балки рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти, жаҳон адабиёти анъаналарини ҳам чуқур эгаллаб ижод қилмоқда. Бу анъаналарни эгаллашнинг энг яхши йўли бадиий таржима билан шуғулланишдир. Эркин ҳам шундай қилди. Бугунги кунда адабиёт мухлислари уни С. Есенин, А. Твардовский, М. Светлов, А. Малишкó, Р. Ҳамзатов, С. Капутикян, М. Мачаварианиларнинг асарларини ўзбек тилига моҳирона таржима қилган шоир сифатида ҳам ҳурмат қиладилар.

Э. Воҳидов Гётенинг «Фауст»ини ҳам ўзбек тилига ағдарди. Жаҳон адабиёт классикаси бўлмиш бу асар икки китоб бўлиб, ўзбек тилида нашр этилиши катта воқеа бўлди.

У таржима қилган шоирлар ичида Ибн Сино, Муҳаммад Иқбол (Ҳиндистон), Улфат (Афғонистон) кабилар ҳам бор.

Э. Воҳидов ўз ижодини жанр жиҳатидан хилма-хил бўлиши учун ҳам тинмай қайғуради. Натжада, унинг ижоди саҳнага ҳам чиқди. Алишер Навоий театрида унинг асари «Ойжамол» қўйилди. Ҳамза театрида эса унинг «Олтин девор» комедияси ва у таржима қилган «Мен Чилига ишонаман» драмаси ўйналди.

«Олтин девор» комедиясида автор жуда комик вазият топган. Эски девор қулатилганда, тагидан олтин чиқиб қолади. Шунга муносабат орқали турли хил шароитларда одамларнинг характери очилади. Бу асар

катта муваффақият қозонди. Ҳамза театрининг истей-
додли ижодий коллективи бу асар муваффақиятига ул-
кан ҳисса қўшди.

Кейинги йиллар Эркин кўп жойларни бориб кўрди,
мамлакатимизнинг турли бурчақларида бўлди. Бу ҳол
ижодининг уфқига ҳам яхши таъсир ўтказди. Ҳатто юр-
ган йўллари ҳақида публицистик очерклар ёзди. Шу
хил асарлардан бири Германия Демократик Республи-
касига қилинган таассуротлар асосида ёзилган. Эркин
ижодида проза намуналари кўрина бошлади...

Бир гуруҳ шеърлари болаларга аталган ва улар
шоир ижодининг серқирралигини тасдиқлаб турибди.

Эркин Воҳидов 1936 йил декабрда Фарғона области-
нинг Олтиариқ районида туғилган. Тошкентда таълим
ва тарбия олди. Дунё кезди. Натижада фикр доираси
кенгайди: Халқаро мавзу фақат шеърларида эмас, дос-
тонларида ҳам кўрина бошлади. Ижод парвози 1983 йил-
да унга Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат муко-
фоти берилиши билан ҳам тасдиқланди. У Ёзувчилар
союзининг фаол аъзоларидан бири, «Ёшлик» журнали-
нинг бош муҳаррири.

Мен Эркиннинг энг яхши асарлари энди ёзилади деб
ўйлайман ва ижодининг баланд парвозига аминман.

1983

Шоирлар осмондан тушмаслигини одамлардан шаклланишини мен Абдулла Орипов мисолида кўрганман: Университетда ўқиб юрган йиллар — истараси иссиқ, ихчамгина йигитча эди. Аммо шу жуссада ҳислар вулқони мавжудлигини кейин билдик.

Абдулла Орипов 1941 йил 21 мартда Қашқадарё областининг Косон районида туғилди. 1958 йилда «Комсомол» номидаги мактабни олтин медаль билан битириб, ТөшДУнинг филология факультетига келди. Университетнинг журналистика бўлимини тугатиб, «Ёш гвардия», Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, «Шарқ юлдузи» журналларида ишлади. Ҳозир эса «Гулхан» журналининг редактори.

Мен уни студент сифатида ҳам, бошловчи шоир сифатида ҳам яхши эслайман. Шеърлари университет доирасида тезда диққатни ўзига тортди, матбуотга чиқиши тез ва силлиқ бўлгани йўқ. Ҳар ҳолда шеърлари эски қолиплардан фарқ қилгани учун, унда сохта оптимизм эмас, жиддий ўйчанлик бўлгани учун баъзи қулоқларга ёқиши анча қийин бўлди. Не бўлса ҳам унинг «Бургут», «Муножот» шеърларини биринчи бўлиб мен муҳаррирлик қилган газета ўқувчиларга тақдим қилган. Бу, янглишмасам, Абдулла Ориповнинг босилган биринчи шеърлари бўлса керак. Кейинроқ газетамизда кўп шеърлари босилди. Қалон минорасидаги лайлак ҳақидаги шеърини боғганимиз учун менга танбеҳ берганлар ҳам бўлди.

Барибир ҳақиқий талант ўзига йўл очиб олар экан. Шундай ҳам бўлди. Тезда унга шуҳрат, обрў, унвонлар келди. Олдинма-кейин катта, кичик китоблари босилди: «Митти юлдуз» (1965), «Кўзларим йўлингда» (1966), «Онажон» (1969), «Родник» (1969), «Ўзбекистон» (1970), «Руҳим» (1971), «Ҳайрат» (1974), «Ветер Родини» (1975), «Юртим шамоли» (1976), «Нажот қалъаси» (1980).

Абдулла Орипов ўзбек совет поэзиясига янги лирик қаҳрамон олиб кирди. У файласуф, ўйчан, бир оз маҳзун

аммо этиқоди бақувват шахсни улуғлади. Шунинг назари билан дунё воқеаларини таҳлил қилди. Ана шундай кайфият унинг Аброр Ҳидояттов хотирасини тилга олган шеърларида кучли бўлди.

Ҳаётни фалсафий идрок этиш юксак ва оригинал бадий образлар билан омухта бўлганлиги учун ҳам Абдулла Орипов номи тезда тан олинди, элга маъқул тушди. Айни вақтда яхши маънодаги сентоментализм бу поэзияда кучли. Онасининг вафоти муносабати билан ёзилган шеърлар инсон дардининг аниқ баёни билан ўқувчи қалбини ларзага солади.

Абдулла Орипов ижодининг тематик диапозони кенг ва лирик қаҳрамонининг маънавий дунёси бой. Шулардан урта белгини алоҳида ажратиб ўтишни истардим.

Биринчиси — Ватан туйғуси. Шоирнинг лирик қаҳрамони Ўзбекистон тарихини яхши билади ва у билан фахр эса таъсирли ва чиройли образларда ифода этилган. Ватаннинг таърифи кейиноқ конкрет шахслар Ҳамза, Собир Раҳимов, Ҳабиб Абдуллаев кабилар тимсолида давом этади. Натижада — Ленин, инқилоб, Ватан деган сўзлар шеър сарлавҳасига чиқади ва унинг бош мазмунини ифода этади.

Иккинчиси — ҳаёт конфликтларига муносабат масаласи. Кўнгли пок, ўзи рисоладагидек тўғри бўлган лирик қаҳрамон ҳаётдаги адолатсизликнинг катта-кичик ҳамма кўринишига кескин қарши чиқади, уни ҳар шаклда топиб фош қилади, одамларнинг ёмонига кўнглингизда нафрат уйғотади. Мукофот гадоларини масхаралайди. Бекорчиликдан бир-бирини тагига сув қуяётганларни мазах қилади. Абдулла Орипов поэзиясининг бу пафоси ўқувчиларга жуда маъқул. (Аммо, баъзан шу фикр шоирларда кўпроқ такрор бўлиб қолаётгандек бўлиб туюлди менга).

Учинчиси — муҳаббат мавзуи. Абдулла Орипов поэзиянинг мангу севги китобига ўз мисраларини битаолган шоир. Ой туйнукка келганда уйқуси қочган ошиқнинг ўйларидан тортиб бу тугённинг барча гаммаларини у ғоят таъсирли ва чиройли акс эттирди. «Сени яратгандир асли табиат бир шоир ҳажрингда куйиб ўтсин», деб ёрни улуғлади.

Абдулла Орипов ўзига хос шоир. Аммо ҳар қандай ўзига хослик узоқ ижодий экспериментлар билан яратилади. Худди шу фикр тема топишдан тортиб қофия тағлашгача ижоднинг барча компонентларида намоён бўлади. Абдулла Орипов ўқувчига кўнглида борини ҳеч яширмай, гардигача қолдирмай очиқ айтади ва ўз навбатида

ўқувчини ҳам шундай самимийликка даъват қилади. На-тижада шеърни яқунловчи мисрада айтувчининг ҳам, тингловчининг ҳам фикри бир бўлиб чиқади.

Экспериментлардан яна бири — аруз вазнига муносабат масаласидир. Ўзининг бутун тафаккур тартиби билан Абдулла Орипов бармоқ вазнининг тарафдори ва тарғиботчиси. Аммо аруздаги тажрибалари ҳам талант ҳамма нарсани талантли қилишини исботлаб турибди. «Рубо-бинг ичра мен борман», «Аён бўлгай» каби қатор шеърларини бугунги ўйноқи арузнинг яхши мисолларидан деб биламан.

Абдулла Орипов жанговар поэзия яратди. У қайси бир масалани кўтармасин унга аниқ баҳо беради. Яхшиликни, ҳақиқатни дадил ҳимоя қилади. Шу дадиллик ва фаоллик унинг энг яхши ижодий хусусиятидир. Уни сочиб юбормай, чарчаб қолмай, ижодининг барча этаплари орқали баланд кўтариб ўтишини орзу қилардим.

Шоиримиз ҳамма учун муҳим бўлган бир проблема билан тўқнашди. У ҳам бўлса рус тилига таржима қилиш масаласи. Унинг ўзига хослигини русча таржималарида тўла ифода этаолдилар деб айтолмайман. Аммо ҳозирги шаклида ҳам, турли даражадаги таржималарда у Бутуниттифоқ миқёсида тан олинди, етакчи шоирлар қаторига кирди. Кўпгина машҳур шоирлар Расул Ҳамза-тов, Қайсин Қулиев, Ўлжас Сулаймонов ва бошқалар уни юксак қадрлайдилар. Бу қадр асослидир.

Абдулла Ориповнинг поэзиясининг жанрлар харак-теристикаси анча камтар. У асосан яхши лирик шеърлар яратди. Тўғри «Жаннатга йўл» драматик достони, Абу Али ибн Сино ҳақидаги достони каби асарлари ҳам бор. Аммо йирик асарлар ҳам келажак режаларида қолганга ўхшайди.

Лирикаси ҳам баъзан ҳажвий шакл олади. Кинояси кучли бир қанча шеърлар пайдо бўлади. Аммо ривожла-ниши мумкин бўлган бу йўлдан ҳам шоир негадир фойда-ланмади.

Ҳужжатли кино соҳасида, пахта ҳақида фильм яра-тишда иштирок этгани ҳам ижодидаги эпизодик ҳодиса-лардан бўлиб қолди.

Кейинги пайтда Абдулла Орипов бир қанча бамаъни мақолалар ёзиб, унда ҳаёт ва ижод, уларнинг проблема-лари ва уларга муносабат масаласи, ўзининг эстетик тушунчаларини таърифлаб берди. Талантнинг яна бир қирраси ярқ этди.

Абдулла Орипов кўпгина шоирлар қатори, бадий

таржима орқали ижод университетини ўтди. Пушкин, Некрасов, болгар Н. Ваппаров каби классикларнинг шеърларини таржима қилиш уларнинг ижод лабораториясига чуқур кириб бориш демакдир. Бу таржимон учун жуда фойдали. Абдулла Орипов Леся Украинанинг «Катакомбаларда», қирғиз қардоши Мар Байжиевнинг «Ҳар уйда байрам», Енъе Хельтаининг «Соқов рицарь» каби асарларини ўзбек тилига муваффақият билан таржима қилган.

Бу авлод жаҳон адабиётининг устунлари бўлган устозларни ўзбек тилига ағдариш борасида жонбозлик кўрсатиб жуда тўғри иш қилди. Карл Маркс таъбири билан айтганда «қадимий даврнинг сўнгги ва янги даврнинг дастлабки» шоири буюк итальян мутафаккири Аъегира Дантенинг «Илоҳий комедия»си таржимасига қўл уриб жуда катта ижодий жасорат кўрсатди. Бу таржима мутахассислар томонидан ҳам, ўқувчилар томонидан ҳам юксак қадрланди.

Абдулла Орипов бугунги ўзбек поэзиясининг энг ёрқин юлдузларидан бири. Унинг хизматлари Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти билан, Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР давлат мукофоти билан тақдирланган. Булар ҳаммаси ҳалол мукофотлар, арзийди.

Абдулла Орипов шеърятни, унинг мақсад ҳамда вазифаларини тўғри тушунади. Шунинг учун ҳам ўтмишидан келажакка порлоқ, ёзганидан ёзажага аълороқ сеvimли шоиримизга унинг сўзларини эслатгим келди.

Ҳақ сенга мурод бўлсин,
Шавкатинг на зар, тилло,
Ҳақ деганнинг умри ҳам
Ҳақ каби узун, илло,
Бошин эгтай ҳамиша
остонангда Абдулло,
Энг олий бахтим менинг
Онажоним шеърят,
Топган тож-тахтим менинг
Жонажоним, шеърят.

МУҲАММАД АЛИ¹

Мен бу авлодни кўпроқ студент сифатида таниганман. Бундан йигирма йилча аввал Дўрмондаги ижодхонада деҳқондай меҳнаткаш ёш шоирни кўргандим. У вақтда Муҳаммад Али Москвадаги М.Горький номли адабиёт институтида ўқирди. Шеърлари матбуотда кўриниб, номи қулоққа таниш бўлиб қолган пайтлар эди. Шундан бери у кўз олдимизда улғайиб супо киши ва ижоди балоғатга етган шоир бўлиб шаклланди.

Муҳаммад Али Аҳмедов 1942 йил 1 мартда Андижон область Бўз районидаги Бешгул қишлоғида туғилган. Кейин оилалари билан Тошкент областига кўчиб ўтиб, шу ерда Бекобод районидаги Алишер Навоий номли 29-ўрта мактабни битирган. 1966 йилда Москвада адабиёт институтини тамомлаб келди-да, шундан буён гоҳ «Шарқ юлдузи» журналида, гоҳ нашриётда адабиётимизнинг ҳам ижодий, ҳам ташкилий хизматида бел боғлаб турибди.

Муҳаммад Али — лирик шоир. У тараққиёти тез замонамизнинг нафасини қофияда илиб қолишга интилиб ижод майдонига олтмишинчи йилларда кириб келган ниҳоллардан. Бугун шу ниҳоллар ширали, лазиз мева бераяпти. Ташбиҳ Муҳаммад Алига ҳам тааллуқли.

«Янги шеърый китоб бамисоли дўстингдан келган мактуб, хушхабар. Уни умид ва интиқлик билан очасан», — деган эди Михаил Луконин. Мен Муҳаммад Алининг илк тўплами «Фазодаги ҳислар» (1967) ни ана шундай ҳиссиёт билан варақлаган эдим. Ёш қаламкашдаги изланиш, мисралардаги самимият унинг истиқболига умид уйғотган эди.

Шоирнинг салобати китоблари сони билан белгиланмайди. Ҳар бир китоб шоир учун имтиҳон, китобхон севгисига шоирнинг жавобидир. Муҳаммад Алининг «Шафақ» (1968), «Оталар юрти» (1970), «Алвон чечаклар» (1973) тўплamlари масъулият ҳисси билан яратилган, шеъриятимизда из қолдирган китоблар бўлди. 1974

¹ Мақола Муҳсин Олимов билан бирга ёзилган.

Йилда шоирнинг дostonлари алоҳида китоб ҳолида chop этилди.

«Фазодаги ҳислар» тўпламидан жой олган шеърларда ёшлик романтикаси, ҳаёт ҳақидаги мушоҳадалар, илк севгининг севинч ва дардлари тараннум қилинган эди. Шоир ҳар бир шеърда ниманидир ўзича айтмоқчи, ўзича эъозламоқчи, ўзича кўрсатмоқчи бўлади. «Фазодаги ҳислар»га кирган шеърлар ўқиш, ўрганиш, изланиш йилларининг маҳсули эди. Аммо Муҳаммад Алининг илк шеърларидаёқ теран поэтик мушоҳада ва нозик ҳиссиёт уйғунлиги кўринган эди.

Муҳаммад Али беш йиллик таҳсил жараёнида машҳур совет шоирларидан шеър илмини ўрганди. У кўпгина шеърларини ана шу устозлар назаридан ўтказди. Шоир ижодида содир бўлган сифат ўзгариши кейинги китоблари — «Шафақ», «Оталар юрти» ва «Алвон чечаклар»да ёрқин намён бўлди.

Шоирни санъаткорга айлантирадиган нарса қофия, мавзу, сўзлар жарангдорлигигина эмас, балки у яратган одам, образлар, фикр ва туйғулар оламидир. Муҳаммад Али шеърлятида шу олам тобора кенгайиб бoryпти.

Поэзия эрмак эмас. У гражданликни, эътиқодни талаб қилади. Майда, интим, ички дунёга ўралиб қолиш истеъдоднинг кушандаси. Ўз «мен»ини реаллик деб билган ижодкор санъатда янги сўз айта олмайди. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, санъат, жумладан шеърлят ўз-ўзини ифодалашдир. Индивидуаллик йўқ жойда санъат тугилмайди. Индивидуаллик — бадий асар қони. Дарҳақиқат, санъаткор асарида ўз ўйлари, ҳиссиётлари маънавий оламини ифодалайди. Шу маънода унинг ижоди «ўз-ўзини ифодалашдан» иборат. Шу билан бирга санъаткор — шахс. Шахс қанчалик ўзига хос, қайтарилмас бўлмасин, у «ижтимоий муносабатлар маҳсули» (К. Маркс), жамият фарзанди. Бинобарин санъаткорнинг ўз-ўзини ифодалашини айни вақтда жамиятнинг ҳам ифодалаш бўлади.

Муҳаммад Али кейинги йилларда гражданлик туйғуси билан йўғрилган бир қанча асарлар яратди. «Тенгдошларимга мактуб», «Садолар», «Прометей», «Армон», «Қизил гул», «Қуролли кишига», «Спитомин» туркуми, «Юрагим» сингари шеърларини ўқир эканмиз, шоир бизни бой туйғулар оламига тортади. Лирик қаҳрамон севгига садоқатли пок инсон, Ватани, халқига меҳридарё фарзанд, оламлар бахти, тилагини кўзловчи курашчан шахс, дилкаш дўст сифатида намён бўлади.

Ватан Муҳаммад Али шеърларининг севимли қаҳрамони. У Москвани куйлаганда ҳам, она қишлоғини соғинганда ҳам, Россия ўрмонлари, Ўзбекистон далаларига мафтун бўлганида ҳам муқаддас Ватанни ўйлайди, унинг образини яратади.

1975 йилда шоирнинг шеърлари «Голоса жизни» номи билан рус тилида босилиб чиқди. Унинг энг яхши асарларини рус шоири Анатолий Передреев таржима қилди. Рус китобхони Муҳаммад Али китобини самимий қаршилади. «Литературное обозрение», «Звезда, Востока» журналларидаги тақризлар шундан далолат бериб турибди.

Муҳаммад Али дostonчиликка ҳам салмоқли ҳисса қўшаяпти. Унинг «Машраб», «Йигирма етти ёшим», «Гумбаздаги нур», «Заминда яшаймиз», «Қишлоқ» дostonлари ўзбек адабий танқидчилигида юқори баҳоланди.

Шоир тақдири, санъаткорнинг жамиятдаги ўрни Муҳаммад Али шеърятининг етакчи мотивларидан бири. Айниқса, шоирнинг тарихий мавзудаги асарларида шу ғоя ўзини ёрқин ифодасини топган.

«Машраб» — шоирнинг биринчи дostonи. Унда исёнкор шоир образи куйланади. Муҳаммад Али дostonида қаҳрамон тақдирини беришга, — уни фалсафий-поэтик таҳлил этишга интилади. Шоир асар қаҳрамонини, Машраб характеридаги етакчи кучни тўғри аниқлаб олган. Машраб кўз олдимизда соддадил, хаёлчан бир ўспирин қиёфасида гавдаланади. У ҳеч ким ечадлмаган ҳаёт сирлари — оқ ва қора муаммоси устида бош қотиради. Машраб оқ ранг — ҳақиқат излаб олиш сафарга чиқади, қаҳрамон умрини шу рангни ахтаришга бахш этади, унинг орзулари пучга айланади, оқ дегани қора бўлиб чиқади. Муҳаммад Али Машраб билан даврнинг қора кучлари — эшон Оппоқхўжа ва шоҳ Маҳмуд Қатағон ўртасидаги аёвсиз зиддиятни моҳирона акс эттиради.

Дoston сюжети Машраб ҳақидаги халқ ривоятлари асосида қурилган. Лекин шоир ана шу афсонани реалистик бўёқларда кўрсатади.

Муҳаммад Алининг «Заминда яшаймиз» дostonи бугунги жўшқин ҳаётимиз ҳақида, замондошимизнинг меҳнат ва кураши тўғрисида ҳикоя қилади.

Шоирнинг «Йигирма етти ёшим» дostonи — буюк дохий В. И. Лениннинг ёшлигига бағишланган.

Бир йили СССР Ёзувчилар союзининг секретари В. Озеров Ўзбекистонга хизмат билан келди-да, иш ора-

сида ёш ёзувчиларни алоҳида йиғиб улар билан самимий суҳбатлашди. Мен ҳам шу мажлисда бор эдим. Муҳаммад Али ҳам. Гал ижодий режалар ҳақида кетди: Ёш шоиримиз шеърий роман ёзиш иштиёқида ёнаётган пайт экан. Ёзаётган асарининг характерини, ўз ниятларини айтиб берди. Менга режа жуда дадил кўринди. Виталий Михайлович шунақа катта режаларга ва мавзуларга дадил-дадил киришиш кераклигини таъкидлаб унга далда берди.

Мана ҳозир «Боқий дунё» китобини кўриб ўлтириб, астойдил интилган солдат, албатта, генерал бўлишини тушуниб турибман. Шеърий романнинг фалсафаси шундан иборатки, ҳаётдаги ҳар бир йирик шахс шоир таърифида бамисоли бир юлдузу унинг нури тарихни ёритади ва бизни келажакка чорлайди.

Романнинг мавзу кўлами кенг. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг боши. Андижон, Жиззах қўзғолонлари, Улуғ Октябрь социалистик революцияси, Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши — тарихнинг шундай муҳим воқеалари асар қаҳрамонларининг тақдирдан ўтади.

Романнинг энг таъсирли ўрни бош қаҳрамон Насриддиннинг В. И. Ленин билан учрашишидир. Ойчучук, Азимбой, Қудрат, Жаннат, Фарҳод, Валентина ва бошқа асосий образларнинг ҳаёти ва тақдири орқали муаллиф давр конфликтлари ва курашини атрофлича тасвирлаган.

Ҳар қандай йирик асар каби бу романда ҳам бир қанча эпизодик образлар бор. Аммо улар тарихий ва ҳаққоний образлар. Улар — Номоз ботир, маърифатпарвар Шақури, Авлоний, Ажзий, оташин инқилобчи шоир Ҳамза, қўмондон М. В. Фрунзе, республика раҳбарлари Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев кабилардир.

«Боқий дунё» танқидчиликда кенг муҳокама қилинди. Баъзи ҳамкасабаларимиз мавзунини ишланган деб ҳисобладилар. Мен шахсан ишланган мавзулар янгича, ўзига хос усулда ёритилибди деб ҳисоблайман.

Умуман ёш авлод дадилроқ катта ишларга киришиши керак деб биламан. Шунинг учун Муҳаммад Али «Рамаёна» ёки «Шаҳриёр» каби йирик таржималарни қойил қилганини ҳам биламан.

Муҳаммад Али 1976 йилда «Оталар юрти», «Достонлар» ва «Голоса жизни» китоблари учун Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати бўлди. Шу масала муҳокама қилинганда уни қувватлаб овоз бер-

ганман. Чунки шу комиссиянинг раиси эдим. Ушанда айтган баъзи гапларим мақолада ифшо бўлди.

Муҳаммад Али ўзбек китобхонини жаҳон адабиёти намуналари билан баҳраманд этишдек қутлуғ ишга муносиб ҳисса қўшяпти. Улуғ шотланд шоири Роберт Бернснинг қўшиқ ва балладалари Байроннинг «Шилён тутқуни» достони Муҳаммад Али таржимасида босилиб чиқди, шунингдек Шиллер, Адам Мицкевич, Пушкин, Лермонтов, Ованес Туманян, Абай, Тагор, Леонидзе, Симонов, Ҳамзатов, Луконинларнинг шеърлари шоир томонидан моҳирона таржима қилинди.

Муҳамма Али даврнинг кишилар қалбида туғдирган хислатларини бадий кашф қилишга, замонни бадий тадқиқ этишга интилмоқда.

1984

БАРОТ БОЙҚОБУЛОВ

Ёши катта одамлар, ҳаёт суръати ҳақида мушоҳада юритганда, фарзандларингизнинг катта бўлганини сезмай қоласиз, дейишар эди. Худди шу гап адабиётга ҳам тўла тааллуқли экан. Қўзимизнинг олдида ижодкорларнинг катта бир авлоди туғилди, шаклланди ва камол топди. Мен бу ўринда, ҳали ҳам студентлик йиллари ёдимда бўлган, Улмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Нормурод Нарзуллаев, Ҳалима Худойбердиева, Худойберди Тўхтабоев, Гулчеҳра Жўраева, Гулчеҳра Нуруллаева каби бугунги кунда исми ва асарлари ўқувчилар оммасига яхши таниш, ҳатто Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати деган шарафли унвонга мансуб бўлган авлодни кўзда тутаман. Шу авлоднинг муносиб вакилларидан бири Барот Бойқобулов бўлади.

Барот Тиллаевич Бойқобулов 1937 йилда Самарқанд области Ургут районининг Кенагас қишлоғида туғилди. Аввал Самарқанддаги жисмоний тарбия педагогик билим юртида, сўнг эса Самарқанд университетининг филология факультетида таълим олди.

Меҳнат фаолияти нашриёт ва газеталарда бошланди. У адабиёт ва санъат нашриётида редактор, «Ёш ленинчи»да бўлим бошлиғи, «Ёш гвардия» нашриётида бош редактор ўринбосари лавозимларида ишлади. 1974—1984 йилларда у Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг маданият бўлимида аввал инструктор, сўнгроқ сектор мудири бўлиб хизмат қилди.

Бадий ижод билан баробар илмий фаолият билан ҳам шуғулланган. Унлаб мақолалари, сиёсий поэзия таҳлилига, Ҳамид Гулом ижодига бағишланган китоблари бор. Кандидатлик диссертацияси Сарвар Азимов ижодининг таҳлилига бағишланган эди. Мен у ҳимояни (1970 йил) яхши эслайман. Чунки ўзим диссертация ҳимоясида биргина расмий оппонент эдим.

Гарчи фаолияти серқирра бўлса ҳам, аввало у шоир,

яхши шоир. 1983 йилда чиққан китобининг муқовасида у кўнгил сўзларини бундай баён қилади:

«Ватан тупроғи!.. Инсон фарзандига Ватан тупроғидан азиз ва муқаддас нарса йўқ! Бу тупроқ авлод-аждодлар хоки, келажак насллар nasibаси, шунинг учун ҳам муътабар ва табаррукдир.

Чорак аср (1957-1982 йиллар) мобайнида ёзилган шеърларимни йиғиб, яхши ният билан «Ватан тупроғи» деб номладим. Умримнинг мазмуни бўлмиш бу китоб Ватан тупроғида унган ранго-ранг умид ва ишонч гуллари каби муҳтарам китобхон кўнгил уйини обод қилар деган умиддаман».

Одатан, ҳар бир санъаткорнинг етуклиги унинг оригиналлиги, ўзига хослиги билан ўлчанади. Барот Бойқобулов ҳам бугунги ўзбек совет поэзиясида ўзига хос овоз билан ижод қилмоқда. Унинг лирик қаҳрамони — ижтимоий фаол шахс. Айниқса, ватанпарварлик ва интернационализм туйғулари шоирнинг шеърларида жўш уриб туради. Шеърларида бугунги Самарқанднинг нафаси сезилади, социалистик Ватан ғурури билиниб туради. Худди шу ҳол китобларнинг сарлавҳасини ҳам белгиланган: «Самарқанд сатрлари» (1969), «Самарқанд ушшоғи», (1969), «Афросиёб» (1970), «Самар вақанд» (1972):

Сўнги йилларда Б. Бойқобулов кўп юрди. Қардош совет республикаларида бўлди, натижада лирик қаҳрамоннинг ҳам Ватан ҳақидаги тушунчаси янада кенгайди ва конкретлашди.

Инсон ҳар бир сафардан таассуротлар билан тўлиб қайтади, тезроқ уни бировга айтишга шошилади. Агар бу инсон яна шоир бўлса-чи?! Шоир одамнинг сафардан сўнг тинч қолиши жуда мушкул иш. Шу гаплар Б. Бойқобуловга ҳам татбиқ бўлгудек. Чунки, шеърларининг лирик қаҳрамони шоир билан бирга Италияни кезиб чиқади, Ҳиндистонни сайр қилади. Урта ер денгизи бўйлаб айланиб юради. Ажнабий мамлакатларда кўрганини ўз ҳаёти билан муқояса қилади, натижада социалистик Ватан мавзуси янги қирралари билан ялтирайди

Шоирнинг серзавқ шеърлари «Висол» (1965), «Сени излайман» (1968), «Муҳаббат хиёбони» (1973), «Шарқ камалаги» (1975), «Мени кутинг юлдузлар» (1976) каби китобларида жам бўлган.

Шоир ижодининг жанр характеристикаси хилма-хил. Унда очерк ҳам («Юрак тинчимайди», (1963), воқеий қисса ҳам («Муҳаббат ёлқини», 1973) бор. Поэмаларининг мазмуни сарлавҳасидан маълум «Ҳижрон» (1969),

«Учинчи авлод» (1972), «Тож маҳал» (1972), «Сибирь сурури» (1975), «Флоренциялик бола» (1973), «Калев ва Линда» (1975), «Гул ва шамшир» (1975).

Назариячилар поэзия тарихини таҳлил қилганда шеърининг шакллари турли асрларда турлича такомил топганини қайд қиладилар. Назаримда ана шундай ҳаракатлар ўзбек совет поэзиясида ҳам содир бўлди. Баъзилар аруз уммонига мурожаат қилиб, ғазал, маснавий кабиларни замонага мослашга интилдилар, янгича рубоийлар пайдо бўлди, саккизликлар, олтиликлар, ҳатто учликлар яратилди, қасида янгича маъно касб этиб, тикланди. Маяковскийона кесик мисрадаги шеърлар, ҳатто қофиясиз оқ шеър пайдо бўлди. Ана шу умумижодий изланишда Б. Бойқобулов ҳам қатнашди. У ўзбек адабиётида деярли биринчи бўлиб сонет намунасини берди («Сонетлар», 1971). Катта ижодий меҳнат туфайли бу жанрни анча яхши эгаллади, ҳатто яна ўша социалистик Ватан мавзусида Самарқанд, Ўзбекистон, СССРга бағишлаб сонетлардан дoston яратди. Мана шундай оригиналлик ва изланувчанлик менга жуда ёқади.

Ҳозирги замон ижодкорлари анчагина фозил йигитлар. Агар илгари олий маълумот уларнинг фозиллик ўлчови ҳисобланган бўлса, ҳозир баъзилари илмда ундан ҳам нарига кетди, илмий даражалар соҳиби бўлди. Б. Бойқобулов ҳам шундайлардан. У филология фанлари кандидати, илмий мақола ва китоблар муаллифи. Менинг фикримча, бизнинг замонамизда адабиётшунослик соҳасида илмий тафаккур билан бадий тафаккур жуда яқинлашиб келяпти. Тўғрироғи, танқидчининг бадий маҳорати ошмоқда, шоирнинг эса, илмий тафаккури кучаймоқда. Худди шу гаплар ҳам шоир, ҳам олим Барот Бойқобуловга ҳам тўла тааллуқли.

Мулла шоирларимиздан бири Б. Бойқобулов ўзбек тарихини яхши билади, яхши кўради. Бу туйғуларнинг нафи тушмай иложи йўқ эди. Натижада Бобур ҳақида «Кун ва тун», Алишер Навоий ҳақида «Юлдузли осмон», «Шукуҳли карвон» каби асарлар ёзилди ва муаллифига талабчан ўқувчининг ҳурматини келтирди.

Устоз адилларимиз ҳамиша бадий таржимани халқлар дўстлигини мустаҳкамловчи бир кўприк, ўзлари учун эса, ижод университети деб билганлар. Шунинг учун ҳам деярли барчалари фаол таржимон бўлганлар. Қувонарлиси шундаки, ҳозир зикр этилаётган авлод ҳам устозларнинг ана шу анъанасини муносиб давом эттирмоқда. Шунинг учун ҳам Б. Бойқобулов меҳнати орқали баъзан

Пушкин, Лермонтов, Шекспир, Петрарка, Мицкевич, Неруда, Гарси Лорка, А. Грибоедов, Байрон, Файз Аҳмад Файз, Агостиньо Нето, шунингдек, М. Турсунзода, А. Софронов, Р. Рождественский, Р. Ҳамзатов, Капути-кян ва бошқалар ўзбек тилида янграйди.

Б. Бойқобулов С. Тўрахонова билан ҳамкорликда «Уч мушкетёр»ни (А. Дюма) С. Раҳим билан ҳамкорликда Фотиҳ Ниёзийнинг «Вафо» романини, А. Авденконинг «Тисса устида», «Тоғ баҳори» асарларини ҳам таржима қилган.

Б. Бойқобулов ижодий изланувчан шоир дедик. Шу ҳол турли шаклларда давом этмоқда. Баъзи шеърларида ички қофия пайдо бўлди. Бу ҳам яхшиликка тааллуқли.

Танқидчилар ойдан ҳам доғ топишади, деган ҳазил бор. Ҳозирги замон техникаси билан қуролланган астрономлар ойда доғгина эмас, бутун бошли кратерлар мавжудлигини исбот қилди. Демак, ойнинг доғи танқидчиларнинг фантазияси эмас, балки масаланинг асли экан. Шунинг учун ҳам мен, Б. Бойқобуловнинг ҳамма шеърлари ҳам ойдек равшану беғубор демоқчи эмасман. Микроскоп билан таҳлил қилинса, эҳтимол анча гап чиқар. Аммо, сўзни тежаб сарф қилишга маслаҳат берар эдим.

1973 йилда у «Учинчи авлод» поэмаси, «Сонетлар» тўплами ва «Ҳайкаллар сўзлайди» шеърлар китоби учун Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати бўлди. Барот Бойқобуловнинг кўпгина шеърлари рус тилига, бошқа қардош совет халқлари тилига таржима қилинди. «Памятники говорят» (1970) каби китоблари туфайли ўзбек шеърини мухлисларининг доираси янада кенгайди.

Б. Бойқобулов ўзбек адабиётига сонетни олиб кирди, дедик. Менинг тушунчамда сонет санъатнинг синонимидир. Чунки, шу шаклнинг классик мисоллари маҳорат такомилининг ҳам интиҳоси бўлган. Адабиётимизнинг муносиб вакили Барот Бойқобуловга сонетда ҳам, санъатда ҳам баланд ривож тилайман.

1984

НОРМУРОД НАРЗУЛЛАЕВ

Бугун дилрабо кўшиқлари билан халқимиз орасида шуҳратдор бўлган Нормурод Нарзуллаев ҳам кўзимиз олдида шакланган шоирлардан бири. Мен уни илк бор кўрганамда студент ва бошловчи ижодкор эди.

Нормурод 1934 йилда Қашқадарё областининг ҳозирги Ульянов районидаги Хўжаҳайрон қишлоғида туғилди. 1952 йилда Охунбобоев номидаги Қарши педагогика билим юртини тамомлади. 1956 йилда Самарқанд давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетини имтиёзли диплом билан битирганлар орасида у ҳам бор эди.

Мактабда ҳаёт ва ижод мактабини ўтади. «Ленин йўли» (Самарқанд) ва «Қашқадарё ҳақиқати» газеталарида ҳар хил лавозимларда ишлади. 1968 йилда Самарқанд давлат университетининг аспиранти эди.

Кейинроқ партиявий хизматда бўлди. 1969 йилда Самарқанд шаҳар партия ташкилоти агитация ва пропаганда бўлимининг бошлиғи эди. Кейинроқ Ўзбекистон коммунистик партияси Марказий Комитети маданият бўлимининг инструктори, сектор мудири бўлиб ишлади. 1974 йилдан 1982 йилгача эса Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг секретари, кейинги йилларда «Ёш гвардия» нашриётида бош муҳаррир.

Нормуроднинг ижоди 1954 йилда бошланган ва илк шеърлари ўзи ишлаган газеталарда босилди. Биринчи тўплами «Суюнчи» 1965 йилда босмадан чиқди. Шундан буён ўзбек поэзиясининг симфониясида унинг ҳам овози бор.

Бугунги ўзбек адабиётининг ёш авлоди бадий бақувват ижодкорлардан иборатдир. Чунки уларнинг жуда кўпчилиги олий маълумотли, дорилфунунларни тугатган, ҳаёт ва ижод ҳақидаги тушунчаси мукамалдир.

Н. Нарзуллаев ижоди ёш авлоднинг ижодига хос бўлган яхши хусусиятларни ўзида жамлаган. У Самарқанд-

да адабиётдан олий маълумот олган. У ўзбек классик адабиётини, ўзбек халқ оғзаки ижодини, Шарқ классик адабиётининг анъаналарини яхши ўрганган ва уларни ижодида татбиқ этиб келаётган қобилиятли шоирлардан биридир.

Бадий ижоднинг қонуниятларидан бири ҳам шундан иборатки, ҳар бир шоир адабиёт майдонига ўз овози билан, ўз мавзуи, ўз ғоялари билан кириб келади. Бадий ижод соҳасида қайтариқ мумкин эмас. Ана шунинг учун ҳам ҳар бир ижодкор ўзига хос хусусиятларга эга бўлмоғи лозим.

Н. Нарзуллаевнинг ижоди ҳақида гапирганда мана шу хусусиятлар унда ҳам жамулжам эканини қайд этмоқ лозим. Ҳақиқатан ҳам, у ўзига тенгқур бўлган ёш авлоднинг ҳаёт, меҳнат ва муҳаббат ҳақидаги ҳис-туйғуларини, фикрларини бадий ифода қилди. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари ўқувчилар оmmasига маъқул ва манзур бўлди.

Бу авлод ижодида ҳам Ватан мавзуи диққат марказига қўйилган. Ватан ҳақида гапирганда Н. Нарзуллаев кенг социалистик ватанимизни тушунади. Бу ҳол бугунги ўзбек адабиёти учун ғоят хосдир. Чунки агар илгарилари Ватан тушунчаси Ўзбекистоннинг жуғрофий чегараси билан чекланган бўлса, бугунги кунда бепоён социалистик мамлакатимиз Ватан деган тушунчамизни ифода этади. Ана шу маънода унинг шеърларида социалистик жамият кишисининг тушунчаси, хулқи, меҳнати, ҳис-туйғулари ўзининг ифодасини топди.

Айни вақтда мана шу Ватан тушунчасининг кенг бўлиши унинг она Ўзбекистонини мадҳ этишига асло монелик қилмади. Балки гўзал Самарқанд ҳақидаги сатрларида она шаҳри социалистик Ватаннинг ажралмас бир қисми ва гўзал диёрлардан бири эканлиги ғурур билан куйланади.

Нормурод ҳассос шоир. Эмоционаллик унинг ҳар бир шеърида аниқ сезилиб туради. Ана шу хусусият унинг ҳақиқий шоир бўлиб етишишида энг муҳим асосдир. Шундай шеърлар унинг «Сизни Ватан эркалар» (1967), «Меҳр чашмаси» (1970), «Зарафшон зарлари» (1970), «Уфқларда кўзларим» (1973) каби китобларини мазмундор қилган. Худди шу асарларни Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти билан тақдирланиши ҳам бежиз эмас (1974).

У машҳур шоирларимиздан, чунки кўпгина шеърларига музыка басталаниб, қўшиққа айланиб кетди ва бугун радиодан, телевизордан, концертлардан қўшиқчи-

лар ижросида унинг шеърларини биз роҳат қилиб эшит-
япмиз.

Унинг бир қанча шеърлари Москвада чиқадиган жур-
налларнинг саҳифаларидан жой олди, рус тилида китоб
қилиб чиқарилди. Шундай қилиб, ўзбек шеърятининг
мухлислари доирасини у рус тилида ўқийдиган мухлис-
лар ҳисобига ҳам анча кенгайтирди.

Ёш шоиримизнинг ижоди ҳозир аини қайнаган пайт.
У илҳом билан тўла. Ҳаётда ёш, ижодда анчагина таж-
риба орттирган бу адибнинг келажаги порлоқдир. Мен
унинг бундан кейинги ижоди ёзганига нисбатан ҳам
бойроқ, мазмунлироқ, бадийроқ ва жозибалироқ бўли-
шини умид қиламан.

Н. Назруллаев менга ёқадиган қўшиқлари билан на-
заримда Туроб Тўланинг ижодий издоши бўлиб туюл-
моқда. Туроб Тўла эса бир мақоласида бундай, деб ёз-
ган эди:

«Нормурод Нарзуллаев шеърят мухлислари тилига
тушган. Танилиб қолган, севиб ўқиладиган муаллифлар-
дан бири, катта-катта китоблар, тўқ туркумлар, баллада
ва дostonлар соҳиби. У фикри теран санъаткорлар сафи-
да! У шеърят талқинини яхши кўради. Уни теран тал-
қин этади, китобхонига теран томирлардан зумрад излай-
ди, топади, тақдим этади. Катта муҳаббат билан ардоқ-
лайди уни, шундан, у бу кирган йўлини, бўронли умр-
дейди. Бўронли умр ҳақиқатан ҳам шеърятга хос умр,
у соҳилда ҳамини бетиним бўрон бўлиб туради. Бу бў-
ронли соҳилда эса, Нормурод Нарзуллаев баркамол
ғаввосдир».

Шу гапларга қўшилганим учун ҳам бу парчани кел-
тирдим бу ерда.

Нормурод Нарзуллаев ва унинг тенгқурлари ҳақида
ўйлаганимда, адабиётимизнинг келажагини кўраман ва
бугунги ёш авлод шу кунимиз ижодида қобилиятли, илм-
ли, ғайратли эканлигини кўриб адабиётимизнинг порлоқ
келажигидан хотиржам бўламан.

1983

ЁШЛИК ҲАҚИДА УИЛАР

Тарих агар китоб бўлса, янги саҳифасини очдик. Тарих агар инсон бўлса, у бир ёш улғайди. Тарих агар йўл бўлса, янги манзилга етдик. Янги манзилга етган одам босиб ўтган йўлига бир назар ташлайди. Ёши улғайган одам йиллардан сабоқ чиқаради. Китобнинг янги саҳифаси, янги бобнинг сарлавҳаси билан бошланади. Мана шуларнинг барчасини жам қилиб Гафур Фулом ёзган эди:

Янги йил баҳона қудратимизнинг
Бир йиллик мазмунин қилсак сарҳисоб.

Агар шоирнинг айтганига амал қилсак, ўтган 1983 йил халқимиз тарихининг заррин саҳифаси бўлди, дея оламиз. Шу йилда саноатимизнинг салмоғи ошди. БАМнинг темир йўл қулочлари янги кўприклардан ўтиб, ўлка бўйлаб узоқларга чўзилди. Сирдарё ГРЭСининг давримиз қудратига рамз бўладиган нурлари пландан ҳақиқатга айланди. Халқимизда «ер остида илон қимирласа билади» деган гап бор. Ушанақанги билафонликни даъво қилмай туриб ҳам айтиш мумкинки, жонажон Тошкентимиз остида бульдозер қимирляпти, метро қуриляпти. Шаҳаримиз фақат энига ёки бўйига эмас, тубига ҳам қараб ўсмоқда.

Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ютуқларимиз бараканинг мисоли. Табиат тантиликни унутса, уч кунлик гарм-селини ўттиз уч кун пўфласа, қишда қорини қизғонса, ёзда сувини — буларнинг барчасига фан малҳам топмоқда. Замонавий илмий тушунча ва энг илғор техника билан қуролланган Ўзбекистон пахтакори «меҳнатнинг таги — роҳат» деган афоризмни ишора қилиб, ваъда қилган олти миллион пахтасини уюб қўйди.

Фан ва маданиятимизнинг равнақи ҳам саноат ва қишлоқ хўжалигидаги ютуқларимизга ҳамоҳангдир. Ҳар соҳанинг бир текис ривожланиши давримиз қонуниятига айланганини ўтган йил мисолида ҳам кўриш мумкин. Салмоқли ва ранг-баранг асарлардан жам топган ижодимиз хирмони пахта хирмони кетидан бўй чўзмоқда.

Икки минг ёшини нишонлаган Тошкентни бугунги

замон диди ва талаби билан гўзал қилиб қўйган архитекторларимизнинг меҳнатига офарин деймиз.

Гапимиз мавзуи шунчаки тафсир эмас, балки сарҳисобдир. Сабаби ҳозир биз фақат бир йилни эмас, балки КПСС XXVI съезди белгилаган улуғ режаларнинг амалга ошганини қайд қиляпмиз. Шунинг учун ҳам мавзу бениҳоя. Аммо шуниси маълумки, бу беш йиллик партия ва ҳукуматимизнинг меҳнаткашларга ғамхўрлиги бениҳоя ошган давр бўлиб тарихга киради.

Бугунги ёш авлод умрининг энг ширин даври шу беш йилликка тўғри келди. Бу беш йиллик эса, КПСС XXVI съезди белгилаган тинчлик программаси бутун жаҳоннинг умид устунига айланган давр бўлди. Ҳозирги ёш авлод шу тинчлик даврининг лаззатларидан тўла баҳраманд бўлиб улғаймоқда. Мамлакатимизнинг жуда доно ташқи сиёсати жаҳонда уруш хавфини бартараф этиб келмоқда.

Сарҳисоб умуман социалистик тарихимизники, чунки Улуғ Октябрь социалистик революциясининг етмиш йиллиги тобора яқинлашиб келмоқда. Кўпи кетиб, ози қолган асримизнинг умумий қонуниятларини ҳам аниқлайдиган пайт келган. Бу сарҳисоб шунинг учун ҳам керакки, социологларнинг фикрича, йигирма биринчи аср генийларининг олди бугунги мактаб ўқувчилар ичида эмиш. Агар шу бугун фарзанд кўрган ёш ота-она бўлса, унинг эркатойи ўн етти ёшида йигирма биринчи асрга кириб боради. Бинобарин, халқимизнинг, мамлакатимизнинг ҳамда дунёнинг келажаги қандай бўлади, деган гап бугунги кунда шунчаки риторик савол эмас. Ўз фаолиятини чуқур илмий асосда олиб борувчи Коммунистик партия фақат бугунги кунни эмас, балки узоқ келажакни ҳам кўзлаб иш қилади.

Аср, сарҳисоби шунинг учун ҳам керакки, буржуа мафкурачилари тарихни сохталаштириб, асримиз қонуниятини бузиб талқин қилмоқдалар. Агар уларнинг гапига ишонилса, одамзод борган сари бир-биридан узоқлашган, худбин бўлиб кетаётган эмиш. Аслида-чи? Аслида йигирманчи асрнинг энг буюк воқеаси — Улуғ Октябрь социалистик революциясини амалга оширган қаҳрамонлар ўз жонини эмас, жаҳон меҳнаткашларининг тақдирини ўйлаган эди. Иккинчи жаҳон урушида ғолиб чиққан ижобий кучлар буюк мақсадлар йўлида қаҳрамонлик кўрсатишга қодир бўлган мардлар эдилар. Худбин эса бундай бўлмайди.

Қисқаси, инсоният борган сари бир-бирига аҳил,

яқин бўлиб бормоқда. Булар эса, коммунистик тушунчанинг асосидир. Бинобарин, биз йигирманчи аср — тарихнинг ҳақиқий қаҳрамонлари бўлган коммунистлар асри эканлигини тўла асос билан таъкидлаб, келажак эса, коммунизм асри бўлади деб, далил айта оламиз.

Шундай улуг тарихий даврда яшаш — катта бахт, шу даврга муносиб бўлиш эса юксак инсоний мажбуриятдир.

Бундан ўн йил аввал экранга чиққан тўла метражли ҳужжатли фильм «Сенинг Ўзбекистонингман» деб аталган эди. Сценарий автори сифатида мен ҳам унда иштирок этганман. Фильм бундан ярим аср аввалги ҳаётимиздан, Ўзбекистоннинг илк қадамларидан ҳикоя қиларди. Асар сюжети 30-йиллар билан тугалланган бўлса-да, ўша йиллар бугунги фаровонликнинг асоси эканлигини таъкидлаш мақсадида финалда контраст усулини ишлатдик. Ўша йиллардаги намоён бугунги опа-сингилларимиз қатори билан, ўша давр ёшлари бугунги комсомоллар билан алмашиб туриб, ҳақиқат таққосда билинишни тасдиқлади.

Ўзбекистон Коммунистик партиясининг XX съезди ишлаётган залда ўтириб бўлаётган гапларни мен ана ўша таққос билан таҳлил қилардим. Назаримда, жуда ажойиб, мазмундор, ҳужжатли фильм яратилаётгандек бўларди. Замонимизнинг ҳақиқий қаҳрамонлари, йирик партия — совет раҳбарлари, ишлаб чиқариш илғорлари, олиму адиблар, ишчию министрлар, механизатор зиёдилар билан бир минбарга чиқар, ҳар бири ўз соҳасини жуда чуқур таҳлил қилар, ютуқларидан рапорт берар, режаларини ўртоқлашар, мўлжалланган маррага тезроқ етиш борасидаги таклифларини ўртага ташларди. Ёзувчи сифатида мени бу одамларнинг психологияси қизиқтирар ва ҳаммаларининг характерини хаёлан жамлаб бугунги коммунист образини ҳаётда кўриб турардим.

Бугунги коммунист марксча-ленинча эътиқодга содиқликни замонавий илм ва катта ташаббускорлик билан қўшиб олиб бормоқда. Шунинг учун ҳам рақамларимиз фазовий ҳажмга ўтиб кетди. Съездда қилинган ҳисобот докладыдаги рақамларга эътибор қилинг-а!

Бу миллиардлар ўз-ўзидан бўлмайдди. Улар меҳнаткаш халқимизнинг пешона терлари, илм ва ғайратлари, меҳнатга коммунистик муносабатларидан яралади. Шулар ҳақида ўйлаганимда Максим Горькийнинг сўзлари ёдимга тушади: «Ижодимизнинг бош қаҳрамони қилиб

биз меҳнатни танлашимиз керак». Социалистик жамиятнинг туб қонуниятини қамраб олган доно фикр.

Ҳақиқат таққосда билинади дедик. Аммо бу таққос ярим асрлик ўтмиш билан бўлиши шарт эмас. Бундан беш йил аввал ҳам пахта планимиз тома-тома кўл бўларди. Кундалик ўсиш бир проценти атрофида айланганидан хурсанд бўлардик. Ҳозир эса кунда уч проценти дан берадиган колхоз ёки район эмас, областлар борлигини биз ортиқча ҳайратсиз қабул қиладиган бўлиб қолдик. Сабаби қишлоқ хўжалиги соҳасида меҳнатни механизациялаштириш, бутун ишларни илмий асосга қуриш соҳасида, менимча, революцион ўзгаришлар содир бўлдики, табиатнинг минг хил инжиқликлари ҳам коммунист пахтакорнинг шижоати олдида лол қоляпти. Фақат замонавий билим, сонг ва меҳнат тушунчалари бирлашиб ана ўша фазовий рақамларни ҳаётда найдоқилмоқда.

Жамиятимизнинг бош қонуниятларидан яна бири ҳамма соҳанинг баробар, гармоник ривожланишидир. Шу маънода фан ва маданият, маориф ва санъат соҳасидаги ютуқларимиз ҳам айтилганларга ҳамоҳанг. Фан ютуқларига суянибгина шу меҳнат муваффақиятлари қўлга киритилди. Ижодий зиёлилар ана ўша коммунистик дунёқарашни шакллантиришда партиямизнинг ҳозиржавоб чаққон ёрдамчилари эканлиги съезд ҳужжатларида ғурур билан қайд қилинган.

Республикамизнинг барча ютуқларида ёшларимизнинг ҳиссалари улкан. Ҳаётдаги бирор соҳаси йўқки, унда комсомол партия ишончини оқлаш учун мардонавор меҳнат қилмаётган бўлсин. Шунинг учун ҳам севимли комсомолҳумни бор зафарларимизнинг ҳамкор-ижодкори деб биламан. У билан мағрурман, у билан шодман. Зероки, устоз Гафур Ғулом ёзганидек:

Ингит омон бўлса, хавфу хатар йўқ,
Қалқон бор, қалъа бут, қўрғон саломат.
Қизлар кулгусида авжу даромад,
Чоллар уйқусида жаннат-фароғат.

Республикамиз ёшлари гоҳ солдат формасида, гоҳ меҳнат резервлари бўлиб, гоҳ пионерлар шеъри билан Ўзбекистон Компартиясининг XX съездини табриклайётганда отахон шоирнинг юқоридаги мисралари тилимда эди.

Бугунги ёшларга қараб туриб, «Сенинг Ўзбекистонингман» фильмимиздаги ёшларни эсладим. Фақат уларнинг ёши бир, холос, аммо ақлида, билимида, онгида, ғайратида, кийинишида, ҳатто жисмоний кўринишида ҳам катта фарқ кўрдим. Шу фарқларда замон нафасини сездим.

Ёшлик! Ҳаётнинг гўзал ва лазиз баҳори! Умр йўлининг боши. Одамнинг граждан бўлиб шаклланиш йиллари. Кекса тарих гувоҳлик берадики, барча муҳим ва буюк воқеаларнинг амалга ошишида ёшлар ҳаминша фаол иштирок этган. Тарих локомотиви ўз қудратининг кўпини ёшлик ғайратидан олган. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасида ҳам инқилобчи ёшларнинг анча ҳиссаси бор. Социалистик революция ғалабасидан бир йил ўтар-ўтмас Ленинчи Коммунистик Ёшлар союзи — комсомол ташкилоти тузилишининг ўзиёқ шу фикрнинг ёрқин далилидир. Улуғ доҳиймиз Владимир Ильич Ленин васиятларига садоқатининг тасдиғи сифатида комсомолга Ленин номи берилганга сал кам олтмиш йил бўлди. Бу тарих совет ёшларининг коммунизм қуриш учун олиб борган курашидаги минглаб қаҳрамонлик намуналари билан безалган. Булар ҳаммаси ёшликнинг инсоният бахти учун кураш солломасидир.

Инқилобдан аввалги Шарқ ёшларининг, хусусан, хотин-қизларининг аҳволи тарихдан, илмий ва бадий асарлардан бизга яхши маълум. Утмишдаги Шарқ аёлининг бошида бўлган замона зулмини уларнинг ўзлари тегирмон тошига қиёс қилганлар. Бироқ булоқ сувидай мусаффо ва тотли шеърлар тегирмон тошидан сизиб чиқиб бўлса ҳам адабиёт дарёсига келиб қўшилган. Булар Нодира, Увайсий, Маҳзуна, Анбар отин ва уларнинг минглаб сафдош, фикрдош замондошларининг юрак дардлари эди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси мана шу асрий ноҳақликларга чек қўйди.

Николай Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди», «Бўрон болалари» романларини эсланг. Уларда ёшлиги инқилоб йилларига тўғри келган авлоднинг революцион баҳодирлиги ҳаққоний тасвирланган. Инқилоб йилларида жангу жадалда, турли хил душманлар билан курашда гражданлик туйғусини муаллиф пўлатнинг тобланишига муқояса қилади. Ҳа, пўлат шундай тобланган. Совет ёшлиги шундай курашларда, ота-оналарнинг ижтимоий анъаналарида чиниққан.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий инқилоб арафасида ёзган бир неча шеърлари ва публицистик мақолаларини «Яшасин ёшлар!» деган хитоб билан тугаллайди. Унинг талқинида ёшлар янгилик тарафдорлари деган тушунчага тенг.

Гражданлар урушининг жанговар йиллари, босмачиларга қарши кураш мавзуй адабиётимизда турли жанрларда акс эттирилган. Бу асарларнинг қаҳрамонлари қаторида ёшларимизнинг ҳам чиройли образлари бор! Ғафур Ғулом бир шеърини «Икки ёшлик» деб атаган эди. Шоир бунда бугунги бахтиёр совет ҳаётини ўтмиш билан солиштириб, антитеза усулини ишлатади. Бу таққосдан сўнг совет воқелигига муҳаббатимиз жўш уриб кетади.

Ҳамид Олимжон ёшлик ва бахт куйчиси эди. Унинг ажойиб шеъриятида ўз тенгқури бўлган совет ёшларининг лирик образи яратилди. Унинг лирик қаҳрамонлари совет воқелигининг фаол вакили, социалистик ҳаёт берган бахтдан мамнун йигит-қизлардир. «Зайнаб ва Омон» поэмаси ёшларнинг, коммунистик ахлоқ соҳиб бўлган Зайнаб ва Омоннинг эскилик сарқитларига қарши дадил курашини мадҳ этади.

Ҳотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган курашлар адабиётимиз тарихининг заррин саҳифаларидан жой олган.

Эскиликка муккасидан кетган жоҳиллар, озодлик душманлари Турсуной деган актрисамизни қатл этганларида Ҳамза халқ фарёдини марсия қилиб ёзган, Ғафур Ғулом эса «Саодат» журналининг саҳифаларида (у вақтда номи «Янги йўл» эди) газабкор очерк-билан чиққан. Комил Яшиннинг Гулсара ва Нурхон исмли қаҳрамонлари худди шу номдаги драматик асарларда янги совет аёлининг, ёшларнинг типик вакили сифатида элнинг гулдурос олқишига сазовор бўлган.

Ҳотин-қизлар озодлиги мавзуй Уйғун ва Миртемир поэзиясида катта ўрин эгаллайди. Зулфиянинг бутун ижоди совет аёли туйғуларининг, бахти ва мусибатларининг, меҳнати ва шарафининг, оналик ғурури ва тинчлик учун овозининг гўзал бадий ифодасидан иборатдир.

Сезиб турибсизки, совет ёшлари халқимиз тарихининг ҳамма саҳифаларида унинг қаҳрамонлари бўлган ва шунинг учун ҳам адабиётнинг қаҳрамонларига айланган. Айтилганларнинг ҳаммаси аёлларга ҳам тааллуқлидир. Бу гап ҳатто Улуғ Ватан уруши даври мисоллари билан ҳам исботланади.

Уруш ҳаммамизга ҳам ҳамма соҳада синов бўлди.

Аёлларимиз ҳам фронтда жанг қилдилар. Ярадорларнинг дардига малҳам қўйдилар, партизан палаткаларининг маликаси бўлдилар. Зоя Космедемьянская кундалик дафтарига «Улсанг ҳам муҳаббатсиз бўса берма» деб дил сўзларини ёзиб, ҳаёт ҳақида мушоҳада юритаётган ёш бир қиз эди. Бугун унинг номи энг машҳур қаҳрамонлар қаторида тилга олинади. Ҳозир фронтда бўлган опаларимизни кўриб ҳайратда қоламан. Уруш вақтида улар йигирма ёшдан сал ошган аёллар эдилар. Мана, сизга ёшликнинг жанговар биографиясидан аниқ лавҳалар.

Фронт орқасида қолиб, меҳнат оғирликларини бўйнига олган ёшлар ҳам ўша даврнинг ҳақиқий қаҳрамонлари эди. Агар бу қаҳрамонларнинг чиройли бадий ифодаси билан танишмоқчи бўлсангиз Ойбекнинг «Қизлар» достонини яна бир бор қўлга олинг. Абдулла Қаҳҳорнинг уруш даври ҳикояларида ҳам бу мавзу кенг ишланган.

Совет ёшларининг халқимиз тарихидаги ажойиб хизматларини Назир Сафаров очеркларидан, Ғайратий шеърларидан, Ҳамид Ғулум ва Асқад Мухтор, Иброҳим Раҳим ва Раҳмат Файзий, Мирмуҳсин ва Саид Аҳмад, Ҳаким Назир ва Шухрат, Пиримқул Қодиров, Одил Ғақубов ва Мақсуд Қориев романларидан, Рамз Бобоҷон ва Туроб Тўла, Саида Зуннунова ва Жуманиёз Жабборов, Жонрид Абдуллахонов асарларидан кўплаб топшиш мумкин. Халқ шоирлари Ҳабибий ва Чархий китобларида ёшларимизга аталган оталик ўғитлари кўп.

Бугунги кунда ҳам совет ёшлари меҳнат ва ахлоқда ота-оналарнинг изларидан бориб, ажойиб ишлар қилмоқдалар. Бу ишлар уларнинг тенгқурлари бўлган адиблар ижодида ҳам шавқ билан куйланмоқда. Эркин Воҳидов ёшликни, ундаги эл бахти учун жон фидоликни бундай мадҳ этади:

Ёшлигим, кел, куйга тўлган қалбим олтин сози бўл!
Мен қўшиқ айтай жўшиб, бир лаҳза жўр овози бўл!
Орзу-истакдан бу шод дилларга боғлабсан қанот,
Бу тилак осмонининг доим баланд парвози бўл.
Ёшлигим, сен менга берган куч, шууринг, ғайратинг
Халқу юртга бахш этолсам, шунда мендан рози бўл!

Ҳа, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, интернационализм совет кишиларининг характери

хусусиятларидир. Фикримизнинг исботини бугунги ҳаётдан минглаб мисолларда топиш мумкин.

Комсомол қурилиши деб эълон қилинган ўнлаб муҳим иншоотлар ёшлик кучи билан барпо бўлмоқда. Пахтадан миллионлаб тонна ҳосил олаётган колхозчиларимиз ичида турсуноЙчи ёшлар сони мингта.

Санъатимиз юлдузларини эсланг. Хоҳ «Баҳор», «Шодлик» ансамблларининг солистлари бўлсин, хоҳ «Қирққиз»нинг раққосалари бўлсин — улар санъатимиз ёшлиги, эртанги камолидирлар.

Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреатлари — Темир Пўлат, Худойберди Тўхтабоев, Гулчеҳра Жўраева, Владимир Тюриков, Пирмат Шермуҳамедов, Иброҳим Ғафуров, Гулчеҳра Нуруллаева, Ҳалима Худойбердиева, Омон Матжон, Ойдин Ҳожиева, Яйра Саъдуллаева, Раим Фарҳодий, Эътибор Охунова, Эркин Самандар, Йўлдош Сулаймон каби адиб ва шоирларимиз бугунги ёшликни куйлашда фаолдирлар. Улардан бири — Гулчеҳра Жўраева — ёшликни бундай ширин сўзлар билан куйлабди:

Чўққидан чопқиллаб тушган шалола —
Дарё дебочаси — қўшиғи сенсан.
Қаҳраб тоғлару биллур пиёла
Жарангидай кулгу ошиғи сенсан....
Босган изларингдан яратдинг ҳаёт,
Шамшод қоматингдай текис, сарбаланд.
Гўё оламга сен — ўзинг кашфиёт,
Барча зўрлигингу ғўрлигинг билан...
Ииллар гарди қўнар сочимга бир кун,
Пиёда кезмоққа керакдур асо.
Бироқ, эй ёшлигим — сен мангу дуркун,
Сенинг ёлқинингни бермасман асло!

Бугунги ёшлар поэзиясининг лирик қаҳрамони меҳнатга муҳаббати билан ажралиб туради. Унинг меҳнати Ватанга муҳаббатининг ифода шаклидир. Ватан тушунчаси эса бепоён совет мамлакатини қамраб олгани учун ҳам интернационализм туйғуси билан йўғрилган.

Коммунистик жамият барпо этишдек пок ижтимоий идеалга бағишланган совет ёшлиги коммунистик ахлоқ кодексини онгига жо қилган. Бу ахлоқ эса, айниқса, ишқ-муҳаббат масаласида ҳаётгийдир.

Мен жаҳоннинг бир неча мамлакатларида бўлганман ва ёшлигини капитализм нобуд қилган ёшларни ўз кўзим

билан кўрганман. Нью-Йоркда биз хиппилар маҳалласида бўлганмиз. Хиппи инглизча бахт дегани бўлиб, бу ёшларнинг фалсафаси шундай: инсон бахт учун туғилган, бахт эса муҳаббатда, шунинг учун ҳам эркин муҳаббатга тўсқинлик қилувчи ҳамма нарсага қарши улар. Хиппилар хонасида яланғоч йигит-қиз ўпишиб турган фотосурати бўлиб, устига инглиз тилида: Лонг лив лав!— Яшасин муҳаббат! — деб ёзиб қўйилган эди. Ҳаётда ижобий-ижтимоий идеал тополмай тушкунликка берилган ёшлар капиталистик тузумга норозилигини шундай ифода қилган эди.

Капиталистик ахлоқ ёшларни беҳаёликка ўргатувчи минг хил назариялар ўйлаб чиқарган. Шулардан бири ньюдизм оқими бўлиб, таржимасида янгилик тарафдорлари дегани бўлади. Уларнинг янгиликлари эса яланғоч юришдан иборат. Бу назария талқинида қуёш нурлари ҳаёт манбаи, уст-бош бу нурларнинг баданга ўтишига тўсқинлик қилармиш. Шундай фикрдаги одамларнинг журналлари уят суратлардан иборат ва тиражи ҳам катта бўлади. Ёшларнинг хулқи бузилгани билан капиталистнинг нима иши бор, киссасига фойда тушса бўлгани.

Ана шундай ҳолларни кўзда тутиб айтамикки, ёшлик ҳозирги кунда ҳам икки хил: совет ёшлари ўзларининг ибратли ахлоқлари билан оламга намунадирлар, капиталистик жамият эса олтин ёшликни маънавий жиҳатдан нобуд қилмоқда. Худди шу ҳолни тушунмай, буржуа ахлоқининг бемаза таъсирига бериладиган айрим ёшларимиз қулоқ солишармикан, деб айтдим бу гапларни.

Ёшлиги шу беш йилликка тўғри келган авлод бугун заводда — илғор, колхозда — механизатор, ўқишда — аълочи. У ажойиб замонасининг муносиб фарзанди бўлиши учун мардонавор меҳнат билан банд. Худди шу гаплар республикамиз ёш ижодий интеллигенциясига ҳам тааллуқли.

Бугунги Ўзбекистон адабиёти ва санъати кекса авлод тажрибасидан, ўрта авлод жамолидан, ёш авлоднинг тинимсиз изланишидан равнақ топмоқда.

Кўзимиз олдида ёшлар денгиз тўлқинидек кетма-кет ижод уммонига кириб келмоқда. Бундан ўттиз йил аввал мен Тошкент Давлат университетига адабиёт назариясидан илк бор лекция ўқиган эдим. Шундан буён авваллари имтиҳон варақаларидангина жой олган ўнлаб ном ва фамилиялар мана бугун китоб муқоваларига чиқиб, кенг

Ўқувчилар оммасига яхши таниш бўлиб қолган. Бундан ўн-ўн беш йил аввал «Ўзбекистон маданияти» газетасида «Оқ йўл» билан шеъри босилиб турган ёшлар бугунги кунда анча китоб чиқариб қўйди.

Адабиётни авлодларга бўлиб таҳлил қилиш гоёят шартли ҳодиса. Чунки ўқувчини авторнинг ёши эмас, балки фикри қизиқтиради. Шу маънода ижодкор сўзининг олдидан келган «ёш» деган эпитет ҳеч қандай имтиёзга ҳуқуқ бермайди, аксинча сифат белгиси бўлмоғи керак. Жуда кўп ёшларимиз масалани шундоқ тушунмоқдалар ва ижод даврасидан ўзларига муносиб ўрин эгаллаб турибдилар. Мен бу фикримни Омон Мухтор, Отаёр, Турсун Иброҳимов, Абдулла Шер, Маъруф Жалил, Муҳаммадали Қўшмоқов, Қамчибек Кенжа, Мамбет Абляимов, Гулчеҳра Йўлдошева, Муҳаббат Туробова, Бибисора Туробова, Асқар Қосимов каби катта рўйхатдан ҳозир ёдимга келган ёш шоирлар мисоли билан исботлашим мумкин. Буларнинг шеърида бугунги ёшларимизнинг ҳис-туйғулари бор. Чунончи, Ватан тушунчасини ифода этар экан, ёшлардан бири илгари унга бутун дунё бўлиб кўринган она қишлоғи бугунги тафаккури билан жаҳон миқёсини олиб ўлчаб кўрса, олма юзидаги ҳолга тенг экан, деб ёзади. Бизнинг ёш ижодкорларга ана шундай кенг тафаккур, чуқур гоёвийлик, доимий оригиналликка интилиш энг характерли хусусиятлардир.

Қувонарлиси шундаки, ёш ижодкорларимиз ижоднинг ҳамма жанрларига дадил кириб келмоқдалар. Тоҳир Малик, Ҳожиакбар Шайхонинг илмий-фантастикаси, Тошпўлат Аҳмедовнинг очерклари, Зоҳир Аъламов, Хосият Лутфуллаева, Дилбар Саидоваларнинг ҳикоялари, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ахлоқий драмалари, болалар шоири Рауф Толипов, Йўлдош Сулаймоннинг шеърлари шундан далолат беради. Худди шу фикрнинг давомини Маҳкам Маҳмудов, Михли Сафаров, Бахтиёр Назаров, Раъно Иброҳимова каби қатор танқидчилар мисолида ҳам кўраман.

Бугунги ёш ижодий интеллигенциянинг характерли хусусияти шундан иборатки, улар аввалги авлод ёшларига қараганда илми баланд, сиёсий-назарий савияси юқори, бадийлик ҳақидаги тушунчаси мукамал, чунки ҳозирги кунда ижод майдонига асосан гуманитар факультетларни битирган йигит-қизлар кириб келишяпти. Айни вақтда худди шу масалада медалнинг орқа томони ҳам бор. Илмий-техник революция замонининг ёзувчиси тех-

никадан ҳам, аниқ фанлардан ҳам чуқур маълумоти бўлмоғи керак.

Ҳозирги замон бадний ижодимизда, шу жумладан, ёшлар асарларида саноат ва унинг проблемалари ҳақидаги асарлар камлигининг сабабини мен қисман шунда кўраман ва шунинг учун ҳам истардимки, ёш ижодкорлар ҳаётни билиш деган вақтда ишлаб чиқариш жараёнини чуқурроқ ва кенгроқ тасаввур қилсалар. Завод ва фабрикаларимизнинг адабий кечаларидаги меҳмонигина эмас, балки доимий тарихчилари бўлсалар...

Ҳозирги ёш авлод адабиётимиз тарихи анъаналарини, рус адабиёти тажрибаларини, жаҳон адабиёти тарихини яхши билади. Чунки буларнинг барчасини кекса авлод тарбиялаб, тайёрлаб қўйди. Эндиги вазифа умумий маданий савиясини янги босқичга кўтармоқдан иборатдир. Шу борада ўйлаганимда ёш авлодга тил бойлигини чуқурроқ эгаллашни маслаҳат берардим. Чунки ёзувчи учун тил, мотор учун ток қанчалик зарур бўлса шунчалик муҳимдир. Устоз Максим Горький тилни адабиётнинг биринчи элементи ҳисоблагани тасодиф эмас. Шундай экан, ёш ижодкорларимиз устоз адиблардек, ҳатто улардан ҳам кўпроқ тилга эътиборли ва иқтидорли бўлмоқларини орзу қиламан.

Бугунги кунда рус тили маданий ҳаётимизда жуда катта роль ўйнамоқда. Бу қудратли тил орқали биз рус адабиёти, қардош халқлар ва жаҳон адабиёти билан танишмоқдамиз. Шу тилга таржима қилинган асарларимиз эса Иттифоқ миқёсига, жаҳон миқёсига чиқмоқда. Бинобарин, бу тилни чуқур эгаллаш адиб учун ниҳоят зарур бўлиб қолмоқда. Ешликда, хотира бақувватлигида тил ўрганиш ёқимли машғулот. Шу машғулотдан четда турган ёш адиб ўз келажагини анча бўғиб қўяди.

Совет адабиёти етмиш саккиз тилда яратилмоқда. Бу адабиётларнинг ўзаро алоқалари ўткинчи ҳодиса эмас, балки доимий жараён. Шундай экан, келажақда йирик асарларнинг бевосита оригиналидан таржима қилиниши қонуният бўлиб қолади. Худди шу гаплар прогрессив чет эл адабиётига ҳам алоқадор. Мана шу улкан таржимончилик соҳамиз ҳам бугунги ёш авлоддан муносиб кадрлар кутади.

Бугунги ёш авлод устоз адибларимизнинг горькийча ғамхўрлиги остида шаклланди. Улар жаҳондаги икки қарама-қарши лагерь — капитализм билан социализм орасидаги ғоявий кураш ниҳоят авж олган бир пайтда ижод майдонига кириб келмоқдалар. Буржуа мафкура-

чилари истеъдодли ижодкор, аммо ғоявий курашда ҳали тажрибаси кам ёш авлодни чалғитиш учун жон-жаҳдлари билан ҳаракат қиладилар, минг хил найрангларни ишга соладилар. Ҳатто улар капиталистик тузум учун қонуний бўлган оталар-болалар конфликтини социалистик тузумдан ҳам излаб топмоқчи бўладилар. Аммо аслида эса совет адабиётида ғоявий бирлик барча авлодларни бирлаштиради. Шунинг учун ҳам шогирднинг камоли — устознинг жамоли.

Ёшлик! Ҳаётнинг гўзал ва лазиз баҳори. Умр йўлининг боши. Аввал тўғри бўлган йўлнинг давоми порлоқ бўлади. Умр бир марта берилишини, ёшлик қайтмаслигини билиб, шу кучга тўлган айёмда халқи ҳамда Ватанига қанчалар кўпроқ фойда етказсам экан, деган ўй билан банд бўлган совет ёшларига минг тасанно!

1984

МУНДАРИЖА

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	3
Садриддин Айний	25
Мусо Ойбек	29
Ғафур Ғулом	68
Ҳамид Олимжон	86
Абдулла Қаҳҳор	96
Раҳматулла Уйғун	109
Комил Яшин	115
Зулфия	125
Абдурахим Ғайратий	139
Ҳусайн Шамс	151
Собир Абдулла	171
Назир Сафаров	178
Миртемир	185
Мақсуд Шайхзода	190
Зокиржон Ҳабибий	200
Асқарали Чархий	206
Сергей Бородин	211
Валентин Овечкин	215
Сотти Ҳусайн	219
Шариф Ризо	223
Иззат Султон	231
Ҳомил Ёқубов	235
Мирзакалон Исмоилий	241
Иброҳим Раҳим	244
Раҳмат Файзий	253
Ҳаким Назир	262
Сарвар Азимов	266
Ҳамид Ғулом	271
Рамз Бобожон	276
Асқад Мухтор	281
Александр Удалов	287
Туроб Тўла	290
Мирмуҳсин	298
Саид Аҳмад	308
Борис Пармузин	316
Жуманиёз Жабборов	322
Улмас Умарбеков	326
Эркин Воҳидов	341
Абдулла Орипов	346
Муҳаммад Али	350
Барот Бойқобулов	355
Нормурод Нарзуллаев	359
Ешлик ҳақида ўйлар	362

На узбекском языке

ЛАЗИЗ КАЮМОВ

СОВРЕМЕННОКИ

(Литературные портреты, научные зарисовки, документальные рассказы и воспоминания)

Редакторлар *А. Шаропов ва А. Қосимов*

Рассом Б. Хайбуллин

Расмлар редактори *Ю. Габдалилов*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *О. Турдибекова*

ИБ № 2900

Босмахонага берилди 27. 03. 84. Босишга рухсат этилди 24. 12. 84. Р. 14740.
Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма
Шартли босма л. 19,73+0,21 вкл. Шартли л. кр. — отгиск 19,95. Нашр л 20,07+
0,2 вкл. Тиражи 5000. Заказ № 59. Ваҳоси 1 с. 90 т. Ғафур Фулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети
Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси,
Тошкент — 700002. Ҳамза кўчаси, 21.

Қаюмов, Лазиз.

Замондошлар: Адабий портрет ва илмий лавҳалар воқеий ҳикоя ва эсдаликлар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 376 б.

Ҳамза мукофоти лауреати, профессор Лазиз Қаюмовнинг ушбу китобига замондош адиблар ҳақидаги адабий портретлари, илмий лавҳалари ва эсдаликлари киритилган.

Қаюмов Лазиз. Современники. Литературно-критические статьи, мемуары.